

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС
и
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва · 1969

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ · 1982

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ

46

ЧАСТИНА

II

К. МАРКС

ЕКОНОМІЧНІ РУКОПИСИ

1857—1861 років

“Grundrisse”

(ПЕРВІСНИЙ ВАРІАНТ «КАПІТАЛУ»)

Частина друга

ЗМІСТ

[ІІІ.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ. [закінчення]

[Відділ другий]. П РОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ [ЗАКІНЧЕННЯ]

[В) КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ]

[1)] ОБІГ КАПІТАЛУ І ОБІГ ГРОШЕЙ

[2)] ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА І ПРОЦЕС ОБІГУ ЯК МОМЕНТИ ОБІГУ КАПІТАЛУ

[3) ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРОДУКТУ В ГРОШІ В ПРОЦЕСІ ОБОРОТУ КАПІТАЛУ)

[4)] ВИТРАТИ ОБІГУ. ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ВИРОБНИЦТВА В ЇХ ВІДМІННОСТІ ВІД ОСОБЛИВИХ УМОВ ВИРОБНИЦТВА

[5)] ОБІГ ЯК МОМЕНТ ПРОЦЕСУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[6)] ВПЛИВ ОБІГУ НАВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ. ВІДМІННІСТЬ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА ВІД УСІХ ПОПЕРЕДНІХ СПОСОБІВ ВИРОБНИЦТВА. ВИРІВНЮВАННЯ УМОВ ОБІГУ ДЛЯ РІЗНИХ КАПІТАЛІВ

[Г) БУРЖУАЗНІ ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ І ПРИБУТКУ]

[1) НЕРОЗУМІННЯ РІКАРДО ТА ІНШИМИ БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ ПОХОДЖЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ. ЗМІШУВАННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ З ПРИБУТКОМ]

[2) УЕЙКФІЛД ПРО УМОВИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА В КОЛОНІЯХ]

[3) ОТОТОВЖЕННЯ МАЛЬТУСОМ КІЛЬКОСТІ ПРАЦІ І «ВАРТОСТІ ПРАЦІ»]

[4)] ТЕОРІЯ КЕРІПРО ЗДЕШЕВЛЕННЯ КАПІТАЛУ ДЛЯ РОБІТНИКА.УЕЙКФІЛД ПРО СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ РІКАРДОВСЬКОЮ ТЕОРІЄЮ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ І РІКАРДОВСЬКОЮ ТЕОРІЄЮ ВАРТОСТІ

[5)] БЕЗДІЯЛЬНИЙ КАПІТАЛ [У ТРАКТУВАННІ БЕЙЛІ]. ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА БЕЗ ПОПЕРЕДНЬОГО ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛУ

[6)] ТРАКТУВАННЯ КАПІТАЛУ В УЕЙДА. КАПІТАЛ ЯКСУСПІЛЬНА СИЛА. [ЗМІШУВАННЯ БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ СТОРОНИ КАПІТАЛУ З ЙОГО СУСПІЛЬНОЮ ФОРМОЮ]

[7) ТЕОРІЯ РІКАРДО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КЛАСОВИХ АНТАГОНІЗМІВ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА]

[8) СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА В РОЗУМІННІ БУРЖУАЗНИХ ЕКОНОМІСТІВ]

[9) ТРАКТУВАННЯ ПРИБУТКУ І КАПІТАЛУ В БУРЖУАЗНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ]

[Д) КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ (закінчений розділу В)]. ОСНОВНИЙ І ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ

[1) ОБОРОТНИЙ І ФІКСОВАНИЙ КАПІТАЛІ]

[2)] ВИТРАТИ ОБІГУ.ЧАС ОБІГУ І РОБОЧИЙ ЧАС. [ОБОРОТ КАПІТАЛУ І ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ КАПІТАЛУ]

[3) ШТОРХ ПРО ОБІГ КАПІТАЛУ.] ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАПІТАЛУ.

РІК ЯК МІРА ОБОРОТІВ ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ

[4) ВІДМІННІСТЬ МІЖ ОСНОВНИМ І ОБОРОТНИМ КАПІТАЛОМ У ТРАКТУВАННІ БУРЖУАЗНИХ ЕКОНОМІСТІВ]

[5)] ПОСТІЙНИЙ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ. КОНКУРЕНЦІЯ. [СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ДОДАТКОВОЮ ВАРТІСТЮ, ЧАСОМ ВИРОБНИЦТВА І ЧАСОМ ОБІГУ]

[6) ПЕРЕБУВАННЯ ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ КАПІТАЛУ У ФАЗІ ВИРОБНИЦТВА,

А ДРУГОЇ ЙОГО ЧАСТИНИ У ФАЗІ ОБІГУ.] ЗМІНА ФОРМ І ОБМІН РЕЧОВИН У ПРОЦЕСІ ОБІГУ КАПІТАЛУ

[7)] ВІДМІННІСТЬ МІЖ ЧАСОМ ВИРОБНИЦТВА І РОБОЧИМ ЧАСОМ. [ПЛУТАНИНА В ШТОРХА ЩОДО «ЗАСОБІВ ПРИСКОРЕННЯ ОБІГУ»]

[8)] МАЛИЙ ОБІГ ЯК ПРОЦЕС ОБМІНУ МІЖ КАПІТАЛОМ І РОБОЧОЮ СИЛОЮ ВЗАГАЛІ. КАПІТАЛ І ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

[9)] ТРОЯКЕ ВИЗНАЧЕННЯ, АБО ТРОЯКИЙ СПОСІБ ОБІГУ. ЧАС ОБОРОТУ СУКУПНОГО КАПІТАЛУ,ЩО ПОДІЛИВСЯ НА ОБОРОТНИЙ І ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ. СЕРЕДНІЙ ОБОРОТ ТАКОГО КАПІТАЛУ.

ВПЛИВ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ НА СУКУПНИЙ ЧАС ОБОРОТУ КАПІТАЛУ. ОБІГОВИЙ ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ

[10) РОЗВИТОК ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ ЯК ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[11)] ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД ОУЕНА НА ПРОМИСЛОВЕ (КАПІТАЛІСТИЧНЕ) ВИРОБНИЦТВО

[12) ФОРМИ КАПІТАЛУ І ПРИРОДНІ ФАКТОРИ.РІЗНЕ ПРО ОСНОВНИЙ ТА ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ]

[13) ОБІГ І ЗАМІЩЕННЯ ОСНОВНОГО ТА ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ]

[14) Ф.-М. ІДЕН ПРО ВІЛЬНУ ПРАЦЮ В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ПРО ПРИХОВАНУ ФОРМУ ПАУПЕРИЗМУ]

[15) ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОБІГУ І ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНОГО ТА ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ. ВАРТІСТЬ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ І ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ].

Відділ третій. КАПІТАЛ ЯК ТАКИЙ, ЩО ДАЄ ПЛОДИ (ПРОЦЕНТ, ПРИБУТОК, ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І Т.Д.)

[А)] ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПРИБУТОК

[1)] НОРМА ПРИБУТКУ І СУМА ПРИБУТКУ. ПАДІННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ

[2)] КАПІТАЛ І ДОХОД. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА. [ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ І ПРИБУТОК]

[3) МАШИНИ, ЇХ ВАРТІСТЬ І ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗВІЛЬШЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ПРАЦІ. РЕЗЮМЕ ЗАГАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ]

[4)] ЗМІНА В СПІВВІДНОШЕННІ СКЛАДОВИХ ЧАСТИН КАПІТАЛУ

[В) ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛІВ ПРО ГРОШІ І ПРО КАПІТАЛ]

[1) ВИПИСКИ І НОТАТКИ З РІЗНИХ ПИТАНЬ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ, ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ, ТА ІНШИХ]

[2) ВИПСКА З ПИТАНЬ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ І НАЙМАНОЇ ПРАЦІ]

[3) ВИПСКА І ЗАУВАЖЕННЯ З ПИТАНЬ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ, НОРМИ І РОЗПОДІЛУ ПРИБУТКУ, ТА З ДЕЯКИХ ІНШИХ]

[4) ГРОШІ ЯК МІРА ВАРТОСТЕЙ.ПЛУТАНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ІДЕАЛЬНУ ГРОШОВУ ОДИНІЦЮ-МІРУ]

[5) ГРОШІ ЯК ЗАСІБ ОБІГУ, ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ТОВАР КОНТРАКТІВ І ЯК ПРЕДМЕТ НАГРОМАДЖЕННЯ. ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ЇЇ ЗМІНА]

[6) ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ТОВАРУ ПРАЦЕЮ]

[7)] МАШИНИ І ДОДАТКОВА ПРАЦЯ. КАПІТАЛ І ПРИБУТОК

[8) ФАКТИЧНІ ДАНІ ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ УВЕДЕННЯ МАШИН НА СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НЕОБХІДНОЮ І ДОДАТКОВОЮ ПРАЦЕЮ]

[9)] ВІДЧУЖЕННЯ УМОВ ПРАЦІ ВІД ПРАЦІ З РОЗВИТКОМ КАПІТАЛУ

[10) РІЗНІ ВИПИСКИ ПРО ГРОШІ, КОЛОНІЇ, ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ СИРОВИНИ В РЕЗУЛЬТАТІ ПОЛІПШЕННЯ ІІ ПЕРЕРОВКИ, ПРО ЛИХВАРСТВО, КРЕДИТ, ПРОДУКТИВНЕ СПОЖИВАННЯ І Т. Д.]

[11) ФАНТАЗІЇ ПРАЙСА І ПРУДОНА. ПОГЛЯДИ ТАУНСЕНДА І ГАЛІАНІ]

[12) РІЗНЕ]

[13)] ПРОЦЕНТ І ПРИБУТОК

[14) ПЕРЕТВОРЕННЯ КУПЦЯ В ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІСТА.ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ.РОЗМІР ПРОЦЕНТНОЇ СТАВКИ]

[15) РІЗНЕ ПРО ГРОШІ)

[16)] ДВІ НАЦІЇ МОЖУТЬ ОБМІНЮВАТИСЯ ЗГІДНО З ЗАКОНОМ ПРИБУТКУ ТАКИМ ЧИНОМ, ЩО ОБИДВІ ОДЕРЖУЮТЬ ПРИБУТОК, АЛЕ ОДНА З НИХ ПОСТІЙНО ОБДІЛЯЄТЬСЯ

[17) ЩЕ ПРО ГРОШІ]

[18) КАПІТАЛ, ЯКИЙ ДАЄ ПРИБУТОК, І КАПІТАЛ, ЯКИЙ ДАЄ ПРОЦЕНТИ]

[19) ВИПИСКИ З РЕЦЕНЗІЇ НА КНИГУ МАКЛАРЕНА]

I. ВАРТІСТЬ

ФРАГМЕНТ ПЕРВІСНОГО ТЕКСТУДРУГОГО РОЗДІЛУ ПЕРШОГО ВИПУСКУ«ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»ТА ПОЧАТОК ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ¹⁰²

[РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ГРОШІ (закінчення)]

[2) ГРОШІ ЯК ЗАСІВ ОБМІНУ (ЗАКІНЧЕННЯ: ПЕРЕХІД ВІД ГРОШЕЙ ЯК ЗАСОВУ ОБМІНУ ДО ГРОШЕЙ ЯК ЗАСОВУ ПЛАТЕЖУ)]

3) ГРОШІ ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПЛАТІЖНИЙ І КУПІВЕЛЬНИЙ ЗАСІВ, ЯК СВІТОВА МОНЕТА

4) БЛАГОРОДНІ МЕТАЛИ ЯК НОСІЇ ГРОШОВОГО ВІДНОШЕННЯ

5) ВИЯВ ЗАКОНУ ПРИВЛАСНЕННЯ В ПРОСТОМУ ОБІГУ

6) ПЕРЕХІД ДО КАПІТАЛУ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. КАПІТАЛ [початок]

А) ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

І) ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ. ВИВЕДЕННЯ ЦЬОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ З ВІДНОШЕННЯ МІНОВОЇ ВАРТОСТІ, ЩО САМОСТІЙНО ВІДОКРЕМИЛАСЯ, ДО СПОЖИВНОЇ ВАРТОСТІ

[ДОДАТКОВІ НОТАТКИ]

ПРИМІТКИ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

(ЧОРНОВИЙ НАЧЕРК 1857 — 1858 РОКІВ)¹

[Друга половина рукопису]

*Написано в жовтні 1857— травні 1858 р.
Вперше повністю опубліковано ІМЛ
мовою оригіналу в 1939 р. під
заголовком «Grundriss der Kritik
der politischen Oekonomie (Rohentwurf)
1857—1858»*

*Друкується за рукописом
Переклад з німецької*

[III.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ. [закінчення]

[Відділ другий]. ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ [ЗАКІНЧЕННЯ]

[V] КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ

[1] ОБІГ КАПІТАЛУ І ОБІГ ГРОШЕЙ

[V—16] Ми бачили, що істинна природа капіталу виявляється лише *наприкінці другого кругообороту**.

Те, що ми тепер повинні розглянути,— це сам *кругооборот* чи *оборот капіталу*. Спочатку здавалося, що виробництво лежить поза обігом, а обіг — поза виробництвом. Кругооборот капіталу — обіг, що виступає як обіг капіталу,— охоплює обидва моменти. У ньому виробництво виявляється кінцевим і вихідним пунктом обігу і *viceversa*** . Самостійність обігу зведена тепер до звичайної видимості, так само як і відокремленість виробництва.

* * *

[V—16] Грошовий обіг починався з нескінченної кількості пунктів і повертався до нескінченної кількості пунктів. Пункт повернення аж ніяк не виступав як вихідний пункт. В обороті капіталу вихідний пункт виступає як пункт повернення, а пункт повернення — як вихідний пункт. Сам капіталіст є вихідним пунктом і пунктом повернення. Він обмінює гроші на умови виробництва, виробляє, реалізує вартість продукту, тобто перетворює його в гроші, а потім починає процес спочатку. Грошовий обіг, коли розглядати його сам по собі, неодмінно згасає в грошах як у нерухомій речі. Обіг капіталу все знову й знову спалахує від самого себе, розчленовується на свої окремі моменти і являє собою *perpetuummobile**** . Установлення цін у сфері грошового обігу було суто формальним, оскільки *вартість* заздалегідь дана незалежно від грошового обігу. Обіг капіталу являє собою *установлення цін* не тільки формально, але й реально, оскільки цей обіг установає вартість.

Там, де вартість сама виступає як передумова всередині обігу капіталу, вона може бути лише *вартістю, встановленою* іншим капіталом. Відрізок шляху, пройденого грішми в ході їх обігу, є суворо відміряним, а ті обставини, які прискорюють чи

* Див. цей том, частина I, стор. 4 09—411. *Ред.*

** — навпаки. *Ред.*

*** — вічний двигун. *Ред.*

уповільнюють обіг грошей, являють собою зовнішні поштовхи. Капітал у своєму обороті збільшує себе сам і подовжує [V—17] свій шлях, а швидкість чи повільність обороту сама становить іманентний момент шляху, який проходить капітал. Капітал якісно видозмінюється в процесі обороту, а сукупність моментів обороту капіталу сама являє собою моменти його виробництва — як відтворення, так і нове виробництво капіталу.

{Ми бачили, що наприкінці другого кругообороту, тобто кругообороту додаткової вартості, яка була використана як додатковий капітал,— відпадає ілюзія, ніби капіталіст обмінюється з робітником чимось іще, крім деякої частини власної уречевленої праці робітника. Правда, в рамках способу виробництва, що ґрунтується вже на самому капіталі, та частина окремого капіталу, яка представляє сировину і знаряддя, виступає для цього окремого капіталу як вартість, *передуюча* цьому капіталу і так само *передуюча живій праці*, яка купується капіталом. Ці дві статті витрат окремого капіталіста [сировина і знаряддя] виявляються зумовленими *чужим капіталом*, тобто знову-таки *капіталом*, тільки іншим. Те, що для одного капіталіста становить сировину, є продуктом іншого капіталіста. Те, що для одного є продукт, для іншого є сировина. *Знаряддя* одного є продукт іншого і може навіть бути сировиною для виробництва іншого знаряддя. Таким чином, те, що в окремому капіталі виступає як передумова, як те, що ми назвали постійною вартістю, є не що інше як передбачення капіталу капіталом, такщо капітали в різних галузях виробництва взаємно передбачають один одного як передумову і умову. Кожний з капіталів, розглядуваний сам по собі, зводиться до мертвої праці, що *відокремилась* як *вартість* по відношенню до живої праці. У кінцевому рахунку жоден з капіталів не містить нічого, крім праці — крім природної речовини, яка не має вартості. Наявність *багатьох* капіталів не повинна тут утруднювати дослідження предмета. Навпаки, відношення *багатьох* капіталів з'ясовується після того, як буде розглянуто те спільне, що мають між собою всі капітали.}

Оборот капіталу є разом з тим становлення капіталу, його зростання, його життєвий процес. Коли щось і слід було б уподібнити кровообігу, то не формальний обіг грошей, а сповнений змісту обіг капіталу.

Якщо обіг в усіх пунктах передбачає виробництво і являє собою обіг продуктів (чи то йдеться про гроші чи про товари), які скрізь виходять із процесу виробництва, що в свою чергу є процесом капіталу,— то сам грошовий обіг визначається тепер обігом капіталу, в той час як раніше він ніби відбувався *поряд* із процесом виробництва. До цього пункту ми ще повернемося.

[2]] ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА І ПРОЦЕС ОБІГУ ЯК МОМЕНТИ ОБІГУ КАПІТАЛУ

Якщо ми розглянемо тепер обіг, або оборот, капіталу як ціле, то як дві великі різниці всередині обігу виступають два моменти: процес виробництва і сам обіг, обидва — як моменти обігу капіталу. Тривалість перебування капіталу в сфері процесу виробництва залежить від технологічних умов цього процесу, і перебування капіталу в цій фазі безпосередньо збігається з розвитком продуктивних сил,— хоч би якою різною була тривалість процесу виробництва в залежності від виду виробництва, його предмета і т. д. Тривалість процесу виробництва є тут не що інше, як робочий час, необхідний для виготовлення продукту (неправильно!)². Чим менший цей робочий час, тим більша, як ми бачили, відносна додаткова вартість. Байдуже, чи скажемо ми, що для даної кількості продуктів потрібно менше робочого часу, чи скажемо, що протягом даного робочого часу може бути виготовлено більше продуктів. Для певної кількості капіталу скорочення тривалості того часу, протягом якого він перебуває в процесі виробництва, вилучений з обігу в прямому розумінні, зайнятий у ділі,— збігається із скороченням робочого часу, необхідного для виготовлення продукту, з розвитком продуктивних сил, із застосуванням як сил природи і машин, так і природних сил суспільної праці, збігається з концентрацією робітників, з комбінуванням і поділом праці. Отже, з цього боку до процесу обігу капіталу ніби не долучається жодного нового моменту. Але коли щодо окремого капіталу взяти до уваги ту обставину, що частина його, яка складається з сировини і знаряддя (із засобів праці), являє собою продукт чужого капіталу, то виявиться, що швидкість, з якою капітал може поновити процес виробництва, визначається також розвитком продуктивних сил в усіх інших галузях виробництва. Це стає цілком зрозумілим, коли уявити собі, що той самий капітал виробляє свою сировину, свої знаряддя і свої кінцеві продукти. Якщо розглядати *різні* капітали, то тривалість перебування капіталу у фазі процесу виробництва сама стає моментом обігу. Проте ми ще не маємо тут справи з *багатьма* капіталами. Отже, цей момент сюди ще не належить.

Другий момент є той проміжок часу, який триває від перетворення капіталу в продукт до перетворення його в гроші. Від швидкості, з якою долається цей проміжок часу, тобто від його тривалості, очевидно, залежить, як часто капітал протягом певного відрізка часу може знову починати процес виробництва, процес збільшення своєї вартості.

Якщо капітал — що складається спочатку, скажімо, зі 100 талерів — робить чотири обороти на рік (нехай прибуток кожного разу становить 5% від капіталу) і якщо нова вартість не капіталізується, то це те ж саме, як коли б капітал учетверо більшого розміру з тією самою нормою прибутку, який дорівнює, скажімо, 400 талерам, здійснював протягом одного року *один* оборот, даючи щоразу 20 талерів.

Таким чином, швидкість обороту — за інших однакових умов виробництва — заміняє *масу* капіталу. Інакше кажучи, якщо [V—18] вчетверо менша вартість чотири рази реалізується як капітал протягом того самого періоду, за який учетверо більший

капітал реалізується як капітал тільки один раз, то прибуток — виробництво додаткової вартості — меншого капіталу буде *щонайменше такого ж розміру*, як у більшого капіталу. Ми говоримо: щонайменше. Він може бути і більшим, бо сама додаткова вартість може бути знову застосована як додатковий капітал.

Наприклад, припустимо, що капітал у 100 талерів щоразу дає прибуток (тут для підрахунку передбачається *ця форма* додаткової вартості) у 10%, скільки б він не зробив оборотів протягом року. Тоді [якщо капітал робить 4 обороти на рік] до кінця першого кварталу він дорівнював би 110 талерам, до кінця другого кварталу — 121 талеру, на кінець третього кварталу — 133,1 талера, а на кінець останнього обороту — 146,41 талера; водночас капітал, що дорівнює 400 талерам і здійснює один оборот на рік, дорівнював би лише 440 талерам. У першому випадку прибуток [одержаний протягом року] дорівнював би 46,41 талера, а в другому — тільки 40 талерам. (Та обставина, що передумова даного прикладу неправильна тією мірою, якою капітал при кожному збільшенні дає *неоднакову* норму прибутку, не має значення для цього прикладу, бо тут ідеться не про те, наскільки в першому випадку більша додаткова вартість, а лише про те, що вона взагалі — і це дійсно має місце — в першому випадку більша 40 талерів.)

Із законом заміни швидкості масою і маси швидкістю ми вже якось зустрічалися при розгляді обороту грошей*. Цей закон такою ж мірою панує у виробництві, як і в механіці. До цього слід повернутися при розгляді вирівнювання норми прибутку, цін і т. д. Нас цікавить тут таке питання: чи не долучається [до процесу самого обігу] якийсь момент визначення вартості, що не залежить від праці, не впливає з неї безпосередньо, а впливає з самого обігу?

{Та обставина, що *кредит* вирівнює різниці в обороті капіталу,— сюди ще не належить. Але саме питання про вирівнювання різниць в обороті капіталу сюди належить, оскільки воно впливає з простого поняття капіталу, що розглядається в загальному вигляді.}

Частіший оборот капіталу протягом даного проміжку часу схожий на частіше повторення врожаїв протягом сільськогосподарського року в південних країнах порівняно з північними. Ми тут повністю абстрагуємося, як уже було сказано вище, від різниці в часі, протягом якого капітал повинен перебувати у фазі виробництва, у виробничому процесі збільшення вартості. Подібно до того як зерно, кинуте в землю у вигляді насіння, позбавляється своєї безпосередньої споживної вартості, *знецінюється* як безпосередня споживна вартість, так і капітал *знецінюється* в період часу від завершення процесу виробництва до його зворотного перетворення в гроші, а потім знову в капітал. {Та швидкість, з якою капітал із грошової форми знову може перейти у форму умов виробництва — серед цих умов виробництва фігурує не сам

* Див. цей том, частина I, стор. 128—129. Ред.

робітник, як при рабстві, а обмін з ним,— залежить як від швидкості і безперервності процесу виробництва інших капіталів, що дають даному капіталу сировину і знаряддя, так і від наявності робітників, і з цієї точки зору відносно надлишкове населення створює найкращі умови для капіталу.}

{Цілком незалежно від процесу виробництва капіталу *a* швидкість і безперервність процесу виробництва капіталу *b* виступають як момент, що зумовлює зворотне перетворення капіталу *a* з грошової форми у форму промислового капіталу. Таким чином, тривалість процесу виробництва капіталу *b* виступає як момент швидкості процесу обігу капіталу *a*. Тривалість фази виробництва одного визначає швидкість фази обігу другого. Одночасність цих двох фаз є умовою того, що обіг капіталу *a* не затримується: його власні елементи, на які він має бути обмінаний, одночасно вступають у процес виробництва і викидаються в процес обігу.

Наприклад, в останній третині XVIII століття ручне прядіння було неспроможне поставляти сировину для ткацтва у необхідній кількості, або, що те ж саме, прядіння не могло з необхідною одночасністю, з однаковою швидкістю провести льон чи бавовну через процес виробництва, здійснити їх перетворення в пряжу. Наслідком цього був винахід прядильної машини, яка за той самий робочий час дає незрівнянно більшу кількість продукту, або, що те ж саме, вимагає незрівнянно менше робочого часу для виготовлення тієї ж самої кількості продукту, незрівнянно коротшого перебування сировини в процесі прядіння. Всі ті моменти капіталу, які при розгляді капіталу відповідно до його загального поняття виступають у ньому в нерозгорнутому вигляді, набувають самостійної реальності і виявляються тільки тоді, коли капітал виступає реально, у вигляді багатьох капіталів. Таким чином, та внутрішня жива організація, яка існує в рамках конкуренції і через неї, тільки тоді й набуває більш широкого розвитку.}

Якщо ми розглянемо оборот капіталу в цілому, то виявимо в ньому чотири моменти; або, коли розглядати два великі моменти — процес виробництва і процес обігу — як два моменти в обороті капіталу, то кожен із них у свою чергу виступає двояко. При цьому ми можемо виходити або з обігу або з виробництва, оскільки тепер уже встановлено, що обіг сам є моментом виробництва, бо лише через виробництво капітал стає капіталом; а виробництво є лише моментом обігу, якщо сам обіг розглядати як процес виробництва в цілому.

Чотирма моментами обороту капіталу є: I) Сам процес виробництва та його тривалість. [V—19]. II) Перетворення продукту в гроші. Тривалість цієї операції. III) Перетворення грошей у відповідних пропорціях у сировину, засоби праці і працю, одне слово — в елементи продуктивного капіталу. IV) Обмін частини капіталу на живу робочу силу³ можна вважати особливим моментом, і його слід вважати таким, бо ринок праці керується іншими законами, ніж ринок продуктів і т. д. Найголовнішим тут є народонаселення, але не абсолютне, а відносне. Момент I тут, як уже сказано, не

розглядається, бо він збігається із загальними умовами зростання вартості. Момент III може бути прийнятим до уваги лише в тому разі, коли мова йтиме не про капітал взагалі, а про багато капіталів. Момент IV належить до розділу про заробітну плату і т. д.

[3] ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРОДУКТУ В ГРОШІ В ПРОЦЕСІ ОБОРОТУ КАПІТАЛУ)

Тут ми маємо справу лише з II моментом. У грошовому обігу мало місце лише формальне перетворення мінової вартості поперемінно то в гроші, то в товар. А тут *гроші, товар виступають як умова виробництва*, нарешті — як процес виробництва. Моменти [обігу] насичені тут зовсім іншим змістом. Отже, різниця в обороті капіталу, як вона визначена у II моменті, — оскільки вона не залежить ні від більшої складності обміну з працею, ні від зупинки внаслідок неодночасного існування в обігу сировини і знаряддя, ні від різної тривалості процесу виробництва, — могла б виникати тільки через більші труднощі в реалізації вартості. Це, звичайно, зовсім не той іманентний випадок, який впливає з самого відношення [в середині процесу виробництва]; тут, де ми розглядаємо капітал взагалі, це збігається з тим, що ми говорили про знецінення вартості, яке супроводжує процес її збільшення*.

Жодне підприємство не може бути засноване з розрахунком на те, що йому *важче* збувати свої продукти, ніж іншому. Якби складність збуту пояснювалася меншими розмірами ринку збуту, то при заснуванні підприємства був би вкладений не більший — як передбачалося, — а менший капітал, ніж у підприємство з більшим ринком збуту. Але складність збуту могла б бути зумовлена *більшою просторовою відстанню від ринку* і через це — більш пізнім надходженням платежів. Та обставина, що капіталу *a* для реалізації виробленої ним вартості потрібно більше часу, могла б у цьому випадку бути викликана його більшою просторовою віддаленістю [від ринку збуту], яку капітал повинен був би подолати після завершення процесу виробництва для того, щоб у вигляді *T* бути обміняним на *G*.

Та хіба не можна розглядати продукт, який виробляється, наприклад, для Китаю, таким чином, що цей продукт, тобто процес його виробництва, завершено тільки тоді, коли продукт надходить на китайський ринок? Витрати на його реалізацію зросли б через витрати на перевезення цього продукту з Англії в Китай. (Про відшкодування капіталістові за більш тривале невикористання капіталу тут ще не може йтися, бо для цього треба було б передбачити вторинні й похідні форми додаткової вартості — процент.) Витрати виробництва в цьому випадку звелися б до робочого часу, уречевленого в безпосередньому процесі виробництва, плюс робочий час, потрібний для перевезення продукту.

Перш за все виникає таке питання: чи можна на основі транспортних витрат

* Див. цей том, частина I, стор. 267—348. Ред.

одержати додаткову вартість відповідно до встановлених нами досі принципів положень? Відкинемо постійну частину капіталу, яка витрачається на засоби транспорту: корабель, візок і т. д., і на все, що пов'язане з їх застосуванням, оскільки цей елемент капіталу не має значення для вирішення питання і байдуже, чи приймемо ми його рівним нулю чи рівним x . Тепер постає питання, чи може в транспортних витратах міститися додаткова праця і, отже, чи може капітал одержати на основі цих витрат додаткову вартість? Цю проблему легко розв'язати, поставивши питання: яка [витрачена при перевезенні продукту! необхідна праця чи яка та вартість, у якій уречевлюється ця необхідна праця?

Продукт повинен оплатити 1) свою власну мінову вартість, уречевлену в ньому самому працю, 2) той додатковий час, який моряк, купець і т. д. витрачають на його перевезення. Чи може купець окупити ці витрати чи ні, залежить від багатства тієї країни, куди він доставляє продукт, і від потреби в цьому продукті, від тієї споживної вартості, яку продукт має для цієї країни. Стосовно безпосереднього процесу виробництва ясно, що вся та додаткова праця, яку фабрикант примушує виконати робітника, дає йому додаткову вартість, оскільки це є праця, уречевлена в нових споживних вартостях, праця, яка нічого не коштує фабрикантові. А щодо часу перевезення, то капіталіст не може змусити робітника працювати довше, ніж це потрібно для перевезення продукту. В протилежному разі капіталіст марне витратив би робочий час, а не використав би його, тобто не об'єктивував би його у вигляді споживної вартості. Морякові, купцеві і т. д. потрібно тільки півроку робочого часу (коли таке взагалі відношення необхідної для існування праці (до загальної кількості праці!) для того, щоб прожити рік; таким чином, капіталіст користується їх працею цілий рік, а оплачує півроку. Нараховуючи на вартість продуктів, що перевозяться, цілий рік робочого часу, капіталіст оплачує лише півроку і тим самим виручає по відношенню до необхідної праці 100% додаткової вартості. Тут має місце таке саме становище, як і при безпосередньому виробництві, і первісна додаткова вартість перевезеного продукту може впливати лише з того, що частина часу, витраченого робітником на перевезення продукту, йому *не оплачується*, бо ця частина *перевищує* працю, необхідну для існування робітника, являє собою додатковий час.

Та обставина, що якийсь окремий продукт настільки подорожчав би внаслідок транспортних витрат, що його не можна було б збути через диспропорцію між вартістю продукту і його додатковою вартістю як перевезеного продукту (властивість продукту, яка зникає, як тільки продукт прибув до місця призначення),— нічого не міняє в суті справи. Якби фабрикантові, для того щоб випрясти 1 фунт пряжі, довелося пустити в хід усі свої машини, то вартість цього фунта пряжі теж підвищилася б настільки, що його навряд чи можна було б збути. Дорожнеча закордонних продуктів, їх обмежене споживання в середні віки і т. д. викликані саме цією причиною.

Чи доставлю я металеві руди з рудників чи товари в місце їх споживання,— це

однаковою мірою являє собою просторове [V—20] переміщення. Поліпшення засобів транспорту й зв'язку також належить до категорії розвитку продуктивних сил взагалі. Та обставина, що від вартості продуктів може залежати, якою мірою продукти здатні окупити витрати по перевезенню, далі, та обставина, що для скорочення транспортних витрат (судно вантажомісткістю 100 тонн при тих самих транспортних витратах може бути завантажено 2 чи 100 тоннами іт. д.) і для рентабельності засобів сполучення необхідне масове перевезення великими партіями,— все це сюди не належить. (Проте треба буде присвятити спеціальний розділ засобам сполучення, бо вони становлять одну з форм основного капіталу, яка має власні закони збільшення вартості.)

Якщо уявити собі, що той самий капітал і виробляє, і перевозить, то обидва ці акти належать до безпосереднього виробництва, а обіг, у тому розумінні, як ми його розглядали досі, тобто перетворення продукту в гроші, коли продукт набув остаточної форми для споживання, форми, придатної для обігу,— почався б тільки після того як продукт був би доставлений у місце свого призначення. Більш пізні надходження платежів до цього капіталіста на відміну від іншого капіталіста, що збуває свій продукт тут же на місці, звелось б до іншої форми, до використання більшої кількості основного капіталу, про що тут мова ще не йде. Чи необхідно капіталістові А на 100 талерів більше знарядь, ніж капіталістові В, чи йому треба мати зайві 100 талерів для доставки свого продукту до місця призначення, на ринок,— це одне й те саме. В обох випадках потрібний більший основний капітал, більше *засобів* виробництва, які споживаються в безпосередньому процесі виробництва. Отже, з цього боку ми не мали б іманентного [власне обігу] випадку; він належав би до розгляду відмінностей між основним та оборотним капіталом.

[4)] ВИТРАТИ ОБІГУ.ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ВИРОБНИЦТВА В ЇХ ВІДМІННОСТІ ВІД ОСОБЛИВИХ УМОВ ВИРОБНИЦТВА

Проте сюди долучається один момент: *витрати обігу*, які не закладені в звичайному понятті обігу і нас тут ще не цікавлять. Про *витрати обігу*, які викликаються обігом як економічним актом (як виробничим відношенням, а не як безпосереднім моментом виробництва, як це має місце у випадку витрат, пов'язаних із *засобами транспорту і зв'язку*), мова може йти лише в зв'язку а процентом і особливо — в зв'язку з кредитом. Обіг, як ми його розглядаємо, є процес перетворення, якісний процес [руху] вартості, як він виступає в різних формах: у формі грошей, у формі процесу виробництва (процесу збільшення вартості), у формі продукту, у формі зворотного перетворення продукту в гроші і додатковий капітал,— оскільки в рамках цього процесу перетворення як такого, цього переходу з однієї

функції в іншу, виникають нові функції. Витрати обігу не обов'язково мають місце, наприклад, при переході від продукту до грошей. Вони можуть дорівнювати нулю.

Проте оскільки сам обіг спричиняє витрати, сам вимагає додаткової праці, він виступає включеним у процес виробництва. З цього погляду обіг виступає як момент безпосереднього процесу виробництва. При виробництві, яке безпосередньо розраховане на споживання і яке пускає в обіг тільки надлишки, витрати обігу стосуються тільки надлишків, а не основного продукту. Чим більшою мірою виробництво ґрунтується на мінорній вартості, а отже на обміні, тим більшого значення набувають для нього фізичні умови обміну — засоби зв'язку і транспорту. Капітал за своєю природою прагне виходити за всякі просторові межі. Тому створення фізичних умов обміну — засобів зв'язку і транспорту — стає для капіталу необхідністю в зовсім іншому масштабі: знищення простору за допомогою часу. Оскільки безпосередній продукт може бути реалізований великими партіями на віддалених ринках тільки в міру скорочення транспортних витрат і оскільки, з другого боку, засоби сполучення і транспорт самі можуть бути сферою збільшення вартості, сферою праці, яку застосовує капітал, тільки при наявності масового обміну, в результаті якого компенсується не тільки необхідна, а й додаткова праця, — оскільки виробництво дешевих засобів транспорту і зв'язку є умовою виробництва, яке ґрунтується на капіталі, і *через це* створюється капіталом. Всяка праця, потрібна для того, щоб пустити в обіг готовий продукт — в економічному обігу продукт перебуває лише тоді, коли він потрапляє на ринок, — є, з точки зору капіталу, підлягаюче подоланню обмеження, так само як і вся праця, потрібна як *умова* процесу виробництва (сюди належать, наприклад, витрати, пов'язані з безпекою обміну і т. д.).

Водний шлях є самохідний, саморухоючий шлях торговельних народів. З другого боку, сухопутні шляхи сполучення були спочатку у віданні общин, а потім протягом довгого часу — у віданні урядів; вони являли собою чисте відрахування з виробленого продукту, яке погашається з сукупного додаткового продукту країни, але не становить джерела багатства країни, тобто не покриває свої витрати виробництва. У первісних азійських самодостатніх общинах, з одного боку, не існує потреби в дорогах; з другого боку, відсутність доріг закріплює замкнутість цих общин і тому становить суттєвий момент їх незмінного тривалого існування (як в Індії). Шляхове будівництво через панщинну працю, або, в іншій формі, через податки є примусове перетворення частини додаткової праці чи додаткового продукту країни в дороги. Для того щоб окремий капітал узяв це на себе, тобто створював би такі умови процесу виробництва, які перебувають за рамками безпосереднього процесу *виробництва*, — праця [яка витрачається на будівництво доріг] повинна давати прибуток.

Нехай є якась дорога, що з'єднає пункт А з пунктом В (нехай при цьому земля нічого не коштує), тоді в ній міститься [V—21] лише певна кількість праці, тобто вартості. Байдуже, чи збудував дорогу капіталіст чи держава. Чи виграє тут капіталіст,

створюючи собі додаткову працю, а отже, й додаткову вартість? Насамперед, слід відкинути з дороги все те, що викликає труднощі і впливає з її природи як основного капіталу. Уявимо собі, що дорогу можна продати відразу, як сюртук або тонну заліза. Якщо, скажімо, на спорудження дороги було витрачено 12 місяців, то її вартість дорівнює 12 місяцям. Якщо загальний рівень праці такий, що робітник може, скажімо, прожити протягом року на 6 місяців об'єктивованої праці, то, отже, якби він збудував усю дорогу, він створив би для себе додаткову вартість, що дорівнює 6 місяцям праці; або ж, якщо дорогу будує община, а робітник хоче працювати лише необхідний час, довелося б залучити іншого робітника, який пропрацював би 6 місяців. А капіталіст, навпаки, примушує одного робітника працювати 12 місяців, а оплачує йому 6. Та частина вартості дороги, яка містить у собі його додаткову працю, утворює прибуток капіталіста. Та матеріальна форма, в якій виступає продукт, зовсім не повинна заважати обґрунтуванню теорії вартості об'єктивованим робочим часом.

Але питання якраз і полягає в тому, чи може капіталіст реалізувати вартість дороги, чи може він реалізувати її вартість через обмін? Це питання, звичайно, виникає стосовно кожного продукту, але щодо нагальних умов виробництва воно набуває особливої форми. Припустимо, що вартість дороги не реалізується. Проте дорога будується, оскільки вона являє собою необхідну споживну вартість. Як тоді стоїть справа? Дорога має бути збудована і оплачена,— оскільки витрати на спорудження дороги повинні бути на неї обміняні. Дорога починає існувати лише внаслідок певної витрати праці, засобів праці, сировини і т. д. Чи споруджується вона за рахунок панщинної праці чи за рахунок податків — однаково. Але споруджують дорогу тільки тому, що вона є необхідною споживною вартістю для суспільства, тому, що вона конче потрібна суспільству.

Правда, це є додаткова праця, яку індивід зобов'язаний виконати, чи то у формі повинності, чи в опосередкованій формі податку, понад безпосередню працю, необхідну йому для підтримання свого існування. Але оскільки ця праця необхідна як для суспільства, так і для кожного індивіда *як його члена*, то праця по спорудженню дороги зовсім не є виконуваною ним додатковою працею, а є частиною його *необхідної* праці, праці, яка необхідна для того, щоб він відтворював себе як *члена суспільства*, а тим самим і суспільство в цілому, що само є загальною умовою продуктивної діяльності індивіда.

Якби робочий час був повністю використаний у безпосередньому виробництві (чи в непрямому формулюванні: якби було неможливо вишукати додаткові податки для цієї певної мети), то дорога залишилася б незбудованою. Якщо розглядати все суспільство як одного індивіда, то необхідна праця зводиться до суми всіх окремих трудових функцій, які відокремилися внаслідок поділу праці. Цей один індивід повинен був би, наприклад, витратити стільки-то часу на землеробство, стільки-то на промисловість, стільки-то на торгівлю, стільки-то на виготовлення знарядь; стільки-то

— щоб повернутися до нашого прикладу — на шляхове будівництво і на засоби сполучення. Всі ці необхідності звелися б до певної кількості робочого часу, який мав бути спрямованим на різні цілі і витрачений на певні види діяльності. Скільки цього робочого часу можна витратити, залежало б від кількості робочої сили (від маси працездатних індивідів, що становлять суспільство) і від розвитку продуктивної сили праці (від маси продуктів, споживних вартостей, яка може бути створена працею протягом даного часу).

Мінова вартість, яка передбачає більш-менш розвинений поділ праці, відповідно до ступеня розвитку самого обміну, передбачає, що — замість того щоб один індивід (суспільство) виконував різні роботи, витрачав свій робочий час у різних формах — робочий час кожного індивіда присвячено тільки певним необхідним функціям. Якщо ми говоримо про *необхідний робочий час*, то особливі, окремі галузі праці виступають як *необхідні* галузі. На основі мінової вартості ця взаємна необхідність опосередкована обміном і виявляється саме в тому, що кожна окрема об'єктивована праця, кожний особливим чином специфікований і матеріалізований робочий час обмінюється на продукт і символ загального робочого часу, просто об'єктивованого робочого часу, — на гроші і таким чином може бути знову обмінаний на будь-яку певну працю. Сама ця необхідність — мінлива, оскільки потреби виробляються так само, як і продукти та різні трудові навички. У рамках цих потреб і необхідних робіт мають місце коливання в той чи інший бік.

Чим *необхіднішими* стають ті потреби, які самі виникли історично, які породжені самим виробництвом, тобто суспільні потреби, що самі впливають із суспільного виробництва та обміну, — тим сильніше розвинено дійсне багатство. Багатство, коли розглядати його *матеріально*, полягає тільки в різноманітності потреб. Саме ремесло зовсім не є *необхідним поруч із* землеробством, яке самостійно забезпечує своє існування і використовує прядіння, ткацтво і т. д. як домашні побічні заняття. Але якщо, наприклад, саме землеробство [V—22] ведеться на науковій основі, якщо йому потрібні машини, завезені шляхом торгівлі хімічні добрива, насіння з далеких країн і т. д. і якщо при цьому — що закладено вже в такій передумові — сільська патріархально-робна промисловість зникла, то машинобудівний завод, зовнішня торгівля, ремесло і т. д. є для землеробства *потребою*. Землеробство може роздобути для себе гуано, мабуть, тільки шляхом вивезення шовкових тканин. Таким чином, шовкоткацька фабрика є вже не виробництвом предметів розкоші, а виробництвом, необхідним для землеробства. Оскільки в розглядуваному нами випадку землеробство вжене має всередині самого себе, в натуральному вигляді, умов свого власного виробництва і ці умови як самостійна галузь виробництва існують поза землеробством (причому разом з цим поза-його-існуванням у коло умов виробництва землеробства входять також всі ті заплутані взаємозв'язки, в яких існує це зовнішнє по відношенню до землеробства виробництво), то це і є головною й істотною причиною

того, що те, що раніше було розкішшю, тенор стало необхідним і так звана потреба в предметах розкоші виступає як необхідність, наприклад, для виробництва, яке спочатку виникло як суто натуральне, зумовлене виключно природою виробництва.

Це вислизання природного ґрунту з-під будь-якої галузі господарської діяльності і перенесення умов її виробництва в перебуваючий поза цією галуззю загальний зв'язок,— а звідси і перетворення того, що виступало як надлишок, у щось необхідне, в історично створену необхідність, — є тенденція капіталу. Загальною основою всіх галузей виробництва стає сам загальний обмін, світовий ринок, а тому і сукупність діяльностей, спілкувань, потреб і т. д., з яких складається обмін. *Розкіш* являє собою протилежність по відношенню до *природної необхідності*. Необхідні потреби є потребами такого індивіда, який сам зведений до суб'єкта природи. Розвиток виробництва знімає як цю природну необхідність, так і розкіш, яка протистоїть їй,— о втім, у буржуазному суспільстві це відбувається тільки в *антагоністичній формі*, оскільки сам цей розвиток знов-таки лише встановлює тут певний суспільний масштаб як необхідний і такий, що протистоїть розкоші.

У якому місці слід розглянути ці питання про *систему потреб* і про *систему робіт*? Це з'ясується далі.

Повернемося тепер до нашої дороги. Якщо вона взагалі може бути збудована, то це доводить, що суспільство має робочий час (живу й об'єктивовану працю) на її спорудження.

{Звичайно, тут мається на увазі, що суспільство діє за надійним інстинктом. Воно могло б з'їсти насіння, залишити поля необробленими і будувати дороги. Тоді суспільство не виконало б *необхідної праці*, бо воно не *відтворило* б себе, не зберегло б себе через цю працю як живу робочу силу. Або жива робоча сила може бути і прямо знищена, як це було зроблено, наприклад, Петром I, для того щоб збудувати Петербург. Подібні речі сюди не належать.}

Але чому ж, коли виникає виробництво, що ґрунтується на міновій вартості і поділі праці, шляхове будівництво не стає приватною справою окремих осіб? Адже там, де воно здійснюється державою через податки, воно не є приватною справою окремих осіб. Перш за все: суспільство, об'єднані індивіди можуть мати додатковий час на будівництво дороги, але тільки будучи об'єднаними. Об'єднання завжди є підсумовуванням тієї частини робочої сили, яку кожний індивід поряд із своєю окремою працею може витратити на шляхове будівництво, але це *не тільки* підсумовування. З того, що об'єднання сил окремих індивідів примножує їх *продуктивну силу*, зовсім не випливає, що вони всі разом володіли б цією кількісно зрислою робочою силою, якби вони не *працювали разом*, якби, отже, сума їх робочих сил не доповнювалася тим *надлишком*, який існує лише завдяки їх *об'єднаній, комбінованій* праці, існує лише в самій цій праці. Цим пояснюється насильницьке зганяння народу в Єгипті, Етрурії, Індії і т. д. на примусові будови і

примусові громадські роботи. Капітал досягає такого об'єднання *іншим* способом, властивим йому способом обміну з вільною працею.

{Та обставина, що капітал має справу не з роз'єднаною, а з комбінованою працею, подібно до того як він уже сам по собі є соціальною, комбінованою силою,— є той пункт, який, можливо. слід розглянути вже тут, при аналізі загальної історії виникнення капіталу.}

По-друге: населення, з одного боку, може бути достатньо розвинене, а, з другого боку, підтримка, яку воно одержує завдяки застосуванню машин, — настільки велика, що виявляється зайвою сила, яка впливає виключно тільки з матеріального, *масового об'єднання* (у давнину ж завжди мала місце ця *масова* дія примусової праці), а потрібна *відносно* менша *маса живої праці*.

{Чим більше виробництво ґрунтується ще на простій фізичній праці, на застосуванні сили м'язів і т. д., коротше — на фізичній напрузі і фізичній праці індивідів, тим більшою мірою зростання *продуктивної сили* полягає в їх *масовій* спільній праці. В епоху ремесла, яке є наполовину мистецтвом, виникає, протилежне явище: відокремлення й індивідуалізація, майстерність одиничної, а не комбінованої праці. У своєму дійсному розвитку капітал комбінує [V—23] масову працю з майстерністю, але робить це таким чином, що масова праця втрачає свою фізичну силу, а майстерність існує не в робітникові, а в машині і технології, яка через наукову комбінацію людей з машиною діє як єдине ціле. Суспільний дух праці дістає своє об'єктивне існування поза окремими робітниками.}

Може утворитися окремий клас шляхових робітників, який використовується державою*, або ж із цією метою використовується частина випадково незайнятого населення разом з певною кількістю майстрів-будівельників і т. д., які, проте, працюють не як капіталісти, а як більш майстерні *слуги*. (Про категорію цієї майстерної праці іт. д. слід сказати далі.) Робітники є в цьому разі найманими робітниками, але держава використовує їх не як таких, а як найманих слуг.

Для того щоб капіталіст взявся за шляхове будівництво на ділових засадах, за свій рахунок (якщо держава проводить такі роботи з допомогою *державних підприємців*, то робиться це все-таки завжди через панщинну працю або податки}, необхідні різні умови, які всі зводяться до того, що спосіб виробництва, який ґрунтується на капіталі, вже розвинувся до найвищого ступеня.

* У римлян в армії існувала *маса [солдатів]*, спеціально вимуштрувана для праці, але вже відірвана від усього народу; її додатковий час також належав державі. Ці солдати весь свій робочий час продавали державі в обмін на заробітну плату, всю свою робочу силу обмінювали на заробітну плату, необхідну для підтримання їх життя,— так само як це робить робітник в обміні з капіталістом. Це стосується того часу, коли римська армія була вже не армією громадян, а армією найманців. У цих умовах також має місце вільний продаж праці з боку солдата. Але держава купує цю працю не з метою виробництва вартостей. І тому, хоч і може здатися, що форма заробітної плати спочатку з'являється в арміях,— все-таки ця солдатська платня істотно відрізняється від заробітної плати найманих робітників. Деяка подібність між солдатами і найманими робітниками пояснюється тим, що держава використовує армію для того, щоб досягти зростання могутності й багатства.

По-перше: передбачається певна *величина* самого *капіталу*,— капіталу, сконцентрованого в руках капіталіста,— яка дає можливість здійснити роботи такого обсягу і за такого повільного обороту. Тому тут здебільшого застосовується *акціонерний капітал*, у вигляді якого капітал досяг своєї останньої форми, де він існує не тільки в *собі*, відповідно до своєї субстанції, але й за своєю *формою* є суспільною силою і суспільним продуктом.

По-друге: від цього капіталу вимагається, щоб він давав *проценти*, а не *прибуток* (він може давати більше ніж проценти, але це не є необхідним). Цей пункт тут ще не підлягає подальшому дослідженню.

По-третє: передумовою є такий рух на дорозі — насамперед комерційний,— щоб дорога себе окупала, тобто щоб та ціна, яку буде встановлено за користування дорогою, була б для виробників [які користуються дорогою] *прийнятною*, оскільки давала б їм таку продуктивну силу, за яку вони могли б заплатити згідно з встановленою ціною.

По-четверте: існування споживаючого багатства, яке вкладає частину свого доходу в засоби пересування.

Але основне значення мають дві передумови: 1) капітал, який може бути вкладений у цю справу в потрібному розмірі і який задовольняється процентом; 2) для продуктивних капіталів, для промислового капіталу має бути вигідним оплачувати ціну дороги. Так, наприклад, перша залізнична лінія між Ліверпулем і Манчестером стала виробничою необхідністю для ліверпульських торговців бавовною і ще більше — для манчестерських фабрикантів.

[Конкуренція може більшою мірою викликати необхідність у будівництві, наприклад, залізниць у такій країні, де рівень розвитку її продуктивних сил, який існував досі, ще не змушував до цього. Питання про вплив *конкуренції між націями* належить до розділу про *міжнародний обмін*. Тут особливо виявляються цивілізуючі впливи капіталу.]

Капітал як такий — припускаючи, що він є в потрібній кількості — буде споруджувати дороги тільки тоді, коли спорудження доріг стане необхідністю для виробників, особливо — для самого продуктивного капіталу; стане для капіталіста умовою *одержання прибутку*. Тоді й дорога стане рентабельною. Та в цих випадках уже передбачається значний обмін. Це все та ж *двояка* передумова: на одному боці багатство країни достатньою мірою концентрується і переходить у форму капіталу, для того щоб розпочати такі роботи у вигляді процесу збільшення вартості капіталу; на другому боці досить великі масштаби обміну і перешкоди, які чинить йому нестача засобів сполучення, відчуються достатньою мірою, для того щоб капіталіст міг реалізувати вартість дороги (частинами й поштучно протягом певного часу) як такої (тобто її використання).

Усі *загальні умови виробництва*, такі, як дороги, канали і т. д., чи полегшують вони

обіг, чи взагалі вперше роблять його можливим, чи збільшують продуктивну силу (як, наприклад, іригаційні споруди і т. д. в Азії, а втім, вони створюються урядами також і в Європі), — для того щоб їх створював капітал, а не уряд, який представляє суспільство як таке, — передбачають найвищий розвиток виробництва, яке ґрунтується на капіталі. Вилучення *громадських робіт* з прерогативи держави і перехід їх у сферу робіт, що проводить сам капітал, показує, до якого ступеня реальне суспільство конституювалося у формі капіталу. Якась країна, наприклад Сполучені Штати, може навіть у виробничому відношенні відчувати необхідність у залізницях; незважаючи на це, безпосередня вигода, [V—24] яку має виробництво від існування залізниці, може бути настільки мізерна, що авансування капіталу для цієї мети було б не чимось іншим, як *витратою грошей*. Тоді капітал перекладає ці витрати на плечі держави, або ж держава, там, де вона за традицією все ще займає панівне становище по відношенню до капіталу, має привілеї та владу для того, щоб примусити всіх капіталістів віддавати частину їх *доходу*, але не їх капіталу, на такі суспільно корисні роботи, які є разом з тим *загальними* умовами виробництва і які через це не є *особливою* умовою для якогось окремого капіталіста; і доки капітал не набув форми акціонерного товариства, він прагне завжди лише досягти *особливих* умов збільшення своєї вартості, а *загальні для всіх* умови він як національні потреби звалює на всю країну. Капітал вдасться тільки до *вигідних* — з його погляду — операцій.

Правда, інколи він міркує помилково, і, як ми побачимо, він *змушений* так міркувати. У таких випадках капітал робить *вклади*, які не окупаються або ж окупаються тільки тоді, коли вони певною мірою *знеціняються*. Тому в багатьох операціях початковий *вклад капіталу* є збитковим вкладом, перші підприємці зазнають краху, і тільки в других чи в третіх руках, коли авансований капітал скоротився внаслідок *знецінення*, одержується прибуток. А втім, сама держава, і все, що з нею так чи інакше пов'язане, належить до цих відрахувань з *доходу*, так би мовити, до *витрат споживання* — для індивіда, до витрат виробництва — для суспільства. Сама дорога може настільки збільшити продуктивні сили, що виникає такий рух по ній, завдяки якому вона тепер окупається. Можуть стати необхідними такі роботи й витрати, які з точки зору капіталу не є продуктивними, тобто *додаткова праця*, що міститься в них, не реалізується як *додаткова вартість* шляхом обігу, шляхом обміну.

Якщо, наприклад, робітник працює протягом року 12 годин на добу на будівництві дороги, а суспільно необхідний робочий час у середньому дорівнює 6 годинам, то робітник [щоденно] виконує додаткову працю в розмірі 6 годин. Але якщо дорогу неможливо продати за 12 годин, а можна хіба що тільки за 6, то спорудження її — непідходяща справа для капіталу, і шляхове будівництво не є для нього продуктивною працею. Капітал повинен мати можливість продати дорогу (строк і спосіб продажу нас тут не стосуються) так, щоб реалізувалась і необхідна праця, і додаткова праця, або ж

так, щоб із загального фонду прибутків — додаткових вартостей — капіталу дісталася така частина, як коли б він створив додаткову вартість. *Це відношення* треба буде дослідити згодом при розгляді прибутку і необхідної праці.

Найвищий розвиток капіталу має місце тоді, коли загальні умови суспільного процесу виробництва створюються не через *відрахування з суспільного доходу*, не через державні податки (коли дохід, а не капітал виступає у вигляді робочого фонду, і робітник, хоч він і є, як і будь-який інший, вільним найманим робітником, все ж економічно перебуває в іншому відношенні), а через *капітал як капітал*. Це показує, з одного боку, якою мірою капітал підпорядкував собі всі умови суспільного виробництва, і тому, з другого боку,— наскільки *капіталізоване* суспільне відтворюване багатство і наскільки всі потреби задовольняються у формі обміну — так само як *законні суспільні* потреби індивіда, тобто ті потреби, які індивід задовольняє не як відокремлено існуючий у суспільстві індивід, а спільно з іншими індивідами (спосіб задоволення цих потреб за самою їх природою є суспільним),— наскільки, отже, предмети також і цих потреб не тільки споживаються, але й виробляються через обмін, через індивідуальний обмін.

Що ж до дороги, про яку йшлося вище, то її будівництво має бути вигідним настільки, щоб певний робочий час, будучи перетворений у дорогу, так само відтворював би робітникам його робочу силу, як коли б він застосовував її [наприклад] у землеробстві. Вартість визначається об'єктивованим робочим часом, у якій би формі він не об'єктивувався. Проте можливість реалізації цієї *вартості* залежить від тієї споживної вартості, в якій вона міститься. Тут припускається, що дорога виступає предметом необхідності для суспільства, отже, припускається, що вона має споживну вартість. З другого боку, для того щоб капітал взявся за шляхове будівництво, слід припустити, що оплачується не тільки *необхідний робочий час*, але й *додатковий робочий час* робітника,— отже, оплачується прибуток капіталу. (Шляхом протекційного мита, монополій, державного примусу капіталіст часто домагається такої оплати там, де окремі учасники обміну в умовах вільного обміну оплатили б у *кращому разі* тільки необхідну працю.)

Цілком можливо, що наявний додатковий час не буде оплачений (що, зрештою, може трапитися і з будь-яким окремим капіталістом). *Там, де панує капітал* (так само, як і за рабства, за кріпаччини або ж при наявності всяких повинностей), *абсолютний робочий час робітника є для нього умовою того, щоб він міг пропрацювати необхідний час, тобто щоб він міг реалізувати для себе у вигляді споживних вартостей час, необхідний для збереження його робочої сили*. В усякій галузі праці конкуренція потім приносить із собою те, що робітник змушений працювати повний час — отже, додатковий робочий час. Але може трапитися так, що цей додатковий робочий час, хоч він і міститься в продукті, буде непридатний для обміну. Для самого робітника — порівняно з іншими найманими робітниками — це в додаткова праця.

Для наймача це — така праця, яка хоч і має для нього споживну вартість, як, наприклад, праця його кухаря, але не має ніякої мінової вартості, і, отже, в цьому випадку для наймача не існує ніякої різниці [V—25] між необхідним і додатковим робочим часом.

Праця може бути необхідною, не будучи продуктивною. Усі загальні, суспільні умови виробництва — доки вони ще не можуть створюватися капіталом як таким на капіталістичній основі — оплачуються через це за рахунок якоїсь частини національного доходу, за рахунок казни, а робітники [які створюють суспільні умови виробництва] не є продуктивними робітниками, хоч вони й збільшують продуктивну силу капіталу.

Результат нашого відступу, зрештою, той, що виробництво засобів сполучення, виробництво фізичних умов обігу належить до категорії виробництва основного капіталу і, отже, не становить особливого випадку. Проте побіжно для нас відкрилася перспектива, яку тут ще по можна точно окреслити: проблема специфічного відношення, капіталу до суспільних, загальних умов суспільного виробництва на відміну від умов особливого капіталу та його особливого процесу виробництва.

[5] ОБІГ ЯК МОМЕНТ ПРОЦЕСУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

Обіг відбувається в просторі і часі. Просторова умова — доставка продукту на ринок — належить, з економічної точки зору, до самого процесу виробництва. Продукт лише тоді дійсно готовий, коли він на ринку. Рух, внаслідок якого продукт праці туди потрапляє, належить ще до витрат його виробництва. Цей рух не становить необхідного моменту обігу як особливого процесу руху вартості, бо продукт може бути куплений (і навіть спожитий) на місці його виробництва. Але цей просторовий момент важливий, оскільки він взаємозв'язаний з розмірами ринку, з можливістю обміняти продукт. Скорочення витрат цього *реального* обігу (в просторі) належить до розвитку продуктивних сил капіталом, до скорочення витрат на збільшення його вартості. Проте, будучи до певної міри зовнішньою умовою існування економічного процесу обігу, цей момент може бути віднесений також і до *виробничих витрат* обігу, так що відповідно до цього моменту обіг сам виступає моментом не тільки процесу виробництва взагалі, але й безпосереднього процесу виробництва. В усякому разі цей момент визначається тут загальним рівнем розвитку продуктивних сил і взагалі — виробництва, яке ґрунтується на капіталі.

Цей зв'язаний з переміщенням момент (доставка продукту на ринок, що є необхідною умовою його обігу, крім того випадку, коли місцем виробництва є сам ринок) можна було б, точніше кажучи, розглядати як перетворення продукту в *товар*. *Товаром* продукт є тільки на ринку. (Чи утворює доставка продукту на ринок

особливий момент, чи ні — справа випадку. Якщо капітал працює на замовлення, то для нього не існує ні цього моменту, ні перетворення продукту в гроші як особливого моменту. *Робота на замовлення*, тобто відповідність пропозиції попередньому попиту, як *загальне чи переважаюче* положення не відповідає великій промисловості і ніяк не впливає як умова [процесу виробництва] з природи капіталу.)

По-друге, момент часу. Це істотно стосується поняття обігу. Якщо припустити, що акт переходу товару в гроші закріплений договором, то в цьому випадку він зв'язаний з витратою часу на підрахунок, зважування, вимірювання. Скорочення цього моменту так само є розвитком продуктивної сили. Час, який витрачається на перехід від стану товару до грошей, також розглядається тільки як *зовнішня* умова цього переходу; цей перехід заздалегідь передбачений; ідеться про той час, який *забирає цей заздалегідь передбачений акт*. Цей час належить до *витрат обігу*. Інша справа — той час, який взагалі минає до того, як товар перейде в гроші; чи той час, протягом якого він залишається *товаром*, тільки потенційною, а не дійсною вартістю. Цей час являє собою чистий збиток.

З усього сказаного впливає, що обіг виступає як суттєвий процес капіталу. Процес виробництва не може бути поновлений до перетворення товару в гроші. *Стійка безперервність* процесу, вільний і плавний перехід вартості з однієї форми в іншу, або однієї фази процесу в іншу, для виробництва, яке ґрунтується на капіталі, є основною умовою в зовсім іншій мірі, ніж за всіх попередніх форм виробництва.

З другого боку, при наявності необхідності в такій безперервності [процесу виробництва] його фази в просторі й часі розпадаються як особливі, безвідносні один до одного процеси. Таким чином, для виробництва, яке ґрунтується на капіталі, виявляється випадковим, матиме місце чи ні його суттєва умова: безперервність тих різноманітних процесів, які конституюють весь процес капіталістичного виробництва. Усунення цієї випадковості самим капіталом є *кредит*. (Кредит має ще й інші сторони; але ця його сторона впливає з безпосередньої природи процесу виробництва і через це становить основу необхідності кредиту.) Тому *кредит* у скільки-небудь розвиненій формі не виступає в жодному з попередніх способів виробництва. Позичали і брали в позичку також і за попередніх укладів, а лихварство є навіть найбільш давньою з допотопних форм капіталу, але позичка й позичання так само мало конституюють *кредит*, як різні види праці — *промислому працю*, або *вільну найману працю*. Як суттєве, розвинене виробниче відношення кредит *історично* і виступає тільки в обігу, що базується на капіталі чи найманій праці. (Самі *гроші* являють собою одну з форм усунення нерівності часу, потрібного [для виробництва продукту] в різних галузях виробництва, оскільки цей час протистоїть [V— 26] обмінові.) *Лихварство*, хоч у своїй *обуржуазив ній*, пристосованій до капіталу формі саме є формою кредиту, у своїй *добуржуазній* формі, навпаки, *виражає нестачу кредиту*.

(Зворотне перетворення грошей в об'єктивні моменти виробництва чи в об'єктивні

умови виробництва передбачає те, що ці умови *наявні*. Це перетворення зумовлює існування різних *ринків*, на яких виробник знаходить умови виробництва у вигляді товару — в руках купця,— ринків (поряд із ринком праці), що істотно відрізняються від тих ринків, які обслуговують безпосереднє, індивідуальне, кінцеве споживання.)

У своєму обігу гроші перетворювалися в товар, і обміном $G—T$ споживання завершувало процес; або ж товар обмінювався на гроші, і в обміні $T—G$ гроші або зникали, для того щоб самим знову обмінятися на T , причому цей процес знову закінчувався споживанням, або гроші виходили з обігу і перетворювалися в мертвий скарб і лише уявне багатство. Ніде процес не спалахував сам собою, передумови грошового обігу перебували поза обігом, і він постійно потребував нових поштовхів іззовні.

Коли обидва моменти [G і T] мінялися місцями, зміна форми всередині обігу була лише формальною. Але оскільки ця зміна форми ставала змістовною, вона випадала з економічного процесу [обігу]; зміст не належав до самого цього процесу. Ні товар не зберігав себе у вигляді грошей, ні гроші не зберігали себе у вигляді товару; кожний з них був або тим, або іншим. Вартість як така не зберігала себе в обігу і через обіг, вона не домінувала над процесом свого перетворення, над зміною своєї форми; сама *споживна вартість* не вироблялася *міноюю вартістю* (як це має місце в процесі виробництва капіталу).

Для капіталу саме споживання товару не є заключним актом; воно належить до процесу виробництва, саме є моментом виробництва, моментом *установлення вартості*. Але й сам капітал,— у кожному з моментів, у яких він виступає то як гроші, то як товар, то як мінова вартість, то як споживна вартість,— тепер виступає як вартість, яка не тільки формально зберігає себе при цій зміні форми, але й як *зростаюча вартість*, як вартість, що співвідноситься з самою собою як вартістю. Перехід з одного моменту в інший є особливим процесом, але кожний із цих процесів є перехід в інший. Таким чином, капітал виступає як здійснююча процес вартість, яка в кожному з моментів процесу є капіталом. Таким чином, капітал виступає як *оборотний капітал*; у кожному з моментів він — капітал і одночасно — капітал, який здійснює кругооборот з одного визначення в інше. Пункт повернення є разом з тим вихідний пункт і *viceversa*^{*}, а саме — *капіталіст*. Будь-який капітал спочатку виступає оборотним капіталом, продуктом обігу, а так само і тим, що здійснює обіг, описує його як свою власну траєкторію.

Грошовий обіг — з точки зору його нинішньої позиції — сам виступає тепер тільки як один з моментів обігу капіталу, а його самостійність виявляється тільки *видимістю*. Він в усіх відношеннях визначений обігом капіталу, до чого ми ще повернемося. У тій мірі, в якій грошовий обіг являє собою самостійний рух поряд із рухом капіталу, ця

* — навпаки. Ред.

самостійність зумовлена лише *безперервністю* обігу капіталу, так що цей момент може бути зафіксований і розглянутий сам по собі.

(«Капітал являє собою постійно *помножуючу себе вартість*, яка більше не зникає. Ця *вартість* відокремлюється від товару, який створив її; вона ніби якась *метафізична і матеріальна якість* завжди залишається в руках того самого землероба» (наприклад), «для якого вона набував різних форм» (*Sismondi.Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde edition. Tome I, Paris, 1827, стор. 89*) [Російський переклад, том I, стор. 185].

«При обміні між працею і капіталом робітник вимагає засобів існування, *для того щоб жити*, капіталіст вимагає *працю, для того щоб одержати прибуток*» (*Сісмонді*,там же, стор. 91) [Російський переклад, том I, стор. 186].

«Підприємець виграє, одержує прибуток внаслідок будь-якого *зростання продуктивних сил*, породжуваного *поділом праці*» (там же, стор. 92) [Російський переклад, том I, стор. 186].

«Продаж праці рівнозначний зреченню всіх плодів праці» (*A. Cherbuliez.Richesseoupauprete. Paris, 1841, стор. 64*).

«Три складові частини капіталу» (а саме: сировина, знаряддя, фонд життєвих засобів) «не зростають пропорційно одна одній і не перебувають одна з одною у *незмінному співвідношенні* на різних ступенях розвитку суспільства. Фонд життєвих засобів залишається незмінним протягом певного часу, хоч би як прискорено зростала *швидкість виробництва*, а отже, і *кількість продуктів*. Таким чином, збільшення *продуктивного капіталу* не обов'язково спричиняв збільшення фонду життєвих засобів, покликаного утворити ціну праці; воно може супроводжуватися зменшенням фонду життєвих засобів» (там же, стор. 60—63).}

[6] ВПЛИВ ОБІГУ НАВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ. ВІДМІННІСТЬ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА ВІД УСІХ ПОПЕРЕДНІХ СПОСОБІВ ВИРОБНИЦТВА.ВИРІВНЮВАННЯ УМОВ ОБІГУ ДЛЯ РІЗНИХ КАПІТАЛІВ

{Оскільки поновлення виробництва залежить від продажу готового продукту, від перетворення товару в гроші і зворотного перетворення грошей в умови виробництва: сировину, знаряддя, заробітну плату; оскільки той шлях, який проходить капітал, для того щоб від одного з цих визначень перейти до іншого, с сферою обігу і ця сфера долається капіталом у певні *проміжки часу* (навіть відстань [від виробництва до ринку] зводиться до часу; наприклад, важлива не просторова віддаленість ринку, а та швидкість, та кількість часу, протягом якого товар досягає ринку),— остільки, отже, від швидкості обігу, від того *часу*, протягом якого долається сфера обігу, залежить, скільки продуктів може бути виготовлено протягом даного проміжку часу; як часто протягом даного проміжку часу зможе збільшуватися капітал, *відтворюватися і зростати* його вартість.

Таким чином, тут дійсно долучається такий момент *установлення вартості*, який [V—27] не впливає з безпосереднього відношення праці до капіталу. Те відношення, відповідно до якого той самий капітал протягом даного проміжку часу може повторювати процес виробництва (процес творення нової вартості), очевидно, являє собою таку умову, яка не закладена безпосередньо самим процесом виробництва.

Тому коли обіг і не створює ніякого моменту в самому *установленні вартості*, зумовленому виключно працею, то від швидкості обігу залежить та швидкість, з якою поновлюється процес виробництва, з якою створюються вартості,— залежать, отже, якщо не *вартості*, то, до певної міри, маси вартостей, тобто добуток створюваних у процесі виробництва вартостей і додаткових вартостей на число повторень процесу виробництва протягом даного проміжку часу.

Говорячи про швидкість обороту капіталу, ми маємо на увазі, що тільки *зовнішні перешкоди* затримують перехід капіталу з однієї фази в іншу, а не ті перешкоди, які впливають із самого процесу виробництва і обігу (як це має місце при кризах, надвиробництві і т. д.).

Отже, крім робочого часу, уречевленого в продукті, як момент творення вартості — як момент найпродуктивнішого робочого часу — виступає *час обігу* капіталу. Якщо робочий час виступає як діяльність, що встановлює вартість, то час обігу капіталу виступає як *час зменшення вартості*. Відмінність полягає тут просто ось у чому: якщо сукупна величина того робочого часу, який перебуває в розпорядженні капіталу, доведена до максимуму, припустімо, до безмежно великої величини ∞ , так що необхідний робочий час становить безмежно малу частину, а додатковий робочий час — безмежно велику частину цієї величини, то це було б максимумом збільшення вартості капіталу, а це і є та тенденція, дотримуватися якої він прагне. З другого боку, якби *час обігу капіталу* дорівнював нулю, тобто якби різні етапи його метаморфозу відбувалися в дійсності так само швидко, як у мисленні, то це також означало б максимальну величину того фактору, який зумовлює можливість повторення процесу виробництва, тобто означало б максимальну кількість процесів збільшення вартості капіталу протягом певного проміжку часу.

Повторення процесу виробництва було б у цьому випадку обмежене тільки тривалістю самого процесу виробництва, тим часом, який необхідний для того, щоб сировину перетворити в продукт. Тому *час обігу* не виступає позитивним елементом, що створює вартість: якби він дорівнював нулю, то творення вартості дійшло б до найвищої межі. Якби нулю дорівнював додатковий робочий час або необхідний робочий час, тобто якби необхідний робочий час поглинув увесь робочий час або якби виробництво могло здійснюватися взагалі без праці, то не існувало б ні вартості, ні капіталу, ні творення вартості. Отже, *час обігу* лише тією мірою визначає вартість, якою він виступає як *природна межа* використання робочого часу. Отже, фактично час обігу являє собою відрахування з *додаткового робочого часу*, тобто збільшення *необхідного робочого часу*. Зрозуміло, що незалежно від того, чи буде процес обігу проходити повільно чи швидко, необхідний робочий час має бути оплачений.

Наприклад, у тих галузях виробництва, де є необхідність у спеціальних робітниках, які, проте, можуть бути зайняті тільки протягом частини року, оскільки продукти їхньої праці мають збут тільки протягом певної пори року,— цим робітникам довелося б

заплатити за цілий рік; тобто додатковий робочий час зменшився б тут у тій же пропорції, в якій зменшилася б зайнятість робітників протягом даного проміжку часу, проте робітникам у той чи інший спосіб все ж довелося б заплатити. (Наприклад, це довелося би зробити в такій формі, що їх чотиримісячної заробітної плати вистачило б на утримання їх протягом року.) Якби капітал міг застосовувати цих робітників протягом 12 місяців, то він не став би збільшувати їх заробітну плату, а виграв би відповідну кількість додаткової праці.

Отже, час обігу виступає як межа для продуктивності праці; збільшення часу обігу рівносильне збільшенню необхідного робочого часу, тобто скороченню додаткового робочого часу, тобто зменшенню додаткової вартості, тобто затримці, обмеженню процесу самозростання вартості капіталу. Таким чином, в той час як капітал, з одного боку, повинен прагнути того, щоб зламати всі локальні межі обігу, тобто обміну, завоювати всю Землю як свій ринок, він, з другого боку, прагне до того, щоб знищити простір за допомогою часу, тобто звести до мінімуму час, необхідний для просування товарів з одного місця в інше. Чим більше розвинений капітал, чим внаслідок цього ширший ринок, на якому він перебував в обігу і який утворює просторову сферу обігу капіталу, тим сильніше він водночас прагне до ще більшого просторового розширення ринку і до ще більшого знищення простору за допомогою часу.

(Якщо розглядати робочий час не як робочий день окремого робітника, а як невизначений робочий день невизначеної кількості робітників, то сюди долучаються всі відносини народонаселення, і тому основи вчення про народонаселення так само містяться в цьому першому розділі про капітал, як і основи вчення про прибуток, ціну, кредит і т. д.)

Тут виявляється універсальна тенденція капіталу, яка відрізняє його від усіх попередніх ступенів виробництва. Незважаючи на те що капітал обмежений за самою своєю природою, він прагне універсального розвитку продуктивних сил і таким чином стає передумовою нового способу виробництва, що базується на розвитку продуктивних сил не для відтворення певного стану чи в кращому разі — для його розширення, а такого способу виробництва, при якому вільний, нічим не обмежений, прогресивний і універсальний розвиток продуктивних сил сам є передумовою суспільства, а тому і його відтворенням; такого способу виробництва, єдиною передумовою якого є вихід за межі вихідного пункту. Ця тенденція, яку має капітал, але яка разом з тим суперечить йому як обмеженій формі виробництва і тому штовхає його до загибелі, — відрізняє капітал під усіх попередніх способів виробництва і разом з тим містить у собі те, що капітал виступає всього лише перехідним пунктом. Всі попередні форми суспільства [V—28] гинули з розпитком багатства, або, що те саме, — з розвитком суспільних продуктивних сил. Тому в стародавніх людей, які усвідомлювали це, багатство прямо викривалося як розклад суспільства. Феодальний лад, у свою

чергу, призвели до загибелі міська промисловість, торгівля, сучасне землеробство (і навіть окремі винаходи, такі, як порох і друкарський верстат).

Разом з розвитком багатства, а тому також із розвитком нових сил і спілкування індивідів, що розширювалося, розкладалися ті економічні умови, на яких базувалося суспільство, ті політичні відносини різних складових частин суспільства, які цьому відповідали, релігія, у формі якої суспільство сприймалося в ідеалізованому вигляді (як суспільство, так і релігія, в свою чергу, базувалися на якомусь певному відношенні до природи, до якої зводиться будь-яка продуктивна сила), характер, погляди і т. д. індивідів. *Вже самого розвитку науки* — тобто найбільш ґрунтовної форми багатства, яка виступає як продуктом, так і виробником багатства — було достатньо для розкладу цих суспільств. Але *розвиток науки*, цього ідеального і разом з тим практичного багатства, є лише однією із сторін, однією із форм, у яких виступає *розвиток продуктивних сил людини*, тобто розвиток багатства.

Якщо розглядати питання *ідеально*, то розкладу певної форми свідомості було б досить, щоб убити цілу епоху. А реально ця межа свідомості відповідає *певному ступеню розвитку матеріальних продуктивних сил*, а тому — багатства. Звичайно, розвиток відбувався не тільки на старому базисі, а виступав *розвитком самого цього базису*. Найвищий розвиток самого цього *базису* (та квітка, в яку він перетворюється; проте це все той же *даний базис, дана рослина* у вигляді квітки, тому *після* розквіту і як наслідок розквіту настає прив'ядання) є той пункт, до сам базис набуває такої форми, в якій він сумісний з *найвищим розвитком продуктивних сил*, а тому також — з найбагатшим розвитком індивідів [в умовах даного базису]. Як тільки цього пункту досягнуто, подальший розвиток виступає як занепад, а новий розвиток починається на новому базисі.

Ми бачили вище^{*}, що власність [працівників] на умови виробництва виступала як тотожна з обмеженою, певною формою суспільства і, отже,— для того щоб утворилося подібне суспільство,— як тотожна з обмеженою, певною формою індивіда, наділеного відповідними якостями: обмеженістю і обмеженим розвитком своїх продуктивних сил. Сама ця передумова знов-таки, в свою чергу, була результатом обмеженого історичного ступеня розвитку продуктивних сил: як багатства, так і способу створювати багатство. Метою суспільства, метою індивіда — так само як і умовою виробництва — було *відтворення цих визначених умов виробництва* і відтворення індивідів: як нарізно, так і в їх суспільних розчленуваннях і зв'язках, відтворення їх як живих носіїв цих умов.

Як передумову свого відтворення капітал передбачає *виробництво* самого багатства, а тому й універсальний розвиток продуктивних сил, безупинні перевороти в своїх існуючих передумовах. Вартість не виключає ніякої споживної

* Див. цей том, частина I, стор. 435—448. Ред.

вартості; отже, ніякий особливий вид споживання і т. д., спілкування і т. д. вона не включає як абсолютну умову; і так само будь-який ступінь розвитку суспільних продуктивних сил, спілкування, знання і т. д. є для капіталу лише такою межею, яку він прагне подолати. Сама його передумова — вартість — виступає як продукт, а не як передумова, що підноситься над виробництвом. Межею для *капіталу* є та обставина, що весь цей розвиток відбувається антагоністично і що творення продуктивних сил, загального багатства і т. д., знання і т. д. відбувається таким чином, що трудящий індивід *відчужує* себе самого; до того, що вироблено ним самим, індивід відноситься не як до умов *свого власного*, а як до умов *чужого багатства* і своєї власної бідності. Але сама ця антагоністична форма минуща і створює реальні умови свого власного знищення.

Результатом є загальний — за своєю тенденцією і за своїми можливостями — розвиток продуктивних сил і взагалі багатства як базису, а також універсальність спілкування і тому світовий ринок як базис. Базис як можливість універсального розвитку індивіда і дійсний розвиток індивідів на цьому базисі як безупинне усунення *межі* для цього розвитку, *межі*, яка й усвідомлюється як межа, а не як якась *священна грань*. Універсальність індивіда не як мислима чи уявна, а як універсальність його реальних та ідеальних відношень. Звідси впливає також розуміння його власної історії як *процесу* і пізнання природи (яке виступає також як практична влада над нею) як свого реального тіла. Сам процес розвитку закладений і усвідомлений як передумова індивіда. Але для цього насамперед необхідно, щоб повний розвиток продуктивних сил став *умовою виробництва*, щоб певні *умови виробництва* не були межею для розвитку продуктивних сил.

Якщо ми тепер повернемося до *часу обігу* капіталу, то його скорочення (оскільки це не пов'язано з розвитком засобів сполучення і транспорту, необхідних для доставки продукту на ринок) частково пов'язане зі *створенням* постійно функціонуючого і тому постійно зростаючого ринку; частково — з розвитком *економічних* відносин, з розвитком таких форм капіталу, [V—29] через які він *штучно* скорочує час обігу (сюди належать *усі форми кредиту*).

{Тут можна ще відзначити, що оскільки лише капітал має умови виробництва капіталу, отже, задовольняє ці умови і прагне реалізувати їх, остільки загальною тенденцією капіталу є створення в усіх пунктах, де існують передумови обігу, виробничих центрів обігу і асиміляція цих пунктів, тобто перетворення їх на пункти капіталізуючого виробництва або на пункти виробництва капіталу. Ця пропагандистська (цивілізуюча) тенденція — на відміну від попередніх умов виробництва — властива тільки капіталові.}

Тим способам виробництва, де обіг не становить іманентної, панівної умови виробництва, звичайно, не властиві специфічні потреби капіталу, а тому там і не

виробляються ні економічні форми, ні реальні продуктивні сили, які відповідали б цим специфічним потребам. Спочатку виробництво, яке ґрунтується на капіталі, виходило з обігу; тепер ми бачимо, що воно установлює обіг як свою власну умову і що воно робить моментом процесу обігу процес виробництва в його безпосередності такою самою мірою, якою воно процес обігу робить однією з фаз процесу виробництва в його цілісності.

Оскільки різні капітали мають різний час обігу (наприклад, в одного капіталу більш віддалений ринок, в іншого — більш близький; одному капіталу забезпечене перетворення в гроші, в іншого воно залежить від випадковостей; один більшою мірою є основним капіталом, інший — оборотним капіталом), це викликає в них відмінності в зростанні їх вартості. Але ці відмінності мають місце тільки у вторинному процесі зростання вартості. Час обігу сам по собі є *межею* для зростання вартості (*необхідний робочий час*, звичайно, теж виступає межею, але разом :і тим і основою, оскільки без нього не було б ні вартості, ні капіталу); час обігу являє собою відрахування з додаткового робочого часу, або зростання *необхідного робочого часу* по відношенню до *додаткового робочого часу*. Обіг капіталу *реалізує вартість* подібно до того, як жива праця *створює вартість*. Час обігу є всього лише межа для цієї реалізації вартості і остільки — межа для створення вартості, межа, яка впливає не з виробництва взагалі, а є специфічною для, виробництва капіталу; межа, подолання якої — або боротьба з якою — тому також належить до специфічного економічного розвитку капіталу і дає поштовх розвитку його форм у сфері кредиту і т. д.}

{Капітал сам являє собою суперечність, оскільки він постійно прагне усунути *необхідний робочий час* (а це означає разом з тим зведення робітника до мінімуму, тобто існування робітника всього лише як живої робочої сили), але *додатковий робочий час* існує тільки як антитеза, тільки в рамках протилежності необхідному робочому часу, і, отже, капітал робить необхідний робочий час *необхідною* умовою свого відтворення і зростання своєї вартості. Розвиток матеріальних продуктивних сил — який одночасно являє собою розвиток сил робітничого класу — в певний момент *знищує сам капітал*.)

{«Підприємець може відновити виробництво лише після того, як він продасть готовий продукт, а виручені гроші використає на придбання нової сировини і на нову заробітну плату; отже, чим швидше обіг приводить до цих двох результатів, тим швидше він одержує можливість поновити виробництво і тим більше продуктів дав його капітал протягом даного проміжку часу» (H. Storch. Cours d'économie politique. Tome I. Paris, 1823, стор. 411—412).}

{«Специфічні *вклади капіталіста* складаються не із сукна і т. д., а з праці» (T.R. Malthus. The Measure of Value Stated and Illustrated. London, 1823, стор. 17).} ⁴

{«Нагромадження всього суспільного капіталу не в руках робітників, а в руках інших осіб неминує уповільнює зростання будь-якої галузі виробництва, крім зростання тієї, яка дасть власникам капіталу звичайну для даного часу і для даних обставин винагороду... У попередніх системах *продуктивні сили* розглядалися як такі, що відповідають і підпорядковуються фактичному нагромадженню і увічненню

існуючих способів розподілу. Сучасне нагромадження і розподіл повинні підпорядковуватися продуктивним силам» (W.Thompson.AnInquiryintothePrinciplesoftheDistributionofWealth. London, 1824, стор. 176, 589).} ⁵

З відношення часу обігу до процесу виробництва впливає, що сума вартостей, яка виробляється, або повне зростання вартості капіталу за якийсь даний період, визначається не просто тією новою вартістю, яку капітал створює в процесі виробництва, чи тим додатковим часом, який реалізується в процесі виробництва, а додатковим часом (додатковою вартістю), помноженим на число, що показує, скільки разів може повторитися протягом певного проміжку часу процес виробництва капіталу. Число, що показує кількість повторень, можна розглядати як коефіцієнт процесу виробництва, або як коефіцієнт створеної в цьому процесі додаткової вартості.

Проте через швидкість обігу цей коефіцієнт визначається не в позитивному, а в негативному розумінні. Інакше кажучи, якби швидкість обігу була абсолютною, тобто якби процес виробництва зовсім не переривався обігом, то цей коефіцієнт був би найвищим. Якщо, наприклад, реальні умови виробництва пшениці в даній країні допускають лише один урожай, то ніяка швидкість обігу не приведе до двох урожаїв. Але якщо трапиться затримка в обігу, якщо фермер не зможе вчасно продати пшеницю, з тим щоб, наприклад, знову найняти робітників, то виробництво тимчасово зупиниться. Максимальна величина коефіцієнта процесу виробництва чи процесу зростання вартості протягом даного проміжку часу визначається абсолютною тривалістю самої [V—30] фази виробництва. Після того як завершується обіг, капітал спроможний поновити свій процес виробництва. Таким чином, якби обіг не викликав ніяких перерв, якби швидкість обігу була абсолютною, а його тривалість дорівнювала нулю, тобто якби обіг не забирав часу, то це було б лише те ж саме, як коли б *капітал* мав можливість поновити свій процес виробництва безпосередньо після його завершення; інакше кажучи, обіг не існував би як обмеження для виробництва, а повторення процесу виробництва всередині певного проміжку часу залежало б цілком від тривалості процесу виробництва, збігалось б із цією тривалістю.

Отже, якби рівень розвитку промисловості дозволяв капіталу в 100 ф. ст. за 4 місяці виробляти x фунтів прядива, то процес виробництва можна було з тим же самим капіталом поновлювати тільки 3 рази на рік, виробляти на рік тільки $3x$ фунтів прядива. Ніяка швидкість обігу не могла б перевищити цю трикратність річного відтворення даного капіталу, або, точніше, перевищити трикратність повторення процесу зростання його вартості. Це могло б трапитися тільки внаслідок *зростання продуктивних сил*. Час обігу сам по собі не є *продуктивною силою* капіталу, а являє собою *обмеження його продуктивної сили*, що впливає з природи капіталу як мінової вартості. Проходження [капіталу] через різні фази обігу виступає тут як *межа виробництва*, межа, встановлена специфічною природою самого капіталу. Все, що може відбутися внаслідок прискорення і скорочення *часу обігу* — процесу обігу,—

зводиться до зменшення тієї межі, яка встановлена природою капіталу. Наприклад, у землеробстві дані природою межі повторюваності процесу виробництва збігаються з тривалістю одного циклу фази виробництва. Встановлена капіталом межа являє собою не той час, який минає від сівби до жнив, а той, який минає від жнив до перетворення урожаю в гроші і зворотногоперетворення грошей, наприклад, скажімо, в кошти для найму праці. Фокусники обігу, які думають, ніби швидкістю обігу можна досягти ще чогось іншого, крім скорочення встановлених самим капіталом перешкод для відтворення капіталу, перебувають на хибному шляху.

(Звичайно, ще нерозсудливіші ті фокусники обігу, які думають, ніби за допомогою кредитних установ і кредитних вигадок, що зводять нанівець тривалість часу обігу, можна усунути не тільки затримку, перерву в процесі виробництва, потрібну для перетворення готового продукту в капітал, але й зробити зайвим сам капітал, на який обмінюється продуктивний капітал; інакше кажучи, виробляти на основі мінової вартості і разом з тим бажати усунути за допомогою чаклування необхідні на цій основі умови виробництва.)

Максимум того, що кредит може досягти в цьому відношенні,— у відношенні *тільки* обігу,— це зберегти безперервність процесу виробництва, *якщо* наявні всі останні умови цієї безперервності, тобто якщо дійсно існує той капітал, з яким треба провести обмін, і т. д.

У процесі обігу передбачено, що умовою зростання вартості капіталу в процесі виробництва, умовою експлуатації праці капіталом є перетворення капіталу в гроші, або обмін капіталу на капітал (бо з теперішньої точки зору ми ще в усіх пунктах обігу маємо тільки працю або капітал) як межа для обміну капіталу на працю і *viceversa* *.

Капітал існує як капітал лише остільки, оскільки він проходить через фази обігу, через різні моменти свого перетворення, з тим щоб здобути можливість поновити процес виробництва, а ці фази являють собою фази збільшення вартості капіталу,— але разом з тим, як ми бачили **,— і фази його *знецінення*. Доки капітал лишається зафіксованим у формі готового продукту, він не може функціонувати як капітал і є *заперечуваним* капіталом. Відповідно до цього тимчасово зупиняється процес збільшення вартості капіталу, а його вартість, здійснюючи процес, заперечується. Таким чином, [перебування капіталу в сфері обігу] виступає як збиток для капіталу, як відносно зниження його вартості, бо його вартість саме й полягає в процесі збільшення вартості. Інакше кажучи, цей збиток капіталу зводиться до некорисного для нього перебігу часу, протягом якого, якби не настав застій, капітал через обмін із живою працею міг би привласнити собі *додатковий робочий час*, чужу працю.

Уявімо собі тепер, що в окремих галузях виробництва існує *велика кількість* капіталів, з яких усі є *необхідними* (це виявилось б у тому, що якби почався масовий

* — навпаки. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 288—348. *Ред.*

відплив капіталу з якоїсь галузі виробництва, то пропозиція продуктів цієї галузі упала б нижче попиту, і тому ринкова ціна піднялася б вище природної ціни), і що якась галузь виробництва вимагає, щоб, наприклад, капітал *a* довше перебував у формі знецінення своєї вартості, тобто щоб той час, протягом якого він проходить різні фази обігу, був більш тривалим, ніж в усіх інших галузях виробництва. У цьому разі капітал *a* ту меншу кількість нової вартості, яку він міг би створити, розглядав би як позитивний збиток, як і коли б для виробництва тієї ж самої вартості йому потрібні були відповідно більші витрати. Тому капітал *a* відповідно підвищив би мінову вартість своїх продуктів порівняно з іншими капіталами, для того щоб розділити з ним ту ж саму норму прибутку. Але в дійсності це могло б статися тільки шляхом перекладення збитку з капіталу *a* на інші капітали. Якщо капітал *a* вимагає за свій продукт мінову вартість, яка перевищує об'єктивовану в ньому працю, то [V—31] цей *надлишок* він може одержати лише в тому випадку, якщо інші капітали одержать таку мінову вартість, яка менша від дійсної вартості їх продуктів. Це означає, що ті менш сприятливі умови, за яких виробляв капітал *a*, відповідно позначаються на всіх капіталістах, які з ним обмінюються, і таким чином встановився б рівний середній прибуток. Однак сума додаткової вартості, створеної всіма капіталами, разом узятими, зменшилася б у точній відповідності з меншим зростанням вартості капіталу *a* порівняно з іншими капіталами; тільки це зменшення, замість того щоб випасти на самий капітал *a*, стає спільним збитком, який несуть у відповідних частках усі капітали.

Тому немає нічого комічнішого за уявлення (див., наприклад, Рамсея ⁶), нібито крім експлуатації праці капітал становить *самостійне*, відокремлене від праці джерело *творення вартості*, оскільки розподіл додаткової праці серед капіталів здійснюється пропорційно не тому додатковому робочому часу, який створено окремим капіталом, а пропорційно *сукупній додатковій праці*, створеній сукупністю капіталів, і тому на *окремий капітал* може припадати більш значне творення вартості, ніж це безпосередньо можна пояснити його *особливою* експлуатацією робочої сили [Arbeitskraft]. Але цей *надлишок* [додаткової праці] для однієї сторони повинен компенсуватися *зменшенням* [додаткової праці] для другої сторони. Нічого іншого *середній* [прибуток] взагалі не означає. Питання про те, як відношення капіталу до чужого капіталу, тобто конкуренція капіталів, розподіляє між ними додаткову вартість, напевне, не має нічого спільного з абсолютною кількістю цієї додаткової вартості. Тому не може бути нічого більш абсурдного, ніж зробити висновок, що оскільки капітал примушує компенсувати себе за свій *виключний* час обігу, тобто оскільки відносно менш значний приріст своєї вартості він обчислює як позитивне збільшення приросту вартості,— то, коли брати *капітали* в їх сукупності, *капітал* здатний з нічого створювати щось, перетворювати мінус на плюс, з мінуса додаткового робочого часу або мінуса додаткової вартості робити плюс додаткової вартості — і тому володіє якимось *містичним*, незалежним від привласнення чужої праці джерелом творення

вартості.

Той спосіб, яким капіталісти між собою обчислюють свою частку в *додатковій вартості*,— не тільки через додатковий робочий час, який вони привели в дію, але й відповідно до того часу, протягом якого їх капітал як такий не працював, тобто не діяв, перебував у фазі знецінення,— звичайно, ні на йоту не змінює тієї суми додаткової вартості, яку капіталісти ділять між собою.

Сама ця сума не може зрости через те, що вона менша за ту, якою вона була б, якби капітал *a*, замість того щоб бути бездіяльним, створював би додаткову вартість, тобто через те, що капітал *a* створив за той самий час меншу додаткову вартість, ніж інші капітали. Ця *бездіяльність* компенсується капіталові *a* тільки в тому випадку, якщо вона неминуче впливає з умов даної окремої галузі виробництва і тому щодо *капіталу* взагалі виступає як труднощі зростання вартості, як *необхідна межа* зростання його вартості взагалі. Поділ праці спонукає розглядати цю межу тільки як межу процесу виробництва цього окремого капіталу. Якщо розглядати процес виробництва як керований капіталом взагалі, то це є *загальна межа* зростання його вартості. Якщо мати на увазі, що виробляє лише сама праця, то всі перевищуючі [норму] аванси, потрібні їй під час використання цієї праці для збільшення вартості капіталу, постануть тим, чим вони є — *відрахуванням з додаткової вартості*.

Обіг може *створювати вартість* тільки тією мірою, якою він потребує нового застосування *чужої праці* крім праці, спожитої безпосередньо в процесі виробництва. Це те ж саме, як коли б на сам процес виробництва безпосередньо треба було більше *необхідної праці*. Тільки дійсні *витрати обігу* підвищують *вартість* продукту, але зменшують додаткову вартість.

Тією мірою, якою обіг капіталу (продукт і т. д.) виражає не тільки фази, необхідні для поновлення процесу виробництва, цей обіг (див. приклад Шторха⁷) не утворює ніякого моменту виробництва, розглядуваного в його сукупності,— тому він не виступає таким обігом, який породжується виробництвом, і якщо він пов'язаний з витратами, то це *faux frais** *виробництва*. Витрати обігу взагалі, тобто витрати виробництва в процесі обігу, оскільки вони стосуються тільки економічних моментів обігу у власному розумінні (доставка продукту на ринок надає продуктові *нової споживної вартості*), слід розглядати як відрахування з *додаткової вартості*, тобто як збільшення *необхідної праці* по відношенню до *додаткової праці*.

Безперервність виробництва передбачає необхідність усунення часу обігу. Якщо його не можна усунути, то повинен минути деякий час між різними метаморфозами, через які повинен пройти капітал; час його обігу *повинен* бути відрахуванням з часу його виробництва. З другого боку, природа капіталу передбачає, що капітал проходить через різні фази обігу, і до того ж не в уяві, де одне поняття переходить в

* — непродуктивні витрати. Ред.

інше із швидкістю думки, поза часом, а як стани, відокремлені один від одного в часі. Капітал певний час повинен бути личинкою, лялечкою, перш ніж він зможе літати метеликом. Отже, умови виробництва капіталу, які впливають з самої його природи, суперечать одна одній. Ця суперечність може бути усунена і подолана лише [V—32] двояко (якщо тільки не припустити, що всі капітали працюють за взаємним замовленням і що через це продукт завжди безпосередньо являє собою гроші — уявлення, яке суперечить природі капіталу, а тому й практиці великої промисловості):

*Насамперед — кредит: уявний покупець B — тобто такий покупець, який, справді, платить, але в дійсності не купує — опосередковує для капіталіста A перетворення його продукту в гроші. Але сам B оплачується тільки після того, як капіталіст Скупить продукт капіталіста A. Чи дає кредитор B капіталістові A гроші на купівлю праці чи на придбання сировини і знарядь праці, до того як капіталіст A і те, і друге зміг би повернути з продажу свого продукту, — нічого не міняє в цій справі. Aufond** кредитор B, за нашим припущенням, повинен надати капіталістові A як те, так і інше, — тобто всі умови виробництва (які, проте, становлять тепер більшу вартість, ніж та початкова вартість, з якої капіталіст A почав процес виробництва). У цьому випадку капітал bзаміщає капітал a, але вартість обох капіталів зростає не одночасно. Капіталіст B займав тепер місце капіталіста A, тобто капітал a не діє доти, доки він не буде обміняним на капітал c. Капітал a закріплений у продукті капіталіста A, який перетворив свій продукт у капітал b.*

[Г] БУРЖУАЗНІ ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ І ПРИБУТКУ]

[1] НЕРОЗУМІННЯ РІКАРДО ТА ІНШИМИ БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ ПОХОДЖЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ. ЗМІШУВАННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ З ПРИБУТКОМ]

Абсолютна плутанина в економістів стосовно рикардовського визначення вартості робочим часом — плутанина, яка ґрунтується на одномукорінному недоліку рикардовського аналізу, — досить наочно виявляється у пана Рамсея. Після того як Рамсей попередньо зробив такий безглуздий висновок із того впливу, який час обігу капіталів справляє на *відносне зростання їх вартості*, тобто на їх відносну участь у сукупній додатковій вартості:

«Це показує, як капітал може регулювати вартість незалежно від праці» (*Ramsay, George. An Essay of the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стор. 43*),

або:

** — По суті. Ред.

«Капітал єджерелом вартості, яке не залежить від праці» (там же, стор. 55),—

після цього Рамсей говорить буквально таке:

«Оборотний капітал» (фонд життєвих засобів) «завжди буде застосовувати більше праці, ніж було раніше витрачено на нього самого. Бо якби він не міг застосовувати більше праці, ніж було раніше витрачено на нього самого, то яку вигоду міг би одержати власник від його застосування як *такого?*» (там же, стор. 49).

«Припустимо, що в два капітали однакової вартості, кожний з яких вироблено працею 100 робітників, що працюють протягом даного часу, причому один із них виступає цілком оборотним капіталом, а другий — цілком основним і, наприклад, є вином, поставленим для витримування. Так ось, оборотний капітал, створений працею 100 робітників, приведе в рух 150 робітників. Отже, продукт наприкінці наступного року буде в цьому випадку результатом праці 150 робітників. Але все ж цей продукт не буде коштувати більше, ніж вино наприкінці того ж періоду, хоч над ним працювало тільки 100 робітників» (стор. 50). «Чи стануть стверджувати, що та кількість праці, яку *може застосовувати* який-небудь оборотний капітал, всього-навсього дорівнює тій праці, яка раніше була витрачена на його виробництво? Це означало б, що *вартість витраченого капіталу* дорівнює вартості продукту» (стор. 52).

Тут наявна велика плутанина по відношенню до тієї праці, яка витрачається на капітал, і тієї праці, яка буде застосована капіталом. Капітал, який обмінюється на робочу силу, або фонд життєвих засобів,— а його Рамсей називає тут *оборотним капіталом*, ніяк не може застосувати більше праці, ніж було на нього витрачено. (Зворотний вплив розвитку продуктивних сил на наявний капітал нас тут ще не цікавить.) Але на капітал було витрачено більше праці, ніж було за працю сплачено — *додаткову працю*, яка перетворилася в *додаткову вартість і додатковий продукт*, що дає капіталові можливість поновити в більш широкому масштабі цю вигідну справу, в якій усі переваги на одній стороні. Капітал має можливість застосовувати більше нової живої праці тому, що під час процесу виробництва було витрачено якусь кількість свіжої праці понад ту нагромаджену працю, яку становив капітал до початку процесу виробництва.

Пан Рамсей, напевно, думає, що коли капітал є продуктом 20 робочих днів (необхідного і додаткового робочого часу разом), то цей продукт 20 робочих днів може ввібрати 30 робочих днів. Але це зовсім не так. Припустимо, що на продукт було витрачено 10 необхідних робочих днів і 10 додаткових робочих днів. Таким чином, додаткова вартість дорівнює 10 додатковим робочим дням. Знову обмінявши їх на сировину, знаряддя і працю, капіталіст може за допомогою *додаткового продукту* знову привести в рух нову *необхідну працю*. Суть не в тому, що капіталіст застосував більше робочого часу, ніж його міститься в продукті, а в тому, що додатковий час, який йому нічого не коштує, він знову обмінює на необхідний робочий час,— тобто якраз у тому, що капіталіст застосовує *весь робочий час*, витрачений на продукт, тимчасом як оплатив він лише частину цієї праці. Висновок пана Рамсея, що якби кількість праці, що застосовується яким-небудь оборотним капіталом, не перевищувала кількості праці, витраченої на цей капітал раніше, то вартість витраченого капіталу дорівнювала б вартості продукту, тобто не вийшло б ніякої додаткової вартості,— був би правильним лише в тому разі, якби кількість праці, витраченої на капітал, *оплачувалася повністю*,

тобто якби капітал не привласнював собі частини праці *без еквівалента*.

Такого характеру непорозуміння, які виникають на ґрунті неправильного розуміння теорії Рікардо, впливають, мабуть, з того, що сам Рікардо не усвідомив процесу [капіталістичного виробництва], та як буржуа і нездатний був його збагнути. Розуміння цього процесу рівносильне твердженню, що капітал не тільки *е*, як вважає А. Сміт, розпорядженням чужою працею, — в тому розумінні, в якому такою є будь-яка мінова вартість, оскільки вона дає своєму власникові *купівельну силу*, — але й являє собою силу, що привласнює чужу працю *без обміну, без еквівалента*, проте під виглядом обміну. Заперечуючи А. Сміту та іншим, хто допускає ту саму помилку щодо вартості, яка визначається працею, і вартості, яка визначається ціною праці (заробітною платою), Рікардо не може сказати нічого іншого, крім того, що за допомогою продукту однакової кількості праці можна приводити в рух то більшу, то меншу кількість живої праці, тобто він розглядає продукт праці в його відношенні до робітника тільки як *споживну вартість*, — розглядає тільки ту частину продукту, яка необхідна робітникові для існування як робітника. Але чому ж виходить так, що робітник при обміні раптом являє собою тільки *споживну вартість* або дістає з обміну тільки *споживну вартість*, — це для Рікардо зовсім незрозуміло, як свідчить уже його [V—33] аргументація, спрямована Проти А. Сміта, аргументація, яка завжди ґрунтується тільки на окремих прикладах, а не на висвітленні загальної суті справи.

Чому ж виходить, що частка робітника у вартості продукту визначається не вартістю, а споживною вартістю продукту, тобто не витраченим на нього робочим часом, а його властивістю зберігати живу робочу силу? Якби Рікардо пояснював це конкуренцією робітників між собою, то на це слід було б заперечити тим самим, що сам він відповідає А. Сміту з приводу конкуренції між капіталістами: що хоч ця конкуренція і може вирівняти рівень прибутку, зробити його однаковим, але вона ніякою мірою не створює величини цього рівня. Так само і конкуренція між робітниками могла б знизити підвищену заробітну плату і т. д., але загальний рівень заробітної плати, або, як говорить Рікардо, природну ціну заробітної плати не можна було б пояснити, виходячи з конкуренції між робітниками, а тільки виходячи з початкового відношення між капіталом і працею. Взагалі конкуренція, цей важливий двигун буржуазної економіки, не встановлює її закони, а є їх виконавцем. Тому необмежена конкуренція не є передумовою істинності економічних законів, а являє собою наслідок — ту форму вияву, в якій реалізується їх необхідність. Для економістів, які, подібно до Рікардо, думають, що існує необмежена конкуренція, ця передумова рівнозначна передумові про цілковиту реальність і реалізацію буржуазних виробничих відносин в їх *differentiaspecifica*^{*}. Тому конкуренція не *пояснює* цих законів, вона дає можливість їх *побачити*, але вона їх не створює.

* — специфічних особливостях. *Ред.*

Або ж Рікардо говорить також, що витрати виробництва живої праці залежать від витрат виробництва по створенню вартостей, необхідних для її відтворення. Якщо раніше він розглядав продукт у його відношенні до робітника тільки як споживну вартість, то тепер він розглядає робітника в його відношенні до продукту тільки як *мінову вартість*. Той історичний процес, внаслідок якого виникає подібне відношення між продуктом і живою працею, його зовсім не цікавить. Але так само незрозумілий для нього і той спосіб, яким це відношення увічнюється. Для Рікардо капітал є *результатом заощадження*. Вже це свідчить про те, що процес виникнення і відтворення капіталу йому незрозумілий. Тому Рікардо вважає також, що виробництво неможливе без капіталу, хоч водночас він вважає цілком можливим капітал без земельної ренти. Відмінності між *прибутком* і *додатковою вартістю* для Рікардо не існує, і це доводить, що йому незрозуміла природа ні першого, ні другої. Про це свідчить уже той метод, який він застосовує з самого початку. Спочатку Рікардо примушує працівника обмінюватися з працівником, і їх обмін у цьому випадку визначається за допомогою еквівалента, за допомогою робочого часу, витраченого як першим, так і другим у процесі виробництва. Далі йде основна проблема його політичної економії: довести, що це визначення вартості не змінюється внаслідок нагромадження капіталів, тобто в результаті існування капіталу.

По-перше, Рікардо не здогадується про те, що його первісне природне відношення саме є нічим іншим, як відношенням, абстрагованим від виробництва, яке ґрунтується на капіталі. По-друге, для Рікардо існує *певна кількість об'єктивованого робочого часу*, який, проте, може зростати, і Рікардо запитує себе, яким чином цей час *розподіляється*? А питання полягає швидше в тому, яким чином він створюється, а це якраз пояснюється специфічною природою відношення між капіталом і працею або *differentiaspecifica*^{*} капіталу. Дійсно, в сучасній (*рікардовській*) політичній економії йдеться, як це сформулював Де Квінсі, тільки про частки [в ціні продукту], в той час як сукупний продукт розглядається як фіксований, який визначається кількістю витраченої на нього праці, відповідно до якої і встановлюється вартість продукту. Тому Рікардо справедливо дорікали тим, що він не розуміє *додаткової вартості*, хоч його противники розуміють її ще менше^{**}. Капітал зображується привласнюючим собі певну частину наявної вартості праці (продукту), але створення цієї вартості, привласнюваної ним понад відтворений капітал, не зображується у вигляді *джерела додаткової вартості*. Це створення [додаткової вартості] збігається з привласненням чужої праці *без обміну* і через це ніколи не може бути чітко збагненим буржуазними економістами.

Рамсей дорікає Рікардо зате, що той забуває, що основний капітал, з якого складається капітал крім фонду життєвих засобів (у Рамсея сюди входить *сировина*

^{*} — специфічною відмінною рисою. *Ред.*

^{**} Див. цей том, частина I, стор. 257—258. *Ред.*

поряд із *знаряддям*), відраховується з тієї суми, яку повинні поділити між собою капіталіст і робітник:

«Рікардо забував, що весь продукт розкладається не тільки на заробітну плату і прибуток, а що одна частина необхідна ще для компенсації основного капіталу» (цит. праця, стор. 174, *примітка*).

Дійсно, оскільки відношення уречевленої праці до живої праці,— яке слід виводити не з часток даної кількості праці, а з вкладання додаткової праці,— Рікардо не розглядає в його живому русі, а отже, не розглядає також і співвідношення між різними складовими частинами капіталу, то в нього виходить видимість того, ніби весь продукт поділяється на заробітну плату і прибуток, так що відтворення самого капіталу зараховується до прибутку.

Де Квінсі роз'яснює теорію Рікардо так:

«Якщо ціна продукту дорівнює 10 шилінгам, то заробітна плата і прибуток, разом узяті, не можуть перевищувати 10 шилінгів. А чи не стоїть справа навпаки, чи не визначають ціну заробітна плата і прибуток, разом узяті? Ні, це — старе, віджиле вчення» (Th. *De Quincey*. *The Logic of Political Economy*. Edinburgh and London, 1844, стор. 204). «Нова політична економія показала, що ціна всякого товару визначається *відносною кількістю праці, яка виробляє його*, і тільки нею. Оскільки сама *ціна* вже встановлена, вона *ipso facto**** *встановлює той фонд*, з якого повинні брати свої *окремі частки* і заробітна плата, і прибуток» (там же).

Капітал тут не створює додаткової вартості, тобто додаткової праці, а тільки зумовлює відрахування з даної кількості праці. Та обставина, що знаряддя й сировина привласнюють собі ці *частки*, повинна в такому разі впливати з їх *споживної вартості* у виробництві; при цьому тут допускається дурниця, нібито сировина і знаряддя устанавлюють споживну вартість унаслідок їх *відокремлення* від праці, бо саме це *відокремлення* від праці перетворює їх у капітал. Якщо розглядати сировину і знаряддя самі по собі, то вони самі являють собою працю, минулу працю. Крім того, це припущення суперечить здоровому глуздові, оскільки капіталіст прекрасно знає, що він відносить заробітну плату і прибуток до витрат виробництва і відповідно до цього регулює *необхідну ціну*. Ця суперечність між визначенням [вартості] продукту відносним робочим часом і обмеженням суми прибутку і заробітної плати сумою цього робочого часу — і *реальним устанавленням ціни* на практиці виходить тільки через те, що прибуток розуміється не як похідна, вторинна форма *додаткової вартості*, відповідно до того, що капіталіст правильно вважає *своїми витратами виробництва*. Його прибуток походить просто з того, що частина витрат виробництва йому нічого не коштує і, отже, не входить в його видатки, в його витрати виробництва.

[VI — 1]** «Будь-яка зміна, якою може бути порушене існуюче співвідношення між заробітною платою і прибутком, повинна йти від заробітної плати» (*Де Квінсі*, цит. праця, стор. 205).

Це правильно лише остільки, оскільки будь-які зміни маси додаткової праці

*** — цим самим. *Ред.*

** На першій сторінці цього зошита є помітка Маркса: «Зошит VI. Розділ про капітал. Лондон. Лютий. 1858». *Ред.*

повинні бути виведені із зміни у співвідношенні між необхідною і додатковою працею. Але зміна в цьому співвідношенні може відбутися як у тому випадку, коли необхідна праця стає менш продуктивною і тому на неї припадає більш значна частина сукупної праці, так і в тому випадку, коли сукупна праця стає більш продуктивною і, отже, необхідний робочий час скорочується. Безглуздо говорити, що ця продуктивна сила праці походить від *заробітної плати*. Навпаки, скорочення відносної заробітної плати є її результатом. А впливає це скорочення, по-перше, з привласнення капіталом зростання продуктивних сил, яке відбувається завдяки поділу праці, завдяки торгівлі, що постачає дешевшу сировину, завдяки розвиткові науки і т. д.; а, по-друге, це збільшення продуктивних сил, оскільки воно реалізується шляхом застосування значнішого капіталу і т. д., повинне розглядатися як похідне від капіталу. Далі: прибуток і заробітна плата, хоч вони й визначаються співвідношенням між необхідною і додатковою працею, з ними не збігаються, а є лише їх вторинними формами.

Проте суть справи полягає ось у чому: рикардіанці беруть як передумову певну кількість праці; вона визначає ціну продукту, з якої потім праця і капітал мають свої частки у вигляді заробітної плати і прибутку. Частка робітника дорівнює ціні необхідних життєвих засобів. Тому «в існуючих співвідношеннях між заробітною платою і прибутком» норма прибутку перебуває на максимальному рівні, а норма заробітної плати — на мінімальному. Конкуренція між капіталістами може змінити тільки те співвідношення, згідно з яким капіталісти беруть участь у сукупному прибутку, але вона не може змінити співвідношення між сукупним прибутком і сукупною заробітною платою. Загальний рівень прибутку є це відношення сукупного прибутку до сукупної заробітної плати, і цей рівень не змінюється внаслідок конкуренції. Звідки ж впливає ця зміна рівня прибутку? Звичайно, не через те, що норма прибутку знижується добровільно, а вона повинна була б зробити це добровільно, оскільки конкуренція не веде до подібного результату. Виходить, норма прибутку знижується в результаті зміни заробітної плати, необхідні витрати якої можуть зростати внаслідок викликаного природними причинами зменшення продуктивної сили праці. (Така [рикардовська] теорія прогресивного погіршення землі внаслідок обробітку; [рикардовська] теорія ренти.) На це Кері⁸й інші правильно заперечують (проте його пояснення в свою чергу неправильні), що норма прибутку знижується не в результаті зменшення, а в результаті збільшення продуктивної сили.

Все це просто пояснюється тим, що норма прибутку має на увазі не абсолютну величину додаткової вартості, а додаткову вартість у її відношенні до застосованого капіталу і що зростання продуктивної сили супроводжується зменшенням тієї частини капіталу, яка представляє фонд життєвих засобів, порівняно з тією частиною, яка представляє постійний капітал; тому, як тільки зменшується відношення всієї застосованої праці до капіталу, що приводить її в рух, неодмінно зменшується [відносно] також і та частина праці, яка виступає як додаткова праця або додаткова

вартість. Із цієї нездатності пояснити одне з найразючіших явищ сучасного виробництва випливає, що Рікардо не збагнув свого власного принципу. А в які труднощі він завів своїх учнів, видно, наприклад, з такого місця у Де Квінсі:

«Це звичайний хибний висновок, який полягає в тому, що коли на тій самій фермі ви використовували завжди п'ять робітників і в 1800 р. їх продукт становив 25 кварталів, а в 1840 р.— 50 кварталів, то ви, нібито, можете розглядати як *змінну величину тільки продукт*, а *працю — як постійну величину*; а *фактично* змінилась як та, так і друга величина. У 1800 р. на кожний квартал мала витратитися $\frac{1}{5}$ частина робітника, а в 1840 р. на кожний квартал було витрачено не більше $\frac{1}{10}$ частини робітника» (цит. праця, стор. 214).

В обох випадках абсолютний робочий час був тим самим, він дорівнював п'яти дням; але в 1840 р. продуктивна сила праці зросла вдвічі порівняно з 1800 р., і тому витрати виробництва необхідної праці були менші. На один квартал витрачалося менше праці, але сукупна праця була та сама. Однак та обставина, що визначає вартість продукту не продуктивна сила праці — хоч вона й визначає додаткову вартість, щоправда, не пропорційно підвищенню продуктивної сили,— це пану Де Квінсі має бути відомо з теорії Рікардо. [Йому мали б бути відомі] як заперечення *проти* Рікардо, так і відчайдушна софістика його учнів (наприклад, пана Мак-Куллоха⁹, який більшу вартість старого вина порівняно з молодим пояснив додатковою працею). Вартість не можна також визначати тією працею, яка була витрачена на одиницю продукту, тобто *ціною* одного квартала. *Адже вартість конститується ціною одного квартала, помноженою на кількість кварталів*. 50 кварталів у 1840 р. мали *ту саму вартість*, що й 25 кварталів у 1800 р., оскільки в них було об'єктивовано ту саму кількість праці. Ціна одного квартала, одиниці продукту, *повинна* була бути різною, а *сукупна ціна* (виражена в грошах) могла бути різною з найрізноманітніших причин.

{Те, що Де Квінсі говорить про машину, стосується і робітника:

«Машина, як тільки стане відомим її секрет, буде продаватися не відповідно до праці, яку вона виробляє, а відповідно до праці, яка виробляє її... Вона буде розглядатися вже не як *причина, що дорівнює певним результатам*, а як *результат, який може бути напевне відтвореним* через відому нам причину і *при відомих нам витратах*» (там же, стор. 84—85).}

Де Квінсі говорить про Мальтуса:

«Мальтус у своїх «Principles of Political Economy» відмовляється визнати, більше того, він рішуче заперечує, що коли двоє робітників виробляють різні результати, один — 10, а другий — 5, то в одному випадку кожна одиниця продукту вимагала вдвічі більше праці, ніж у другому випадку. Навпаки, оскільки в обох випадках є два робітники, пан Мальтус уперто наполягає на тому, що *витрати праці є величиною постійною*» (там же, стор. 215, примітка).

Дійсно: витрати праці є величиною постійною, оскільки, згідно з припущенням, у 10 одиницях продукту міститься стільки ж праці, скільки в 5. Але *витрати на оплату праці* не є постійною величиною, оскільки в першому випадку, внаслідок подвоєння продуктивної сили праці, час, що належить необхідній праці, скоротився в певній пропорції.

Ми незабаром перейдемо до розгляду поглядів Мальтуса. Тут же, перш ніж

продовжувати аналіз часу обігу капіталу і його відношення до робочого часу, доцільно спочатку розглянути все вчення Рікардо з цього питання, для того щоб провести різкішу грань між нашою власною і його концепцією. (Цитати з Рікардо містяться в зошиті VIII¹⁰.)

Основною передумовою в Рікардо виступав «конкуренція без обмежень» і можливість необмеженого збільшення кількості продуктів завдяки праці (*Ricardo, D. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 3 [Російський переклад, стор. 34]*). Інакше кажучи, це означає тільки те, що закони капіталу реалізуються повністю лише в рамках *необмеженої конкуренції і промислового виробництва*. На цьому виробничому базисі і на основі цих виробничих відносин капітал розвивається адекватно, і, отже, його іманентні закони набувають тут повної реальності. Оскільки це дійсно має місце, то слід було б показати, яким чином *необмежена конкуренція і промислове виробництво* є умовами реалізації капіталу, умовами, які капітал сам повинен виробляти в усе більшій мірі; тимчасом як у Рікардо ця гіпотеза виступає як гіпотеза чистого теоретика, який у рамках відношення капіталу до самого себе як до капіталу зовні і довільно вважає вільну конкуренцію і виробничий спосіб існування капіталу не як те, що само є розвитком капіталу, а як уявні передумови капіталу, необхідні для того, щоб капітал міг виступати у чистому вигляді. А втім, це — єдине місце в Рікардо, де є натяк на *історичну* природу буржуазних економічних законів.

За такої передумови *відносна вартість* товарів (слово «відносна» тут безглуздо, оскільки абсолютна вартість неможлива) визначається різною кількістю товарів, які можуть бути вироблені протягом того самого часу, або відносною кількістю праці, що міститься в товарах (*Рікардо*, цит. праця, стор. 4 [Російський переклад, стор. 35]). (Далі перша цифра означає сторінку у [VIII] зошиті; друга цифра — сторінку книги Рікардо¹¹.)

Але яким чином від вартості як еквівалента, що визначається працею, можна прийти до не-еквівалента, або до такої вартості, яка при обміні породжує додаткову вартість, тобто яким чином можна від вартості прийти до капіталу, від одного визначення прийти до іншого, як видно, протилежного, — все це Рікардо не цікавить. Для нього питання полягає тільки ось у чому: яким чином *відношення вартостей* товарів може й повинне залишатися тим самим і визначатися відносними кількостями праці, *незважаючи на те* що власники нагромадженої праці і власники живої праці не обмінюють *еквіваленти* у вигляді праці, тобто всупереч відношенню між капіталом і працею. У такому випадку досить простим арифметичним прикладом буде твердження, що товар *a* і товар *b* можуть бути обміняні один на одного пропорційно уречевленій у них праці, навіть коли виробники товарів *a* і *b* по-різному ділять між собою продукт *a* або обміняний на нього продукт *b*. Але оскільки будь-який *поділ* відбувається тут на основі обміну, то дійсно незрозуміло, чому одна мінова вартість — жива праця — обмінюється відповідно до реалізованого в ній [VI—2] робочого часу, в

той час як друга мінова вартість — нагромаджена праця, капітал — не обмінюється у відповідності з реалізованим у ній робочим часом. У протилежному разі власник *нагромадженої праці* не міг би здійснювати обмін як капіталіст. Тому Брей, наприклад, вважає, що проповідуваний ним рівноцінний обмін між живою і мертвою працею становить собою лише правильний висновок з теорії Рікардо¹². Та обставина, що з точки зору простого обміну *заробітна плата робітника* мала б дорівнювати *вартості продукту*, тобто та кількість праці в об'єктивованій формі, яку робітник одержує у вигляді заробітної плати, мала б дорівнювати тій кількості праці в суб'єктивній формі, яку він витрачає в ході роботи,— являє собою настільки необхідний висновок, що до нього приходять А. Сміт¹³.

Рікардо, навпаки, дотримується правильного погляду, але яким чином?

«*Вартість*, [створювана] працею, і та кількість товарів, яку може купити певна кількість праці, не тотожні».

Чому ж ні?

«*Тому що продукт робітника або еквівалент цього продукту не дорівнюють винагороді робітника*».

Інакше кажучи, тотожність не існує, *тому що існує відмінність*.

«*Отже*» (тому що це не так), «вартість праці не є мірою вартості, подібно до праці, витраченої на дану кількість товарів» (там же, стор. 5) [Російський переклад, стор. 35].

Вартість, [створювана] працею, не тотожна винагороді за працю. *Тому що це речі різні. Отже*, вони не тотожні. Це курйозний висновок. Aufond* він ґрунтується лише на тому, що на практиці справа стоїть *не так*. Але згідно з теорією вона мала б стояти саме так, бо обмін вартостей визначається реалізованим у них робочим часом; тому відбувається обмін еквівалентами. Отже, певна кількість робочого часу в живій формі мала б бути обмінною на ту ж саму кількість робочого часу в формі колишньої праці. Слід було б якраз довести, що закон обміну прямо переходить у свою протилежність. Але в Рікардо навіть не висловлено здогаду про те, що це має місце. Або ж його здогад мав би полягати в часто повторюваній у Рікардо протидії змішуванню [кількості праці і винагороди за цю працю]. Що це [порушення еквівалентного обміну] не може зумовлюватися відмінністю між колишньою і живою працею, ним одразу ж визнається:

«Порівняльна кількість товарів, яку може дати дана кількість праці, визначає їх колишню і сучасну вартість» (стор. 9) [Російський переклад, стор. 38].

Отже, тут жива праця навіть визначає заднім числом вартість, [створену] колишньою працею. Чому ж у такому випадку і капітал не обмінюється на живу працю відповідно уречевленій у капіталі праці? Чому тільки сама кількість живої праці не дорівнює тій кількості праці, в якій вона об'єктивована?

«Праця, зрозуміло, буває різної якості, і важко порівнювати різні робочі години в різних галузях виробництва. Але цей масштаб дуже швидко встановлюється на практиці» (стор. 13) [Російський переклад,

* — По суті. Ред.

стор. 40]. «Для коротких періодів, принаймні з року в рік, зміни цієї нерівності [в якості праці] незначні і тому значення не мають» (стор. 15) [Російський переклад, стор. 41].

Це нічого не дає. Якби Рікардо застосував свій власний принцип, [розглянув би] ті кількості праці (простой), до яких можуть бути зведені різні *робочі сили*, то справа була б простою. А Рікардо взагалі відразу бере робочі години. Те, що капіталіст вимінює, це — *робоча сила*; це є та мінова вартість, яку капіталіст оплачує. Жива праця є та споживна вартість, яку має для капіталіста ця мінова вартість, і з цієї споживної вартості впливає додаткова вартість і взагалі — усунення обміну.

Внаслідок того що Рікардо розглядає обмін капіталіста з робітником як обмін на живу працю — отже, відразу звертається до процесу виробництва,— в його системі залишається нерозв'язною антиномією те, що певна кількість живої праці не дорівнює тому товару, який ця праця створює, в якому вона об'єктивується, хоч вартість товару дорівнює кількості праці, що міститься в ньому.

У вартість товару

«включена також праця по доставці товару на ринок» (стор. 18) [Російський переклад, стор. 43—44].

Далі ми побачимо, що час обігу, оскільки він виступає в Рікардо як такий, що визначає вартість, є тільки та праця, яка необхідна для доставки товарів на ринок.

«Принцип визначення вартості відносними кількостями праці, які містяться в товарах, значно видозмінюється внаслідок застосування машин та іншого основного й довговічного капіталу. Підвищення чи пониження заробітної плати по-різному позначається на двох капіталах, із яких один майже повністю оборотний, а другий майже повністю основний; так само стоїть справа і з неоднаковою довговічністю застосовуваного основного капіталу. А саме, сюди долучається *прибуток на основний капітал* (процент), а також компенсація за більш тривалий час, який має минути до того, як більш цінний з обох товарів може бути доставлений на ринок» (стор. 25, 27, 29, 30) (Російський переклад, стор. 49, 50, 51).

Останній момент стосується тільки тривалості процесу виробництва, тобто безпосередньо витраченого робочого часу. Принаймні так стоїть справа в прикладі Рікардо про фермера й булочника¹⁴. (Якщо пшениця [куплена одним з них для сівби] може бути доставлена [у вигляді врожаю] на ринок пізніше, ніж пшеничні вироби другого, то в цьому випадку так звана *компенсація*, так само як і у випадку основного капіталу, вже передбачає *процент*, отже становить уже щось похідне, а не є первинним визначенням.)

«Прибуток і заробітна плата — тільки *частки*, згідно з якими обидва класи, капіталісти й робітники, беруть участь у первісному товарі, а отже, так само і в товарі, який обмінюється на нього» (стор. 31) [Російський переклад, стор. 52].

Якою мірою створення *первісного товару*, саме його походження визначається цими *частками*, якою мірою, отже, ці частки *передують* йому як визначальні засади, доводиться тим, що *первісний товар* зовсім не вироблявся б, якби він не містив у собі додаткової праці для капіталу.

«Відносна вартість товарів, на які витрачено ту саму кількість праці, неоднакова, якщо вони не можуть бути доставлені на ринок в однаковий проміжок часу. Так само при *більшому основному капіталі* підвищення вартості якого-небудь товару викликається тривалішим часом, який має минути до того, як цей товар може бути доставлений на ринок... Відмінність в обох випадках походить від того, що прибутки нагромаджуються як

капітал, і вона є лише компенсацією за той час, протягом якого прибутку не могли бути використані» (стор. 34—35) [Російський переклад, стор. 54].

Це не означає абсолютно нічого, крім того, що бездіяльний капітал *обчислюється й зараховується* таким чином, ніби він не був бездіяльним, а обмінювався на додатковий робочий час. Це не має нічого спільного з визначенням вартості, а належить до ціни. (У випадку основного капіталу це лише остільки має значення для визначення вартості, оскільки існує *інший метод* оплати уречевленої праці, абстрагованої від прибутку.)

[2) УЕЙКФІЛД ПРО УМОВИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА В КОЛОНІЯХ)

«Існує ще інший принцип праці, який непомітний економісту-досліднику в старих країнах, але який кожний капіталіст у колоніях відчув би на собі особисто. Значно більша частина виробничих операцій, і особливо тих із них, *продукт яких великий порівняно з витраченим капіталом і працею*, вимагає значного часу для свого завершення. Щодо більшості з них, то немає сенсу їх починати, не маючи впевненості в тому, що будеш спроможний здійснювати їх протягом декількох років. Значна частина вкладеного в них капіталу являє собою *основний, необоротний, довговічний* капітал. Коли що-небудь зупинить операцію, то весь цей капітал втрачено. *Якщо не можна зібрати урожай, то всі витрати на його вирощування* пропали марно... Це показує, що *постійність* є не менш важливим принципом, ніж комбінування праці. Важливість принципу постійності в старих країнах непомітна, оскільки дійсно рідко трапляється так, щоб праця, за допомогою якої ведеться якась справа, зупинялася проти волі капіталіста... Але в *колоніях* справа стоїть якраз навпаки. Тут капіталісти так цього бояться, що уникають таких можливостей усіма силами, уникають, наскільки це можливо, таких операцій, які вимагають багато часу для свого завершення» (E. G. Wakefield. *A View of the Art of Colonization*. London, 1849, стор. 169, 170). «Є багато таких *операцій, які настільки прості*, що вони не допускають *поділу на частини*, і які по можурь бути виконані без кооперації багатьох пар рук. Наприклад, повантажити велике дерево на воза, прополоти велике поле, вистригти волику отару овець, зібрати урожай у той момент, коли хліб достиг і щене перестиг, пересунути який-небудь великий вантаж,— коротше, все, чого по можна зробити, якщо багато робітників недопомагають один одному в тій самій неподільній операції і в той самий час» (там же, стор. 168). «У старих країнах *комбінування й постійність праці* досягаються без будь-яких зусиль і роздумів з боку капіталіста просто завдяки *великій кількості найманих робітників*. Нестача найманих робітників є предметом загальних нарікань у колоніях» (стор. 170). «На *ринку праці* в колоніях впливає тільки ціна *найдешевшої землі*. Ціна цієї землі, так само як і всякої *необробленої землі і всього іншого, що не вимагає ніяких витрат для свого виробництва*, звичайно, залежить від *співвідношення між попитом, і пропозицією*» [стор. 332]. «Для того щоб *ціна необробленої землі* могла виконати своє призначення» (а саме, перетворити працівника в не-власника землі), «вона повинна бути *достатньою для цієї мети*. Досі ціна скрізь була недостатньою» (стор. 338).

Ця «достатня» ціна [визначається таким чином]:

«При заснуванні колонії ціна землі може бути настільки низькою, що поселенці можуть привласнювати собі практично необмежену кількість землі. Вона може бути настільки високою, що між землею і населенням складається співвідношення, подібне до існуючого в старих країнах; у цьому випадку, якщо ця досить висока

ціна не затримує еміграцію, найдешевша земля у колонії може бути такою ж дорогою, а надмірна кількість робітників такою ж прикрою, як в Англії. Або ж може бути щось середнє, причому не буде ні перенаселеності, ні надмірної кількості землі, а кількість землі буде настільки обмежена, що найдешевша земля буде мати ринкову вартість, за якої робітники змушені будуть працювати значний час за плату, перш ніж вони зможуть стати землевласниками» (стор. 339).

(Це процитоване тут місце з «ArtofColonization» Уейкфілда близьке до сказаного вище стосовно необхідного відмежування робітника від власності на умови праці.)

[3) ОТОТОЖНЕННЯ МАЛЬТУСОМ КІЛЬКОСТІ ПРАЦІ І «ВАРТОСТІ ПРАЦІ»]

[VI—3] Обчислення прибутку на відміну від обчислення дійсної додаткової вартості, яку капітал одержує при обміні на живу працю, стає ясным, зокрема, з такого прикладу. Ці дані взяті з «First Report of the Factory Commissioners»¹⁵(Malthus. Principles of Political Economy. 2nd edition. London, 1836, стор. 269-270):

- Капітал, вкладений убудівліімашини — 10000 ф.ст.
- Оборотний капітал — 7 000ф.ст.
- 500 ф. ст.— процент на 10 000 ф. ст. основного капіталу
- 350 ф. ст.— процент на оборотний капітал
- 150 ф. ст.— орендна плата, податки, місцеве оподаткування
- 650 ф. ст.— амортизаційний фонд (зношування основного капіталу, яке становить $\frac{6}{5}\%$ від його вартості)

Разом 1 650 ф. ст.
 1 100 ф. ст. — непередбачені витрати, транспорт, вугілля, мастило

Разом 2 750 ф. ст.
 2 600 ф. ст.— заробітна плата і оклади

Разом 5 350 ф. ст.
 10 000 ф. ст.— близько 400 000 фунтів бавовни-сирцю по 6 пенсів за фунт

Разом 15 350 ф. ст.
 16 000 ф. ст.— 363 000 фунтів виготовленого прядива

Капітал, авансований на працю, становить 2 600 ф. ст.; додаткова вартість дорівнює 1 650 ф. ст. (850 ф. ст. процент + 150ф.ст. орендна платаі.д.становлять1 000ф. ст. + 650ф.ст. прибутку).

Але $2\ 600 : 1\ 650 = 100 : 63\frac{6}{13}$. Отже, норма додаткової вартості дорівнює $63\frac{6}{13}\%$. Згідно з самим обчисленням прибутку норма прибутку мала б становити: 850 ф. ст.— процент, 150 ф. ст.— орендна плата [і т. д.] і 650 ф. ст.— прибуток, тобто $1\ 650\ ф. ст. : 15\ 350\ ф. ст.$; понад 10,7%.

У наведеному вище прикладі оборотний капітал здійснює за рік $1\frac{67}{70}$ обороту, основний капітал здійснює один оборот за $15\frac{5}{13}$ року, тобто за $\frac{200}{13}$ року¹⁶. Прибуток становить 650 ф. ст., або близько 4,2% [від витраченого протягом року капіталу в 15 350 ф. ст.]. Заробітна плата робітників [і оклади становлять близько] $\frac{1}{6}$ [річних витрат]. Прибуток тут вказаний у розмірі 4,2%; припустимо, що він дорівнює тільки 4%. Ці 4% обчислені на витрати, які дорівнюють 15 350 ф. ст. Але потім ми маємо ще доход у 5% на капітал у 10 000 ф. ст. і 5% — на капітал у 7 000 ф. ст.; 850 ф. ст. становлять 5% на капітал у 17 000 ф. ст.

Від дійсних річних витрат ми повинні відняти 1) ту частину основного капіталу, яка

не фігурує в амортизаційному фонді; 2) те, що обчислено як процент. (Можливо, що капіталіст А не привласнює собі процента, а це робить капіталіст В. В усякому разі, це — доход, а не капітал, це — додаткова вартість.) Отже, від 15 350 ф. ст. витрат віднімемо 850 ф. ст., залишається 14 500 ф. ст. До суми в 2 600 ф. ст., витраченої на заробітну плату і оклади, $41\frac{2}{3}$ ф. ст. входять у формі окладів, оскільки $\frac{1}{6}$ від 15 350 ф. ст. дорівнює не 2 600, а $2\,558\frac{1}{3}$ ф. ст.¹⁷; розділивши цю останню величину на 14 500 ф. ст., одержимо приблизно $\frac{1}{6}$.

Отже, ці 14 500 ф. ст. капіталіст продає за 16 000 ф. ст., тобто прибуток становить 1 500 ф. ст., або $10\frac{10}{29}\%$; але ми відкинемо ці $\frac{10}{29}$ і візьмемо тільки 10%. $\frac{1}{6}$ від 100 становить $16\frac{2}{3}$. Отже, на 100 ф. ст. [капіталу] $83\frac{1}{3}$ ф. ст. припадає на витрати [постійного капіталу], $16\frac{2}{3}$ ф. ст.— на заробітну плату, а прибуток становить 10 ф. ст.; а саме (у ф. ст.):

Витрати [на постійний капітал]	Заробітна плата	Сума	Відтворено	Прибуток
$83\frac{1}{3}$	$16\frac{2}{3}$	100	110	10

Прибуток у 10 ф. ст. на заробітну плату у $16\frac{2}{3}$, або в $\frac{50}{3}$ ф. ст., становить 60%. Отже, для того щоб, згідно з розрахунком капіталіста, виходив річний прибуток у 10% (він був дещо більшим) на капітал у 17 000 ф. ст., причому праця становить тільки $\frac{1}{6}$ річних витрат у 14 500 ф. ст.,— робітник (або капітал, як завгодно) повинен створити додаткову вартість, яка дорівнювала б 60%. Інакше кажучи, з усього робочого часу $62\frac{1}{2}\%$ припадають на необхідну працю, а $37\frac{1}{2}\%$ — на додаткову працю. Вони відносяться один до одного як 625 : 375, або 5 : 3. Якби, навпаки, витрати капіталу на [постійний] капітал дорівнювали 50, а витрати на заробітну плату — також 50, то необхідно було б створити тільки 20% додаткової вартості, для того щоб капіталіст мав норму прибутку в 10%; $50 + 50 + 10 = 110$; але $10 : 50 = 20 : 100$, або норма додаткової вартості становить 20%. Якби необхідна праця в другому випадку створювала стільки ж додаткової праці, як і в першому, то прибуток капіталіста дорівнював би 30 ф. ст.; з другого боку, якби у першому випадку норма дійсного творення вартості, творення додаткової праці була лише того ж розміру, що й у другому випадку, то прибуток у першому випадку становив би тільки $3\frac{1}{3}$ ф. ст., і якби капіталіст мав заплатити іншому капіталістові 5%, то він зазнав би активного збитку.

З наведеної формули просто випливає, що 1) для того щоб визначити норму дійсної додаткової вартості, треба обчислити прибуток на авансовану заробітну плату, процентне відношення так званого прибутку до заробітної плати; 2) відносно менша частка витрат на живу працю порівняно із загальними витратами передбачає більші витрати на основний капітал, машини і т. д., більший ступінь поділу праці. Тому хоч частка праці тут менша, ніж у капіталу, оперуючого з більшою кількістю праці, дійсно приведена в рух маса праці повинна бути значно більшою; тобто взагалі необхідно

оперувати із значнішим капіталом. Частка праці, яка припадає на сукупні витрати, менша, але абсолютна сума праці, яка приводиться в рух окремим капіталом, більша; тобто сам капітал має бути більшим. 3) Якщо мова йде не про більшу кількість машин і т. д., а про знаряддя, яке не приводить у рух більшої кількості праці і саме не становить великого основного капіталу (наприклад, ручна літографія), а лише заміняє собою працю, то прибуток [капіталу], оперуючого з машиною, абсолютно менший, ніж у [капіталу], оперуючого з живою працею. (Але перший може досягти такого процента прибутку, який неможливий для другого, і тому може витіснити його з ринку і т. д.) Розгляд того, наскільки норма прибутку може зменшуватися при зростанні капіталу, але так, що при цьому величина прибутку збільшиться, належить до вчення про прибуток (*конкуренція*).

Мальтусу своїх «Principles of Political Economy» (2nd edition. London, 1836) здогадується про те, що прибуток, тобто не прибуток, а *дійсну додаткову вартість*, слід обчислювати не на авансований капітал [у цілому], а на авансовану живу працю, вартість якої об'єктивно виражена в заробітній платі, але при цьому він впадає в чистісіньку гру, яка стає безглуздою, коли вона повинна стати якимось базисом для визначення вартості або для міркування про відношення праці до визначення вартості.

Справа в тому, що коли я візьму всю вартість готового продукту, то кожен частину виробленого продукту я можу зіставити з відповідною йому частиною витрат, а процентне відношення прибутку до всього продукту, зрозуміло, є також процентним відношенням [частини прибутку] до відповідної частини продукту. Припустимо, що 100 талерів дають 110 талерів, тобто 10% прибутку на весь продукт. Нехай 75 талерів витрачені на постійну частину капіталу, а 25 талерів — на працю, тобто $\frac{3}{4}$ [VI—4] — на першу, $\frac{1}{4}$ — на живу працю. Якщо я тепер візьму $\frac{1}{4}$ сукупного продукту, тобто $\frac{1}{4}$ від 110 талерів, то одержу $27\frac{2}{4}$, або $27\frac{1}{2}$ талера. На 25 талерів, витрачених на працю, капіталіст має $2\frac{1}{2}$ талера прибутку, тобто 10%. З таким же успіхом Мальтус міг би сказати: якщо я візьму $\frac{3}{4}$ сукупного продукту, а саме 75 талерів, то ці $\frac{3}{4}$ представлені в сукупному продукті у вигляді $82\frac{1}{2}$ талера; тобто $7\frac{1}{2}$ талера на 75 талерів точно дорівнює 10%. Це, напевне, не означає нічого іншого, як те, що коли я одержую 10% прибутку на 100, то прибуток на кожен частину цих 100 становить стільки, що на загальну суму припадає 10%. Якщо на 100 я нажив 10, то на 2 x 50 я щоразу наживав 5 і т. д. Так що, одержуючи на 100 прибуток 10, я одержую $2\frac{1}{2}$ на $\frac{1}{4}$ від 100 і $7\frac{1}{2}$ на $\frac{3}{4}$ від 100, і констатація цього не просуває нас ні на крок уперед. Якщо на 100 я одержав прибуток 10, то скільки я одержу тоді на $\frac{1}{4}$ від 100 або на $\frac{3}{4}$ від 100? До такого хлоп'яцтва зводиться ідея Мальтуса. Витрати на працю становили $\frac{1}{4}$ від 100, — отже, прибуток на них становив 10%. 10% від 25 становлять $2\frac{1}{2}$. Або: якщо капіталіст на 100 одиниць капіталу одержав 10 одиниць прибутку, то на кожен частину свого капіталу він одержав $\frac{1}{10}$, тобто 10% прибутку. Все це аж ніяк не надає частинам капіталу

якісних відмінностей по відношенню одна до одної, і тому це настільки ж правильно по відношенню до основного капіталу і т. д., як і до капіталу, авансованого на працю.

Тут, навпаки, виражена тільки та ілюзія, що кожна частина капіталу однаковою мірою бере участь у створенні нової вартості. Так само і та $\frac{1}{4}$ частина витрат, яка припадає на працю, на авансовану заробітну плату, не створила додаткової вартості, а здійснено це неоплаченою живою працею. Але з відношення сукупної вартості [з відрахуванням витрат] — у нашому прикладі це 10 талерів — до заробітної плати ми можемо бачити, яка частина праці не була оплачена, або скільки було додаткової праці. У наведеному співвідношенні необхідна праця об'єктивована в 25 талерах, додаткова праця — в 10 талерах; отже, вони відносяться один до одного як $25 : 10 = 100 : 40$; 40% праці являли собою додаткову працю, або, що те ж саме, 40% виробленої цією працею вартості являли собою додаткову вартість. Правильно, що капіталіст може обчислювати таким чином: якщо на 100 одиниць капіталу я одержую 10 одиниць прибутку, то на заробітну плату, що дорівнює 25, я одержав $2\frac{1}{2}$. Незрозуміло тільки, яку користь може дати такий підрахунок. Але до чого прагне при цьому Мальтус, ми зараз побачимо, коли займемося його визначенням вартості. А те, що він вважає, ніби його простий арифметичний приклад містить у собі деяке дійсне визначення, видно ось із чого:

«Припустимо, що капітал витрачено тільки на заробітну плату; 100 ф. ст. витрачено на безпосередню працю. Виручка на кінець року становить 110, 120 чи 130 ф. ст.; очевидно, в кожному з цих випадків прибуток буде визначатися величиною тієї частини *вартості сукупного продукту*, яка потрібна для оплати застосовуваної праці. Якщо вартість продукту на ринку дорівнює 110, то частина, яка потрібна для оплати робітників, дорівнюватиме $\frac{10}{11}$ вартості продукту, а прибуток становитиме 10%».

(Тут пан Мальтус всього-на-всього виявляє первинну витрату, 100 ф. ст., у вигляді частки сукупного продукту. 100 — це $\frac{10}{11}$ від 110. Чи скажу я, що одержую на 100 одиниць капіталу 10 одиниць прибутку, тобто $\frac{1}{10}$ від 100, або ж скажу, що з 110 одиниць сукупного продукту прибуток становить $\frac{1}{11}$, це одне й те саме.)

«Якщо вартість продукту 120, то частка, яка припадає на оплату праці, дорівнюватиме $\frac{10}{12}$, а прибуток становитиме 20%; якщо вартість продукту 130, то частина, необхідна для оплати авансованої праці, дорівнює $\frac{10}{13}$, а прибуток становить 30%».

(Замість того щоб сказати: на 100 я одержую прибуток 10, я можу також сказати: витрати становлять $\frac{10}{11}$ від 110; або ж, якщо прибуток становить 20 на 100, то витрати дорівнюють тільки $\frac{10}{12}$ від 120 і т. д. Характер цих витрат, чи витрачаються вони на працю чи іншим чином, не має ніякого відношення до цього іншого арифметичного формулювання стану речей. Якщо капітал, який дорівнює 100, дав тільки 110, то я можу або виходити тільки з капіталу і сказати, що одержав на нього 10 одиниць прибутку, або я можу виходити з продукту, із 110, і сказати, що перед тим як одержати цей продукт, я авансував лише $\frac{10}{11}$ його вартості. Відношення, звичайно, лишається тим самим.)

«Тепер припустимо, що капітал, авансований капіталістом, складається не тільки з праці. Капіталіст чекав

однакової вигоди від усіх авансованих ним частин капіталу».

(Це означає не що інше, як те, що капіталіст розподіляє одержаний прибуток, походження якого може бути для нього досить туманне, рівномірно по всіх статтях своїх витрат, цілком абстрагуючись від їх якісної відмінності.)

«Припустимо, що $\frac{1}{4}$ авансованої суми витрачається на оплату праці» (безпосередньої); « $\frac{3}{4}$ складаються з нагромадженої праці й прибутку, а також додатків до нього, викликаних існуванням рент, податків та інших виплат. У такому випадку цілком правильним буде твердження, що прибуток капіталіста змінюється разом зі зміною вартості цієї $\frac{1}{4}$ його продукту порівняно з кількістю застосовуваної праці».

(Не з кількістю застосовуваної праці, як це сказано у пана Мальтуса, а порівняно з виплаченою заробітною платою.) (Отже, цілком правильним буде твердження, що прибуток капіталіста змінюється разом зі зміною вартості $\frac{3}{4}$ його продукту порівняно з витратами на нагромаджену працю, тобто прибуток відноситься до сукупного капіталу, що був авансований (10 : 100), як кожна частина сукупного продукту (110) відноситься до відповідної їй частини витрат.)

«Наприклад»,— продовжує Мальтус,— «фермер витрачає в землеробстві 2 000 ф. ст., у тому числі 1 500 на насіння, утримання коней, зношування свого основного капіталу і т. д.— і 500 на безпосередню працю, а його виручка наприкінці року становить 2 400 ф. ст. Прибуток такого фермера становитиме 400 на 2 000 ф. ст., тобто 20%. І так само зрозуміло, що коли ми візьмемо У, вартості продукту, тобто 600 ф. ст., і порівняємо її з сумою, виплаченою у вигляді заробітної плати за безпосередню працю, то в результаті вийде така сама норма прибутку» (Principles of Political Economy, 2nd edition. London, 1836, стор. 267—268).

(Так само зрозуміло, що коли ми візьмемо $\frac{3}{4}$ вартості продукту, тобто 1 800 ф. ст., і порівняємо їх із сумою, витраченою на нагромаджену працю, тобто з 1 500 ф. ст., то в результаті вийде така сама норма прибутку. $1\ 800 : 1\ 500 = 18 : 15 = 6 : 5$. Але відношення $6 : 5$ означає, що норма прибутку дорівнює $\frac{1}{5}$, тобто 20%.)

(Мальтус має тут на увазі дві різні арифметичні формули, які він змішує: *по-перше*, якщо на капітал у 100 я одержую 10, то на кожну частину цих 100 я одержав не 10, а 10%; отже, на 50 — 5, на 25 — $2\frac{1}{2}$ і т. д.; на 100 одержати 10 значить на кожну частину цих 100 одержати $\frac{1}{10}$, і таким чином прибуток повинен набути вигляду $\frac{1}{10}$ прибутку на заробітну плату, і якщо вона рівномірно розподілена на всі частини капіталу, то я можу сказати, що норма прибутку на сукупний капітал змінюється разом з нормою прибутку, яка припадає на кожну з його частин, отже, також, наприклад, на ту частину, яка авансована на заробітну плату; *по-друге*, якщо я на 100 одержав 10% прибутку, то сукупний продукт дорівнює 110. Якщо заробітна плата становила $\frac{1}{4}$ витрат, тобто 25, то тепер вона становить тільки $\frac{5}{22}$ від 110; інакше кажучи, заробітна плата становить тепер частину, на $\frac{1}{44}$ меншу первісної, і вона буде становити меншу частину сукупного продукту в тій самій пропорції, в якій продукт зріс порівняно з первісним [капіталом]. Це знов-таки всього лиш інший спосіб підрахунку; 10 становлять $\frac{1}{10}$ від 100, але тільки $\frac{1}{10}$ від 110. Таким чином, я можу сказати, що в міру збільшення сукупного продукту кожна з відповідних частин первісного капіталу становить пропорційно меншу частину сукупного продукту. Це — тавтологія.)

У своєму творі «*The Measure of Value stated and illustrated*» (London, 1823) Мальтус стверджує, що «*вартість праці*» є «*постійною*» і тому взагалі є істинною мірою вартості.

«Будь-яка дана кількість праці повинна мати *таку саму вартість*, як і та заробітна плата, яка розпоряджається нею, або на яку вона фактично обмінюється» (стор. 5).

Тут, звичайно, йдеться про найману працю. А істина, навпаки, полягає в тому, що всяка дана кількість праці дорівнює тій самій кількості праці, вираженій у якомусь продукті; тобто кожний продукт є лише певна кількість праці, уречевлена у вартості продукту, яка вимірюється цією кількістю праці по відношенню до інших продуктів. Заробітна плата, звичайно, являє собою вартість живої робочої сили, але зовсім не *вартість* [VI—5] живої праці [не вартість, яку створює жива праця], що, навпаки, виражається в заробітній платі плюс прибуток. Заробітна плата є ціна *необхідної праці*. Якби робітникові, для того щоб прожити, необхідно було працювати шість годин, і він виробляв би для самого себе як простий робітник, то він одержував би щоденно товар, який містить шість годин праці, і коштує, скажімо, 6 пенсів. А капіталіст примушує робітника працювати 12 годин, а платить йому 6 пенсів. Він платить йому за годину $\frac{1}{2}$ пенса. Все це означає, що дана, 12-годинна кількість праці коштує 12 пенсів, і 12 пенсів, дійсно, являють собою ту вартість, на яку обмінюється продукт, коли він надходить у продаж.

З другого боку, за допомогою цієї вартості, якби капіталіст мав можливість знову вкласти її цілком в саму лише працю, він одержує в своє розпорядження 24 години праці. Тому заробітна плата дає можливість розпоряджатися набагато більшою кількістю праці, ніж та праця, яка в ній міститься. Дана кількість живої праці дійсно обмінюється на значно меншу кількість нагромадженої праці. Єдине, що безсумнівно,— це те, що ціна праці, заробітна плата, завжди повинна виражати ту кількість праці, яка необхідна робітникам для того, щоб у них душа трималася в тілі. Оплата будь-якої кількості праці завжди повинна дорівнювати тій кількості праці, яку робітник повинен витратити на відтворення самого себе.

У розглянутому нище випадку капіталіст примусив би працювати двох робітників, кожного протягом 12 годин — а разом протягом 24 годин — за допомогою кількості праці, яку дає один робітник. У наведеному прикладі продукт був би обмінаний на інший продукт вартістю 12 пенсів, або на 12 робочих годин, і тому капіталісту припав би прибуток у 6 пенсів (додаткова вартість для капіталіста, яка міститься в продукті).

Вартість продуктів визначається працею, що в них міститься, а не тією частиною втіленої в них праці, яку оплачує підприємець. *Вартість продукту конституюється здійсненою, а не оплаченою працею; а заробітна плата виражає тільки оплачену працю, а ніяк не здійснену працю.* Розмір цієї оплати залежить від продуктивності праці, оскільки остання визначає кількість необхідного робочого часу. А оскільки ця заробітна плата конституює *вартість праці* (якщо розглядати саму працю як товар), то

ця вартість завжди є змінною величиною і менш за все — величиною постійною. Кількість праці, яку виконує робітник, досить відрізняється від кількості праці, нагромадженої в його робочій силі, або необхідної для відтворення його робочої сили. Але робітник не продає як товар ту користь, яку з нього мають, він продає себе не як причину, а як результат. Послухаємо, як пан Мальтус вибивається із сил, щоб впоратися з цією справою:

«Умови пропозиції товарів по вимагають, щоб товари завжди зберігали ту саму відносну вартість, але вимагають, щоб кожний товар зберігав свою належну *природну* вартість, або можливість одержати ті продукти, які забезпечать виробникові *ту саму здатність виробництва* і нагромадження... Прибуток обчислюється на підставі витрат, необхідних для виробництва... *Специфічні витрати капіталістів складаються не з сукна, а з праці; і оскільки ніякий інший предмет не може представляти дану кількість праці*, то зрозуміло, що саме та *кількість праці, яку має в своєму розпорядженні товар*, а не кількість якогось іншого товару, може визначати умови його пропозиції, або його *природну вартість*» (там же, стор. 17—18).

Уже з того, що *витрати* капіталіста складаються з *праці*, Мальтус міг би збагнути, що справа тут нечиста. Припустимо, що 6 годин становлять необхідний робочий час; *A* і *B* — два хлопці, кожний з яких працює на самого себе, але які обмінюються один з одним. *A* працює 6 годин, *B* — 12 годин. Якщо тепер *A* хоче з'їсти ті 6 годин, на які *B* пропрацював більше, ніж *A*, хоче спожити продукт 6 додаткових годин, які пропрацював *B*, то він не може йому дати нічого, крім 6 годин живої праці, скажімо, наступний робочий день. Отже, *B* має продукт, який дорівнює 6 робочим годинам, понад те, що має *A*. Припустимо тепер, що за цих обставин він уявив себе капіталістом і зовсім перестав працювати. Тоді на третій день, для того щоб одержати від *A* 6 годин живої праці, йому треба було б тільки віддати за них свій нагромаджений продукт, який дорівнює (і годинам, і як тільки він здійснив би цей обмін, йому довелося б або знову самому братися до роботи, або померти з голоду. Але якщо *B* буде продовжувати працювати для *A* по 12 годин, а *A* буде продовжувати працювати 6 годин для себе і 6 годин для *B*, то вони будуть обмінювати один з одним точно по 12 годин.

Природна вартість товару, говорить Мальтус, полягає в тому, що вона при обміні знову дає своєму власникові *ту саму здатність виробництва* і нагромадження. Його товар складається з двох кількостей праці: з певної кількості нагромадженої праці плюс певна кількість безпосередньої праці. Отже, якщо він обмінює свій товар на якийсь інший товар, що містить у собі таку саму кількість сукупної праці, то його здатність до виробництва і нагромадження, щонайменше, залишилася тією ж самою, однаковою. Проте вона зросла, оскільки якась частина безпосередньої праці *нічого* не коштувала власникові товару, а він її все-таки продає. Але Мальтус приходить до висновку, що та кількість праці, з якої складається товар, є *тільки* оплачена праця і, отже, дорівнює сумі заробітної плати, тобто що *заробітна плата* виступає мірилом вартості товару. Якби всю кількість праці, що міститься в товарі, було оплачено, то доктрина пана Мальтуса була б правильною, але так само правильним було б і те, що його

капіталістові не довелося б робити ніяких «витрат праці» і що він цілком втратив би свою «здатність до нагромадження».

Звідки візьметься прибуток, якщо не буде дармової праці? Так, міркує пан Мальтус, [прибуток є] заробітна плата за нагромаджену працю. Але оскільки *виконана праця* перестала працювати, то припинився її зв'язок із заробітною платою. Правда, продукт, у якому вона існує, міг би знову бути обмінним наживу працю. Припустимо, що цей продукт дорівнює 6 робочим годинам; тоді робітник віддавав би 6 живих робочих годин, а одержував натомість витрати, виконані протягом 6 робочих годин у капіталіста, який, таким чином, не просунувся б ні на крок уперед. Жива праця дуже швидко заволоділа б його мертвою працею. А Мальтус наводить такий доказ: оскільки «ніякий інший предмет не може представляти дану кількість праці», то природна вартість товару складається з тієї «кількості праці, яку має в своєму розпорядженні товар, а не з кількості якого- побудь іншого товару». Це означає, що дана кількість праці може бути представлена тільки деякою кількістю живої (безпосередньої) праці. У дійсності не тільки не «ніякий інший», але кожний предмет може представляти дану кількість праці, а саме — кожний такий предмет, у якому міститься та ж сама кількість праці. Але Мальтус хоче, щоб кількість праці, яка міститься в товарі, вимірювалася, дорівнювала б не тій *кількості живої праці*, яку він може привести в рух, а тій *кількості оплаченої праці*, яку він приводить у рух.

Припустимо, що товар містить у собі 24 робочі години. Мальтус думає, що капіталіст на цей товар може купити 2 робочі дні; якби капіталіст повністю оплачував працю або якби кількість виконаної праці дорівнювала кількості оплаченої живої праці, то за допомогою 24 робочих годин виконаної праці капіталіст міг би купити *тільки* 24 робочі години живої праці, і його «здатність до нагромадження» зникла б. Проте капіталіст оплачує робітникові не робочий час, не кількість праці, а тільки необхідний робочий час, змушуючи його решту часу працювати безплатно. Тому за 24 години пропрацьованого робочого часу він, можливо, приведе в рух 48 живих робочих годин. Тому в дійсності однією годиною виконаної праці капіталіст оплачує дві години живої праці і в результаті цього виграє при обміні 100%. Вартість його товару тепер дорівнює 48 годинам, але аж ніяк не дорівнює заробітній платі, на яку був обмінний товар, і не дорівнює тій заробітній платі, на яку він знову буде обмінний. Якщо капіталіст буде продовжувати [розширювати діло] в тій самій пропорції, то за 48 годин виконаної праці він купить 96 годин живої праці.

Припустимо, що не існує ніякого капіталіста, але безпосередні робітники, які обмінюються один з одним, працюють більше, ніж це необхідно для життя, оскільки вони також хочуть нагромаджувати і т. д. Назвемо *заробітною платою* ту частину праці, яку робітник виконує для того, щоб прожити, а *прибутком* — той додатковий час, який він працює з метою нагромадження. Тоді вартість його товару дорівнювала б сукупній кількості праці, що міститься в ньому, дорівнювала б загальній сумі живого

робочого часу, але аж ніяк не дорівнювала б тій заробітній платі, яку він сам собі видав, або тій частині товару, яку він мав би відтворювати, для того щоб прожити.

Оскільки вартість товару дорівнює певній кількості праці, говорить Мальтус, то вона дорівнює кількості необхідної праці, що міститься в ній (тобто заробітній платі), і не дорівнює загальній сумі праці, яка міститься в товарі; його ціле дорівнює його частині. [VI—б] Але «здатність до нагромадження» виникла у робітника, мабуть, тільки тому, що він працював більше, ніж це було необхідно для того, щоб виплатити самому собі заробітну плату. Якби певна кількість живого робочого часу дорівнювала часові, необхідному робітникові для прожиття, то певна кількість живої праці дорівнювала б виробленій ним заробітній платі, або заробітна плата точно дорівнювала б живій праці, що приводиться нею в рух. Якби це мало місце, то, звичайно, капітал був би немислимий. Якщо робітник за весь свій робочий час не може виробити нічого, крім заробітної плати, то при всьому бажанні він не може витиснути для капіталіста ані копійки. Власність є плід продуктивності праці.

«Якщо праці кожної людини вистачає лише на її власне утримання, то кожний є робітником; власність за такого стану речей неможлива. Якщо праця однієї людини може утримувати п'ятьох, тоді на одну зайняту у виробництві людину припадатиме чотири бездільні людини» (*Ravenstone*. [Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, стор. 11]).

Ми бачили вище, як велемудра глибокодумність Мальтуса виявлялася в суто дитячих обчисленнях. А втім, у їх основі лежала доктрина про те, що вартість праці постійна і що заробітна плата конституює ціну. Оскільки норма прибутку на сукупний капітал може бути виражена як така ж норма на відповідну частину капіталу, яка являє собою заробітну плату, то Мальтус твердить, що ця відповідна частина конституює і визначає ціну. І тут така сама *глибокодумність*. Він вважає, що коли товар *a* дорівнює кількості *x* іншого товару, то це не може означати нічого іншого, як те, що товар *a* дорівнює *x* живої праці, бо тільки праця може представляти працю. Звідси Мальтус робить висновок, що товар *a* дорівнює тій кількості *найманої праці*, якою він може розпоряджатися, і що тому вартість праці постійна, оскільки вона завжди дорівнює тому товару, яким праця приводиться в рух. Суть справи полягає просто в тому, що кількість живої праці і кількість найманої праці у Мальтуса збігаються, а також у тому, що він вважає, ніби кожна відповідна частина найманої праці дійсно оплачена. Але *x* живої праці завжди може дорівнювати (а як наймана праця завжди дорівнює) *x* — у необхідної праці (заробітної плати) + *y* додаткової праці. Тому *x* мертвої праці може привести у рух *x* — у необхідної праці (заробітна плата) + *y* додаткового робочого часу; тобто мертва праця завжди приводить у рух настільки більше живого робочого часу, скільки додаткових робочих годин понад необхідні міститься в *x* робочих годинах.

Наймана праця завжди складається з оплаченої і неоплаченої праці.

Отже, твердження [Мальтуса], що *вартість праці* постійна, просто означає, що весь робочий час є необхідним, тобто виробляючим заробітну плату робочим часом.

Не існує додаткового робочого часу, але все ж існує «здатність до нагромадження» і капітал. Оскільки заробітна плата завжди дорівнює даній кількості праці, а саме кількості живої праці, яка приводиться нею в рух, і це є та сама кількість праці, яка міститься в заробітній платі, то *вартість праці* постійна, бо вона завжди дорівнює даній кількості праці в уречевленому вигляді. Тому зниження і підвищення заробітної плати викликається зниженням і підвищенням ціни товарів, але не *вартості праці*. Чи одержує робітник 8 шилінгів сріблом на тиждень чи 16, це викликано лише тим, підвищилася чи знизилася ціна шилінга, але вартість праці залишилася тією самою. В обох випадках робітник за тиждень живої праці одержує тиждень виконаної праці. Пан Мальтус доводить це таким чином:

«Якби для добування зимних плодів застосовувалася сама лише праця без капіталу, то більша легкість добування одного їх виду порівняно з іншим, без сумніву, не змінила б вартості праці чи мінової вартості всього продукту, одержаного внаслідок повної кількості зусиль» [цит. праця, стор. 33].

Це означає тільки те, що кожний товар незалежно від його кількості визначається працею, яка міститься в ньому, хоч вона залежно від ступеня її продуктивності в одному випадку знайде вияв у більшій кількості споживних вартостей, а в другому випадку — в меншій.

«Ми без будь-якого вагання повинні визнати, що різниця полягала в дорожнечі або дешевизні продукту, а не праці» [там же].

Ми сказали б, що праця більш продуктивна в одній галузі, ніж в іншій, або що продукт вимагає більше чи менше праці. Про дорожнечу або дешевизну праці ми не могли б говорити, оскільки не існувало б *найманої праці*, і тому година безпосередньої праці завжди розпоряджалася б годиною уречевленої праці, що, звичайно, не завадило б одній годині бути більш продуктивною, ніж інша година. Але все-таки, оскільки ми відрізняємо частину праці, необхідну для існування безпосередніх робітників, від їх додаткової праці — а коли взагалі певні години дня становлять додатковий робочий час, це рівнозначно тому, що кожна відповідна частина робочого часу складається з деякої частини необхідної і додаткової праці,— то не можна було б твердити, що *вартість праці*, тобто *заробітна плата*, та частина продукту, яка обмінюється на необхідну працю, або та частина сукупної праці, яка витрачається на необхідний продукт, є *постійною*. Разом з продуктивністю праці змінюється та частина робочого часу і яка відтворює заробітну плату; отже, *вартість праці*, тобто заробітна плата, постійно змінювалася б разом з продуктивністю праці. Заробітна плата, як і раніше, вимірювалася б певною *споживною вартістю*, а оскільки мінова вартість цієї останньої постійно змінюється разом із різною продуктивністю праці, то заробітна плата, або *вартість праці*, змінювалася б. *Вартість праці* взагалі передбачає, що жива праця *не* дорівнює своєму продуктові, або — що одне й те саме — що її продають не як діючу причину, а як справлений ефект. Твердження, що вартість праці постійна, означає тільки те, що вона завжди вимірюється кількістю праці, яка міститься в ній.

У продукті може міститися більше або менше праці. Через це то більша, то менша кількість продукту *a* може бути обмінана на продукт *b*. Але кількість живої праці, яку купує продукт, ніколи не може бути більшою чи меншою від виконаної праці, представленої ним, оскільки певна кількість праці завжди є певна кількість праці, чи існує вона у формі уречевленої чи живої праці. Тому коли взамін певної кількості живої праці дають більше або менше продуктів, тобто коли підвищується або знижується заробітна плата, то це викликано не тим, що підвищилася або знизилася вартість праці, оскільки вартість певної кількості праці завжди дорівнює тій самій певній кількості праці,— а це викликано тим, що продукти вимагали більше або менше праці і що тому більша або менша кількість продуктів представляє ту саму кількість праці.

Отже, вартість праці залишається постійною. Змінюється лише вартість продуктів, тобто змінюється продуктивна сила праці, а не її вартість. У цьому квінтесенція теорії Мальтуса, якщо можна назвати теорією такі банальні софізми. Перш за все, на продукт, який вимагав тільки половину робочого дня, робітник може жити, а отже і працювати, цілий день. Має продукт цю властивість чи ні, залежить не від його *вартості*, тобто не від того робочого часу, який був на нього витрачений, а від його *споживної вартості*, і той обмін, який тут має місце між живою працею і продуктом праці, не є обміном між міновими вартостями, а їх відношення ґрунтується, з одного боку, на споживній вартості продукту, а з другого боку, на умовах існування живої робочої сили.

Якби уречевлена праця обмінювалася на живу працю, то за законами мінової вартості продукт, що дорівнює половині робочого дня, міг би купити теж тільки половину дня живої праці, хоч робітник міг би на цей продукт прожити цілий робочий день; а якби треба було купити цілий робочий день, то робітник повинен був би одержати цілий робочий день у вигляді продукту, на який він, згідно з припущенням, міг би прожити два робочі дні. Проте на основі капіталу жива і здійснена праця не обмінюються одна на одну як мінові вартості, так ніби обидві вони тотожні (та сама кількість праці в уречевленій формі є *вартість*, еквівалент тієї самої кількості [VI — 7] є праця в живій формі), а обмінюються між собою продукт і робоча сила, яка сама є продуктом. Робоча сила не дорівнює тій живій праці, яку вона може здійснити, тій кількості праці, яку вона може виконати,— це її *споживна вартість*. Робоча сила дорівнює тій кількості праці, за допомогою якої вона сама повинна *бути вироблена* і може бути відтворена. Тому продукт фактично обмінюється не на живу працю, а на уречевлену працю, на працю, уречевлену в робочій силі. Жива праця сама є тією споживною вартістю, яку має мінова вартість, куплена власником продукту, і як багато чи як мало цієї живої праці він одержав понад те, що він витратив у формі продукту на робочу силу,— це залежить від кількості живої праці, оплаченої робітникові в його продукті.

Якби певна кількість праці обмінювалася на іншу кількість праці, чи то у формі

уречевленої чи живої праці, то, звичайно, кожна кількість праці дорівнювала б сама собі, а її вартість дорівнювала б її кількості. Тому продукт половини робочого дня міг би купити тільки половину робочого дня. Але тоді фактично не існувало б ніякої *заробітної плати* і ніякої *вартості праці*. Праця не мала б ніякої *відмінної* від її продукту чи від еквівалента її продукту *вартості*, ніякої *специфічної* вартості, а саме вона і конститує *вартість праці*, заробітну плату.

Отже, з того, що певна кількість праці дорівнює певній кількості праці, тобто з того, що певна кількість праці дорівнює сама собі, з того великого відкриття, що певна кількість є певна кількість, пан Мальтус робить висновок, що заробітна плата постійна, що вартість праці постійна, а саме дорівнює тій самій кількості уречевленої праці. Це було б правильно, якби жива і нагромаджена праця обмінювалась одна на одну як *мінові вартості*. Але тоді не існувало б ні *вартості праці*, ні *заробітної плати*, ні *капіталу*, ні *найманої праці*, ні досліджень Мальтуса. Всі ці категорії ґрунтуються на тому, що жива праця по відношенню до праці, нагромадженої у вигляді капіталу, виступає як *споживна вартість*, а жива робоча сила — як *мінова вартість*. Мальтус спокійно продовжує:

«Те саме має місце, якщо в обчислення вартості долучається капітал і прибуток і змінюється попит на працю» [там же, стор. 331]

Тут закладена вся премудрість. Коли долучаються капітал і прибуток, долучається те, що купується жива робоча сила і гому менша кількість нагромадженої праці обмінюється на більшу кількість живої праці. Взагалі для такої глибокодумності характерно, що капітал, який породжує найману працю, вперше перетворюючи працю в найману працю, а робочу силу — в товар, своїм долученням не вносить ніяких *змін* у використання вартості праці, так само як і в застосування вартості нагромадженої праці. *Згідно з Мальтусом, капітал, який являє собою специфічну форму відношення праці до свого продукту і до його вартості, «долучається», зовсім нічого не змінюючи.* Це однаково, якби він сказав, що в державному ладі Римської республіки нічого не змінилося після появи, «долучення» імператорів.

Мальтус продовжує:

«Якщо має місце підвищення оплати робітників без збільшення кількості продукту, то це можливо тільки при зменшенні прибутку... Для того щоб одержати деяку певну кількість продукту, необхідна така ж кількість праці, як і раніше, але оскільки зменшився прибуток, вартість продукту знизилася, в той час як це зменшення прибутку порівняно з вартістю заробітної плати точно зрівноважується збільшенням кількості праці, необхідної для виробництва зрослої кількості продукту, яка належить робітникові, причому вартість праці залишається попередньою» (стор. 33, 34).

Згідно з припущенням, продукт містить у собі таку саму кількість праці. Але його вартість нібито зменшилася, тому що знизився прибуток. Але якщо робочий час, що міститься в продукті, залишився незмінним, яким чином міг знизитися прибуток? Якщо заробітна плата підвищується, в той час як сукупний час залишається попереднім,— підвищується не через тимчасово діючі причини, наприклад, через те, що конкуренція

сприятлива для робітника,— то це означає, що знизилася продуктивність праці, що необхідна більша кількість часу для відтворення робочої сили, що, отже, значніша частина живої праці, яка приводиться в рух капіталом, припадає на необхідний час і менш значна частина — на додатковий час. Облишмо поки що ці тонкощі. Тільки для повноти наведемо ще таке заключне місце з Мальтуса:

«У протилежному випадку навпаки: робітникові припадала б менша кількість продукту, а прибуток зріс би. Вартість даної кількості продукту, створеної за допомогою тієї самої кількості праці, як і раніше, зросла б у результаті зростання прибутку, в той час як це зростання прибутку порівняно із заробітною платою робітника було б зрівноважено меншою кількістю праці, необхідною для одержання зменшеної кількості продукту, що припадає робітникові» (там же, стор. 35).

Те, що Мальтус у цьому зв'язку, як висновок із свого принципу, говорить про *грошові ціни в різних країнах*, слід розглянути далі.

[4]) ТЕОРІЯ КЕРІПРО ЗДЕШЕВЛЕННЯ КАПІТАЛУ ДЛЯ РОБІТНИКА.УЕЙКФІЛД ПРО СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ РІКАРДОВСЬКОЮ ТЕОРІЄЮ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ І РІКАРДОВСЬКОЮ ТЕОРІЄЮ ВАРТОСТІ

{Товар *a* може, наприклад, купити один робочий день; він оплачує тільки половину робочого дня (необхідну), але одержує при обміні цілий робочий день. Кількість усієї праці, купленої товаром, у такому разі дорівнює необхідному часові плюс додатковий час. Отже, якщо ціна необхідної праці дорівнює x , то ціна всієї праці дорівнювала б $2x$, і я міг би таким чином по заробітній платі оцінити новостворений товар і тим самим виразити ціни всіх товарів у заробітній платі. Але це менш за все було б *постійною вартістю*. Через плутанину, породжувану тією обставиною, що в цивілізованих країнах, якою б не була там заробітна плата, для того щоб її одержати, дійсно, необхідно пропрацювати якийсь середній час, наприклад, 12 годин, скільки б із цих 12 годин не були необхідною чи додатковою працею,— пан Кері, який зводить кількість праці до робочих днів (вони й справді зводяться до живих робочих днів), приходить до того висновку, що оскільки відтворення того самого капіталу вимагає все менше робочого часу (наприклад, машина вартістю 100 ф. ст. в результаті розвитку продуктивних сил у якийсь даний момент часу буде коштувати тільки 50 ф. ст., тобто стане результатом половини попереднього робочого часу, попередніх робочих днів чи робочих годин, як завгодно), то *робітник* може купити, придбати *цю машину* за допомогою половини попередньої кількості робочих днів¹⁸. Пан Кері дещо плутає, розглядаючи зростання додаткового робочого часу так, ніби воно відбувається *для* робітника, в той час як, навпаки, все зводиться до того, що робітник протягом усього робочого дня працює на себе менше, а па капітал більше і, отже, об'єктивна могутність капіталу швидко зростає по відношенню до робітника, в певній пропорції до збільшення продуктивних сил.

Пан Кері зображує справу так, ніби робітник може купити чи одержати в позичку

машину; одне слово, він перетворює його в капіталіста. І до того ж робітник здобуває цю зрослу владу над капіталом тому, що відтворення певної кількості капіталу потребує менше необхідної праці, тобто менше оплаченої праці, отже, заробітна плата падає порівняно з прибутком. В Америці, де робітник поки ще сам привласнює собі частину своєї додаткової праці, він, мабуть, може нагромадити стільки, щоб стати, наприклад, фермером і т. д. (хоч ця можливість тепер уже теж зникає). Якщо подекуди в Америці найманий робітник ще може швидко досягти чогось, то це відбувається внаслідок відтворення попередніх способів виробництва і форм власності (наприклад, незалежного селянства) на основі капіталу. Словом, пан Кері розглядає робочі дні як робочі дні, що належать робітникові, і *замість того щоб зробити той висновок, що робітник повинен виробляти більше капіталу, для того щоб бути зайнятим протягом того самого робочого часу, він робить висновок, що робітник повинен менше працювати для того, щоб придбати капітал* (привласнити собі умови виробництва).

Якщо робітник виробляв 20 машин, а потім внаслідок зростання продуктивної сили може виробляти 40, то, дійсно, окрема машина стає дешевшою, але з того, що тепер для виробництва певної кількості машин необхідна менша частина робочого дня, зовсім не впливає, що продукт робочого дня збільшився для робітника, а навпаки, впливає, що на виробництво певної кількості машин витрачається менше живої праці. А втім, пан Кері, для якого важлива *гармонія*, сам приходить до того, що при зниженні норми прибутку маса прибутку зростає, оскільки потрібно все більший капітал порівняно з застосовуваною живою працею; *отже*, для робітника стає все більш неможливим привласнити собі ту необхідну суму капіталу, той мінімум капіталу, який потрібно для продуктивного застосування праці на новому ступені виробництва. Для відтворення кожної відповідної частини капіталу потрібно менше робочого часу, але для використання меншого робочого часу необхідна більша маса капіталу. Зростання продуктивної сили виражається в тому, що частина капіталу, яка складається з живої праці, [VI—8] постійно зменшується порівняно з тією частиною капіталу, яка являє собою витрати на машини і т. д.

Поганий жарт Кері, який є, зрозуміло, справжньою знахідкою для Бастіа, ґрунтується на тому, що необхідний для виробництва робочий час, або робочі дні, він перетворює в робочі дні, *що належать* робітникові, тоді як, навпаки, цей час належить капіталові, і в міру зростання продуктивної сили праці робітникові припадає все мізерніша частка його робочого часу. *Чим менше живого робочого часу необхідно купувати даному капіталові*, тобто чим більше зростає загальна сума капіталу і скорочується використовувана ним жива праця порівняно з величиною капіталу, тим робітник, згідно з паном Кері, має більше шансів стати власником капіталу, *оскільки капітал відтворюється меншою кількістю живої праці*. Чим більший капітал і чим відносно менша кількість робітників, яку він використовує, тим більше шансів для цих

робітників стати капіталістами: адже хіба капітал тепер не відтворюється за меншу кількість робочих днів? Хіба не можна *через це* купити, придбати капітал за меншу кількість робочих днів?

Візьмемо капітал у 100 ф. ст., з яких 50 ф. ст. становлять витрати [на постійний капітал], 50 ф. ст.— на працю і які дають 50% прибутку (зменшення норми прибутку є головний козир Кері і належить до його теорії). Нехай кожний фунт стерлінгів заробітної плати відповідає одному робочому дню, одному робітникові. Візьмемо тепер інший капітал у 16 000 ф. ст., з яких 14 500 ф. ст. становлять витрати [на постійний капітал], 1 500 ф. ст.— на заробітну плату (нехай заробітна плата також відповідає 1 500 робітників) і які дають лише 20% прибутку. У першому випадку продукт дорівнює 150 ф. ст., у другому випадку (для зручності обчислень припустимо, що основний капітал робить один оборот на рік) продукт дорівнює 19 200 ф. ст. (з них прибуток становить 3 200 ф. ст.).

Тут ми маємо випадок, найбільш сприятливий для пана Кері. Норма прибутку знизилася з 50% до 20%, тобто на $\frac{3}{5}$, або на 60%. У першому випадку [додатковий] продукт у 50 ф. ст. є результат 50 живих робочих днів; у другому випадку [додатковий] продукт у 3 200 ф. ст. являє собою результат праці 1 500 робітників. У першому випадку [додатковий] продукт в 1 ф. ст. є результат одного робочого дня; у другому випадку продуктом одного робочого дня є [додатковий] продукт у $\frac{2^2}{16}$ ф. ст. У другому випадку для виробництва [додаткової] вартості в 1 ф. ст. потрібно менш ніж половину робочого часу, необхідного у першому випадку. Чи означає це, що в другому випадку робітник протягом половини робочого дня виробляє для себе $\frac{1^1}{15}$ ф. ст., тоді як у першому випадку робітник за подвійний час виробляє тільки 1 ф. ст., так що в другому випадку робітник має всі шанси стати капіталістом? Робітник мав би спочатку придбати 16 000 ф. ст. капіталу і, замість того щоб працювати самому, купувати чужу працю, для того щоб це скорочення необхідного робочого часу принесло йому хоч якусь користь.

Таким чином, скорочення необхідного робочого часу тільки створило нездоланну прірву між працею робітника і *умовами* застосування його праці; норма *необхідної праці* скоротилася, і тому порівняно з першим відношенням [між змінним і всім авансованим капіталом] викинуто на вулицю більш ніж у 4 рази більше від тієї кількості робітників, яка тепер використовується капіталом у 16 000 ф. ст.¹⁹. Але ці викинуті на вулицю робітники можуть утішатися тим, що, якби вони мали умови для самостійної праці або, точніше, для праці як капіталісти, їм самим потрібна була б менша кількість робітників. У першому випадку весь необхідний капітал дорівнює 100 ф. ст., і окремий робітник має тут більше шансів для того, щоб як виняток зробити заощадження і завдяки особливо щасливому збігові обставин самому стати *капіталістом* на зразок капіталіста А [власника капіталу в 100 ф. ст.]. Робочий час, протягом якого працює робітник, той самий у капіталістів А і В, незважаючи на те що

загальна сума потрібних капіталістам *A* і *B* робочих днів досить різна. Там, де першому капіталістові [капіталістові *A*] потрібні 5 робітників, другому капіталістові [капіталістові *B*, власникові капіталу в 16 000 ф. ст.] потрібно дещо менше від одного робітника²⁰. Тому робітники, що залишаються [у капіталіста *B*], мусять працювати стільки ж [скільки працюють робітники капіталіста *A*] або ще більше додаткового часу.

Та обставина, що на тому ступені виробництва, коли капітал сам зріс так, як і продуктивні сили, він потребує меншу кількість живих робочих днів,— рівносильна згідно з Кері, тому, що робітнику тепер потрібно менше робочих днів, для того щоб привласнити собі капітал; привласнити, очевидно, за допомогою робочих днів «незайнятих» робітників. Оскільки капіталістові потрібно менше робітників для збільшення вартості свого величезного капіталу, то зайнятий у нього робітник в результаті меншої праці може привласнити собі більший капітал. Така логіка пана Кері, проповідника гармонії.}

* * *

З приводу теорії Рікардо *Уейкфілд* пише таке [див. примітку до стор. 230 у I томі його видання «Багатства народів» А. Сміта. Лондон, 1835]:

«Якщо розглядати працю як товар, а капітал, продукт праці, як інший товар і якщо вартості цих двох товарів регулюються однаковими кількостями праці, то дана кількість праці за всіх обставин обмінювалася б на ту саму кількість капіталу, яка була вироблена тією ж кількістю праці; *минула* праця завжди обмінювалася б на ту саму кількість *теперішньої* праці... Але вартість праці по відношенню до інших товарів — принаймні оскільки заробітна плата залежить від розподілу [продукту між капіталістом і робітником],— визначається не однаковими кількостями праці, а співвідношенням між пропозицією і попитом»²¹.

[5] БЕЗДІЯЛЬНИЙ КАПІТАЛ [У ТРАКТУВАННІ БЕЙЛІ]. ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА БЕЗ ПОПЕРЕДНЬОГО ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛУ

У своїй праці «*Money and its Vicissitudes in Value*» (London, 1837) *Бейлі* робить зауваження з приводу *бездіяльного капіталу*, який може бути залучений в оборот за допомогою прискореного обігу (на його думку, внаслідок збільшення маси засобів обігу; йому слід би було сказати — *грошей*). *Бейлі* намагається довести, що якби взагалі в якій-небудь країні капітал був завжди повністю зайнятий, то ніяке підвищення попиту не могло б викликати розширення виробництва. Поняття *бездіяльного капіталу* стосується обігу, оскільки капітал, який не перебуває в обігу, *бездіяльний*. Відповідні місця у *Бейлі* гласять:

«Велика кількість капіталу і продуктивної спроможності можуть існувати в бездіяльному стані. Економісти не мають рації, коли вважають, ніби кількість робітників і кількість капіталу являють собою цілком визначені сили, які неминуче повинні приводити до певного результату в тій країні, де вони існують» (стор. 54). «Та кількість товарів, яка може бути доставлена на ринок існуючими виробниками й існуючим капіталом, аж ніяк не являє собою чогось твердого й певного, а, навпаки, зазнає значних змін» (стор. 55). Отже, «для зростання

виробництва несуттєва поява нового капіталу чи нових робітників» (наприклад, у країні, де відчувається нестача дорогоцінних металів)... «Деякі товари, або, що те ж саме, *здатність виробляти їх*, можуть бути в достатку в одному місці, а інші товари — в другому місці, проте їх власники, які бажають обміняти свої товари на чужі, перебувають у стані роз'єднаності через відсутність спільного засобу обміну і в стані бездіяльності через відсутність мотивів для виробництва» (стор. 55—56).

В обігу капіталу гроші виступають двояко.

[По-перше, вони виступають] як перетворення капіталу в гроші, а разом з тим як реалізація ціни товару; проте в цьому випадку встановлення ціни не є формальним. Перетворення продукту в гроші являє собою тут зворотне перетворення капіталу у *вартість* як таку, в самостійно існуючу вартість; у капітал як гроші чи в гроші як реалізований капітал. По-друге, в обігу капіталу гроші виступають у функції простого засобу обігу; це має місце там, де гроші служать тільки для того, щоб знову перетворити капітал в умови виробництва. У цьому другому випадку, коли гроші виступають у формі заробітної плати, наявною повинна бути певна грошова маса одночасно як засіб обігу і засіб платежу. Та обставина, що гроші в обігу капіталу відіграють цю двояку роль, за всіх криз створює видимість, наче не вистачає грошей як засобу обігу, в той час як у капіталу не вистачає *вартості* і тому він не може бути *перетворений у готівку*. При цьому сама маса грошей, що перебувають в обігу, може збільшитися. (Коли ми будемо говорити про процент і т. д., слід присвятити окремий розділ новим функціям грошей як моменту обігу капіталу, почасти — як засобу обігу капіталу, почасти — як *реалізованій вартості капіталу*, коли гроші самі с *капіталом*.)

Бейлі продовжує:

«Праця, що приводиться в рух, залежить далеко не тільки від наявного капіталу якої-небудь країни. Справа залежить також і від того, повільно чи швидко [VI—9] розподіляються життєві засоби, знаряддя і сировина там, де вони потрібні; чи здійснюють вони процес обігу з труднощами, чи ні, чи існують вони протягом великих проміжків часу у вигляді інертних мас, в результаті чого вони не дають населенню достатньо роботи» (стор. 56—57).

(Приклад Галлатіна стосовно західних округів Пенсільванії див. там же, стор. 57—58.)²²

«Економісти надто схильні розглядати певну кількість капіталу і певну кількість робітників як знаряддя виробництва даної постійної сили, діючої з відомою постійною інтенсивністю... Виробник, який застосовує певний капітал, може протягом довгого чи короткого часу не знаходити збуту своїм продуктам, і поки він чекає на випадок обміняти їх, його продуктивна спроможність на деякий час зупиняється чи уповільнюється, так що за даний період, наприклад за рік, він виробить тільки половину того, що виробив би, якби в наявності був безпосередній попит. Це зауваження однаковою мірою стосується і робітника, який є знаряддям виробника. Взаємне пристосування однієї до одної різних професій членів суспільства, хоч і не досконале, все ж так чи інакше здійснюється. Проте існує велика дистанція між різними ступенями його здійснення — кожний засіб, що полегшує торгівлю, є кроком до такого пристосування. Чим менш важким і більш зручним стає обмін товарами, тим коротшими будуть ті непродуктивні проміжки часу, коли люди, що прагнуть роботи, ніби відділені нездоланною перешкодою від капіталу, ... який хоч і перебуває тут же під рукою, але приречений на бездіяльність» (стор. 58—60).

«Загальний принцип полягає в тому, що новий попит викликає нові зусилля шляхом активного застосування капіталу й праці, які були до цього бездіяльними, а не шляхом відтягнення продуктивної сили від інших об'єктів. Останнє можливе тільки в тому випадку, коли зайнятість капіталу і праці в якій-небудь країні

вже не може зрости. Експорт товарів, можливо, не приводить безпосередньо в рух нову працю, але поглинає мертвий запас наявних товарів і звільняє капітал з непродуктивного стану» (стор. 65). «Ті, хто стверджує, що приплив грошей ре може сприяти розширенню виробництва інших товарів, оскільки ці товари виступають єдиними факторами виробництва, стверджують тим самим, що виробництво взагалі не може бути розширене, оскільки для такого розширення повинно бути заздалегідь збільшено кількість життєвих засобів, сировини і знарядь; фактично це рівносильно твердженню, що ніяке зростання виробництва не може мати місця без його попереднього зростання» (чи не таке, проте, економічне вчення про нагромадження?), «або, інакше кажучи, що ніяке зростання його неможливе» (стор. 70).

«Правда, кажуть, що коли покупець іде на ринок із більшою кількістю грошей і не підвищує цін товарів, які він там знаходить, то він не дає ніякого додаткового стимулу виробництву, а коли він підвищує ціни, то в тому разі, якщо ціни підвищуються пропорційно, попит з боку покупців не зростає порівняно з попереднім» (стор. 73). «Слід відкинути як загальний принцип твердження, що покупець не може дати додаткового стимулу виробництву, якщо його попит не підвищить ціни ... Крім того, що масове виробництво допускає більш ефективний поділ праці і застосування більш досконалих машин, тут є можливість застосування певної кількості бездіяльної праці і капіталу, які готові доставити додаткову кількість товарів за тією ж ціною. Тому трапляється так, що значне збільшення попиту часто відбувається без зростання цін» (стор. 73—74.)

[6] ТРАКТУВАННЯ КАПІТАЛУ В УЕЙДА. КАПІТАЛ ЯК СУСПІЛЬНА СИЛА. [ЗМІШУВАННЯ БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ СТОРОНИ КАПІТАЛУ З ЙОГО СУСПІЛЬНОЮ ФОРМОЮ]

[Джон Уейд у своїй «History of the Middle and Working Classes», 3rd edition. London, 1335, говорить:

«Праця є той фактор, завдяки якому капітал виявляється спроможним виробляти заробітну плату, прибуток, тобто доход» (стор. 161). «Капітал — це нагромаджена праця, призначена для того, щоб розвиватися в нових і еквівалентних формах; капітал є суспільна сила» (стор. 162). «Капітал являє собою лише іншу назву для цивілізації» (стор. 164).

Об'єднання робітників, кооперація і поділ праці як основні умови продуктивності праці, подібно до всіх продуктивних сил праці, тобто сил, які визначають ступінь інтенсивності праці і звідси — ступінь її екстенсивної реалізації, виступають як *продуктивна сила капіталу*. Суспільна сила праці, її характер як праці суспільної є через це *суспільна сила* капіталу. Так само й *наука*. Так само й поділ праці, який виявляється як розподіл занять і відповідний їм обмін. Всі суспільні потенції виробництва являють собою продуктивні сили капіталу, і тому сам капітал виступає як їх суб'єкт.

Тому об'єднання робітників, як воно виступає на фабриці, також встановлене не робітниками, а капіталом. їх об'єднання являє собою не їх буття, а *буття* капіталу. По відношенню до окремого робітника це об'єднання виступає як щось випадкове. До свого об'єднання з іншими робітниками ідо кооперації з ними робітник відноситься як до чогось *чужого*, як до способу дії капіталу. Капітал — там, де він не виступає в неадекватній формі, тобто, наприклад, у формі дрібного, залученого до праці капіталу — уже передбачає відомий, більший чи менший, ступінь концентрації, існуючої як в об'єктивній формі, тобто у вигляді концентрації в одних руках (що тут ще збігається з

нагромадженням) життєвих засобів, сировини і знарядь, або, одним словом, грошей як загальної форми багатства,— так і, з другого боку, в суб'єктивній формі, тобто у вигляді нагромадження робочої сили [Arbeitskrafte] та її концентрації в одному пункті під началом капіталу. На кожного робітника не може припадати по капіталісту, але на одного капіталіста повинна припадати певна кількість робітників, а не так, як в тому випадку, коли один чи два підмайстри припадають на одного майстра.

Продуктивний капітал, або відповідний капіталові спосіб виробництва, може існувати тільки в двох формах: у формі мануфактури або в формі великої промисловості. У першій формі панує поділ праці, в другій — комбінація робочих сил [Arbeitskrafte] (за однакового у кожній робочій силі способу праці) і застосування могутності науки, при якому комбінація і, так би мовити, колективний дух праці перенесені в машини і т. д. У першому випадку маса робітників (нагромаджених) має бути великою порівняно з кількістю капіталу; в другому випадку основний капітал повинен бути великим порівняно з великою кількістю робітників, які працюють спільно. Проте в цьому останньому випадку вже передбачені концентрація великої кількості робітників і їх розподіл за машинами в ролі такої ж великої кількості коліс цих машин. (Питання про те, чому в землеробстві справа стоїть інакше, сюди не належить.) Тому другий випадок не треба розглядати окремо, а досить розглянути лише перший випадок.

Властивий мануфактурі розвиток є *поділ праці*. Проте останнє передбачає об'єднання (попереднє) багатьох робітників під єдиним началом, абсолютно так само як *перетворення грошей у капітал передбачає вивільнення певної кількості життєвих засобів, сировини, знарядь праці*. Тому й від поділу праці тут слід абстрагуватися як від більш пізнього моменту. Певні галузі промисловості, як, наприклад, гірничодобувна промисловість, з самого початку передбачають кооперацію. Тому доти, доки не існує капіталу, кооперація здійснюється там у вигляді примусової праці (панщинної або рабської) під пильним оком наглядача. Те саме має місце при будівництві доріг і т. д. Для того щоб розпочати такі роботи, капітал не створює нагромадження і концентрації робітників, а лише успадковує їх. Отже, йдеться і не про це.

Найбільш проста і найбільш незалежна від поділу праці форма є та, при якій капітал дає роботу різним самостійним і розкиданим тут і там ручним ткачам, прядильникам і т. д. (Ця форма все ще існує поруч з промисловістю.) *Таким чином, тут сам спосіб виробництва ще не визначається капіталом, а капітал має його в готовому вигляді*. Той пункт, навколо якого об'єднуються ці розкидані робітники, закладений тільки в їх взаємовідносинах з капіталом, у тому, що в його руках нагромаджується продукт їх виробництва, а значить і ті додаткові вартості, які робітники створили понад свій власний прибуток. Як [учасники] спільної праці робітники існують

тут тільки *ansich*^{*}, лише тією мірою, якою кожний із них працює на капітал — і з огляду на це капітал є згуртовуючим центром,— але працюють вони не спільно. Тому об'єднання робітників через капітал є тут тільки *формальним* [VI—10] і стосується тільки продукту праці, а по самої праці. Замість того щоб здійснювати обмін з багатьма особами, робітники обмінюються тепер з одним капіталістом. Тому тут має місце *концентрація обміну* з боку капіталу.

Капітал *здійснює обмін* не як окрема особа, а як представник споживання і потреб багатьох осіб. Капітал *уже не здійснює обмін* як його окремий учасник, а представляє в міновому акті все суспільство. Тут наявний *колективний обмін* і *концентруючий обмін* з боку капіталу з працюючими розкидано ткачами і т. д., продукти праці яких через цей обмін збираються, з'єднуються, а тим самим об'єднуються і самі їх роботи, хоч ці робітники працюють незалежно один від одного. Об'єднання їх робіт виступав як особливий акт, поруч з яким продовжує існувати самостійність і розпорошеність цих робіт. Така *перша умова обміну грошей* як капіталу на вільну працю.

Другою умовою є усунення самостійності і розпорошеності цієї великої кількості робітників, коли *одиничний капітал* виступає по відношенню до них як *суспільна колективна сила* вже не тільки в акті обміну, об'єднуючи в собі велику кількість обмінів, а збирає робітників під своїм началом в одному місці, в одну мануфактуру; капітал уже не залишає робітників в умовах *того способу виробництва, який він застає*, встановлюючи своє панування на цьому базисі, а створює як свій базис відповідний йому спосіб виробництва. Капітал створює *об'єднання* робітників у виробництві, об'єднання, яке на початку зводиться лише до спільного місця для роботи, до роботи під наглядом, до *єдиної регламентації, до більш суворої дисципліни, безперервності і встановленої залежності від капіталу в самому виробництві*. При цьому з самого початку здійснюється економія певних *fauxfrais*^{**} виробництва. (Про весь цей процес дивись у *Гаскелла*, де спеціально розглядається розвиток великої промисловості в Англії²³.)

Тепер капітал виступає не тільки як колективна сила робітників, їх суспільна сила, але й як єдність, що пов'язує їх і тому створює цю силу. Все це як і раніше й на кожному ступені розвитку капіталу опосередковується тим, що згадана велика кількість людей провадить обмін з ним як з однією особою, так що сам обмін сконцентрований у капіталі; має місце суспільний характер обміну; капітал здійснює з робітниками обмін як суспільне начало, а вони з ним — як індивіди.

В умовах ремісничого виробництва мова йде про якість продукту, про особливе мистецтво окремого робітника, і припускається, що майстер як такий досяг майстерності в даній професії. Його становище як майстра ґрунтується не тільки на

* — «в собі», в можливості, в прихованому вигляді, потенційно. *Ред.*

** — непродуктивних витрат, *Ред.*

володінні умовами виробництва, але й на його особистому вмінні у виконанні певної роботи. В умовах виробництва капіталу з самого початку йдеться не про це напівхудожницьке відношення, яке взагалі відповідає розвитку споживної вартості праці, розвитку окремих навичок безпосередньої ручної праці, навчанню праці людської руки і т. д. З самого початку в умовах капіталістичного виробництва йдеться про масу, бо вся справа тут у міновій вартості і додатковій вартості. Розвинений принцип капіталу якраз полягає в тому, щоб зробити зайвими особливе вміння і ручну працю, безпосередню фізичну працю взагалі, зробити зайвими як особливо вмілу фізичну працю, так і працю, що базується на мускульному напруженні; а навпаки, особливу вмілість вкласти в мертві сили природи.

Припускаючи, що виникнення мануфактури є водночас виникнення капіталістичного способу виробництва (раби комбіновані *ansich*, оскільки вони належать одному господареві), ми тим самим припускаємо, що продуктивна сила праці, яку викликає до життя лише сам капітал, ще не існує. Отже, тим самим припускається, що в мануфактурі необхідна праця ще відбирає значну частину всього наявного робочого часу, так що на кожного окремого робітника ще припадає порівняно небагато додаткової праці.

З одного боку, це компенсується тим,— і прогрес мануфактури прискорюється саме таким чином,— що норма прибутку є більш високою і, отже, капітал нагромаджується швидше (по відношенню до вже існуючої величини капіталу), ніж у великій промисловості. Якщо із 100 талерів [авансованого капіталу] 50 припадає на працю, а додатковий час дорівнює $\frac{1}{6}$ [необхідного робочого часу], то створена вартість дорівнює 110 талерам, тобто [норма прибутку] становить 10%. Якщо із 100 талерів на працю припадає тільки 20 талерів, а додатковий час становить $\frac{1}{4}$ [необхідного робочого часу], то створена вартість дорівнює 105 талерам, тобто [норма прибутку] дорівнює 5%.

З другого боку, ця більш висока норма прибутку в мануфактурі утворюється тільки завдяки одночасному застосуванню багатьох робітників. Збільшення додаткового часу може бути одержане лише тим шляхом, що для капіталу збирається додатковий час багатьох робітників. У мануфактурі переважає абсолютний, а не відносний додатковий час. Ще більшою мірою спочатку це мало місце там, де розпорошені незалежні робітники самі ще використовують для себе частину свого додаткового часу. Для того щоб капітал міг існувати як капітал, жити за рахунок прибутку і нагромаджувати, його прибуток повинен дорівнювати сумі додаткового часу багатьох одночасно витрачених живих робочих днів. У землеробстві земля в своїх хімічних і под. діях уже сама є машиною, яка робить більш продуктивною безпосередню працю і тому раніше дає надлишок, дає тому, що тут *раніше* застосовують машину, а саме — *природну* машину. Це єдино правильна основа вчення фізіократів, які з цього боку протиставляють тільки землеробство ще зовсім нерозвиненій мануфактурі. Якби

капіталіст наймав одного робітника, щоб жити за рахунок його додаткового часу, то він, мабуть, виграв би вдвічі, якби замість робітника працював сам, працював з власним фондом, оскільки, крім додаткового часу, він одержував би ще заробітну плату, яку виплачував робітникові. Капіталіст програв би на цьому процесі, тобто він ще не був би спроможним працювати як капіталіст, або ж робітник був би тільки його помічником і, таким чином, ще не відносився б до нього як до капіталу.

Тому для того щоб гроші перетворилися в капітал, необхідно не тільки те, щоб вони могли приводити в рух додаткову працю, але необхідна *якась кількість додаткової праці*, додаткова праця якоїсь маси необхідної праці, тобто *багатьох робітників* одночасно, так щоб загальної суми їх додаткової праці було достатньо як для того, щоб гроші могли виступити як *капітал*, тобто в споживанні представляти багатство на протигагу умовам життя робітників, так і для того, щоб відкладати додаткову працю для нагромадження. Капітал із самого початку виробляє не заради споживної вартості, не для безпосередніх потреб. Тому додаткова праця з самого початку повинна бути досить великою для того, щоб деяка частина її знову могла бути застосована як капітал. Отже, завжди саме на тому ступені розвитку, коли певна маса суспільного багатства об'єктивно вже сконцентрована в одних руках і, таким чином, виступає як капітал, спочатку у вигляді обміну з багатьма робітниками, а згодом у вигляді виробництва за допомогою багатьох робітників, за допомогою комбінації робітників, будучи спроможною одночасно поставити на роботу певну кількість живої робочої сили,— саме на цьому ступені починається виробництво через капітал, який, таким чином, із самого початку виступає як *колективна сила*, суспільна сила і як подолання роз'єднаності: спочатку — роз'єднаності обміну з робітниками, а потім — роз'єднаності самих робітників. Роз'єднаність робітників ще передбачає їх відносну незалежність. Тому повна залежність від капіталу, повна відірваність робітників від умов виробництва передбачає їх згрупування навколо окремого капіталу як єдиної основи їх існування.

Вийде те саме — або це те саме в іншій формі,— якщо виходити з особливої форми обміну, передбаченої як умова того, щоб капітал здійснював обмін як капітал, коли гроші вже виступають *представником багатьох учасників обміну* або повинні мати *мінову силу*, що перевершує індивіда і його індивідуальний надлишок, повинні мати вже не індивідуальну мінову силу, а силу, яка належить індивіду як [носієві] суспільної функції, як представникові суспільного багатства. З другого боку, все це впливає з умов *вільної праці*. Відрив індивіда від умов виробництва рівносильний групуванню багатьох навколо одного капіталу.)

{Купецький капітал також із самого початку являє собою концентрацію в одних руках багатьох обмінів. Він уже представляє масу учасників обміну як у ролі *G*, так і в ролі *T*.}

[VI—11] «Цей безперервний прогрес знання і досвіду»,— говорить Баббедж,— «є наша велика сила»²⁴.

Цей прогрес, цей соціальний прогрес належить капіталу і експлуатується ним. Всі попередні форми власності прирікали більшу частину людства, рабів, на те, щоб бути всього лише знаряддями праці. Історичний розвиток, політичний розвиток, мистецтво, наука і т. д. здійснюються у вищих сферах над ними. Але тільки капітал підпорядкував собі історичний прогрес, поставивши його на службу багатства.

{Нагромадженню через капітал передує нагромадження, конституююче капітал, яке належить до визначення поняття капіталу; цей рід нагромадження ще навряд чи можна назвати *концентрацією*, оскільки остання має місце при відрізненні даного капіталу порівняно з багатьма капіталами; а якщо йдеться ще тільки про *сам* капітал [vondemKapital], то концентрація ще збігається з нагромадженням або з поняттям капіталу. Інакше кажучи, концентрація ще не становить окремого визначення. Але з самого початку капітал як єдиний чи єдність протистоїть робітникам як численності. І, таким чином, капітал як концентрація робітників, як поза робітниками існуюча єдність виступає на противагу праці. З цього боку концентрація міститься в понятті капіталу — концентрація великої кількості живих робочих сил для однієї мети, концентрація, яка первісно зовсім не обов'язково повинна бути проведена вже в самому способі виробництва, не обов'язково повинна пронизувати його. Тут перед нами централізуючий вплив капіталу на робочі сили, або зумовлення ним самого себе як єдності робочих сил, самостійно існуючої поза цією численністю.}

{Росії в своїх «Лекціях з політичної економії»²⁵ говорить:

«Соціальний прогрес не може полягати в руйнуванні всякого об'єднання, він полягає в заміні примусових і пригнічуючих об'єднань минулих часів добровільними і справедливими об'єднаннями. Вища міра, ізольованості, це — дикий стан; вища міра примусового, пригнічуючого об'єднання, це — варварство. Крім цих крайностей, ми спостерігаємо в історії досить різноманітні форми й відтінки. Досконаліми є добровільні об'єднання, які примножують сили шляхом єднання, не відбираючи при цьому в індивідуальній силі ні її енергії, ні її моральності, ні її відповідальності» (стор. 353).

У капіталі *об'єднання* робітників не є вимушеним через застосування прямої фізичної сили, примусової, кріпосної, рабської праці; воно є вимушеним тому, що умови виробництва являють собою чужу власність і самі виступають як *об'єктивне об'єднання*, рівносильне нагромадженню й концентрації умов виробництва.}

{Розуміння капіталу тільки з його матеріального боку, як знаряддя виробництва, при повному абстрагуванні від тієї економічної форми, яка перетворює знаряддя виробництва в капітал,— створює для економістів усілякі труднощі. Так, Росії у щойно цитованій праці запитує:

«Чи є сировина дійсно знаряддям виробництва? Чи не є вона швидше тим об'єктом, на який повинні впливати знаряддя виробництва?» (стор. 367).

Таким чином, у Росії капітал повністю збігається із знаряддям виробництва в технологічному розумінні, внаслідок чого кожний дикун виявляється капіталістом. (Це й справді стверджує пан Торренс стосовно дикуна, який жбурляє *каменем* у птаха²⁶). А втім, навіть з погляду суто речовинної абстракції — тобто абстрагування від самої

матеріальної категорії — зауваження Россі є банальним і лише доводить, що він не зрозумів свого англійського вчителя [Торренса].

Нагромаджена праця застосовується як знаряддя для нового виробництва, або просто продукт застосовується для виробництва; сировина застосовується у виробництві, тобто зазнає змін форми так само, як і знаряддя, яке теж є продукт. *Готовий результат виробництва знову стає одним з моментів процесу виробництва.* Іншого змісту це положення не має. У рамках процесу виробництва цей результат виробництва може фігурувати як сировина або як знаряддя. Але знаряддям виробництва він є не тому, що в безпосередньому процесі виробництва є знаряддям, а тому, що він становить засіб поновлення самого процесу виробництва — становить одну з передумов процесу виробництва.

Більш важливим і доречним є сумнів щодо того, чи утворює фонд життєвих засобів, тобто заробітна плата, частину капіталу, саме тут і виявляється вся плутанина економістів.

«Говорять, що оплата робітника є капітал, оскільки капіталіст авансує її робітникові. Якби існували лише такі робітничі сім'ї, яким вистачало б засобів на те, щоб прожити рік, то не існувало б заробітної плати. Робітник міг би сказати капіталістові: ти авансуєш капітал на спільну справу, я вношу працю; ми розподілимо між собою продукт ось у таких і таких пропорціях. Як тільки продукт буде реалізовано, кожен візьме свою частину» (Россі, стор. 369—370). «Тоді не існувало б ніяких витрат на робітників. Проте робітники споживали б навіть і в такому разі, якби робота припинилася. Те, що вони споживали б, належить до фонду споживання, а зовсім не до капіталу. Отже: витрати на робітників зовсім необов'язкові. *Виходить, заробітна плата не є складовим елементом виробництва. Вона є щось випадкове, одна з форм нашого суспільного ладу.* Навпаки, капітал, праця, земля необхідні для виробництва. *По-друге, заробітна плата фігурує при цьому двічі: говорять, що заробітна плата — це капітал, але що вона являє собою? Працю. Хто говорить «заробітна плата», говорить «праця» і viceversa* . Виходить, якщо авансована заробітна плата є частина капіталу, то слід було б говорити тільки про два знаряддя виробництва: про капітал і про землю» (стор. 370).*

І далі:

«*По суті робітник споживає не майно капіталіста, а своє власне; те, що йому дають у вигляді оплати праці, є його частка в продукті*» (стор. 370). «Угода капіталіста з робітником не в феномен виробництва... Підприємець іде на цю угоду, бо вона може полегшити виробництво. Але ця угода є не що інше, як *вторинна операція*, операція зовсім іншого роду, прищеплена до продуктивної операції. *За іншої організації праці вона може зникнути.* Навіть тепер існують такі види виробництва, де цього немає. Таким чином, заробітна плата являє собою одну з форм розподілу багатства, а не елемент виробництва. Та частина фондів, яку підприємець призначає на видачу заробітної плати, не становить частини капіталу... Це є зовсім особлива операція, яка, безсумнівно, може сприяти розвиткові виробництва, але яку не можна назвати *прямим* знаряддям виробництва» (стор. 370).

«Уявити собі продуктивну силу праці, абстрагуючись при цьому від засобів існування робітників під час процесу виробництва, означає уявити собі щось фантастичне. Хто говорить праця, хто говорить продуктивна сила праці, той водночас говорить: робітник і засоби існування, робітник і заробітна плата ... *Той самий елемент знову з'являється під назвою капіталу, ніби та сама річ могла одночасно входити до складу двох різних знарядь виробництва*» (стор. 370, 371).

Тут мав місце волика плутанина, виправданням якої може бути те, що Россі ловить

* — навпаки. Ред.

економістів на слові і ототожнює *знаряддя виробництва* як таке з капіталом. Насамперед, Россі цілком має рацію в тому, що наймана праця не є абсолютною формою праці, але він забуває при цьому, що й капітал так само не є абсолютною формою засобів праці і матеріалу праці і що ці дві форми [наймана праця і капітал] являють собою ту саму форму у вигляді різних моментів і тому завжди виступають пліч-о-пліч; ось чому безглуздо, що Россі говорить про капіталістів без найманої праці.

Розглянемо його приклад з робітничими родинами, які можуть прогнати цілий рік без капіталіста, а отже, є власниками своїх умов виробництва і виконують необхідну для себе працю без дозволу пана капіталіста. Тому капіталіст, якого Россі примушує прийти до робітників зі своєю пропозицією, є лише виробником засобів виробництва. Те, що він приходиться до робітників, становить лише опосередкований обміном поділ праці. Навіть без усякої угоди — шляхом простого обміну — капіталіст і робітники потім розподіляють між собою спільно вироблений продукт. Цей обмін і є розподіл, ніякої угоди для цього не треба. Те, що при цьому обмінюють робітничі сім'ї, становить абсолютну чи відносну додаткову працю, яка стала для них можливою завдяки знаряддю: або нова праця в якій-небудь іншій галузі, що виконується ними разом з їх попередньою працею, за рахунок якої вони могли жити з року в рік до появи капіталіста, або [додаткова праця, що виконується] шляхом застосування знаряддя в їх попередній галузі праці. Тут пан Россі перетворює робітника у власника, який обмінює свою [VI—12] додаткову працю, і, таким чином, благополучно витравлює в ньому останню рису, яка могла б характеризувати його як найманого робітника; але тим самим він і в знарядді виробництва витравлює останню рису, яка робить знаряддя капіталом.

Правильно, що робітник «по суті споживає не майно капіталіста, а своє власне», але не тому, як вважає пан Россі, що це тільки *відповідна* частина продукту, а тому, що це — відповідна частина *його* продукту, і оплата робітника, якщо відкинути видимість обміну, полягає в тому, що частину дня він працює на себе, а іншу частину на капіталіста; при цьому робітник *взагалі одержує дозвіл працювати лише в тому випадку*, якщо виконувана ним праця припускає подібний поділ. Сам *міновий акт*, як ми вже бачили, становить не момент безпосереднього процесу виробництва, а його умову. Але в рамках сукупного процесу виробництва капіталу, який [процес] включає в себе різні моменти мінових актів капіталу, включає в себе обіг, цей обмін виступає як один із моментів сукупного процесу.

Але, говорить Россі, заробітна плата фігурує в розрахунку двічі: один раз як капітал, другий раз як праця і, таким чином, представляє два різні знаряддя виробництва. Якщо заробітна плата представляє знаряддя виробництва — працю, то вона не може представляти знаряддя виробництва — капітал. Тут має місце плутанина, яка також пояснюється тим, що Россі сприймає серйозно ортодоксальні економічні розрізнення. У виробництві заробітна плата фігурує тільки один раз, як фонд, призначений для

перетворення в заробітну плату, як *потенційна* заробітна плата. Як тільки вона перетворилася в дійсну заробітну плату, вона вже виплачена і фігурує тільки в споживанні, як дохід робітника. Але те, що обмінюється на заробітну плату, являє собою робочу силу, яка зовсім не фігурує у виробництві, де фігурує тільки її використання — *праця*. Праця виступає як знаряддя виробництва вартості, бо вона не оплачена, тобто не представлена у вигляді заробітної плати. Як діяльність, що створює споживну вартість, праця також не має нічого спільного з найманою працею. Заробітна плата в руках робітника — вже не заробітна плата, а фонд споживання. Тільки в руках капіталіста вона є заробітною платою, тобто частиною капіталу, призначеною для обміну на робочу силу. Для капіталіста заробітна плата відтворила робочу силу, що може знову надійти в продаж, так що з цього боку саме споживання робітника відбувається в інтересах капіталіста. Він зовсім не оплачує саму працю, а тільки робочу силу. Звичайно, робити це він може тільки завдяки активності самої цієї робочої сили.

Якщо заробітна плата виступає двічі, то не тому, що вона двічі представляє два різні знаряддя виробництва, а тому, що один раз вона виступає з точки зору виробництва, а другий раз — з точки зору розподілу. Але ця певна форма розподілу не є якоюсь довільною угодою, що могла б бути іншою, вона зумовлена формою самого виробництва; вона становить тільки один із власних моментів виробництва, який розглядається в іншому визначенні.

Звичайно, вартість машини утворює одну з частин капіталу, вкладену в неї, але як вартість машина нічого не виробляє, хоч і дає дохід фабрикантові. Заробітна плата так само не представляє працю як знаряддя виробництва, як вартість не представляє машину як знаряддя виробництва. Заробітна плата представляє лише робочу силу, а оскільки вартість робочої сили існує як капітал окремо від робочої сили, то заробітна плата представляє частину капіталу.

Оскільки капіталіст привласнює собі чужу працю і завдяки цьому привласненню *праці* знову купує працю, заробітна плата — тобто представник праці — виступає, якщо хоче пан Россі, двічі: 1) як власність капіталу, 2) як представник праці. Россі непокоїть, власне кажучи, те, що заробітна плата є представником *двох знарядь виробництва — капіталу й праці*; він забуває, що праця як продуктивна сила включена до капіталу, і як *праця inesse**, а не *inposse***, вона аж ніяк не є *знаряддям виробництва*, яке відрізняється від капіталу, а тільки перетворює капітал в знаряддя виробництва. Що ж до відмінності між заробітною платою, що становить частину капіталу і одночасно — дохід робітника, то про це ми будемо говорити у відділі про прибуток і процент, яким закінчується цей перший розділ про капітал²⁷.)

* — реальна. Ред.

** — потенційна. Ред.

[7] ТЕОРІЯ РІКАРДО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КЛАСОВИХ АНТАГОНІЗМІВ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА]

{Посилаючись на свою вищезгадану працю «*The Measure of Value Stated and Illustrated*» [London, 1823], Мальтус знову повертається до тих самих питань у своїх «*Definitions in Political Economy*». London, 1827. Він говорить там:

«До пана Рікардо я не зустрічав жодного автора, який вживав би коли-небудь термін *заробітна плата*, або дійсна заробітна плата, в такому розумінні, яке має на увазі деяку пропорцію. Дійсно, прибуток має на увазі деяку пропорцію; і *норма прибутку* завжди справедливо виражалась у *процентах по відношенню до вартості авансованого капіталу*. Але щодо заробітної плати, то її підвищення чи зниження завжди розглядали не в залежності від тієї пропорції, в якій вона може перебувати до всього продукту одержуваного завдяки певній кількості праці, а в залежності від більшої або меншої кількості певного продукту, одержуваного робітником, або в залежності від того, чи дає цей продукт більшу чи меншу владу розпоряджатися предметами потреби й комфорту» (стор. 29—30).

Єдина вартість, яка створюється капіталом в умовах якогось даного виробництва, є вартість, додана за допомогою нової кількості праці. Але ця вартість складається з необхідної праці, яка відтворює заробітну плату — суму, авансовану капіталом у формі заробітної плати, — і з додаткової праці, отже з додаткової вартості, понад необхідну працю. Витрати на матеріал і машини лише переходять з однієї форми в іншу. Знаряддя, так само як і сировина, переходить у продукт, і його зношування водночас є творення форми продукту. Коли сировина і знаряддя нічого не варті, — а в деяких галузях добувної промисловості їх все ще можна прийняти майже рівними нулю (*сировина* завжди дорівнює нулю в усіх галузях добувної промисловості, при видобутку металу, вугілля, в рибній ловлі, полюванні, при вирубці первісних лісів і т. д.), — то вони абсолютно нічого не додають до вартості продукції. Їх вартість становить результат попереднього виробництва, а не того безпосереднього виробництва, де вони виступають як знаряддя й матеріал. Тому *додаткова вартість* може бути виміряна лише по відношенню до необхідної праці. *Прибуток* становить лише *вторинну*, похідну і трансформовану форму додаткової вартості, буржуазну форму, в якій стерлися сліди його походження.

Сам Рікардо цього ніколи не розумів з таких причин: 1) він завжди говорить тільки про поділ *готової* кількості продукту, а не про первісне виникнення цієї відмінності [між прибутком і заробітною платою]; 2) розуміння цього змусило б його побачити, що між капіталом і працею виникає відношення, досить відмінне від мінового відношення, а Рікардо не зміг збагнути, що буржуазна система еквівалентів переходить у привласнення без еквівалента і ґрунтується на такому привласненні; 3) положення Рікардо про відносний прибуток і відносну заробітну плату стосується тільки того, що певна сукупна вартість ділиться на дві частини, коли взагалі якась

кількість ділиться на дві частини, то неодмінно величини обох частин обернено пропорційні одна одній. До цієї банальності рікардіанська школа згодом і звела не без підстав усю справу.

Інтерес, що спонукав Рікардо до встановлення поняття відносної заробітної плати і відносного прибутку, полягав не в прагненні розкрити основу творення додаткової вартості — бо Рікардо виходить з тієї передумови, що якась дана вартість підлягає поділу між заробітною платою і прибутком, між працею і капіталом, він, таким чином, вважає цей поділ природним,— а в тому, щоб, *по-перше*, на противагу звичайному визначенню ціни висунути те правильне визначення, яке він встановив для вартості, показавши, що сама межа вартості не зачіпається розподілом вартості, її різним поділом на прибуток і заробітну плату; *по-друге*, пояснити не тимчасове, а постійне зниження норми прибутку, яке здавалося йому непоясненим за тієї передумови, що на працю припадає незмінна частина вартості; *по-третьє*, пояснюючи це зниження прибутку підвищенням заробітної плати, а само це підвищення заробітної плати — підвищенням *вартості*, продуктів землеробства, тобто зростаючою трудністю їх виробництва, одночасно пояснити *земельну ренту* як таку, що не суперечить його принципу вартості.

Водночас це давало полемічну зброю промислового капіталові проти земельної власності, яка експлуатує успіхи промисловості. Але разом з тим, спонукуваний простою логікою, Рікардо, таким чином, проголосив антагоністичну природу прибутку, праці і капіталу, [VI—13] як би він потім не намагався довести робітникові, що цей антагоністичний характер прибутку і заробітної плати зовсім не зачіпає його реального доходу і що, навпаки, *відносно* (не абсолютне) підвищення заробітної плати *шкідливе*, оскільки воно затримує нагромадження, а розвиток промисловості приносить користь тільки бездільному землевласникові. Але все-таки антагоністична форма була проголошена, і Кері, який не розуміє Рікардо, міг за це його лаяти, називаючи батьком комуністів і т. д.²⁸, причому в певному розумінні він має рацію, хоч сам він і не усвідомлює цього.

Інші ж економісти, які, подібно до Мальтуса, абсолютно нічого не хочуть знати про відносну (а тому антагоністичну) природу заробітної плати, з одного боку, *хочуть* замазати протилежність; з другого боку, вони твердять, що робітник просто обмінює певну споживну вартість, свою робочу силу, на капітал і тому відмовляється від продуктивної сили, від сили праці, яка створює нову вартість, що робітник *не має нічого спільного з продуктом* і що тому при обміні між капіталістами й робітниками, при виплаті заробітної плати, як і за всякого простого обміну, *де еквіваленти* економічно передбачені,— вся справа тільки в *кількості*, в кількості споживної вартості.

Хоч як це правильно, з одного боку, але уявна форма мінової операції, обміну, приносить з собою те, що робітник, коли конкуренція дає йому пряму

можливість торгуватися і сперечатися з капіталістом, вимірює свої вимоги по прибутку капіталіста і вимагає певної участі в створеній ним додатковій вартості; і таким чином *пропорція* стає реальним моментом самого економічного життя. Далі, в боротьбі обох класів,— яка неминуче постає з розвитком робітничого класу — вимірювання взаємної відстані між ними; що якраз заробітною платою виражена як пропорція, стає вирішально важливим. *Видимість обміну* зникає в процесі виробництва, яке ведеться капіталістичним способом. Через сам процес і його повторювання встановлюється те, що існує *ansich*^{*}: що робітнику вигляді заробітної плати одержує від капіталіста лише частину своєї власної праці. Потім це входить і в свідомість як робітників, так і капіталістів.

Власне, для Рікардо питання полягає лише в тому, яку частку в сукупній вартості становить у процесі розвитку необхідна заробітна плата. У нього завжди йдеться тільки про *необхідну заробітну плату*; отже, її відносна природа цікавить не робітника, який [при зростанні відносної заробітної плати], як і раніше, одержує той самий мінімум,— а тільки капіталіста, у якого міняються відрахунки з його чистого доходу, хоч робітники і не одержують більшої кількості споживної вартості. Проте вже та обставина, що Рікардо, хоч і в зв'язку із зовсім іншими проблемами, сформулював антагоністичну природу прибутку і заробітної плати, сама свідчить, що за його епохи спосіб виробництва, яке ґрунтується на капіталі, набирав форми, все більш і більш адекватної своїй природі.

З приводу рікардовської теорії вартості Мальтус у цитованих вище *«Definitions in Political Economy»* зауважує:

«Твердження Рікардо, що в тій самій мірі, в якій підвищується вартість заробітної плати, прибуток знижується, і навпаки, правильне лише тоді, коли припустити, що товари, на виробництво яких витрачено ту саму кількість праці, завжди мають однакову вартість,— припущення, яке виявляється правильним, може, в одному випадку із 500, як це неминуче відбувається внаслідок того, що з розвитком цивілізації й техніки кількість застосовуваного основного капіталу постійно зростає, а періоди обороту оборотного капіталу стають усе більш відмінними й нерівними» (стор. 31—32).

(Це стосується *цін*, а не *вартості*.)

З приводу свого власного відкриття істинної міри вартості Мальтус говорить так:

«По-перше: ніде я не зустрічав такого формулювання, що та *кількість праці, якою звичайно розпоряджається який-небудь товар*, повинна представляти і вимірювати *витрачену на виробництво цього товару кількість праці разом з прибутком*... Представляючи витрачену на виробництво якого-небудь товару кількість праці разом з прибутком, праця> представляє природні і необхідні умови пропозиції товару, або елементарні витрати його виробництва... По-друге: ніде я не зустрічав такого формулювання, що, як би не змінювалась родючість ґрунту, елементарні витрати виробництва заробітної плати за дану кількість праці завжди будуть неодмінно ті самі» (там же, стор. 196—197).

Це означає тільки те, що заробітна плата завжди дорівнює необхідному для її виробництва робочому часу, який змінюється разом з продуктивністю праці. Кількість товарів залишається тією самою.

* — «в собі», в можливості, в прихованому вигляді, потенційно. *Ред.*

«Якщо розглядати вартість як загальну купівельну силу якогось товару, то це стосується купівлі всіх товарів, сукупної маси товарів. Але ця маса зовсім не підлягає обліку... Не можна ні на хвилину заперечувати, що праця краще, ніж якийсь інший предмет, представляє середню [вартість] сукупної маси продуктів [товарів]» (стор. 205). «Значна група товарів, як наприклад сирові продукти, з прогресом суспільства підвищується в ціні порівняно з працею, тоді як продукти промисловості знижуються в ціні. Тому недалеким від істини буде твердження, що в середньому ця маса товарів, якою в тій самій країні розпоряджається дана кількість праці, не може протягом кількох століть дуже істотно змінюватися» (стор. 206). «Вартість завжди повинна бути вартістю, здатною до обміну на працю» (стор. 224, примітка).

Інакше кажучи, доктрина Мальтуса така: вартість товару, праця, що міститься в ньому, представлена живими робочими днями, якими розпоряджається товар, на які він може бути обмінаним, і тому вартість товару представлена *заробітною платою*. Живі робочі дні містять у собі як [необхідний], так і додатковий час. Зробимо Мальтусу максимальну послугу, яку ми можемо йому зробити, а саме, припустимо, що відношення додаткової праці до необхідної праці, тобто відношення заробітної плати до прибутку, завжди лишається постійним. Насамперед, та обставина, що паи Мальтус говорить про витрачену на виробництво товару працю *разом з прибутком*, вже доводить його плутанину, оскільки прибуток може становити якраз лише частину витраченої праці. Мальтус має при цьому на увазі *прибуток понад витрачену працю*, який, на його думку, впливає з *основного капіталу* і т. д. Це може мати відношення тільки до розподілу сукупного прибутку між різними учасниками поділу цього сукупного прибутку, а не до загальної кількості прибутку, бо якби всі взамін своїх товарів одержували працю, що міститься в них, плюс прибуток, то звідки ж візьметься цей прибуток, пане Мальтус? Якщо один одержить за свій товар працю, що міститься в ньому, плюс прибуток, то інший повинен одержати працю, що міститься в його товарі, мінус прибуток; причому прибуток розглядається тут як надлишок над дійсною додатковою вартістю. Отже, це відповідає.

Припустимо, що витрачена праця дорівнює трьом робочим дням, і якщо відношення додаткового робочого часу [до сукупного робочого часу] дорівнює 1 : 2, то ці три робочі дні одержані шляхом оплати півтора робочих днів. Дійсно, робітники пропрацювали 3 дні, але кожному була оплачена тільки половина робочого часу. Інакше кажучи, в товарі, який вони одержали за 3 робочі дні, містилося тільки $1\frac{1}{2}$ дня. Отже, за 3 робочі дні, які містяться в його товарі, капіталіст, за інших рівних умов, одержав би 6 робочих днів. (Це правильно лише тому, що додатковий робочий час, за припущенням, дорівнює необхідному робочому часу, і, отже, в другому випадку ми маємо *тільки* повторення першого випадку.)

(Відносна додаткова вартість, мабуть, обмежена не тільки раніше наведеним співвідношенням [між необхідним і додатковим робочим часом], але й тим співвідношенням, яке визначає надходження продукту в споживання робітника. Якби капіталіст у результаті зростання продуктивних сил міг одержати подвійну кількість кашемірових шалей і якби вони продавалися за їх вартість, то він не

створив би відносної додаткової вартості, оскільки робітники не споживають таких шалей, і, отже, час, необхідний для відтворення їх робочої сили, залишився б тим самим. На практиці справа стоїть не так, тому що в подібних випадках ціна перевищує вартість. Тут, у теорії, це нас іще не стосується, оскільки розглядається капітал взагалі, а не в якійсь окремії галузі.)

Сказане вище означає, що капіталіст виплатить робітникам заробітну плату за 3 дні, а примусить працювати 6 днів; за допомогою кожного $\frac{1}{2}$ дня він купує цілий день; отже, за допомогою $\frac{6}{2}$ дня, тобто 3 днів,— купує 6 днів. Таким чином, твердити, що ті робочі дні, якими розпоряджається товар, або та заробітна плата, яку він платить, виражають вартість цього товару,— значить абсолютно не розуміти природу капіталу і найманої праці. Та обставина, що уречевлені робочі дні розпоряджаються більшою кількістю живих робочих днів, становить суть всякого творення вартості і творення капіталу. Але було б правильно, якби пан Мальтус сказав, що живий робочий час, яким розпоряджається товар, виражає міру зростання його вартості, міру зумовленої ним додаткової праці. Проте це було б тільки тавтологією, означало б тільки, що в міру того як товар зумовлює більше [живої] праці, він зумовлює її більше, тобто це виражало б щось протилежне тому, чого хоче Мальтус, означало б, що додаткова вартість одержується внаслідок того, що той живий робочий час, яким розпоряджається товар, ніколи не представляє робочого часу, що міститься в ньому. (Тепер ми, нарешті, покінчили з Мальтусом.)}

[8] СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА В РОЗУМІННІ БУРЖУАЗНИХ ЕКОНОМІСТІВ]

[а]Формулювання мети капіталістичного виробництва у Чалмерса]

[VI—14] {Вище, аналізуючи поняття капіталу, ми з'ясували, що він являє собою вартість як таку, гроші, які зберігаються в обігу і зростають шляхом обміну на живу працю. Тому метою виробляючого капіталу ніколи не в споживна вартість, а завжди є всеохоплююча форма багатства як багатства. Піп Т. Чалмерсу своєму, взагалі кажучи, в багатьох відношеннях безглуздому і препоганому творі «*On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*» (2nd edition London, 1832) правильно зрозумів це питання, не впадаючи, з другого боку, в ідіотизм таких суб'єктів, як Фер'є²⁹ та інші, які плутають гроші як вартість капіталу з реально наявними металевими грішми. Під час криз капітал (як товар) не може бути обмінним не тому, що в наявності є надто мало засобів обігу; навпаки, капітал не здійснює обігу тому, що він не може бути обмінним. Де значення, якого під час криз набувають наявні гроші, викликано виключно тим, що в той час як капітал не може бути обмінним за своєю вартістю — а тільки тому вартість капіталу і виступає по

відношенню до нього зафіксованого у формі грошей,— доводиться платити по зобов'язаннях: поряд з припиненим обігом має місце *примусовий обіг*.

Чалмерс говорить так:

«Коли споживач відмовляється від певних товарів, то не завжди тому, як вважають нові економісти, що він віддає перевагу купівлі інших товарів, а тому, що він хоче зберегти повністю свою загальну купівельну спроможність. І коли *купець* виносить товари на ринок, то, як правило, не шукаючи інших товарів, які можуть бути дані в обмін... Він хоче розширити свою загальну здатність купувати всі товари. Нічого не дає твердження, що гроші теж є *товаром*. Реальні металеві гроші, в яких має потребу *купець*, становлять лише невелику частину його капіталу, навіть невелику частину його грошового капіталу; весь цей капітал, хоч він і оцінюється в грошах, можна примусити, на підставі письмових угод, описати свою орбіту і виконати всі свої завдання за допомогою *готівки*, яка становить лише незначну частину всього капіталу. Основна мета грошового капіталіста полягав фактично в збільшенні номінальної суми його достатку. Якщо його капітал у даному році становить у грошовому вираженні, наприклад, 20 000 ф. ст., то мета капіталіста полягає в тому, щоб наступного року він становив у грошовому вираженні 24 000 ф. ст. Збільшувати свій капітал в його грошовому вираженні, це — єдиний спосіб, за допомогою якого він, як *купець*, може служити своїм інтересам.

Важливість цієї мети для нього не міняється через хитання грошового обігу або через зміну реальної вартості грошей. Наприклад, за рік він може збільшити свій капітал з 20 000 до 24 000 ф. ст.; але внаслідок падіння вартості грошей може не зрости його розпоряджання предметами комфорту і т. д. Проте це збільшення його капіталу настільки ж в його інтересах, як і коли б вартість грошей не знизилася; бо в протилежному разі його грошове багатство залишилося б стаціонарним, а його реальне багатство зменшилося б у відношенні 24 до 20... Тому *товари*» (тобто споживні вартості, реальне багатство) «не є кінцевою метою промислового капіталіста»

(ілюзія монетарної системи полягає лише в тому, що в реальних металевих грошах (або ж у паперових грошах, що не міняє справи), коротше, у формі вартості, яка виступає як *реальні* гроші, вона вбачала загальну форму багатства і самозбагачення; тим часом саме в міру того як *гроші* зростають як нагромадження загальної купівельної спроможності, вони відносно зменшуються в своїй певній формі засобу обігу або також у формі *реалізованого скарбу*. Як *чек* на реальне багатство або на продуктивну силу гроші набирають тисячу форм),

«якщо не враховувати витрачання ним свого доходу на купівлю предметів споживання. При витрачанні капіталу промислового капіталіста і при закупівлях для виробництва кінцева мета промислового капіталіста — гроші» (зверніть увагу: не *монета*) (стор. 164—166).

«*Прибуток*»,— говорить усе той же *Чалмерс*,— «призводить до того, що послуги вільного населення використовуються іншими хазяями, крім самих лише земельних власників.., оскільки витрата цих хазяїв перебільшує їх насущні життєві потреби» (стор. 77—78).»

Сукупний процес обігу *Чалмерс* у вищезгаданій книзі називає економічним циклом:

«Можна вважати, що світ виробничих зв'язків рухається по колу, яке ми назвемо економічним циклом і в якому кожен оборот завершується, як тільки підприємство, здійснивши послідовний ряд своїх операцій, знову приходять до того пункту, з якого почався оборот. Початком можна вважати той пункт, коли до капіталіста надходять платежі, через посередництво яких до нього повертається його капітал; від цього пункту він знову переходить до того, щоб завербувати собі робітників і розподілити між ними у вигляді заробітної плати засоби їх існування, або, точніше, силу, необхідну для придбання цих засобів; одержати від них виготовлені предмети, якими він торгує; доставити ці предмети на ринок і там довести до завершення кругооборот цього ряду рухів, продаючи ці предмети і виручкою за товари покриваючи всі свої капітальні витрати. Втручання грошей зовсім не міняє реального характеру цієї операції» (стор. 85).

**[б) Відмінності в тривалості обороту капіталу.
Нерівність у часі, необхідному для виробництва різних товарів)**

Відмінність в обороті, оскільки вона залежить від тієї фази процесу обігу, яка збігається з безпосереднім процесом виробництва, залежить не тільки від більшої чи меншої тривалості робочого часу, необхідного для виготовлення предмета (наприклад, для будівництва каналу і т. д.), але в деяких галузях виробництва — в землеробстві — також і від тих перерв у роботі, які викликані природою самої праці і під час яких, з одного боку, не використовується капітал, а з другого боку, припиняється праця. Такий приклад А. Сміта³⁰ про те, що пшениця є таким продуктом, процес виробництва якого триває один рік, у той час як процес виробництва бика триває 5 років. Тому на бика витрачається п'ять років праці, на пшеницю — тільки один рік.

Праця, яка витрачається, наприклад, на випасне скотарство, незначна. З другого боку, у власне землеробстві незначна та праця, яка витрачається, наприклад, у зимовий період. У землеробстві (а також — більшою або меншою мірою — в деяких інших галузях виробництва), внаслідок умов самого процесу виробництва, мають місце перерви, паузи в робочому часі, який у певний момент має поновитися для продовження або завершення процесу виробництва; безперервність процесу виробництва тут не збігається з безперервністю процесу праці. Це *перший момент* відмінності [в тривалості обороту капіталу]. *По-друге*: [в якійсь даній галузі виробництва] для *завершення* продукту, для приведення його в закінчений стан взагалі потрібно більш тривалий [ніж в інших галузях промисловості] час; йдеться про загальну тривалість процесу виробництва, незалежно від того, чи мають місце чи ні перерви здійснюваних працею операціях,— про різну тривалість фази виробництва взагалі. *По-третє*: після того як [у якійсь даній галузі виробництва] закінчено виробництво продукту, буває необхідно, щоб він лежав без використання більш тривалий [порівняно з продуктами інших галузей виробництва] час, вимагаючи порівняно невеликих затрат праці, і був відданий перебігу природних процесів, як, наприклад, вино (логічно це приблизно той самий випадок, що й перший). *По-четверте*: потрібний більш тривалий час для доставки продукту на ринок, якщо цей продукт призначений для більш віддаленого ринку (логічно це збігається з другим випадком). *По-п'яте*: більш короткий чи більш довгий період загального обороту капіталу (період його загального відтворення), оскільки він визначається співвідношенням між основним і оборотним капіталом, належить, очевидно, не до *безпосереднього процесу виробництва*, не до його тривалості, а визначається обігом. Час відтворення сукупного капіталу визначається сукупним процесом у цілому, включаючи обіг.

«Нерівність періодів, необхідних для виробництва різних товарів»

(*Thomas Hodgskin. Popular Political Economy*. London, 1827, стор. 146— 147) [Російський переклад, стор. 135— 136].

«Відмінність у часі, потрібному для виробництва землеробських продуктів і для виробництва продуктів інших видів праці, є головною причиною великої залежності землеробів. Вони не можуть доставити свій товар на ринок раніше, ніж мине рік. Протягом усього цього часу вони змушені купувати в кредит у шевця, кравця, коваля, колісника та різних інших працівників, продукти, яких вони потребують, а ці продукти виготовляються протягом небагатьох днів чи тижнів. Внаслідок цієї природою зумовленої обставини і внаслідок більш швидкого зростання багатства, яке виробляється неземлеробською працею порівняно з працею землеробською, монопольні власники всієї землі, [VI—15] хоч вони й монополізували також і законодавство, неспроможні вберегти себе і своїх слуг, фермерів, від перетворення в найбільш залежний з усіх класів суспільства» (стор. 147, примітка) [Російський переклад, стор. 136].

«Цілком природною є та обставина, що всі товари виробляються протягом неоднакового часу, тоді як потреби робітника повинні задовольнятися щоденно... Ця нерівність у часі, необхідному для виготовлення різних товарів, примусила б в епоху дикості мисливця і т. д. мати надлишок дичини і т. д. доти, доки виробник лука й стріл тощо не мав би готового товару для обміну на надлишок дичини. Ніякий обмін не був би можливий; виробник лука мав би бути також і мисливцем, і поділ праці був би неможливий. Ця складність сприяла винайденню грошей» (там же, стор. 179—180) [Російський переклад, стор. 158].

[в]] У понятті вільного робітника закладений паупер.

[Хибність мальтусівської теорії перенаселення. Надлишкове населення і надлишковий капітал при капіталізмі]

{У понятті *вільного робітника* вже закладено те, що він є *паупером*, потенційним паупером. За своїми економічними умовами він являє собою всього-на-всього *живу робочу силу*, отже, наділену також життєвими потребами. Робітник являє собою всебічні злидні при відсутності в нього як у робочій силі об'єктивних умов для реалізації своєї робочої сили. Якщо капіталістові не потрібна додаткова праця робітника, то робітник не може виконувати і свою необхідну працю, не може виробляти для себе життєві засоби. Він їх не може тоді одержати шляхом обміну, а якщо їх одержує, то лише у вигляді милостині, яка перепадає йому з доходу. Як робітник він може жити тільки в тому випадку, якщо він свою робочу силу обмінює на частину капіталу, яка утворює робочий фонд. Сам цей обмін пов'язаний із випадковими *для робітника*, байдужими по відношенню до його *органічного* буття умовами. Тому робітник є потенційним *паупером*.

Далі, оскільки умовою виробництва, яке ґрунтується на капіталі, є те, щоб робітник виробляв усе більше додаткової праці, то вивільняється все більше *необхідної праці*. Отже, збільшуються шанси робітника стати паупером. Розвиткові додаткової праці відповідає розвиток надлишкового населення.

При різних суспільних способах виробництва існують різні закони зростання населення і перенаселення; останнє тотожне з пауперизмом. Ці різні закони слід просто звести до різних видів відношення до умов виробництва або, якщо йдеться про живого індивіда, до умов його відтворення як члена суспільства, бо він працює і привласнює тільки в суспільстві. Якщо для окремого індивіда або для тієї чи іншої

частини населення [традиційне] відношення до умов виробництва перестає існувати, то це ставить їх поза умовами відтворення даного певного базису і тому перетворює їх у надлишкове населення, не тільки неможливе, але й нездатне здобувати собі за допомогою праці життєві засоби, тобто перетворює їх на пауперів.

Тільки при способі виробництва, що ґрунтується на капіталі, пауперизм виступає як результат самої праці, як результат розвитку продуктивної сили праці. Тому те, що на одному ступені суспільного виробництва може вважатися перенаселенням, не буде таким на іншому ступені, і його наслідки можуть бути різні. Наприклад, засновані стародавніми людьми колонії склалися з висланого з метрополії надлишкового населення, тобто такого населення, яке при існуючій тоді матеріальній основі власності, тобто при існуючих тоді умовах виробництва, не могло далі жити на тому самому просторі. Кількість його, порівняно з сучасними умовами виробництва, може здатися дуже незначною. Проте це населення було далеко не пауперами. Хіба що римський плебс із його *panis et circenses*³¹. Те перенаселення, яке викликає великі переселення народів, знову-таки передбачає інші умови.

Оскільки при всіх попередніх формах виробництва розвиток продуктивних сил не є базисом привласнення, а, навпаки, певне відношення до умов виробництва (форми власності) виступає як *завдалегідь дана* межа продуктивних сил і повинне всього-на-всього відтворюватися,— то ще більшою мірою зростання населення, в якому резюмується розвиток усіх продуктивних сил, наштовхується на *зовнішню межу* і тому неминуче уявляється чимось, що підлягає обмеженню.

Умови суспільного ладу сумісні тільки з певною кількістю населення. З другого боку, якщо межі кількості населення, встановлені еластичністю певної форми умов виробництва, *змінюються, стискаються або розширюються* залежно від *цієї форми*,— якщо, отже, перенаселення у мисливських народів було іншим, ніж у афінян, а в цих останніх воно було іншим, ніж у германців,— то змінюється також і абсолютна норма зростання населення, а тому й норма перенаселення і населення. Тому перенаселення, пов'язане з певним виробничим базисом, визначене тією ж мірою, що й населення, адекватне цьому базису. Перенаселення і населення, взяті разом, становлять *те* населення, яке може бути породжене певним виробничим базисом. Як далеко воно може вийти за свою межу, це дано самою межею або, точніше, тією самою причиною, яка встановлює цю межу. Так само як необхідна праця і додаткова праця, разом узяті, становлять працю в цілому на даному базисі.

Теорія *Мальтуса* (вона, проте, не є його винаходом — славу винахідника цієї теорії Мальтус привласнив собі завдяки тому попівському завзяттю, з яким він її проповідував; власне кажучи, лише завдяки тому особливому наголосу, який він на ній робив) має значення у двох відношеннях: 1) тому що грубій точці зору капіталу він дає грубий вияв, 2) тому що він *стверджував* наявність перенаселення при всіх формах суспільства. Він цього не довів, оскільки нема нічого більш некритичного, ніж

його строкатий набір компіляцій із творів істориків і описів мандрівок. Концепція Мальтуса є цілком хибною і дитячою з таких причин.

1) *Перенаселення* на різних історичних етапах економічного розвитку він розглядає як *однорідне*, не розуміє його специфічної відмінності і тому всі ці досить складні і мінливі відношення тупо зводить до одного відношення між двома рівняннями, де на одному боці фігурує природне розмноження людей, а на другому боці — природне розмноження рослин (або засобів існування), які протистоять одне одному як два ряди, що визначаються природою, з яких один розвивається в геометричній, а другий — в арифметичній прогресії. Таким чином, історично відмінні відношення Мальтус перетворює в абстрактне числове відношення, взяте прямо зі стелі і не обгрунтоване ні законами природи, ні історичними законами. Має, бачите, існувати природна відмінність між розмноженням людини і, наприклад, хлібних злаків. Ця мавпа припускає при цьому, що *зростання кількості людей* є суто природний процес, який потребує *зовнішніх обмежень, перешкод*, для того щоб він не розвивався в геометричній прогресії.

Це *геометричне розмноження* являє собою [за Мальтусом] природний процес розмноження людини. Розгляд історичного розвитку показав би йому, що зростання населення відбувається в дуже різних пропорціях і що перенаселення так само являє собою історично зумовлене відношення, яке аж ніяк не визначається числами чи абсолютною межею продуктивності [виробництва] життєвих засобів, а визначається межами, встановлюваними *певними умовами виробництва*. [По-перше], за своєю чисельністю [надлишкове населення попередніх часів] невелике. Наскільки мізерними здаються нам ті цифри, які для афінян означали перенаселення! По-друге, за самим своїм характером надлишкове населення, що складалося з вільних афінян, які перетворюються в колоністів, досить відрізняється від надлишкового населення, що складається з робітників, яких перетворюють у мешканців робітного дому. Так само те злидарююче надлишкове населення, яке проїдає в монастирі його додатковий продукт, суттєво відрізняється від того надлишкового населення, яке утворюється на фабриці. Але саме Мальтус абстрагується від цих визначених історичних законів рухів населення, які, будучи історією людської природи, являють собою *природні закони*, але природні закони людини лише на певному ступені історичного розвитку з певним розвитком продуктивних сил, зумовленим власним історичним процесом людини.

«Людина» Мальтуса, абстрагована від історично визначеної людини, існує тільки в його уяві, так само як і відповідний цій природній мальтусівській людині геометричний метод розмноження. Тому дійсна історія уявляється Мальтусу таким чином, що не розмноження його природної людини є абстракцією від історичного процесу, від дійсного розмноження, а навпаки, дійсне розмноження становить собою застосування теорії Мальтуса. Тому те, що в історії на кожному ступені є умовами, іманентними умовами як населення, так і перенаселення, в Мальтуса виступає як ряд

зовнішніх перешкод, що завадили населенню розвиватися в мальтусівській формі. Умови історичного виробництва і відтворення людей виступають як межі відтворення мальтусівської природної людини, яка є витвором Мальтуса. [VI—16] З другого боку, виробництво життєвих засобів—так, як воно гальмується, визначається людською діяльністю—подається у вигляді перешкоди, яку це виробництво ставить самому собі. Папороті вкривали всю Землю. Розмноження їх припинилося лише тоді, коли їм забракло місця. Воно не рахувалося ні з якою арифметичною пропорцією. Важко сказати, звідки Мальтус узяв, що відтворення вільно ростучих витворів природи припиняється з внутрішньої спонуки, без зовнішніх перешкод. Іманентні, історично мінливі межі процесу розмноження людей Мальтус перетворює в зовнішні межі, а зовнішні перешкоди процесу відтворення, що відбувається в природі,— в іманентні межі, тобто в природні закони, розмноження.

2) Мальтус недоладно співвідносить певну кількість людей з певною кількістю життєвих засобів. Рікардо ³² відразу ж правильно заперечив йому, що кількість наявного хліба зовсім не цікавить робітника, якщо в нього нема роботи; що, отже, не засоби існування, а засоби найму праці відносять чи не відносять робітника до категорії надлишкового населення.

Проте це питання слід розглядати у більш загальній формі, оскільки воно, загалом кажучи, належить до того *соціального опосередкування*, внаслідок якого індивід зв'язаний із засобами власного відтворення і створює їх; отже, це належить до *умов виробництва* і його відношення до них. Для афінського раба не було ніяких меж для розмноження, крім тієї кількості предметів необхідності, яку можна було виробити. І ми ніколи не чули, щоб у давнину існували *надлишкові раби*. Навпаки, потреба в них зростала. Зате існувало надлишкове населення непрацюючих (у розумінні безпосередньої [участі у виробництві]), про яких не можна сказати, що їх було надто багато порівняно з наявними життєвими засобами, але які втратили ті умови, за яких вони могли привласнювати собі ці життєві засоби. Винахід надлишкових робітників, тобто людей, які не мають власності, які працюють, припадає на епоху капіталу.

Жебраки, які розташовувалися поблизу монастирів і допомагали їм проїдати їх додатковий продукт, належали до того ж класу, що й челядь феодалів, і це свідчить про те, що нечисленні власники додаткового продукту самі не могли його з'їсти. Це була тільки інша форма колишньої челяді чи сучасних домашніх слуг. Перенаселення, наприклад, у мисливських народів, яке проявлялося в боротьбі окремих племен між собою, не доводить того, що Земля була неспроможна прогодувати таку невелику кількість людей, а свідчить про те, що умови їх відтворення вимагали великої кількості землі, вимагали великої території для небагатьох людей. Ніколи не мало місце відношення до *неіснуючої* абсолютної маси засобів існування, а мало місце відношення до умов відтворення, до умов виробництва цих засобів існування, які, проте, однаковою мірою є *умовами відтворення людей*, всього населення,

включаючи відносно надлишкове населення. Цей надлишок населення суто відносний: він не перебуває ні в якому відношенні до *засобів існування* взагалі, а перебуває у відношенні до способу їх виробництва. Тому він є *надлишком* тільки на даному ступені розвитку.

3) Сюди не належить те, що, власне кажучи, зовсім не належить *Мальтусу*,— привнесення теорії ренти [до пояснення перенаселення], яке *aufond*^{*} лише засвідчує той факт, що на відомому Рікардо й іншим ступені розвитку виробництва землеробство відставало від обробної промисловості, що, проте, іманентне буржуазному виробництву, хоч і в змінюваних пропорціях.)

(Коли ми розглядаємо виробництво, яке ґрунтується на капіталі, то при абсолютному розгляді умовою цього виробництва є максимальна абсолютна маса необхідної праці при максимальній відносній масі додаткової праці. Отже, основною умовою є максимальне зростання населення, живої робочої сили. Далі, якщо ми розглянемо умови розвитку продуктивної сили, а також обміну, то знову-таки: поділ праці, кооперація, всебічний нагляд, який може бути плодом лише великої кількості умів, наука, максимально можлива кількість центрів обміну — все це тотожне із зростанням населення.

З другого боку, в умові привласнення чужої додаткової праці закладено те, що, крім необхідного населення, тобто населення, що представляє необхідну для виробництва працю, ще повинне бути *надлишкове населення*, яке не працює. Подальший розвиток капіталу показує, що поряд з промисловою частиною цього надлишкового населення — поряд з промисловими капіталістами — відгалужується виключно споживаюча частина надлишкового населення, нероби, заняттям яких є пожирання чужих продуктів і які — оскільки грубе споживання має свої межі — частково повинні одержувати продукти у витонченій формі, у вигляді предметів розкоші.

Коли економісти говорять про надлишкове населення, то йдеться не про це бездіяльне надлишкове населення. Навпаки, воно — його функція споживання — розглядається фанатиками теорії народонаселення якраз як необхідне населення, і це [з їх точки зору] цілком правильно (цілком послідовно). Вираз «надлишкове населення» стосується виключно робочої сили, тобто *необхідного населення*; має місце надлишок *робочої сили*. Але ця обставина просто впливає з природи капіталу. Робоча сила лише в тому випадку може виконувати свою необхідну працю, якщо її додаткова праця має цінність для капіталу, може бути ним використана. Якщо ж ця можливість використання додаткової праці гальмується тією чи іншою перешкодою, то сама *робоча сила* опиняється: 1) *поза умовами відтворення свого існування*; вона існує без умов свого існування і тому виступає лише тягарем; вона має потреби, але не

* — по суті. Ред.

має засобів для їх задоволення. 2) Необхідна праця виявляється зайвою, тому що зайва праця не є необхідною. Праця стає необхідною лише в тому разі, якщо вона є умовою для зростання вартості капіталу.

Таким чином, співвідношення між необхідною і додатковою працею, як воно встановлюється капіталом, набирає такої форми, що частина необхідної праці, тобто праці, що відтворює робочу силу, стає зайвою і тому сама ця робоча сила є *надлишком* необхідного робочого населення, тобто тієї частини робочого населення, необхідна праця якої є не зайвою, а необхідною для капіталу. Оскільки розвиток продуктивної сили, що неодмінно викликається капіталом, полягає в збільшенні відношення додаткової праці до необхідної праці, або в зменшенні частки необхідної праці, потрібної для певної кількості додаткової праці,— то якщо дано певну кількість робочої сили, частка вживаної капіталом *необхідної* праці неодмінно повинна постійно зменшуватися, тобто частина цієї робочої сили неодмінно повинна ставати надлишковою, оскільки для виконання певної кількості додаткової праці, для якої раніше потрібна була вся кількість наявної робочої сили, тепер досить деякої її частини.

Перетворення певної частини робочої сили в надлишкову робочу силу, тобто перетворення потрібної для її відтворення праці в надлишкову працю, є через це необхідним наслідком зростання додаткової праці по відношенню до необхідної праці. Скорочення відносно необхідної праці виступає як збільшення відносно надлишкової робочої сили, тобто як створення надлишкового населення. Якщо надлишкове населення одержує харчування, то останнє черпається не з робочого фонду, а з доходу всіх класів. Це відбувається не за рахунок праці самої робочої сили, відбувається вже не через нормальне відтворення живого індивіда як робітника; його утримують з ласки інші, і тому він стає злидарем і паупером; оскільки він уже не утримує себе через здійснення своєї необхідної праці, отже, не утримує себе через обмін праці на частину капіталу, то він втратив зв'язок з умовами відношення уявного обміну та уявної незалежності.

По-друге: певного мірою суспільство бере на себе замість пана капіталіста обов'язок зберігати для нього непошкодженим його потенційне знаряддя праці, щоб воно не зносилося, зберігати у вигляді резерву для подальшого використання. Капіталіст частково знімає з себе витрати відтворення робітничого класу [VI—17] і таким чином заради своєї вигоди здійснює пауперизацію частини всього іншого населення. З другого боку, капіталу, оскільки він постійно відтворює себе як додатковий капітал, однаковою мірою властива тенденція як створювати цей пауперизм, так і усувати його. Капітал діє в двох протилежних напрямках, і перевагу часом бере то одна, то друга тенденція.

Нарешті, творення додаткового капіталу пов'язане з наступними трьома моментами. 1) Для того щоб бути приведеним у рух, капітал потребує зростання

населення. Якщо та відносна кількість населення, якої він потребує, зменшилася, то це означає, що сам він такою самою мірою збільшився. 2) Капіталу необхідна безробітна (принаймні відносно безробітна) частина населення, тобто відносно перенаселення, щоб мати завжди під рукою резервне населення для зростання додаткового капіталу. 3) На певному ступені розвитку продуктивних сил може бути наявна додаткова вартість, але ще по в такому розмірі, не в таких пропорціях, щоб бути застосованою як капітал. Мінімум існує не тільки для кожного певного ступеня розвитку виробництва, але й для розширення виробництва па кожному даному ступені. У такому випадку наявні надлишковий капітал і надлишкове населення. Так само може існувати надлишкове населення, але в недостатньому обсязі, не в тих пропорціях, які необхідні для додаткового виробництва. Висловлюючи всі ці міркування, ми ще навмисне цілком абстрагувалися від хитань збуту, від скорочення ринку і т. д., словом, від усього, що передбачає процес [взаємодії] багатьох капіталів.)

[г] Погляд А. Сміта на працю робітника як на жертву.

Антагоністичний характер праці в експлуататорських суспільствах і дійсно вільна праця при комунізмі]

{Погляд Адама Сміта полягає в тому, що праця ніколи не міняє своєї вартості, не міняє в тому розумінні, що певна кількість праці завжди є для робітника певною кількістю праці, тобто — за А. Смітом — є кількісно завжди однаковою жертвою. Чи одержав я багато чи мало за годину праці,— а це залежить від продуктивності години праці та від інших обставин,— я пропрацював одну годину. Те, що я змушений був заплатити за результат своєї праці, за мою заробітну плату, це завжди та сама година праці, хоч би як мінявся результат цієї години праці.

«В усі часи і скрізь однакові кількості праці повинні мати однакову вартість для того, хто працює. За нормального стану свого здоров'я, сили й бадьорості і за звичайної міри майстерності і вправності, якими він може володіти, він завжди змушений віддавати ту саму частку свого спокою, своєї свободи і свого щастя. Ціна, яку він сплачує, завжди залишається незмінною, якою б не була та кількість товарів, яку він одержує у вигляді плати за свою працю. Правда, за цю ціну можна купити то меншу, то більшу кількість цих товарів, але тільки тому, що змінюється вартість цих товарів, а не вартість купуючої їх праці. Отже, сама тільки праця ніколи не змінюється у своїй власній вартості. Таким чином, праця становить дійсну ціну товарів, а гроші — тільки їх номінальну ціну» (Smith A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par G. Garnier, Tome I.] Paris, 1802, стор. 65—66) [Російський переклад, стор. 40].

«І будеш ти працювати у поті чола свого!»— таке було прокляття Ієгови, обрушене ним на Адама³³. І Адам Сміт розглядає працю саме як прокляття. «Спокій» виступає в нього як адекватний стан, тотожний «свободі» і «щастю». Та обставина, що індивід «за нормального стану свого здоров'я, сили, бадьорості, майстерності, вправності» відчуває також потребу в нормальній порції праці і в припиненні спокою,— мабуть, цілком чужа розумінню Сміта. Правда, сама міра праці виступає тут як дана ззовні,— дана разом тією метою, яку треба досягти, і тими перешкодами, які треба подолати

працею для досягнення цієї мети. Але те, що це подолання перешкод саме по собі є здійснення свободи і що, далі, зовнішні цілі втрачають видимість всього лише зовнішньої, природної необхідності і стають цілями, які ставить перед собою сам індивід, отже, виступають як самоздійснення, предметне втілення суб'єкта, отже, як дійсна свобода, діяльним виявом якої якраз і є праця,— цього Адам Сміттакож не підозрює, і А втім, Сміт має рацію в тому відношенні, що в історичних формах праці,— таких, як рабська, панщинна, наймана праця,— праця виступає завжди як щось відразливе, завжди є *працею з зовнішнього примусу*, а на противагу їй не-праця виступає як «свобода і щастя». Тут можна говорити про працю в двох аспектах: про цю антагоністичну працю — і, що пов'язано з нею, про таку працю, яка ще не створила (або ж, порівняно з пастушим і под. станом, втратила) суб'єктивні і об'єктивні умови, необхідні для того, щоб праця була привабливою, щоб вона була самоздійсненням індивіда, що ні в якому разі не означає, що ця праця буде всього-на-всього забавою, всього-на-всього розвагою, як це досить наївно, зовсім у дусі гризеток, розуміє Фур'є³⁴. Справді вільна праця, наприклад праця композитора, разом з тим є надзвичайно серйозною справою, найінтенсивнішим напруженням.

У матеріальному виробництві праця може набути подібного характеру лише тим шляхом, що 1) дано її суспільний характер і 2) що ця праця має науковий характер, що вона разом з тим становить загальну працю, є напруженням людини не як певним чином видресированої сили природи, а як такого суб'єкта, який виступає в процесі виробництва не в суто натуральній формі, що природно склалася, а у вигляді діяльності, яка управляє всіма силами природи.

А втім, Сміт мак на увазі тільки рабів капіталу. Наприклад, навіть напівхудожнього робітника середніх віків не можна підвести під його визначення. Проте нас тут *насамперед* цікавить це аналіз філософських поглядів Сміта на працю, цікавить не філософський, а економічний аспект. Якщо розглядати працю тільки як *жертву* і саме через це — як фактор, що визначає вартість, тобто якщо розглядати працю як ту *ціну*, яка сплачується за речі і тому надає ціни цим речам, надає відповідно до того, чи вимагають вони більше чи менше праці,— то це є суто *негативне* визначення. Тому, наприклад, пан *Сеніор*³⁵ міг перетворити капітал у своєрідно джерело виробництва, такого ж типу, як і праця, у своєрідно джерело виробництва *вартості*, оскільки ж і капіталіст нібито приносить *жертву*, жертву у вигляді *стримування*, оскільки він збагачується замість того, щоб безпосередньо з'їдати свій продукт. Суто негативний фактор нічого по створює. Якщо, наприклад, праця приносить робітникові насолоду подібно до того як *стримування* безсумнівно приносить задоволення тому скупому, про якого говорить Сеніор, то продукт від цього нічого не втрачає у своїй вартості. Виробляє *сама тільки* праця; вона становить єдину *субстанцію* продуктів як *вартостей*.

{Наскільки мало розбирався в цьому питанні Прудон, видно з його аксіоми, що

будь-яка праця дає деякий надлишок³⁶. Те, що він заперечує стосовно капіталу, він перетворює в природну властивість праці. Навпаки, вся штука полягає в тому, що робочий час, необхідний для задоволення абсолютних потреб, залишає *вільний* час (величина якого різна на різних ступенях розвитку продуктивних сил), і в результаті цього може бути створений додатковий продукт, якщо виконується *додаткова праця*. Метою є знищення самого відношення [необхідної та додаткової праці I; так, щоб додатковий продукт сам виступав як необхідний продукт³⁷ і, нарешті, щоб матеріальне виробництво залишало кожній людині надлишковий час для іншої діяльності. У цьому топор вже нема нічого містичного. На початку стихійні дари природи багаті або принаймні їх треба лише привласнити. З самого початку стихійно розвивається асоціація (сім'я) і відповідні їй поділ праці і кооперація. Адже спочатку потреби теж мізерні. Самі вони розвиваються тільки разом з продуктивними силами.}

Тому міра праці, робочий час — за однакової інтенсивності праці — є мірою вартостей. Якісна відмінність між робітниками, якщо вона не є природною відмінністю, зумовленою статтю, віком, фізичною силою і т. д., тобто *aufond** виражає не якісну цінність праці, а поділ праці, його диференціацію,— сама виступає лише історичним результатом і знову знищується для більшості видів праці, оскільки вони являють собою просту працю, а якісно більш висока праця набуває своєї економічної міри у зіставленні з простою працею.

Робочий час, або кількість праці, є мірою вартостей,— це означає всього-на-всього, що міра праці є міра вартостей. Дві речі можна виміряти тією самою мірою тільки тоді, коли вони мають *однакову природу*. Продукти можна виміряти мірою праці — робочим часом — тільки тому, що за своєю природою вони являють собою *працю*. Вони являють собою об'єктивовану працю. Як об'єкти вони набирають таких форм, у яких їх буття, як праці, правда, може проявитися в їх формі (як надана їм ззовні доцільність; проте цього не можна сказати, наприклад, про бика і взагалі про відтворені природні продукти), але так, що вони вже не мають нічого спільного між собою. Як щось однакове [VI —18] продукти існують лише доти, доки вони існують у вигляді діяльності. Діяльність вимірюється часом, який тому стає також і мірою об'єктивованої праці. В іншому місці ми ще дослідимо те, якою мірою це *вимірювання* [витрат праці робочим часом] пов'язане з обміном, з неорганізованою суспільною працею — з певним ступенем суспільного процесу виробництва.

Споживна вартість має відношення не до людської діяльності як до джерела продукту, не до устанавлення продукту через людську діяльність, а до його буття для людини. Оскільки продукт має свою власну міру, це є його природна міра, міра його як природного предмета: вага, довжина, об'єм і т. д., міра його корисності і т. д. Але як результат або як спокійне буття сили, що створила його, продукт вимірюється тільки

* — по суті. *Ред.*

мірою самої цієї сили. Мірою праці є час. Тільки тому, що продукти *я в л я ю т ь с о б о ю працю*, їх можна вимірювати мірою праці, робочим часом, або кількістю витраченої на них праці. Заперечення спокою, будучи всього лише запереченням, аскетичною жертвою, нічого не створює. *Можна, подібно до ченців і т. д., цілими днями умертвляти свою плоть, займатися самокатуванням і т. д., але ця кількість принесеної жертви нічого не дасть. Природна ціна речей не є жертвою, яку приносять цим речам. Подібне твердження скоріше нагадує той не-виробничий погляд, згідно з яким можна здобути багатство шляхом жертв богам. Крім жертви, необхідно щось іще. Те, що Сміт вважає принесенням у жертву спокою, можна назвати також принесенням у жертву лінощів, несвободи, нещастя, тобто запереченням якогось негативного стану.*

А. Сміт розглядає працю психологічно, з точки зору задоволення чи незадоволення, які вона несе індивіду. Але крім цього *емоційного* ставлення індивіда до своєї діяльності, праця все ж є ще чимось іншим — по-перше, для інших, оскільки проста жертва з боку індивіда А не дала б ніякої користі індивідові В; по-друге, праця є певне відношення самого індивіда до предмета, який він обробляє, і до своїх власних трудових здібностей. Праця є *позитивна, творча діяльність*. Міра праці — час — не залежить, звичайно, від продуктивності праці; міра праці є не що інше, як якась одиниця, то чи інше певне кратне [Anzahl] якої є вираженням відповідних порцій праці. Звідси, звичайно, не випливає, що *вартість*, яка створюється працею, постійна; або ж вона постійна тільки в тому розумінні, що однакові кількості праці являють собою ту саму величину, яка є мірою.

Потім при подальшому дослідженні з'ясовується також, що вартості продуктів вимірюються не витраченою на них працею, а працею, необхідною для їх виробництва. Отже, не жертва, а праця виступає умовою виробництва. Еквівалент виражає умову відтворення продуктів як умову, дану їм з обміну, тобто він виражає можливість поновлення продуктивної діяльності як зумовлену її ж власним продуктом.}

{Із смітівської *концепції жертви*, яка, зрештою, правильно виражає *суб'єктивне ставлення найманого робітника до своєї власної діяльності*, все ж не виходить того, що Сміт хоче одержати, а саме — визначення вартості робочим часом. Нехай для робітника година праці завжди становить однакову жертву. Але вартість товарів аж ніяк не залежить від відчуттів робітника, як не залежить від них і вартість години його праці. Оскільки Сміт визнає, що цю жертву можна купити то дешевше, то дорожче, лишається досить дивним, що *продавати* її завжди доводиться за тією самою ціною. Проте Сміт виявляється до того ж іще й непослідовним. Далі він робить мірою вартості *заробітну плату*, а не кількість праці. *Коли забивають бика, то для нього це завжди та сама жертва. Але через це яловичина не мав постійної вартості.*}

{«Але хоч однакові кількості праці завжди мають однакову вартість для робітників, псе ж вони становлять

то меншу, то більшу вартість для того, хто наймає робітників. Він купує їх то за меншу, то за більшу кількість товарів. Отже, для нього ціна праці змінюється так само, як і ціна будь-якої іншої речі, хоч насправді тільки товари бувають то дорогі, то дешеві» (Сміт, там же, стор. 06) [Російський переклад, стор. 40].}

[9) ТРАКТУВАННЯ ПРИБУТКУ І КАПІТАЛУ В БУРЖУАЗНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ]

{Той спосіб, яким А. Сміт пояснює виникнення *прибутку*, досить наївний:

«У первісному стані суспільства весь продукт праці належить робітникові. Кількість» (а також більша важкість і т. д.) «праці, яка витрачається на придбання чи на виробництво якогось предмета, придатного для обміну, являє собою *єдину обставину*, що визначав ту кількість праці, яка звичайно може бути куплена, одержана в розпорядження чи обміняна на цей предмет... *Але як тільки з'являються запаси*, нагромаджені в руках окремих осіб, *та вартість, яку робітники приєднують до предмета, розпадається на дві частини*, з яких одна оплачує їх заробітну плату, а друга оплачує прибуток підприємця на суму капіталу, авансованого у вигляді заробітної плати і матеріалу, що йде в обробку. У нього не було б *ніякого інтересу* наймати цих робітників, якби він не розраховував одержати від продажу виготовлених ними виробів — понад те, що необхідно для відшкодування його капіталу,— ще деякий надлишок; так само у нього не було б *ніякого інтересу* витратити більшу суму капіталу, а не меншу, якби його прибутки не перебували в певному співвідношенні з величиною пущеного в діло капіталу» (A. Smith. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Tome I. Paris. 1802, стор. 96— 97) [Російський переклад, стор. 50—51].

(Пор. дивний погляд А. Сміта на те, що *до поділу праці*,

«коли кожен сам виробляв для себе все найнеобхідніше, не було потреби ні в яких запасах» (там же, том II, стор. 191—192) [Російський переклад, стор. 203].

Ніби за такого стану суспільства людина, не знаходячи в природі ніяких запасів, не змушена знаходити предметні умови життя, для того щоб працювати. Навіть дикуни, навіть тварини створюють запас. Щонайбільше, Сміт може говорити про такий стан суспільства, коли тільки безпосередній, миттєвий інстинкт спонукує людину до безпосередньої праці, але й у такому разі *запас* все-таки повинен так чи інакше перебувати в природі *без витрат праці*. Сміт плутає. Тут не потрібна *концентрація запасів* в одних руках.}}

{У третьому томі свого видання «Багатства народів» А. Сміта *Уейкфілд* зауважує таке:

«Рабська праця, будучи комбінованою, є більш продуктивною, ніж надто роз'єднана праця вільних людей. Праця вільних людей є більш продуктивною, ніж праця рабів, тільки в тому випадку, якщо вона починає комбінуватися *внаслідок більшої дорожнечі землі і системи найму за плату*» (стор. 18, примітка). «У тих країнах, де земля залишається дуже дешевою, там або весь народ перебуває у стані варварства, або частина його перебуває у стані рабства» (стор. 20, примітка).}

{«*Прибуток* є термін, що означає збільшення капіталу чи багатства; чому, якщо не вдається встановити закони, що регулюють норму прибутку, то не можна встановити закони утворення капіталу» (Atkinson. W. Principles of Political Economy. London, 1810, стор. 55).}

(«Людина такою ж мірою « *продуктом праці*, як і будь-яка з побудованих нею машин; і ним здається, що при всіх економічних дослідженнях її слід розглядати саме з цієї точки зору. Кожного індивіда, який досяг зрілого віку, ...цілком доречно розглядати як машину, яка потребувала 20 років ретельного догляду і витрати значного капіталу. А якщо витрачається додаткова сума, на його виховання чи кваліфікацію для виконання

ним роботи, яка вимагає особливої майстерності, то його вартість пропорційно зростає, так само як і машина набуває більшої вартості при витраті додаткового капіталу чи праці з метою збільшення її виробничих можливостей» (*Mac.Culloch.PrinciplesofPoliticalEconomy. Edinburgh, 1825, сто р. 115*).}

{«Фактично товар завжди буде обмінюватися па більшу кількість» (праці, ніж та праця, якою товар був створений), «і якраз цей надлишок і утворює прибуток» (там же, стор. 221).

Той же бравий Мак-Куллох, про якого Мальтус³⁸ правильно сказав, що специфічно завдання науки XVI—191 він вбачав в тому, щоб ототожнювати геть усе підряд, говорить:

«Прибуток на капіталі лише інша назва для заробітної плати *нагромадженої праці*» (там же, стор. 291),

а тому і заробітна плата праці треба гадати, лише іншою назвою для прибутку на живий капітал.

«Заробітна плата... насправді складається з *частини продукту праці робітника*; отже, інша має високу реальну вартість, якщо робітник одержує порівняно велику частку продукту своєї праці, і навпаки» (там же, стор. 295).}

Установлення капіталом *додаткової праці* в цілому було так мало зрозуміле економістам, що окремі разючі приклади, де воно виявляється, вони наводять як щось *особливе*, як курйоз. Так, *Рамсей* говорить про нічні роботи. Так, наприклад, *Джон Уейд* у своїй «*HistoryoftheMiddleandWorkingClasses*» (*Thirdedition. London, 1835, стор. 241*) говорить;

«Рівень заробітної плати пов'язаний *також* а робочими годинами й періодами відпочинку. За останні роки» (до 1835) «хазяї дотримувалися політики узурпації прав робітників у цьому відношенні, скасовуючи чи урізаючи свята й обідні перерви і поступово збільшуючи кількість робочих годин; знаючи, що збільшення робочого часу на одну чверть рівносильне зниженню заробітної плати в тому ж розмірі».

Джон-Стюарт Мілль у своїх «*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*». *London, 1844*(нечисленні оригінальні ідеї Мілля молодшого містяться в цій маленькій книжці, а не в його пухло-педантичній *великій праці*³⁰) говорить:

«Все, що призначене для застосування з метою відтворення, чи то в існуючій формі, чи дотично, шляхом попереднього (або навіть наступного) обміну, є *капітал*. Припустимо, що я всі свої гроші витратив на заробітну плату й машини і що товар, який я виробляю, щойно виготовлено; чи можна сказати, що протягом того проміжку часу, за який я зможу продати цей товар, реалізувати виручку і знову вкласти її в заробітну плату і знаряддя, у мене *немає капіталу*? Звичайно, не можна сказати. У мене є той самий капітал, що й раніше, можливо, навіть більший, але він перебуває у скованому стані і не вільний» (стор. 55).

«У будь-який час досить значна частина капіталу даної країни лежить невикористаною. Річний продукт країни ніколи не досягає того розміру, якого він досяг би, якби всі ресурси були присвячені відтворенню, одне слово, якби весь капітал країни був повністю пущений у дію. *Якби кожний товар в середньому залишався непроданим стільки ж часу, скільки потрібно для його виробництва*, то ясно, що в будь-який час *не більше половини продуктивного капіталу країни реально виконувало б функції капіталу. Зайнята половина капіталу є мінлива величина*, яка складається із змінних складових частин; але результат був би той, що кожний виробник мав би можливість виробляти щороку тільки половину тієї кількості товарів, яку він міг би виробляти, якби був переконаний, що відразу ж зможе їх продати» (там же, стор. 55—56). «Однак таке чи близьке до цього звичайне становище досить значної частини всіх капіталістів світу» (стор. 56).

«Кількість тих виробників чи продавців, капітал яких здійснює оборот у найкоротший час, досить незначна. Небагато є таких, які продають свої товари настільки швидко, щоб усі товари, які вони мають можливість доставити за допомогою власного чи взятого в позичку капіталу, можна було так само швидко збути, як і доставити. У більшості *обсяг ділових операцій* зовсім не відповідає розміру капіталу, який вони

мають. Правда, у тих суспільствах, де промисловістю і торгівлею займаються з найбільшим успіхом, банківські операції дають можливість власникові капіталу, що перевищує той капітал, який він може застосувати у власному ділі, використовувати його продуктивно і одержати з нього доход. Але навіть у цих випадках наявна велика кількість капіталу, *закріпленого* у формі інвентаря, машин, будівель і т. д., незалежно від того, чи використано капітал наполовину чи повністю, і кожний торговець тримає наготові *товарний запас* на випадок можливого несподіваного попиту, хоч, можливо, він не зможе продати його протягом деякого невизначеного періоду» (стор. 56). «*Це постійне незастосування значної частини капіталу є та ціна, яку ми платимо за поділ праці. Те, що ми цим набуваємо, варте того, чого нам це коштує, але ціна виявляється значною*» (стор. 56).

Якщо в мене в ділі 1 500 талерів і я одержую на них 10% доходу, в той час як 500 талерів лежать без ужитку для прикрашання крамниці і т. д., то це те саме, що я поклав би 2 000 талерів по $7\frac{1}{2}\%$.

«У багатьох галузях є торговці, які продають товари тієї ж якості за нижчими цінами, ніж інші торговці. Це не є добровільним жертвуванням [частини] прибутку; вони сподіваються, що наплив покупців прискорить оборот їх капіталу і що вони вигадують на тому, що їх капітал у цілому буде використаний більш безперервно, хоч щодо кожної даної операції їх прибуток менший» (стор. 57). «Сумнівно, чи існують такі торговці, для яких додаткові покупці були б непотрібні, а до переважної більшості таке припущення поза всяким сумнівом непридатне. Новий клієнт для більшості торговців рівнозначний зростанню їх продуктивного капіталу. Він дає їм змогу ту частину їхнього капіталу, яка лишалася невикористаною (і, можливо, ніколи б не стала продуктивною в їх руках, доки не знайшовся б покупець), перетворити в заробітну плату і знаряддя виробництва... Сукупний продукт країни наступного року внаслідок цього збільшиться не просто завдяки обміну, а завдяки *приведенню в дію* тієї частини національного капіталу, яка, коли б не було обміну, ще деякий час залишалася б без застосування» (стор. 57—58).

«Вигоди, які одержує завдяки *новому покупцеві* виробник чи торговець:

1) Припустимо, частина його капіталу лежить у формі непроданих товарів і деякий час (більший чи менший) зовсім нічого по виробляє; у такому разі частина цього капіталу *приводиться в більшу активність і частіше стан продуктивною*.

2) Якщо додатковий попит перевищує ту кількість товарів, яка може бути запропонована в результаті вивільненні капіталу, існуючого у вигляді непроданих товарів, і якщо промисловець має додаткові ресурси, інвестовані продуктивно (наприклад, вкладені в державні цінні папери), але не в його власній галузі, він має можливість на частину цих ресурсів одержати вже не процент, а прибуток і, таким чином, вигадати різницю між нормою прибутку і нормою процента.

3) Якщо весь його капітал вкладений в його власне діло і якщо жодна частина його капіталу не складається з непроданих товарів, то він може розширити діло за допомогою позиченого капіталу і одержати різницю між прибутком і процентом» (стор. 59).

(Д) КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ (закінчений розділу В)].ОСНОВНИЙ І ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ

[1] ОБОРОТНИЙ І ФІКСОВАНИЙ КАПІТАЛІ]

Повернемося топор до предмета нашого дослідження.

Ті фази, які пробігає капітал, які утворюють оборот капіталу, логічно починаються з перетворення грошей в умови виробництва. Проте тепер, коли ми виходимо не з капіталу, що перебуває в становленні, а з капіталу, що встановився, він проходить такі

фази:

1) Творення додаткової вартості, або безпосередній процес виробництва. Його результатом є продукт. 2) Доставка продукту на ринок. Перетворення продукту в товар. 3) α) Вступ товару в звичайний обіг. Обіг товару. Його результат: перетворення товару в гроші. Це о першим моментом звичайного обігу. β) Зворотне перетворення грошей я умови виробництва: грошовий обіг. У звичайному обігу товарний обіг і грошовий обіг завжди розподілені між двома різними суб'єктами. Капітал спочатку здійснює обіг як товар, потім як гроші, і *viceversa**. 4) Поновлення процесу виробництва, яке тут виступає як відтворення первісного капіталу і як процес виробництва додаткового [VI—20] капіталу.

Витрати обігу зводяться до витрат переміщення, до витрат по доставці продукту на ринок, до робочого часу, потрібного для здійснення переходу з одного стану в інший; всі вони, власне кажучи, зводяться до обчислювальних операцій і до часу, потрібного для цих операцій (що становлять основу особливої технічної грошової справи [Geldgeschäft].) (Чи слід розглядати ці витрати як відрахунки з додаткової вартості чи ні, з'ясується далі.)

Розглядаючи цей рух, ми виявляємо, що обіг капіталу, опосередкований операцією обмінів, відбувається, з одного боку, для того, щоб пустити продукт у загальний обіг і одержати для себе з обігу еквівалент продукту у вигляді грошей. Що станеться з цим продуктом, який, випавши таким чином з обігу капіталу, потрапив у звичайний обіг, — це нас тут не цікавить. З другого боку, капітал знову викидає із свого процесу обігу свою грошову подобу (викидає її частково, оскільки він не є заробітною платою), або, інакше кажучи, він рухається в грошовій формі, — після того як він реалізував себе в ній як вартість і разом з тим доклав до самого себе міру збільшення своєї вартості, — рухається у формі грошей, що виступають тільки як засіб обігу, і таким чином втягує в себе з загального обігу товари, необхідні для виробництва (умови виробництва). Як товар капітал викидає себе із свого обігу в загальний обіг; як товар він також і вислизає із загального обігу і вбирає цей обіг в себе, в свій рух, для того щоб влитися в процес виробництва. Таким чином, обіг капіталу набуває певного відношення до загального обігу, одним з моментів якого виступає власний обіг капіталу, в той час як, з другого боку, загальний обіг сам виступає як породжений капіталом. Це слід розглянути далі.

Сукупний процес виробництва капіталу включає в себе як власне процес виробництва, так і власне процес обігу. Вони утворюють два великі відрізки його руху, який виступає як сукупність цих двох процесів. З одного боку існує час праці, з другого боку — час обігу. А рух у цілому виступає як єдність часу праці і часу обігу, як єдність виробництва і обігу. Сама ця єдність являє собою рух, процес. Капітал виступає як ця здійснююча процес єдність виробництва і обігу, як така єдність, яку можна розглядати

* — навпаки. Ред.

і як сукупний процес виробництва капіталу, і як певний період *одного* обороту капіталу, *одного* руху, що постійно відтворюється.

Проте для капіталу час обігу як умова, що виступає поряд із робочим часом, є лише адекватною, останньою формою умови, властивій виробництву, яке ґрунтується на поділі праці і обміні. Витрати обігу являють собою витрати поділу праці і обміну, що неодмінно зустрічаються в усякій менш розвиненій формі виробництва на цьому базисі, яка передує капіталові.

Як суб'єкт, як вартість, що підноситься над різними фазами цього руху, зберігаючись і помножуючись у ньому, як суб'єкт цих перетворень, які відбуваються в процесі кругообороту — у вигляді спіралі, що виникає з кола, яке ширшає,— капітал є *оборотним капіталом*. Тому оборотний капітал спочатку не є *особливою* формою капіталу; він являє собою *капітал [dasKapital]*, що розглядається в одному з його подальших визначень як суб'єкт описаного руху, яким є він сам як свій власний процес збільшення вартості. Тому з цього погляду кожний капітал і є *оборотним[обіговим] капіталом [zirkulierendesKapital]*.

У простому обігу сам обіг є суб'єктом. Один товар викидається з обігу; інший товар вступає в обіг. Але той самий товар фігурує в обігу тільки як щось скороминуще. Самі гроші, оскільки вони перестають бути засобом обігу і стають самостійною вартістю, виходять з обігу. Капітал виступає як суб'єкт обігу, а обіг — як його власний життєвий шлях.

Але якщо капітал, таким чином, як сукупність обігу являє собою *оборотний капітал*, перехід з однієї фази в іншу, то в кожній окремій фазі він так само фігурує в якійсь одній якості, має особливу форму, що становить заперечення його як суб'єкта сукупного руху. Тому капітал у кожній окремій фазі є запереченням самого себе як суб'єкта різноманітних перетворень. Він являє собою тут *необоротний капітал, основний [fixes] капітал*, власне кажучи, *фіксований [fixiertes] капітал*, закріплений в одній із різних якостей, в одній із різних фаз, через які він повинен пройти. Доки капітал перебуває в одній із цих фаз, доки сама фаза не виступає як плинний перехід,— а кожна фаза має свою тривалість,— капітал є *необоротним*, а *фіксованим*.

Доки капітал перебуває в процесі виробництва, він не придатний для обігу і потенційно знецінений. Доки капітал перебуває в обігу, він не здатний до виробництва, не створює додаткової вартості, не здійснює процесу як капітал. Доки капітал не можна пустити на ринок, він *фіксований* у вигляді продукту; доки капітал змушений залишатися на ринку, він *фіксований* у вигляді товару. Доки капітал не може обміняти себе на умови виробництва, він *фіксований* у вигляді грошей. Нарешті, коли умови виробництва залишаються в своїй формі умов і не входять у процес виробництва, капітал знов-таки *фіксований* і *знецінений*. Капітал як суб'єкт, що проходить через усі фази, як рухома єдність, як здійснююча процес єдність обігу і виробництва, є *оборотним* капіталом. Капітал як зв'язаний сам у кожній з цих фаз, як

даний у своїх *відмінностях*, є *фіксованим* капіталом, *скованим* капіталом. Як обіговий капітал він сам себе фіксує, а як фіксований капітал він здійснює обіг.

Тому відмінність між *оборотним капіталом* і *основним капіталом* виступає насамперед як визначення форми капіталу, залежно від того, чи виступає капітал як єдність [всього] процесу чи як певний момент процесу. Поняття *бездіяльного капіталу*, невикористовуваного капіталу може стосуватися тільки того перебування в невикористовуваному стані в одній із цих функцій, і умовою капіталу є те, що частина його завжди залишається невикористовуваною. Це проявляється в тому, що частина національного капіталу завжди затримується в одній із тих фаз, через які повинен пройти капітал. Тому навіть *гроші*, оскільки вони утворюють особливу частину національного капіталу, але постійно перебувають у формі засобу обігу, тобто ніколи не проходять через інші фази, розглядаються А. Смітом як якась фальшива форма основного [фіксованого] капіталу. Так само капітал може залишатися невикористаним, може бути закріплений [зафіксований] і в формі грошей як вилученій з обігу вартості. У періоди криз,— *після* моменту паніки,— під час застою в промисловості гроші закріплені [зафіксовані] в руках банкірів, біржових маклерів і т. д., і як олень прагне свіжої води⁴⁰, так гроші прагнуть поля діяльності, для того щоб бути використаними як капітал.

Та обставина, що визначення оборотного і основного капіталу передусім є не що інше, як сам капітал у цих двох визначеннях, спочатку як єдність [всього] процесу, потім як його окрема фаза, сам капітал як *відмінний* від самого себе як єдності,— не як два окремі види капіталу, не як капітал двох окремих видів, а як різні *формальні визначення того самого капіталу*,— викликала велику плутанину в політичній економії. Якщо ті чи інші економісти трималися однієї із сторін якогось матеріального продукту, згідно з якою його слід було б визнати оборотним капіталом, то неважко було показати протилежну сторону цього продукту, і навпаки. Капітал як єдність обігу і виробництва водночас є і їх відмінністю, і до того ж відмінністю в просторі й часі. У кожному з двох моментів форма капіталу байдужа по відношенню до іншого моменту. Для окремого капіталу перехід з однієї форми в іншу є випадковим, залежним від зовнішніх обставин, які не піддаються контролю. Тому *той самий* капітал завжди виступає в обох визначеннях, а це проявляється у тому, що одна частина капіталу виступає в одному визначенні, [VI—21] а друга — в другому. Одна частина капіталу виступає як закріплений капітал, друга частина — як оборотний капітал. Оборотний капітал береться тут не в тому розумінні, ніби він перебуває у *фазі власне обігу* на відміну від *фази виробництва*, а в тому розумінні, що у фазі, де він перебуває, він перебуває в ній як у *плинній* фазі, як у здійснюючій процес фазі, що переходить в другу; в жодній із фаз як такий він не затримується, і, таким чином, в жодній із фаз не гальмується його сукупний процес.

Наприклад: промисловець застосовує у виробництві тільки частину того капіталу,

який він має (чи взятий він у позичку чи власний капітал, тут це значення не має, а якщо розглядати сукупний капітал, то це не має значення також і для економічного процесу), оскільки для іншої частини капіталу необхідний певний час, перш ніж вона повернеться з обігу. У такому разі частина капіталу, що здійснює процес у виробництві, є обіговою, а та, що перебував в обігу,— фіксованою. Тим самим обмежена загальна продуктивність капіталу промисловця; обмежена відтворювана частина його капіталу, обмежена тому й та частина його капіталу, яка надходить на ринок.

Так само й у торговця: одна частина його капіталу закріплена у вигляді *товарного запасу*, друга перебуває в обігу. І хоч у торговця, як і в промисловця, то одна, то друга частина капіталу підходить під вказане визначення, але його сукупний капітал завжди існує в обох визначеннях.

З другого боку, оскільки вказана межа, що впливає з самої природи процесу збільшення вартості, не є фіксованою, а змінюється залежно від обставин, і тому капітал може наближатися до свого адекватного визначення оборотного капіталу то більшою, то меншою мірою; оскільки розпад капіталу на два вказані визначення — так що процес збільшення вартості разом з тим є процесом знецінення — суперечить тенденції капіталу до можливо більшого зростання вартості, то капітал винаходить засоби для того, щоб скоротити фазу закріпленості. Крім того, замість одночасного співіснування капіталу в обох вказаних визначеннях, вони *чергуються один з одним*. В один період процес виступає як цілком плинний — це період найбільшого зростання вартості капіталу; в другий період, що виступає реакцією на перший, тим сильніше виявляється інший момент — це період найбільшого знецінення капіталу і припинення процесу виробництва. Моменти, коли обидва визначення виступають поряд одне з одним, самі являють собою тільки проміжні періоди між цими бурхливими переходами і переворотами.

Досить важливо встановити ці визначення оборотного і фіксованого капіталу як *визначення форми* капіталу взагалі, оскільки в протилежному разі не можуть бути зрозумілими багато явищ буржуазної економіки: періоди економічного циклу, який суттєво підрівняється від одноразового обороту капіталу; вплив нового попиту; навіть вплив на загальне виробництво нових країн, що виробляють золото й срібло. Ні до чого говорити про ті стимули, які дають [капіталістичному виробництву] австралійське золото або нововідкритий ринок. Якби у природі капіталу не було закладене те, що він ніколи не може бути цілком зайнятий виробництвом, тобто завжди повинен бути частково *фіксований*, знецінений, непродуктивний, то ніякі стимули не могли б спонукати його до розширення виробництва. З другого боку, перед нами ті безглузді суперечності, в які впадають економісти — навіть Рікардо,— вважаючи, що капітал завжди цілком зайнятий виробництвом, і тому пояснюючи розширення виробництва виключно тільки виникненням нового капіталу. У такому разі будь-яке розширення виробництва повинно було б передбачати попереднє розширення виробництва або

попереднє збільшення продуктивних сил.

Ці межі виробництва, яке базується на капіталі, ще значно більшою мірою властиві попереднім способам виробництва, оскільки вони ґрунтуються на обміні. Але ці межі не становлять закону виробництва взагалі. Як тільки мінова вартість перестане утворювати межу для матеріального виробництва і її межа буде визначатися її відношенням до цілісного розвитку індивіда, то відпаде вся ця історія з її конвульсіями і стражданнями. Коли вище ми бачили, що гроші долають межі мінової торгівлі лише тим шляхом, що вони надають їм загального характеру, тобто цілком відділяють одне від одного купівлю і продаж^{*}, — то далі ми побачимо, що *кредит* долає вказані межі збільшення вартості капіталу також тільки тим шляхом, що він надає їм найбільш загальної форми, встановлюючи як два періоди надвиробництва і недовиробництва.

[2] ВИТРАТИ ОБІГУ. ЧАС ОБІГУ І РОБОЧИЙ ЧАС. [ОБОРОТ КАПІТАЛУ І ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ КАПІТАЛУ]

Та вартість, яку капітал устанавлює протягом одного періоду обігу, одного *обороту*, дорівнює вартості, встановленій у процесі виробництва, тобто дорівнює відтвореній вартості плюс новостворена вартість. Чи будемо ми вважати закінченням обороту той пункт, де товар перетворився в гроші, чи той пункт, до гроші знову перетворилися в умови виробництва, — результат обороту, чи виражений він в грошах чи в умовах виробництва, завжди абсолютно дорівнює вартості, встановленій у процесі виробництва. Тут ми прирівнюємо до нуля фізичну доставку продукту на ринок; або, точніше, ми включаємо її в безпосередній процес виробництва. Економічний обіг продукту починається тільки після того, як він опинився у вигляді товару на ринку — тільки тоді продукт здійснює обіг. Тут ідеться лише про економічні відмінності, визначення, моменти обігу, а не про фізичні умови переходу готового продукту як товару в другу фазу — в обіг; так само мало нас цікавить той технологічний процес, завдяки якому сировину було перетворено в продукт. Більша чи менша віддаленість ринку від виробника і т. д. нас тут іще не цікавить.

Насамперед ми хочемо констатувати, що витрати, які впливають з проходження [капіталу] через різні економічні моменти як такі, *витрати обігу* як такі, нічого не додають до вартості продукту, не є витратами, зумовлюючими вартість, хоч би яка праця була пов'язана з цими процесами. Вони становлять всього лише *відрахунки із створеної вартості*. Якби кожний з двох індивідів сам був виробником свого продукту, але їх праця ґрунтувалася б на поділі праці, так що вони взаємно обмінювалися б між

^{*} Див. цей том, частина I, стор.85-86. Ред.

собою і використання їх продукту для задоволення їх потреб залежало б від цього обміну,— то очевидно, що час, потрібний їм для обміну, тобто для того, щоб торгуватися, вираховувати, перш ніж вони домовляться між собою, зовсім нічого не додасть ні до їх продуктів, ні до мінової вартості цих продуктів.

Якби *A* заявив *B*, що обмін забирає в нього стільки-то часу, то *B* так само вчинив би по відношенню до *A*. Кожний із них втрачає при обміні таку саму кількість часу, як і другий. Час обміну у них спільний. Якби *A* зажадав за свій продукт 10 талерів — його еквівалент — і ще 10 талерів за час, потрібний йому для того, щоб одержати від *B* ці 10 талерів, то *B* сказав би, що *A* цілком дійшов до того, щоб його помістити в божевільню. Ця втрата часу впливає з поділу праці і необхідності обміну. Якби *A* виробляв усе сам, то він не став би гаяти частини свого часу на обмін з *B* або на перетворення свого продукту в гроші, а грошей — знову в продукт.

Витрати обігу у власному розумінні (а в грошовій операції [Gelgeschäft] вони набувають більш самостійного розвитку) не зводяться до продуктивного робочого часу. А за своєю природою вони і обмежуються часом, необхідним для перетворення товару в гроші, а грошей — знову в товар, тобто часом, потрібним для переведення капіталу з однієї форми в іншу. Якби *B* і *A* побачили, що вони можуть зекономити час, взявши в посередники третю особу *C*, яка віддасть свій час цьому *процесові обігу*,— за обставин, які, наприклад, могли б настати, якби була достатня кількість учасників обміну, достатня кількість суб'єктів процесів обігу для того, щоб час, який витрачається [на акти обміну] по чергово кожним з них протягом року, в сумі дорівнював би одному рокові; якби, припустимо, кожний індивід мав би по чергово витрачати $\frac{1}{60}$ року на акт обігу, а їх всього було б 50,— тоді один індивід міг би присвятити весь свій час цьому заняттю. Для цього індивіда, якби йому оплачували тільки його необхідний робочий час, тобто якби він весь свій час повинен був віддавати в обмін на життєві засоби, то винагорода, яку він одержував би, являла б собою заробітну плату. Але якби він ставив у рахунок увесь свій час, то одержувана ним плата була б еквівалентом, об'єктивованим робочим часом. Так ось, цей індивід нічого не додав би до вартості, а тільки ділив би з капіталістами *A*, *B* і т. д. їх додаткову вартість. Вони на цьому виграли б, оскільки, згідно з припущенням, зменшилося б відрахування з їх додаткової вартості [на операції по обміну]. (Капітал не є ні простою кількістю, ні простою операцією; а він є і те, і друге водночас.)

Самі *гроші*,— [VI—22], оскільки вони складаються з дорогоцінних металів або оскільки взагалі їх виробництво, наприклад навіть за паперового обігу, пов'язане з витратами, тобто оскільки вони самі потребують робочого часу,— нічого не додають до вартості обмінюваних предметів, мінових вартостей; навпаки, витрати виробництва грошей становлять відрахування з обмінюваних вартостей, відрахування, які лягають у відповідних частках на учасників обміну. Цінність [dieKostbarkeit] знарядь обігу, знарядь обміну виражає тільки *витрати обміну*. Замість того щоб додавати, вони

віднімають частину вартості. Золоті й срібні гроші, наприклад, самі є вартостями, як і інші вартості (вони є ними не в розумінні грошей), оскільки в них уречевлена праця. Але те, що ці вартості служать засобами обігу, становить відрахування з наявного багатства.

Так само стоїть справа і з виробничими витратами обігу капіталу. Обіг капіталу нічого не додає до вартостей. *Витрати обігу* як такі не зумовлюють вартості, а становлять *витрати реалізації вартостей* — відрахування з вартостей. *Обіг* виступає як ряд перетворень, що їх здійснює капітал, але з точки зору вартості він нічого не додає до капіталу, а тільки представляє мого у формі вартості. Та потенційна вартість, яка через обіг перетворюється в гроші, дана як результат процесу виробництва. Оскільки вказаний ряд процесів обігу відбувається в часі і вимагає витрат, витрат робочого часу або уречевленої праці, ці *витрати обігу* становлять відрахування з наявної кількості вартості.

Якщо витрати обігу взяти за нуль, то з точки зору вартості результат *одного* обороту капіталу дорівнює вартості, створеній у процесі виробництва. Це означає, що в цьому випадку вартість, передуюча обігові, є та вартість, яка виходить з обігу. Щонайбільше: в результаті витрат обігу з нього може вийти менша вартість, ніж та, яка ввійшла в нього. З цієї точки зору час обігу нічого не додає до вартості; час обігу не виступає поряд з робочим часом як час, який створює вартість. Якщо в процесі виробництва товару створена вартість, що дорівнює 10 ф. ст., то для того щоб прирівняти вироблений товар до цих 10 ф. ст., тобто до його вартості, існуючої у вигляді грошей, необхідний обіг. Витрати, які викликаються цим процесом, цією зміною форми, є відрахуванням з вартості товару. *Обіг капіталу являє собою зміну форми, якої зазнає вартість, проходячи через різні фази. Час, потрібний для нормального здійснення цього процесу, належить до виробничих витрат обігу, поділу праці, виробництва, яке ґрунтується на обміні.*

Все сказане вище стосується *одного обороту капіталу*, тобто одноразового проходження капіталу через ці різні моменти свого процесу. Вихідною точкою процесу капіталу як вартості є гроші, а закінчується він теж грошми, але більшою кількістю грошей. Відмінність суто кількісна. Таким чином, формула $G - T - T - G$ набула змісту. Якщо ми розглядаємо обіг капіталу до цього пункту, то ми знову опиняємося біля вихідного пункту. Капітал знову перетворився в гроші. Але разом з тим тепер дано і стало умовою те, що ці гроші повинні знову перетворитися в капітал, повинні через купівлю праці, через проходження крізь процес виробництва стати помножувачими себе і зберігаючими себе грошми. Грошова форма капіталу є всього лише формою, однією з багатьох форм, через які капітал проходить у процесі свого метаморфозу.

Але якщо ми розглянемо цей пункт не як кінцевий пункт, а так, як ми повинні його тепер розглядати — як проміжний пункт, або як новий вихідний пункт, як пункт, сам даний процесом виробництва як зникаючий кінцевий пункт і тільки уявний вихідний

пункт,— то стає зрозумілим, що зворотне перетворення вартості, існуючої у вигляді грошей, у вартість, яка здійснює процес, вступає в процес виробництва,— тобто що *поновлення процесу виробництва* — може мати місце тільки тоді, коли завершена відмінна від процесу виробництва частина процесу обігу.

Другий оборот капіталу, зворотне перетворення грошей в капітал як такий, або поновлення процесу виробництва, залежить від того, скільки часу потрібно капіталу для завершення свого обігу, тобто залежить від *часу обігу* капіталу, який розглядається тут у його відмінності від часу виробництва. Але оскільки ми бачили, що створена капіталом сукупна вартість (як відтворена, так і новостворена), яка як вартість реалізується в обігу, визначається виключно процесом виробництва,— то сума вартостей, які можуть бути створені протягом певного проміжку часу, залежить від кількості повторень процесу виробництва за цей період. А повторення процесу виробництва визначається часом обігу, що дорівнює швидкості обігу. Чим швидше відбувається обіг, чим коротший час обігу, тим частіше той самий капітал може повторювати процес виробництва. Отже, сума вартостей (а отже, і додаткових вартостей, оскільки капітал передбачає необхідну працю завжди лише як працю, необхідну для додаткової праці), створених за певний цикл оборотів капіталу, *прямо пропорційна робочому часові і обернено пропорційна часові обігу*. Створена за певний цикл сукупна вартість (отже, і сума створених за цей період додаткових вартостей) дорівнює робочому часові, помноженому на кількість оборотів капіталу.

Інакше кажучи, створена капіталом додаткова вартість тепер вже не визначається просто додатковою працею, привласненою капіталом у процесі виробництва, а визначається коефіцієнтом процесу виробництва, тобто цифрою, що виражає кількість повторень процесу виробництва протягом даного проміжку часу. А цей коефіцієнт визначається часом обігу, потрібним для одного обороту капіталу. Таким чином, сума вартостей (у тому числі й додаткових вартостей) визначається вартістю, створеною за один оборот, помноженою на кількість оборотів протягом певного проміжку часу. Один оборот капіталу дорівнює часові виробництва плюс час обігу. При даному часі обігу сукупний час, потрібний для одного обороту, залежить від часу виробництва. При даному часі виробництва тривалість обороту залежить від часу обігу. Тому час обігу, оскільки він визначає сукупну масу часу виробництва протягом даного проміжку часу, оскільки від нього залежить повторення процесу виробництва, його поновлення в даний період,— сам є моментом виробництва, або, точніше, виступає межею виробництва.

Природа капіталу, природа виробництва, яке на ньому ґрунтується, така, що час обігу стає моментом, який визначає робочий час, визначає творення вартості. Тим самим заперечується самотійність робочого часу, і процес виробництва сам виступає як визначуваний обміном, так що суспільний зв'язок і залежність від нього фігурують у безпосередньому виробництві не тільки як матеріальний момент, але й як

економічний момент, як визначення форми. Максимум обігу — межа поновлення процесу виробництва через обмін — напевно, визначається тривалістю часу виробництва протягом одного обороту.

Припустимо, що процес виробництва певного капіталу,— тобто час, потрібний капіталові для того, щоб відтворити свою вартість і створити додаткову вартість (інакше кажучи, час, необхідний для виготовлення такої кількості продукту, яка дорівнює сукупній вартості виробляючого капіталу плюс додаткова вартість),— триває три місяці. Тоді капітал ні за яких обставин не міг би поновлювати процес виробництва, або процес збільшення вартості, частіше, ніж 4 рази на рік. Максимальною кількістю оборотів капіталу було б 4 обороти на рік, тобто в цьому випадку не було б ніяких перерв між закінченням однієї фази виробництва і поновленням іншої. Максимальна кількість оборотів відповідала б безперервності процесу виробництва, так що, як тільки продукт був би завершений, нова сировина знову перероблялася б у продукт. Ця безперервність не зводилася б тільки до безперервності в середині однієї [VI—23] фази виробництва, а мала б місце *безперервність самих цих фаз*.

Припустимо тепер, що наприкінці кожної фази капіталові потрібний один місяць часу обігу, для того щоб знову набути форми умов виробництва, так що капітал міг би здійснити за рік тільки три обороти. У першому випадку число оборотів дорівнює 1 фазі, помноженій на 4; або дорівнює 12 місяцям, поділеним на 3. Максимум капіталістичного творення вартості за даний проміжок часу дорівнює цьому проміжкові часу, поділеному на тривалість процесу виробництва (на час виробництва). У другому випадку капітал здійснив би тільки 3 обороти за рік; процес збільшення вартості повторився б тільки 3 рази. Отже, кількість процесів збільшення вартості такого капіталу дорівнювала б $12 : 4 = 3$. Дільником тут є сукупний час обігу, потрібний капіталу,— 4 місяці; або час обігу, потрібний капіталу для однієї фази виробництва [тобто 1 місяць], помножений на число, що виражає відношення 12 місяців року до 3 місяців цього часу обігу в межах одного року [тобто помножений на 4].

У першому випадку число оборотів дорівнює 12 місяцям, року, тобто даному часу, поділеному на час однієї фази виробництва, або на тривалість часу самого виробництва. У другому випадку воно дорівнює тому ж самому часу, поділеному на [сукупний] час обігу. Максимум збільшення вартості капіталу, так само як і безперервність процесу виробництва, має місце и тому випадку, коли час обігу за припущенням дорівнює нулю; отже, це означає, що усунені ті умови, за яких виробляє капітал, усунена його обмеженість часом обігу, необхідність проходити різні фази свого метаморфозу. Необхідною тенденцією капіталу є прагнення прирівняти час обігу до нуля, тобто усунути самого себе, оскільки лише завдяки капіталові час обігу стає моментом, що визначає час виробництва. Це рівносильно усуненню необхідності

обміну, грошей і поділу праці, що ґрунтується на обміні і грошах, тобто рівносильно усуненню самого капіталу.

Якщо ми на деякий час абстрагуємося від перетворення додаткової вартості в додатковий капітал, то капітал, що дорівнює 100 талерам, який у процесі виробництва виробив би 4% додаткової вартості на весь капітал, у першому випадку був би відтворений 4 рази і на кінець року дав би 16% додаткової вартості. Капітал на кінець року дорівнював би 116 талерам. Вийшло б те ж саме, що капітал, який дорівнює 400 талерам, здійснив би один оборот за рік при тих самих 4% додаткової вартості. Щодо річного виробництва товарів і вартостей додаткова вартість [при чотирьох оборотах на рік] почотверилася б. У другому випадку капітал у 100 талерів створив би тільки 12% додаткової вартості, і наприкінці року сукупний капітал дорівнював би 112 талерам. Щодо річного продукту — як щодо вартостей, так і щодо споживних вартостей, — то відмінність тут ще значніша. У першому випадку, наприклад, при капіталі в 100 талерів перетворено в чоботи на 400 талерів шкіри, а в другому випадку — тільки на 300 талерів.

Тому збільшення сукупної вартості капіталу визначається тривалістю фази виробництва, — яку ми тут поки що ототожнюємо з робочим часом, — помноженою на кількість оборотів, або поновлень цієї виробничої фази протягом даного проміжку часу. Якби обороти визначалися тільки тривалістю фази виробництва, то збільшення сукупної вартості просто визначалося б кількістю фаз виробництва, які містяться в даному проміжку часу; інакше кажучи, обороти абсолютно визначилися б самим часом виробництва. *Це був би максимум збільшення вартості.* Звідси ясно, що розглядуваний абсолютно час обігу являє собою відрахування з максимуму збільшення вартості, зменшує абсолютне збільшення вартості. Тому неможливо, щоб будь-яка швидкість обігу, або будь-яке скорочення часу обігу могли привести до більшого зростання вартості, ніж те збільшення вартості, яке дано самою фазою виробництва. Тим максимумом, який могла б дати швидкість обігу, якби вона виросла до ∞ , було б перетворення часу обігу в нуль, тобто його самоусунення. Тому час обігу не може бути позитивним моментом, створюючим вартість, оскільки його усунення — обіг без часу обігу — означало б максимум збільшення вартості, його заперечення було б рівносильне найвищому утвердженню продуктивності капіталу. {Продуктивність капіталу як капіталу являє собою не продуктивну силу, що збільшує кількість споживних вартостей, а його здатність створювати вартості; той ступінь, у якому він виробляє вартість.} Загальна продуктивність капіталу дорівнює тривалості однієї фази виробництва, помноженій на кількість її повторень за певний період. А кількість цих повторень визначається часом обігу.

Припустимо, що капітал у 100 талерів здійснює за рік 4 обороти, тобто 4 рази здійснює процес виробництва. Тоді, якщо додаткова вартість щоразу становить 5%, то додаткова вартість, створена на кінець року, дорівнювала б 20 талерам для капіталу в

100 талерів; з другого боку, для капіталу в 400 талерів, який здійснює один оборот на рік при тій же процентній нормі, вона теж дорівнювала б 20 талерам. Таким чином, капітал у 100 талерів при 4 оборотах на рік дає 20% прибутку, в той час як учетверо більший капітал при одному обороті дає тільки 5% прибутку. (При ближчому розгляді відразу виявиться, що додаткова вартість тут абсолютно однакова.) Таким чином, величина капіталу, очевидно, може бути замінена швидкістю обігу, а швидкість обігу — величиною капіталу. Звідси виникає видимість того, що час обігу сам по собі продуктивний. Тому, скориставшись даним прикладом, необхідно з'ясувати це питання.

Виникає ще й інше питання: коли 100 талерів здійснюють 4 обороти на рік, даючи щоразу, припустімо, 5%, то на початку другого обороту можна приступити до процесу виробництва з 105 талерами, а продукт становив би $110\frac{1}{4}$ талера; капітал на початку *третього обороту* дорівнював би $110\frac{1}{4}$ талера, а продукт — $115\frac{61}{80}$ талера; капітал на початку четвертого обороту становить $115\frac{61}{80}$ талера, а наприкінці його — $121\frac{881}{1600}$ талера. Самі числа тут ролі не відіграють. Суть справи в тому, що коли капітал у 400 талерів здійснює за рік тільки один оборот при нормі прибутку 5%, то прибуток може дорівнювати лише 20 талерам; навпаки, якщо вчетверо менший капітал здійснює 4 обороти на рік при тій же нормі прибутку, то його прибуток більше на $1 + \frac{881}{1600}$ талера. Таким чином, виходить, що завдяки одному лише моменту обороту — завдяки повторенню,— тобто завдяки моменту, який визначається часом обігу, або, точніше, завдяки моменту, який визначається *обігом*, вартість не тільки реалізується, але й абсолютно зростає. Це також необхідно дослідити.

Час обігу виражає тільки швидкість обігу; швидкість обігу становить тільки межу, утворювану обігом. *Обіг без часу обігу* — тобто перехід капіталу з однієї фази в іншу з тією самою швидкістю, з якою здійснюється зміна понять — був би максимумом, тобто збігом поновлення процесу виробництва з його закінченням.

Акт обміну — а економічні операції, через які здійснюється обіг, зводяться до ряду послідовних обмінів, аж До того пункту, де капітал відноситься не як товар до грошей або як гроші до товару, а як вартість до своєї специфічної споживної вартості, до праці,— акт обміну вартості в одній формі на вартість в іншій формі, грошей на товар чи товару на гроші (а це — моменти простого обігу), зумовлює вартість одного товару в іншому товарі і таким шляхом реалізує його як мінову вартість; або ж зумовлює товари як еквіваленти. Отже, акт обміну тому *зумовлює вартості*, що вони передбачені; він реалізує *визначення* об'єктів обміну як вартостей. Але такий акт, який зумовлює товар як *вартість*, або, що те ж саме, робить інший товар його *еквівалентом*, або, що знов-таки те ж саме, встановлює *рівноцінність* обох товарів,— напевно, так само нічого не додає до самої вартості, як знак \pm не збільшує і не зменшує цифру, що стоїть за ним.

Коли я беру 4 із знаком плюс чи мінус, то при цій операції 4, незалежно від знаків,

залишається рівним самому собі, а не перетворюється в 3 чи 5. Так само, коли я [VI—24] міняю один фунт бавовни, що коштує 6 пенсів, на 6 пенсів, то він виступає як вартість, і можна також сказати, що 6 пенсів виступають як вартість в одному фунті бавовни; інакше кажучи, робочий час, що міститься в 6 пенсах (тут 6 пенсів розглядаються як *вартість*), тепер виражено в іншій матеріалізації того самого робочого часу. Але оскільки через акт обміну як фунт бавовни, так і 6 пенсів міддю прирівнюються до своєї вартості, то неможливо, щоб у результаті цього обміну кількісно виросла вартість чи то бавовни, чи то шести пенсів, чи то сума їх вартостей.

Установлюючи еквіваленти, обмін змінює лише форму, реалізує потенційно існуючі вартості,— якщо хочете, реалізує ціни. Установлення еквівалентів, наприклад прирівнювання товарів *a* і *b*, не може підвищити вартості товару *a*, оскільки це є такий акт, через який товар *a* прирівнюється до своєї власної вартості, тобто береться не як щось нерівне їй; він не дорівнює їй тільки щодо форми, оскільки раніше він не виступав як вартість; разом з тим це є такий акт, через який вартість товару *a* прирівнюється до вартості товару *b*, а вартість товару *b* прирівнюється до вартості товару *a*. Сума обмінаних вартостей дорівнює вартості товару *a* плюс вартість товару *b*. Кожний з товарів залишається рівним своїй власній вартості; отже, їх сума дорівнює сумі їх вартостей. Тому обмін, як *установлення еквівалентів*, за своєю природою не може збільшити ні суми вартостей, ні вартості обмінаних товарів. (Та обставина, що при обміні на працю справа стоїть інакше, пояснюється тим, що споживна вартість праці сама *створює вартість*, але це безпосередньо не пов'язано з міноюю вартістю праці.)

Подібно до того як одна операція обміну не може збільшити вартості обмінаного, так цього не може зробити і сума мінових операцій.

{З'ясувати це цілком необхідно, оскільки розподіл додаткової вартості між капіталами, *розрахунок* сукупної додаткової вартості між окремими капіталами — ця *вторинна* економічна операція — викликає такі явища, які в звичайній політичній економії змішуються з первинними операціями.}

Чи повторив я акт, що не створює вартості, один раз чи нескінченну кількість разів, від цього повторення він не змінює своєї природи. Повторення акту, що не створює вартості, ніколи не може стати актом, що створює вартість. Наприклад, $\frac{1}{4}$ виражає певну пропорцію. Якщо я перетворю цю $\frac{1}{4}$ в десятковий дріб, тобто якщо я прирівнюю її до 0,25, то зміниться її форма. За такої зміни форми сама величина дроби залишається тією самою. Так само, коли я перетворюю товар у форму грошей чи гроші у форму товару, вартість залишається тією самою, але її форма змінюється.

Отже, зрозуміло, що обіг — оскільки він зводиться до ряду операцій, що становлять обмін еквівалентів,— не може збільшувати вартості товарів, які перебувають в обігу. Тому якщо для здійснення цієї операції потрібен робочий час, тобто якщо для цього повинні бути спожиті вартості (бо всяке споживання вартостей

зводиться до споживання робочого часу або уречевленого робочого часу, продуктів), отже, якщо обіг викликає витрати, а час обігу вимагає витрат робочого часу, то це — відрахування, відносно зменшення вартостей, що перебувають в обігу, знецінення їх у розмірі витрат обігу.

Якщо уявити собі двох працівників, що обмінюються один з одним, рибалку й мисливця, то час, який обидва вони втрачають на обміні, не дає ні риби, ні дичини, а становить відрахування з того часу, протягом якого обидва вони можуть створювати вартості, один — ловити рибу, другий — полювати, уречевлюючи свій робочий час в якій-небудь споживній вартості. Якби рибалка захотів винагородити себе за цей збиток за рахунок мисливця, вимагаючи собі більше дичини чи віддавши йому менше риби, то той з таким же правом міг би вчинити так само. Збиток був би для них спільним. Ці витрати обігу, витрати обміну могли б становити тільки відрахування із сукупного виробництва обох працівників і сукупного творення ними вартостей. Якби вони доручили здійснювати цей обмін третій особі Сі, таким чином, не втрачали б на цьому безпосереднього робочого часу, то кожний з них повинен був би віддавати посереднику Свідповідну частку свого продукту. При цьому вони могли б домогтися лише деякого зменшення збитку. Але якби вони працювали як колективні власники, то мав би місце не обмін, а колективне споживання. Тому витрати обміну відпали б. Відпав би не поділ праці [взагалі], а поділ праці, який ґрунтується на обміні. Тому погляд Дж.-Ст. Мілля на витрати обігу як на *необхідну плату за поділ праці** неправильний. Це лише витрати стихійного поділу праці, яка ґрунтується не на спільній власності, а на приватній власності.

Тому витрати виробництва як такі, тобто викликане операцією обміну та рядом мінових операцій споживання робочого часу або уречевленого робочого часу, вартостей, становлять відрахування або з часу, що витрачається на виробництво, або з вартостей, створених виробництвом. Витрати обігу ніколи не можуть збільшити вартість. Вони належать до числа *fausfraisdeproduction*** , і ці *fausfraisdeproduction* являють собою іманентні витрати виробництва, яке ґрунтується на капіталі. Купецька операція [Kaufmannsgeschäft] і тим більше власне грошова операція [Geldgeschäft] — оскільки вони є тільки операціями обігу як такого, тобто, наприклад, визначають ціни (вимірюють вартості і обчислюють їх), взагалі зумовлюють ці мінові операції як функцію, що стала самостійною внаслідок поділу праці, втілюють у собі цю функцію сукупного процесу капіталу — являють собою всього лише *fausfraisdeproduction* капіталу. Тією мірою, якою вони зменшують ці *fausfrais*, вони додають дещо до виробництва, але не тому, що створюють вартість, а тому, що зменшують заперечення створених вартостей. Якби вони виконували тільки такі функції, то завжди становили б лише мінімум вказаних *fansfraisdeproduction*.

* Див. цей том, частина II, стор. 107. Ред.

** - побічних, непродуктивних витрат виробництва. Ред.

Якщо вони дають можливість виробникам створювати більше вартостей, ніж це було б можливо без такого поділу праці, і до того ж настільки більше, що після оплати цієї функції залишається деякий надлишок, то фактично вони збільшують виробництво. Проте вартості збільшилися тут не тому, що операції обігу створили вартість, а тому, що вони поглинули менше вартості, ніж зробили б це в іншому випадку. Але ці операції обігу є необхідною умовою для виробництва капіталу.

Той час, який капіталіст втрачає на обмін, не є, як такий, відрахуванням з робочого часу. Капіталістом, тобто представником капіталу, персоніфікованим капіталом він є лише тією мірою, якою відноситься до праці як до чужої праці, привласнює собі чужий робочий час і зумовлює його. Отже, витрати обігу, оскільки *вони забирають час у капіталіста*, не існують. Його час визначається як *надлишковий час*: як *неробочий час*, як час, що не створює вартості, незважаючи на те що саме капітал реалізує створену вартість. Та обставина, що робітник змушений працювати протягом додаткового робочого часу, тотожна з тим, що капіталісту не треба працювати і що, таким чином, його час визначається як *неробочий час*, так що він не працює навіть і протягом *необхідного робочого часу*. Робітник змушений працювати протягом додаткового часу для того, щоб одержати можливість уречевити, реалізувати, тобто об'єктивувати необхідний для свого відтворення робочий час. Тому, з другого боку, також і *необхідний робочий час* капіталіста являє собою *вільний час*, час, не потрібний для підтримки безпосереднього існування. Оскільки будь-який *вільний час* є час для вільного розвитку, то капіталіст узурпує *вільний час*, створений робітниками для суспільства, тобто узурпує цивілізацію, і Уейд у цьому розумінні знову-таки має рацію, коли ототожнює капітал і цивілізацію*.

Час обігу — оскільки він забирає час у капіталіста як такого — стосується нас, з економічної точки зору, так само, як час, проведений ним зі своєю утриманкою. Якщо час — гроші, то, з точки зору капіталу, це стосується тільки чужого робочого часу, який, дійсно, в прямому розумінні слова становить гроші капіталу. Щодо капіталу як такого час обігу лише в тому розумінні може збігатися з робочим часом, що він перериває той час, протягом якого капітал може привласнювати чужий робочий час; причому зрозуміло, що це відносне знецінення капіталу не може збільшити, а може тільки зменшити зростання вартості капіталу. Або ж час обігу в тому розумінні збігається з робочим часом, що обіг вимагає від капіталу затрати об'єктивованого чужого робочого часу, вартостей. [VI—25] (Наприклад, якщо капітал повинен платити якомусь іншому капіталові, який бере на себе цю функцію.) В обох випадках час обігу береться до уваги лише тією мірою, якою він являє собою знищення, заперечення чужого робочого часу, чи перериває він процес привласнення капіталом цього чужого робочого часу, чи змушує капітал спожити частину створених вартостей для того, щоб здійснювати

* Див. цей том, частина II, стор. 74. Ред.

операції обігу, тобто для того, щоб виступати капіталом. (Це слід суворо відрізнити від особистого споживання капіталіста.)

Час обігу береться до уваги тільки в його відношенні до часу виробництва капіталу як його межа чи заперечення; але цей час виробництва є той час, протягом якого капітал привласнює собі чужу працю, зумовлений ним чужий робочий час. Відбувається величезна плутанина, коли час, який капіталіст витрачає на обіг, розглядають як час, який створює вартість або навіть додаткову вартість. У капіталу як такого немає ніякого робочого часу, крім часу його виробництва. До капіталіста нам тут немає абсолютно ніякого діла, якщо тільки він не виступає як [персоніфікований] капітал. Та й як капітал він функціонує тільки в тому сукупному процесі [всіх капіталів у їх взаємодії один з одним], який нам доведеться розглянути. Інакше можна було б уявити ще, що *капіталіст може примусити компенсувати себе за той час, протягом якого він не заробляє грошей як найманий робітник іншого капіталіста* — або за те, що він *втрачав цей час*. Він, мовляв, належить до числа витрат виробництва. Той час, який він втрачає чи використовує як капіталіст, з цієї точки зору взагалі є *втрачений час*, витрачений марно. Так званий *робочий час капіталіста*, який, на відміну від робочого часу робітника, повинен начебто становити основу його *прибутку* як особливого виду заробітної плати, — слід розглянути далі.

Дуже часто до чистих витрат обігу зараховують транспорт і т. д., оскільки він пов'язаний з торгівлею. Оскільки торгівля доставляє продукт на ринок, вона надає йому нової форми. Правда, вона змінює тільки його просторове буття. Але спосіб зміни форми нас не стосується. Торгівля надає продуктові нової споживної вартості (і це має силу [для торгівлі в цілому] зверху донизу, аж до роздрібного торговця, який розважує, вимірює, пакує і таким чином надає продуктові форми, придатної для споживання), а ця нова споживна вартість вимагає робочого часу і, отже, водночас є міноюю вартістю. Доставка на ринок належить до самого процесу виробництва. Продукт тільки тоді є товаром, тільки тоді перебуває в обігу, коли він знаходиться на ринку.

[3] ШТОРХ ПРО ОБІГ КАПІТАЛУ.] ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАПІТАЛУ.

РІК ЯК МІРА ОБОРОТІВ ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ

{«У кожній галузі промисловості підприємці стають продавцями продуктів, у той час як решта нації, а часто навіть і чужі нації є покупцями цих продуктів... Постійний, повторюваний безперервно, рух *оборотного капіталу*, що йде від підприємця і повертається до нього в своїй первісній формі, можна порівняти з колом, яке ним описується; звідси назва оборотного, яку носить капітал, і назва обігу — для його руху» (Storch. Cours d'économie politique. Tome 1. Paris, 1823, стор. 404—405).

«У ширшому розумінні слова обіг охоплює рух усякого товару, який обмінюється» (стор. 405). «Обіг

відбувається через акт обміну... З часу введення грошей товари вже не обмінюються, а продаються» (стор. 405—406). «Для того щоб товар перебував в обігу, досить пропозиції... Багатство в обігу: *товар*) (стор. 407). «Торгівля є тільки частина обігу; торгівля охоплює купівлі й продажі, які здійснюються лише торговцями; обіг — купівлі й продажі, які здійснюються всіма підприємцями і навіть всіма жителями» (стор. 408).

«Лише доти, доки *витрата* обігу необхідні для того, щоб *довести товари до споживача*, обіг є реальним, і *його вартість* збільшує річний продукт. З того моменту, коли обіг переходить за цю межу, він стає надмірним і вже нічим не сприяє збагаченню нації» (стор. 409). «За останні роки ми бачили приклади надмірного обігу в Росії, в Санкт-Петербурзі. Застій зовнішньої торгівлі спонукав торговців інакше використати свої бездіяльні капітали, і оскільки вони вже не могли використати їх для імпорту іноземних товарів і для експорту вітчизняних товарів, вони вирішили дістати прибуток шляхом купівлі й перепродажу тих товарів, які перебували на місці. Величезні партії цукру, кави, прядива, заліза і т. д. швидко переходили з рук в руки, і часто товар, не виходячи зі складу, двадцять разів міняв власника. Такий обіг дає торговцям всі можливості для азартної гри, але в той час як він збагачує одних, він розоряє інших, і національне багатство на цьому нічого не виграв. Те само має місце і в грошовому обігу... Такий надмірний обіг, який ґрунтується тільки на простій зміні цін, називають ажіотажем» (стор. 410—411). «Обіг вигідний суспільству лише в тому разі, якщо він необхідний для доставки товарів споживачеві. Будь-який кружний шлях, будь-яка затримка, будь-який проміжний обмін, що не є абсолютно необхідним для досягнення цієї мети або не сприяє *зменшенню витрат обігу*, — шкодять національному багатству, даремно підвищуючи ціни товарів» (стор. 411).

«Обіг є тим більш продуктивним, чим швидше він здійснюється, тобто чим менше часу він відбирає у підприємця для того, щоб той міг збути готовий продукт, який вносить на ринок, і щоб його капітал повернувся до нього в своїй первісній формі» (стор. 411). «Підприємець може поновити виробництво лише після того, як він продасть готовий продукт, а виручені гроші використає на купівлю нової сировини і на нову заробітну плату; отже, чим швидше обіг приводить до цих двох результатів, тим швидше підприємець одержує можливість поновити виробництво і тим більше продуктів дає його капітал протягом даного проміжку часу» (стор. 411—412). «Нація, капітал якої здійснює обіг із швидкістю, достатньою для того, щоб декілька разів на рік повертатися до того, хто вперше привів його в рух, перебуває в такому ж становищі, як землероб у щасливому кліматі, який з тієї самої ділянки землі протягом року може зняти три або чотири урожаї» (стор. 412—413). «Повільний обіг робить дорожчими предмети споживання 1) посередньо, шляхом зменшення тієї маси товарів, яка могла б існувати; 2) безпосередньо, оскільки доки продукт перебуває в обігу, *його вартість прогресивно* зростає в результаті рент із капіталу, витраченого на його виробництво; чим повільніше здійснюється обіг, тим більше нагромаджуються ці ренти, що без користі підвищує ціну товару». «Засоби для скорочення і прискорення обігу: 1) виділення класу працівників, які займаються виключно торгівлею; 2) зручний транспорт; 3) гроші; 4) кредит» (стор. 413).»

Простий обіг складався з великої кількості одночасних або послідовних актів обміну. їх єдність, що розглядається як обіг, існувала, власне кажучи, тільки з точки зору спостерігача. (Обмін може бути випадковим, і він носить більш чи менш такий характер там, де обмежується обміном надлишків, а не охоплює процесу виробництва в цілому.) В обігу капіталу ми маємо ряд мінових операцій, мінових актів, кожний з яких являє собою по відношенню до інших деякий якісний момент, момент у відтворенні і зростанні капіталу. Тут має місце система актів обміну, що являє собою обмін речовин, оскільки розглядається споживна вартість, і зміну форм, оскільки розглядається вартість як така. Продукт відноситься до товару як споживна вартість до мінової вартості; так само товар відноситься до грошей. Тут один ряд досягає своєї вершини. Гроші відносяться до товару, в який вони знову перетворюються, як мінова вартість до споживної вартості; і тим більше так гроші відносяться до праці.

[VI—26] Оскільки капітал у кожний момент процесу сам являє собою можливість

свого переходу в іншу, наступну фазу і, таким чином, можливість всього процесу, що виражає життєвий акт капіталу, оскільки кожний із цих моментів потенційно є капіталом — звідси товарний капітал, грошовий капітал — поряд із тією вартістю, яка дана як капітал у процесі виробництва. Товар може являти собою капітал, доки цей товар може перетворюватися в гроші і, отже, купувати найману працю (додаткову працю). Так стоїть справа з боку *форми*, що виникає з обігу капіталу. З матеріального боку товар залишається капіталом доти, доки цей товар являє собою сировину (у власному розумінні чи напівфабрикат), знаряддя, життєві засоби для робітників. Кожна з цих форм є потенційний капітал. Гроші, з одного боку, є реалізованим капіталом, капіталом як реалізованою вартістю. З цього боку гроші (що розглядаються як кінцевий пункт обігу, де вони разом з тим повинні розглядатися і як вихідний пункт) є капіталом*.

А потім гроші є знову ж таки капіталом особливо в їх відношенні до процесу виробництва, оскільки вони обмінюються на живу працю. При обміні грошей на товар (нова купівля сировини і т. д.), який здійснюється капіталістами, гроші, навпаки, є не капіталом, а засобом обігу, всього лише скороминущим опосередкуванням, за допомогою якого капіталіст обмінює свій продукт на елементи, що його утворюють.

Обіг не є для капіталу всього лише зовнішньою операцією. Якщо капітал виникає тільки в процесі виробництва, через який вартість увічнюється і зростає, то в чисту *форму* вартості — де стерлися як сліди його становлення, так і його специфічне буття у вигляді споживної вартості — він знову перетворюється тільки через перший акт обігу, в той час як повторення процесу виробництва, тобто життєвого процесу капіталу, можливе тільки через другий акт обігу, який полягає в обміні грошей на умови виробництва і утворює вступ до акту виробництва. Отже, обіг входить у поняття капіталу. Якщо спочатку гроші чи нагромаджена праця виступали як передумова *де* обміну з вільною працею, але уявна самостійність об'єктивного моменту капіталу щодо праці була знята і об'єктивована праця, існуюча самостійно у вигляді вартості, постала в усіх відношеннях як *продукт чужої праці*, як *відчужений продукт* самої праці, — то тепер капітал є лише передумовою свого власного обігу (капітал як гроші був передумовою свого становлення капіталом, але капітал як результат вартості, що поглинула й асимілювала чужу працю, виступав як вихідний пункт не обігу взагалі, а *обігу капіталу*), так що капітал існував би самостійно і безвідносно також і без цього процесу. Але *тепер рух тих метаморфозів, які повинен проробити капітал, є умовою самого процесу виробництва* такою ж мірою, як і його результатом.

Тому в своїй реальності капітал виступає як ряд оборотів протягом даного *періоду*. Капітал уже не являє собою *один оборот*, один акт обігу; він є установлення оборотів, установлення всього процесу обігу. Саме творення ним вартості виступає як зумовлене

* — переважно, в справжньому значенні слова. Ред.

обігом (а вартість є капіталом тільки як вартість, що увічнює і помножує себе): 1) *якісно*, оскільки капітал не може поновити фазу виробництва, не пройшовши через фазу обігу; 2) *кількісно*, оскільки маса вартостей, створюваних капіталом, залежить від числа його оборотів протягом даного періоду; 3) оскільки, отже, час обігу в обох відношеннях є обмежуючим началом, межею часу виробництва, і *viceversa**. Тому капітал є по суті *оборотним капіталом*. Якщо в цеху, де здійснюється процес виробництва, капітал виступає як власник і господар, то з боку обігу він виступає як залежний і зумовлений суспільним зв'язком, який, з тієї точки зору, на якій ми тепер іще перебуваємо, примушує капітал вступати в процес простого обігу і фігурувати поперемінно то як T по відношенню до G , то як G по відношенню до T .

Проте цей обіг є туманом, за яким схований ще цілий світ, світ взаємозв'язків капіталу, які цю виникаючу з обігу, з суспільного спілкування власність приковують до суспільного спілкування і позбавляють її характеру самодостатньої власності і незалежності, притаманної такій власності. Перед нами вже відкрилися дві перспективи на цей світ, що лежить ще вдалині: [по-перше] в тому пункті, де обіг капіталу виштовхує з кругообороту капіталу породжену ним у формі продукту вартість, що перебуває в обігу; і, по-друге, в тому пункті, де капітал утягує з обігу в свій кругообіг який-небудь інший продукт; сам цей продукт капітал перетворює в один із моментів свого буття. У другому пункті капітал передбачає виробництво, але не своє власне безпосереднє виробництво. У першому пункті капітал може передбачати виробництво, якщо його продукт сам є сировиною для іншого виробництва; або ж капітал може передбачати споживання, якщо він надав продуктові закінченої форми, придатної для споживання. Зрозуміло, що споживання не повинне *прямо* входити в кругообіг капіталу. Обіг капіталу у власному розумінні, як ми побачимо далі, є ще тільки обіг між різними діловими людьми. Обіг між діловими людьми і споживачами, тотожний з роздрібною торгівлею, становить другий кругообіг, який не включений в безпосередню сферу обігу капіталу і який капітал проходить після того, як ним пройдено перший кругообіг, і одночасно поряд із ним. *Одночасність різних кругообігів капіталу*, так само як і одночасність його різних визначень, стає зрозумілою тільки в тому разі, якщо припустити наявність багатьох капіталів. Так само процес життя людини полягає в проходженні нею різних вікових періодів. Але разом з тим всі вікові періоди людини існують поряд, будучи розподілені між різними індивідами.

Оскільки процес виробництва капіталу разом з тим є технологічний процес — просто процес виробництва,— а саме, виробництво певних споживних вартостей через певний вид праці, одне слово, процес, який здійснюється таким способом, який визначається самою цією метою; оскільки з усіх цих процесів виробництва

* - навпаки. Ред.

найфундаментальнішим є той, через який тіло відтворює необхідний для нього обмін речовин, тобто створює життєві засоби у фізіологічному розумінні; оскільки цей процес виробництва збігається в землеробством, а це останнє одночасно дає також безпосередньо (наприклад, у вигляді бавовни, льону і т. д.) чи посередньо, через тварин, яких воно годує (шовк, вовна і т. д.), значну частину сировини для промисловості (власно кажучи, всю сировину, яка не належить до видобувної промисловості); оскільки відтворення в землеробстві помірної смуги (батьківщини капіталу) пов'язане з загальним обертанням Землі навколо Сонця, тобто оскільки врожаї здебільшого вбираються *один раз па рік*,— остільки *рік* (тільки він по-різному обчислюється для різних видів виробництва) береться як загальний період, на основі якого обчислюється і вимірюється сума оборотів капіталу, подібно до того як *природний робочий день* став такою самою природною одиницею — мірою робочого часу. Тому при обчисленні прибутку, а ще більше — процента, ми й бачимо єдність часу обігу і часу виробництва, бачимо капітал, даний як така єдність і вимірюючий сам себе. Сам капітал як *здійснюючий процес*—тобто здійснюючий оборот [VI-27] розглядається як *працюючий капітал*, а плоди, які він, як передбачається, дає, обчислюються відповідно до його робочого часу загальної тривалості одного обороту. Містифікація, яка при цьому відбувається, закладена в природі капіталу.

[4] ВІДМІННІСТЬ МІЖ ОСНОВНИМ І ОБОРОТНИМ КАПІТАЛОМ У ТРАКТУВАННІ БУРЖУАЗНИХ ЕКОНОМІСТІВ]

Перед тим як детальніше обговорити вищенаведені міркування, поглянемо спочатку, які відмінності між *основним капіталом* і *оборотним капіталом* висувуються економістами. Раніше ми вже знайшли той новий момент, який долучається при обчислюванні прибутку на відміну від додаткової вартості. Так само тепер уже повинен виявитись якийсь новий момент у відмінності між прибутком і процентом. Додаткова вартість по відношенню до *оборотного капіталу*, напевно, виступає як прибуток на відміну від *процент* як додаткової вартості по відношенню до *основного капіталу*.

Прибуток і процент являють собою форми додаткової вартості. Прибуток міститься в *ціні*. Тому він кінчається й реалізується, коли капітал досягає того пункту свого обігу, де він знову перетворюється в гроші, або переходить зі своєї форми товару у форму грошей. Про разюче невігластво, на якому ґрунтується полеміка Прудона проти процента, слід сказати пізніше.

(Тут ще раз, щоб не забути, слід зауважити з приводу Прудона: додаткову вартість, яка завдає стільки клопоту всім рикардіанцям і антирикардіанцям, цей сміливий мислитель пояснює, просто містифікуючи її: «будь-яка праця дає надлишок, а це

висуваю як аксіому»... Подивитися саму формулу в зошиті ⁴¹. Ту обставину, що робітники *працюють понад* необхідну працю, Прудон перетворює в якусь містичну властивість праці. Самим тільки зростанням продуктивної сили праці цього не поясниш; це зростання може збільшити кількість продуктів, що виробляються протягом певного робочого часу, але воно не може надати їм ніякої додаткової вартості. Зростання продуктивної сили праці має тут значення лише в тій мірі, в якій воно вивільнює додатковий час, час для праці понад необхідної. Єдиним *позаекономічним* фактом при цьому є те, що людині не потрібно витратити весь свій час на виробництво предметів необхідності, що крім робочого часу, необхідного для підтримки свого існування, вона має в своєму розпорядженні ще вільний час, який, отже, вона може витратити також і на додаткову працю. Але в цьому нема зовсім нічого містичного, оскільки її потреби такі ж мізерні в первісному стані, як і її робоча сила [Arbeitskraft], А наймана праця взагалі з'являється тільки тоді, коли розвиток продуктивних сил уже настільки прогресував, що вивільнилася значна кількість часу: це вивільнення вже виступає тут як історичний продукт. Невігластво Прудона може зрівнятися тільки з тим поясненням, яке дає Бастіа зниженню норми прибутку, припускаючи, що це зниження еквівалентне зростанню норми заробітної плати^{*}. Бастіа виражає цю запозичену ним у Кері нісенітницю двояко: по-перше, знижується *норма* прибутку (тобто відношення додаткової вартості до застосовуваного капіталу); по-друге, знижуються ціни, але вартість, тобто загальна сума цін, збільшується, що й означає тільки те, що зростає валовий прибуток, а не норма прибутку.)

* * *

По-перше, [економісти розуміють основний капіталі у наведеному вище значенні *фіксованого* капіталу (J.St. Mill. Essays on some unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стор. 55), капіталу закріпленого, невільного, такого, який не реалізується, застряв в одній із фаз свого сукупного процесу обігу. У цьому розумінні Дж.-Ст. Мілль, так само як і Бейлі в наведених вище цитатах^{**}, правильно говорять про те, що значна частина капіталу країни завжди лежить без застосування.

«Відмінність між основним і оборотним капіталом — більш уявна, ніж реальна; наприклад, золото а основним капіталом і лише тією мірою оборотним, якою воно витрачається на позолоту і т. д. Кораблі — основний капітал, хоч у буквальному розумінні вони перебувають в обігу. Акції іноземних залізниць становлять предмет торгівлі па наших ринках; так само і наші залізниці можуть опинитися на світовому ринку, і в цьому розумінні вони є оборотним капіталом нарівні з золотом» (A. Anderson. The Recent Commercial Distress. London, 1847, стор. 4).

За Сеєм [основний капіталі, це капітал,

«настільки пов'язаний в якимсь одним *видом виробництва*, що його вже не можна звідти вилучити для того, щоб присвятити його якомусь *іншому виду виробництва*»⁴².

Тут має місце ототожнення капіталу а певного споживною вартістю, із споживного

* Див. цей том, част. II, стор. 243-247. Ред.

** Див. цей том, част. II, стор. 72-74, 106-108. Ред.

вартістю для процесу виробництва. Ця *пов'язаність* капіталу як вартості з особливою споживною вартістю — споживною вартістю у сфері виробництва — в усякому разі є важливим моментом. Цим [основний капітал] схарактеризований більше, ніж нездатністю до обігу, яка, власне, свідчить лише про те, що основний капітал являє собою протилежність оборотному капіталу.

У своїй книзі «The Logic of Political Economy» (London, 1844, стор. 113-114) *Де Квінсі* говорить таке:

«*Оборотний капітал*, у своїй нормальній ідеї, означає *який би там не був фактор*» (прекрасний логік), «що, будучи продуктивно використаний, гине в процесі самого акту використання».

(Відповідно до цього *оборотним капіталом* будуть вугілля і *мастило*, але не бавовна і т. д. Адже не можна сказати, що бавовна, перетворена на прядиво чи ситець, гине, хоч подібне перетворення, безсумнівно, означає продуктивне споживання бавовни.)

«Капітал є *основним*, якщо він все знову й знову використовується для тієї самої операції, і чим більша кількість повторень, тим з більшою підставою *інструмент, двигун чи машина* можуть бути підведені під найменування основного капіталу» (тим же, стор. 114).

Згідно з цим поглядом, оборотний капітал гине, споживається в акті виробництва, а основний капітал — який для більшої ясності визначається як *інструмент, двигун чи машина* (отже, з цього визначення виключається, наприклад, меліорація ґрунту) — постійно служить для тієї самої операції. Розмежування торкається тут лише технологічної відмінності у виробничому акті, але не має ніякого відношення до форми; оборотний і основний капітал, у тих відмінностях, які тут зазначаються, хоч і мають специфічні ознаки, через які один «який би там не був фактор» є основним, а другий — оборотним капіталом, але жоден з них не має тих властивостей, які давали б йому право на «найменування» капіталу.

На думку Рамсея («An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh, 1836),

«тільки *фонд життєвих засобів* є *оборотним капіталом*, оскільки капіталіст повинен одразу з ним розлучитися і він *зовсім не входить у процес відтворення*, а безпосередньо обмінюється на живу працю з метою споживання. Решта капіталу (також і сировина) залишається у володінні його власника чи підприємця доти, доки *продукт не буде завершений*» (стор. 21). «*Оборотний капітал* складається виключно з продуктів харчування та інших предметів необхідності, авансованих робітникам до завершення продукту їх праці» (стор. 23).

Стосовно *фонду життєвих засобів* Рамсей має рацію остільки, оскільки це єдина частина капіталу, яка перебуває в обігу під час самої фази виробництва і з цієї точки зору є оборотним капіталом *parexcellence**. З другого боку, неправильно, що основний капітал залишається у володінні його власника чи підприємця не довше від того часу чи доти, «доки продукт не буде завершений». Тому далі Рамсей і визначає основний капітал як

«будь-яку частину продукту цієї праці (праці, витраченої на якийсь товар), існуючу в *такій формі*, в якій

* — переважно. Ред.

цей продукт хоч і сприяє виробництву майбутнього товару, але не йде на утримання робітників» [стор. 59]

(Але ж скільки товарів не йдуть на утримання робітників, тобто не належать до предметів споживання робітників! За Рамсеєм, усі вони — *основний капітал*.)

* * *

(Якщо проценти на 100 ф. ст. наприкінці першого року — або наприкінці перших трьох місяців — становлять 5 ф. ст., то капітал наприкінці першого року дорівнює 105, або 100 (1 + 0,05) ф.ст.; на кінець четвертого року капітал буде дорівнювати $100 (1 + 0,05)^4 = 121,550625$ ф. ст. = 121 ф. ст. 11 шил. $\frac{3}{5}$ фартінга^{**}. Виходить, понад 20 ф. ст. додатково наростуть проценти в розмірі 1 ф. ст. 11 шил. 0,6 фартінга.)

[VI—28] (У порушеному вище питанні [про обчислення прибутку залежно від кількості оборотів капіталу]^{***} припускалося, з одного боку, що капітал у 400 ф. ст. здійснює за рік лише один оборот, а з другого боку, що [капітал у 100 ф. ст.] здійснює за рік 4 обороти, причому норма прибутку і в першому, і в другому випадку дорівнює 5%. У першому випадку капітал один раз на рік дає 5% прибутку, тобто 20 ф. ст. на 400 ф. ст., у другому випадку — 4 x 5%, тобто так само — 20 ф. ст. на рік на 100 ф. ст. Швидкість обороту замінила б величину капіталу, подібно до того як у простому грошовому обігу 100 000 талерів, які здійснюють три обороти на рік, відповідають 300 000 талерів, а 3 000 талерів, які здійснюють 100 оборотів, також відповідають ті 300 000 талерів. Але якщо капітал здійснює 4 обороти на рік, існує *можливість* того, що при другому обороті прибуток сам буде приєднаний до капіталу і обертатиметься разом з ним. Тоді вийшла б різниця в прибутку в розмірі 1 ф. ст. 11 шил. 0,6 фартінга. Але ця різниця аж ніяк не впливає із зробленого нами припущення. У наявності лише *абстрактна* можливість цього. Із зробленого нами припущення, навпаки, впливає, що для обороту капіталу в 100 ф. ст. необхідно 3 місяці. Отже, якщо місяці, складається, наприклад, з 30 днів, то для капіталу в 103 ф. ст. за тих самих умов обороту, при тому самому відношенні часу обороту до величини капіталу, для здійснення обороту потрібно по 3 місяці, а більше^{*} ($105:x=100:90$; $x=(90 \times 105)/100=9450/100=94\frac{5}{10}$ дня=3місяці і $4\frac{1}{2}$ дня). Тим самим перша складність повністю усунена.)

(З тієї обставини, що більший капітал з повільнішим оборотом створює додаткову вартість не більшу, ніж менший капітал з відповідно більшою швидкістю обороту, зовсім не впливає само собою, що менший капітал обертається швидше, ніж більший. Оскільки більший капітал включає в себе більше основного капіталу і змушений шукати більш віддалені ринки, остільки це правильно. Розмір ринку і швидкість обороту не обов'язково обернено пропорційні одне одному. Це буває тільки в тому

^{**} В 1 ф. ст.—20 шилінгів, в 1 шилінгу — 12 пенсів, в 1 пенсі — 4 фартінги. *Ред.*

^{***} Див. цей том, частина II, стор. 120. *Ред.*

^{*} З другого боку, кажучи взагалі, можна зробити і таке припущення, що при безперервності процесу виробництва через кожні 3 місяці одержана додаткова вартість знову перетворюється в капітал.

разі, коли наявний фізичний ринок не є економічним ринком, тобто коли економічний ринок все більше і більше віддаляється від місця виробництва. А втім, оскільки це не впливає виключно з відмінності основного і оборотного капіталу, моменти, які визначають обіг різних капіталів, ще не можуть бути розглянуті тут. Відзначимо побіжно: оскільки торгівля створює нові пункти обігу, тобто залучає до спілкування різні країни, відкриває нові ринки і т. д., це є чимсь зовсім іншим, ніж звичайні витрати обігу, необхідні для проведення певної кількості мінових операцій; це—створення не операцій обміну, а самого обміну. Створення ринків. Цей пункт треба буде ще розглянути окремо, перш ніж ми покінчимо з обігом.)

* * *

Продовжимо тепер аналіз поглядів на «основний» та «оборотний» капітал.

«Залежно від того, більш чи менш *минуцим* є капітал, отже, частіше чи рідше він має бути відтвореним протягом даного часу, він називається *оборотним* або *основним* капіталом. Далі, [оборотний] капітал обертається або повертається до свого хазяїна *протягом зовсім неоднакових проміжків часу*; наприклад, пшениця, куплена фермером для сівби, є *основний* капітал *порівняно з пшеницею, купленою пекарем для виготовлення з неї хліба*» (*Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 26—27*) [Російський переклад, том I, стор. 49—50].

Далі Рікардо також відзначає:

«Різні *пропорції основного і оборотного капіталу* в різних галузях, *різна довговічність самого основного капіталу*» (там же, стор. 27) [Російський переклад, том I, стор. 50].

«Два різних підприємства можуть застосувати капітал однакової вартості, але він дуже по-різному розділяється на основну і оборотну частини. Вони можуть навіть застосовувати основний і оборотний капітал однакової вартості, але довговічність основного капіталу може бути зовсім неоднаковою. Наприклад, одне підприємство застосовує парові машини, які коштують 10 000 ф. ст., друге — кораблів (це з виданого Сеєм перекладу книги *Рікардо: «Des principes de l'économie politique et de l'impôt»*. Seconde édition. Tome I. Paris, 1835, стор. 29—30) [Російський переклад, том I, стор. 50].

Із самого початку неправильним у Рікардо є те, що в його трактуванні капітал виявляється «*більш чи менш минуцим*». Капітал як капітал не є *минуцим* — він є *вартість*. Але споживна вартість, де фіксована вартість, у якій вона існує, є «*більш чи менш минущою*» і тому повинна бути «*частіше чи рідше відтворена протягом даного часу*». Отже, відмінність між основним і оборотним капіталом тут зводиться до більшої чи меншої *необхідності відтворення даного капіталу протягом даного часу*. Це — одна з відмінностей, встановлюваних Рікардо.

Різні ступені довговічності, або різні рівні основного капіталу, тобто різні ступені відносної тривалості, відносної закріпленості — така друга відмінність. Таким чином, основний капітал сам є основним більшою чи меншою мірою. Той самий капітал виступає в тій самій операції в двох різних формах, що є *особливими способами існування основного і оборотного капіталу*; тому він існує двояко. Бути основним чи оборотним капіталом є *особливою* функцією капіталу, крім того що він є капітал. Але капітал повинен розвинути до цього відокремлення.

Нарешті, щодо третьої відмінності, а саме, «що капітал обертається або

повертається протягом зовсім *неоднакових проміжків часу*», то під нею Рікардо розуміє, як свідчить його приклад із пекарем та фермером, не що інше, як відмінність тих проміжків часу, протягом яких капітал у різних галузях виробництва, відповідно до їх особливостей, *закріплений, зайнятий у фазі виробництва* на відміну від фази обігу. Тут, очевидно, *основний капітал* виступає таким, яким ми його мали раніше у вигляді закріпленості в кожній фазі; з тією лише різницею, що специфічно більш або менш тривала закріпленість капіталу у фазі виробництва, саме в цій певній фазі, розглядається тут як те, що породжує своєрідність капіталу, його особливість.

Гроші намагалися установлювати себе як *неминущу вартість*, вічну вартість, ставлячись негативно до обігу, тобто до обміну з реальним багатством, минущими товарами, які, як дуже мило й дуже наївно описує Петті*, розчиняються в минущому задоволенні потреб. У капіталі неминущий характер вартості (неминущий до певної міри) зумовлюється тим, що хоч капітал і втілюється в минущих товарах, набирає їх форми, але так само постійно змінює її, поперемінно чергуючи свою неминущу грошову форму і свою минущу товарну форму; неминущий характер виступає як те, чим він тільки й може бути: як таке минуще, яке знімає свій минущий характер,— як процес, як життя. Але цю свою властивість капітал набуває лише тим, що він, подібно до вампіра, постійно всмоктує в себе живу працю як душу.

Неминущий характер — довговічність вартості у формі капіталу — встановлюється тільки через відтворення, яке саме є двояким відтворенням у вигляді товару, відтворенням у вигляді грошей і єдністю цих двох процесів відтворення. При відтворенні у вигляді товару капітал закріплений у певній формі споживної вартості і, таким чином, не є, як це йому належить бути, *загальною міноюю вартістю* і тим більше не є реалізованою *вартістю*. Ту обставину, що капітал в акті відтворення, у фазі виробництва встановлює себе як вартість, він підтверджує тільки через обіг. Більша чи менша недовговічність того товару, в якому [VI—29] існує вартість, вимагає більш повільного чи більш швидкого його відтворення, тобто частішого або рідшого повторення процесів праці.

Особлива природа тієї споживної вартості, в якій існує вартість чи яка тепер є тілом капіталу, сама виступає тут як те, що *визначає форму* і діяльність капіталу, надає капіталові ту чи іншу особливу властивість порівняно з іншим капіталом, відокремлює його. Тому, як ми вже бачили в багатьох випадках, немає нічого більш помилкового за той погляд, що розмежування між споживною вартістю і міноюю вартістю,— яке у простому обігу, тією мірою, якою воно *реалізується*, опиняється поза економічним визначенням форми,— взагалі лежить за межами економічного визначення форми. Навпаки, на різних ступенях розвитку економічних відносин ми виявляли, що мінова вартість і споживна вартість визначені в різних відношеннях і що ця визначеність сама

* Див. цей том, частина I, стор. 163. Ред.

виступає як різне визначення вартості як такої.

Споживна вартість сама відіграє роль економічної категорії. Де вона відіграє цю роль, впливає з самого аналізу відношень, які розглядаються. Наприклад, Рікардо, який вважає, що політична економія буржуазного суспільства має справу тільки з міноюю вартістю і лише зовні зачіпає споживну вартість, якраз найважливіші визначення мінової вартості бере із споживної вартості, з її відношення до мінової вартості: наприклад, *земельна рента, мінімум заробітної плати, відмінність між основним і оборотним капіталом*, якій [відмінності] якраз він приписує найбільший вплив на визначення цін (через неоднаковий вплив на ціни підвищення чи зниження рівня заробітної плати); так само стоїть справа і в співвідношенні попиту і пропозиції тощо.

Те саме визначення один раз виступає у визначенні споживної вартості, а потім — у визначенні мінової вартості, але на різних ступенях і з різним значенням. Використовувати — значить споживати, чи то з метою виробництва чи споживання. Обмін є цей акт [використання, або споживання], опосередковуваний певним суспільним процесом. Саме використання може бути зумовлене обміном і бути його простим наслідком; з другого боку, обмін може бути всього лише моментом використання і т. д. З точки зору капіталу (в обігу) обмін виступає як установлення його [капіталу] споживної вартості, в той час як, з другого боку, використання капіталу (в акті виробництва) виступає як установлення для обміну, як установлення його [капіталу] мінової вартості.

Так само стоїть справа з виробництвом і споживанням. У буржуазній економіці [як і в усякій іншій] вони дані в специфічній відмінності одне від одного і в специфічній єдності одне з одним. Справа полягає якраз у тому, щоб зрозуміти цю *differentiaspecifica**. Якщо стверджувати разом з паном Прудоном чи з сентиментальними соціалістами, що виробництво і споживання являють собою *te same*, то цим нічого не досягнеш**.

У рікардовському трактуванні [відмінності між основним та оборотним капіталом] добре те, що насамперед підкреслюється момент необхідності *більш швидкого чи більш повільного відтворення*; що, таким чином, більша чи менша недовговічність, більш повільне чи більш швидке споживання (в розумінні самоспоживання) розглядається по відношенню до самого *капіталу*. Отже, береться значення споживної вартості для самого *капіталу*.

Сісмонді, навпаки, відразу ж привносить визначення, яке є на перших порах зовнішнім для капіталу: *безпосереднє чи посереднє споживання з боку людини*, чи є для нього предмет безпосереднім чи посереднім життєвим засобом,— з цим Сісмонді пов'язує *більш швидке чи більш повільне споживання самого предмета*. Ті предмети,

* — специфічну відмінну рису. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 27, 357—358. *Ред.*

які безпосередньо є життєвими засобами, є більш минуці, оскільки вони призначені для знищення, ніж ті предмети, які допомагають виготовленню життєвих засобів. Для цих останніх довговічність — їх призначення, а їх недовговічність — фатум. Сісмонді говорить:

«Основний капітал [служить потребам людини] посередньо, він *споживається повільно*, допомагаючи людині відтворювати те, що призначене для її споживання. Оборотний капітал не перестає безпосередньо обслуговувати потреби людини... Щоразу, коли якась річ спожита, вона виявляється для когось спожитою *безповоротно*; разом з тим може існувати і така людина, для якої її споживання пов'язане з відтворенням» (*Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie Politique. Seconde edition. Tome I. Paris, 1827, стор. 95*) [Російський переклад, том I, стор. 188].

Сісмонді зображує це співвідношення ще й у такому вигляді:

«*Перше перетворення* річного споживання в довговічні предмети, здатні *збільшити продуктивні сили* майбутньої праці,— *неосновний капітал*; ці первісні операції завжди виконуються за допомогою праці, представленої заробітною платою, що обмінюється на життєві засоби, які робітник споживає під час роботи. *Основний капітал споживається поступово*» (тобто зношується поступово). *Друге перетворення*: «*оборотний капітал складається з призначеного для обробки насіння (сировина) і з споживання робітника*» (там же, стор. 97—98, 94) [Російський переклад, том I, стор. 189, 187].

Все це, швидше, стосується виникнення капіталу. [Отже, у Сісмонді ми маємо] по-перше, *перетворення*, яке полягає в тому, що основний капітал сам становить тільки форму оборотного капіталу, яка стала стаціонарною, *закріплений оборотний капітал*; по-друге, *призначення*: одне призначене бути спожитим як засіб виробництва, а друге — як продукт; інакше кажучи, різні види *споживання* продукту визначаються його роллю серед умов виробництва в процесі виробництва.

Шербюльє спрощує справу таким чином, що оборотний капітал — *споживана*, а *основний капітал* — неспоживана частина капіталу⁴³. (Одна частина — істивна, друга — неістивна. Досить легкий спосіб розбиратися в справі.)

Шторх в одному, вже наведеному місці* взагалі обстоює для оборотного капіталу призначення капіталу перебувати в обігу. Він сам себе спростовує, коли говорить (*Storch. Cours d'Economie Politique. Tome I, Paris, 1823, стор. 246*):

«Будь-який основний капітал первісно походить від якогось оборотного капіталу і потребує постійної підтримки за рахунок оборотного капіталу»

(отже, основний капітал виникає з обігу, тобто сам у перший момент свого існування є оборотним капіталом і постійно поновлюється *через обіг*; хоч, таким чином, *він не входить в обіг*, обіг входить у нього). До того, що Шторх додає слідом за цим:

«Ніякий основний капітал не може давати доходу без допомоги оборотного капіталу» (там же),—
ми повернемося згодом.

{«Продуктивне споживання не є, власне кажучи, витратою, а являє собою тільки *аванси*, оскільки вони повертаються до того, хто їх зробив» (праця Шторха «*Considerationssurla Nature du Revenu National*». Paris, 1824, спрямована проти Сея, стор. 54).

* Див. цей том, частина II, стор. 126. Ред.

(Капіталіст повертає робітникові частину його власної додаткової праці у формі авансу, як щось таке, за авансування чого робітник повинен віддати капіталістові не лише еквівалент, але й додаткову працю.)}

(Формула для обчислення складних процентів така:

$S = c(1+i)^n$, де S є загальний розмір капіталу спо закінченні n років при нормі процента i . Формула для обчислення ануїтету:

$$x \text{ (ануїтет)} = \frac{c(1+i)^n}{1 + (1+i) + (1+i)^2 + \dots + (1+i)^{n-1}}$$

[5] ПОСТІЙНИЙ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ. КОНКУРЕНЦІЯ. [СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ДОДАТКОВОЮ ВАРТІСТЮ, ЧАСОМ ВИРОБНИЦТВА І ЧАСОМ ОБІГУ]

Вище ми поділили капітал на *постійну* і *змінну* вартість; цей поділ завжди правильний, якщо розглядати капітал всередині фази виробництва, тобто в безпосередньому процесі збільшення вартості капіталу. Яким чином сам капітал як передбачена вартість може змінити свою вартість відповідно до підвищення чи зниження витрат свого відтворення або також внаслідок зниження прибутку і т. д.— це, очевидно, стосується тільки того відділу, де капітал розглядається як реальний капітал, як взаємодія багатьох капіталів, а не цього, до розглядається загальне поняття капіталу.

(Оскільки конкуренція історично виступає всередині країни як знищення цехового примусу, державного регулювання, внутрішніх мит і т. д., а на світовому ринку як усунення відокремленості, заборонних чи протекційних мит — одне слово, виступає історично як заперечення кордонів і меж, властивих ступеням виробництва, що передували капіталові; оскільки історично конкуренція цілком правильно визначалася і [VI—30] обстоювалася фізіократами як *laissezfaire*, *laissezpasser*^{*}, то вона і розглядалася тільки а цього, лише негативного, лише історичного її боку, а з другого боку, це привело до ще більшої нісенітності, до того, що конкуренцію розглядали як зіткнення індивідів, що звільнилися від кайданів і керуються тільки власним інтересом, як взаємне відштовхування і притягання вільних індивідів і, таким чином,— як абсолютну форму існування вільної індивідуальності у сфері виробництва і обміну. Немає нічого більш помилкового за такий погляд.

Якщо вільна конкуренція знищила межі колишніх виробничих відносин і способів виробництва, то перш за все слід відзначити, що те, що для неї виступало підлягаючим подоланню бар'єром, для колишніх способів виробництва було іманентною межею, в рамках якої вони природно розвивалися і рухалися. Ці межі стають підлягаючими подоланню бар'єрами лише після того, як продуктивні сили і відносини спілкування

^{*} — вимога повної свободи дій (дослівно: «дозвольте свободу дій, нехай усе йде своїм ходом»), Ред.

розвинулись настільки, щоб капітал як такий міг почати виступати як регулюючий принцип виробництва. Ті межі, які він ламав, були перешкодами для його руху, розвитку, здійснення. Капітал при цьому аж ніяк не знищував усі кордони, усі бар'єри, а лише ті, які не відповідали йому, були для нього перешкодами. Капітал всередині своїх власних меж — хоч би як ці межі з більш високої точки зору виступали як підлягаючі подоланню бар'єри виробництва і хоч би як вони ставали такими бар'єрами внаслідок власного історичного розвитку капіталу — почуває себе вільним, безмежним, тобто обмеженим лише самим собою, лише своїми власними життєвими умовами. Так само цехове ремесло в епоху свого розквіту знаходило в цеховій організації повністю ту свободу, якої воно потребувало, тобто відповідні йому виробничі відносини. Адже воно саме породило їх із себе і розвинуло їх як *свої* іманентні умови, а, отже, зовсім не як зовнішні й утрудливі перешкоди. Історичний аспект заперечення цехового ладу і т. д. з боку капіталу через вільну конкуренцію означає тільки те, що достатньо зміцнілий капітал за допомогою адекватного йому способу спілкування знищив ті історичні межі, які утруднювали і гальмували адекватний йому рух.

Але конкуренція далеко не вичерпується цим її всього лише історичним значенням або *цим* всього лише *негативним* змістом. *Вільна конкуренція* являє собою відношення капіталу до самого себе як до іншого капіталу, тобто реальний спосіб дій капіталу як капіталу. Лише в міру розвитку вільної конкуренції внутрішні закони капіталу — які на первісних історичних ступенях його розвитку виступають лише як тенденції — є законами, а виробництво, що ґрунтується на капіталі, виступає в своїх адекватних формах. Бо вільна конкуренція є вільний розвиток способу виробництва, який ґрунтується на капіталі, вільний розвиток умов капіталу і самого капіталу як процесу, що постійно відтворює ці умови.

В умовах вільної конкуренції вільні не індивіди, а капітал. Доти доки виробництво, що спирається на капітал, є необхідною і тому найбільш відповідною формою для розвитку суспільної продуктивної сили, рух індивідів у рамках суто капіталістичних умов виступає як їх свобода, яка, проте, при цьому догматично прославляється як така шляхом безупинних посилань на бар'єри, знищені вільною конкуренцією. Вільна конкуренція являє собою реальний розвиток капіталу. Вона зумовлює як зовнішню необхідність для окремого капіталу, те, що відповідає природі капіталу, способу виробництва, який ґрунтується на капіталі, поняттю капіталу. Той взаємний примус, який капітали в умовах конкуренції застосовують по відношенню один до одного, по відношенню до праці і т. д. (конкуренція між робітниками є лише іншою формою конкуренції капіталів), являє собою *вільний* і разом з тим *реальний* розвиток багатства як капіталу. Це настільки відповідає дійсності, що найбільш глибокі економічні мислителі, як, наприклад, Рікардо, *припускають* абсолютне панування вільної конкуренції, щоб мати можливість вивчати і формулювати адекватні закони капіталу,—

закони, які разом з тим виступають як пануючі над капіталом життєві тенденції.

Але вільна конкуренція являє собою адекватну форму продуктивного процесу капіталу. Чим більше вона розвивається, тим у більш чистому вигляді виступають форми руху капіталу. Припускаючи абсолютно панування вільної конкуренції, Рікардо, наприклад, фактично, мимоволі, визнав *історичну природу* капіталу і обмежений характер вільної конкуренції, що якраз і є лише вільним рухом капіталів, тобто їх рухом за таких умов, які не властиві ніяким попереднім ступеням, що розклалися, а є власними умовами капіталу. Панування капіталу є передумова вільної конкуренції, зовсім так само як римська імператорська деспотія була передумовою вільного римського «приватного права».

Доти доки капітал слабкий, він сам ще шукає опору в колишніх чи зникаючих з його появою способах виробництва. Коли він почуває себе сильним, він відкидає ці милиці і рухається відповідно до своїх власних законів. Коли він починає відчувати самого себе перешкодою для розвитку і коли його починають розглядати як таку підлягаючу подоланню перешкоду, він шукає порятунку в таких формах, які, хоч вони здаються завершенням панування капіталу, разом з тим, внаслідок приборкання вільної конкуренції, є провісниками його розкладу і розкладу способу виробництва, який на нього спирається. Те, що закладене в природі капіталу, реально виступає назовні, як зовнішня необхідність, лише за посередництвом конкуренції, яка зводиться до того, що багато які реально існуючі капітали нав'язують один одному і самим собі іманентні форми капіталу. Тому жодна категорія буржуазної економіки, і навіть найперша — наприклад, визначення вартості,— не стає дійсною інакше як за посередництвом вільної конкуренції, тобто за посередництвом дійсного процесу капіталу, процесу, який виступає як взаємодія капіталів і всіх інших відносин виробництва і спілкування, що визначаються капіталом.

Звідси, з другого боку, йде та нісенітниця, що вільну конкуренцію розглядають як кінцевий розвиток людської свободи, а заперечення вільної конкуренції ототожнюють із запереченням індивідуальної свободи і суспільного виробництва, яке базується на індивідуальній свободі. Це є лише вільний розвиток на обмеженій основі — на основі панування капіталу.

Тому цей вид індивідуальної свободи є разом з тим повним скасуванням будь-якої індивідуальної свободи і повним поневоленням індивідуальності такими суспільними умовами, які набирають форми речових сил і навіть надпотужних речей — речей, незалежних від самих індивідів, вступаючих у ті чи інші відношення одне до одного.

Розкриття того, чим є вільна конкуренція,— єдина раціональна відповідь на вихвалання вільної конкуренції з боку пророків буржуазії або на прокляття на її адресу з боку соціалістів. Коли говорять, що в рамках вільної конкуренції індивіди, керуючись тільки своїми приватними інтересами, здійснюють суспільний або, точніше, *загальний* інтерес, то це означає лише те, що в умовах капіталістичного виробництва вони

тиснуть один на одного і що тому їх взаємний антагонізм сам є лише відтворення тих умов, за яких має місце ця взаємодія. А втім, коли ілюзія стосовно конкуренції як нібито абсолютної форми вільної індивідуальності зникає, це є доказом того, що умови конкуренції, тобто умови виробництва, які ґрунтуються на капіталі, вже відчуються і мисляться як підлягаючі подоланню *перешкоди* і що тому вони вже в і все більше й більше стають такими перешкодами. Твердження, що вільна конкуренція рівносильна кінцевій формі розвитку продуктивних сил, а тому й людської свободи, зводиться до того, що панування буржуазії означає кінець всесвітньої історії — безсумнівно, приємна думка для позавчорашніх вискочок.}

[VI—31] Перш ніж продовжити огляд думок про основний та оборотний капітал, повернемося на мить до того, що було розвинено раніше.

Поки що припустимо, що час виробництва і робочий час збігаються. Той випадок, коли всередині самої фази виробництва мають місце перерви, зумовлені технологічним процесом, ми розглянемо далі.

Припустимо, що фаза виробництва якого-небудь капіталу становить 60 робочих днів, у тому числі — 40 необхідних робочих днів. Тоді, згідно з раніше обґрунтованим законом, додаткова вартість, або новостворена капіталом вартість, тобто привласнений капіталом чужий робочий час, дорівнює $60 - 40 = 20$ робочим дням. Позначимо цю додаткову вартість ($= 20$) літерою A . Фазу виробництва — або робочий час, витрачений протягом фази виробництва — позначимо літерою p . Створена за певний проміжок часу, який ми позначимо літерою Z — наприклад за 360 днів, — сукупна [додаткова] вартість ніколине може бути більшою, ніж кількість фаз виробництва, що міститься в 360 днях [i помножену на величину додаткової вартості, створеної протягом однієї фази виробництва]. Максимальний коефіцієнт величини S , тобто максимум додаткової вартості, яку може створити капітал за даних передумов, дорівнює числу повторень створення S протягом 360 днів. Крайня межа цих повторень — межа відтворення капіталу або, точніше, як це має місце тепер, відтворення його процесу виробництва — визначається відношенням періоду виробництва до того сукупного періоду, протягом якого повинен повторюватися період виробництва. Якщо сукупний період становить 360 днів, а виробництво триває 60 днів, тобто $360/60$, або Z/p , тобто 6 , коефіцієнт, що показує, скільки разів p міститься в Z , або як часто, відповідно до своїх власних іманентних меж, процес відтворення капіталу може повторитися протягом 360 днів.

Само собою зрозуміло, що максимум створення S , тобто створення додаткової вартості, даний числом тих процесів, протягом яких додаткова вартість S може бути вироблена за даний проміжок часу. Величина Z/p виражає це відношення. Частка Z/p , або q , є найбільший коефіцієнт величини S за час, який дорівнює 360 дням, взагалі за

час Z . Величина $(S \cdot Z)/p$, або Sq , являє собою максимум [додаткової] вартості, [створеної за час Z]. Оскільки $Z/p=q$, то $Z=pq$; тобто весь період Z був би часом виробництва. Фаза виробництва p повторюється стільки разів, скільки разів вона міститься в Z . Сукупна величина [додаткової] вартості, створеної капіталом протягом певного часу, дорівнювала б тій додатковій праці, яка привласнюється капіталом протягом однієї фази виробництва, помноженої на число, що показує, скільки разів ця фаза виробництва міститься в даному проміжковий часу.

Таким чином, у наведеному вище прикладі сукупна величина додаткової вартості дорівнює $20 \times (360/60) = 20 \times 6 = 120$ робочим дням. Величина q , тобто Z/p , виразила б кількість *оборотів* капіталу; але оскільки $Z=pq$, то величина p дорівнювала б Z/q ; інакше кажучи, тривалість однієї фази виробництва дорівнювала б сукупному часові, поділеному на кількість оборотів. Отже, фаза виробництва капіталу дорівнювала б одному обороту капіталу; час оборотів і час виробництва були б цілком тотожні; тому кількість оборотів визначалася б виключно тільки відношенням однієї фази виробництва до сукупного часу.

Проте при зазначеній передумові час обігу взято за нуль. Але цей час має певну величину, яка ніколи не може дорівнювати нулю. Припустимо тепер, що на 60 днів часу виробництва, або на 60 виробничих днів, припадає 30 днів обігу; цей час обігу, що припадає на величину p , позначимо літерою c . У цьому випадку один оборот капіталу, тобто сукупний час, потрібний капіталу до того, як він зможе повторити процес збільшення вартості — процес творення додаткової вартості, — становить $30 + 60 = 90$ днів ($= p + c$). ($1U(\text{оборот}) = p + c$.)

Оборот, на який потрібно 90 днів, протягом 360 днів може бути повторений тільки $360/90$ разів, тобто тільки чотири рази. Таким чином, додаткова вартість, що дорівнює 20 робочим дням, може бути створена лише 4 рази; $20 \times 4 = 80$. Протягом 60 днів капітал виробляє 20 додаткових днів; але 30 днів він змушений витратити на обіг, тобто протягом цих 30 днів він не може створювати ніякої додаткової праці, ніякої додаткової вартості. Для капіталу це те саме (якщо розглядати результат), що за 90 днів він створив би додаткову вартість всього лише в розмірі 20 днів. Якщо в попередньому прикладі кількість оборотів визначалася величиною Z/p , то тепер вона визначається величиною $Z/(p+c)$, або Z/U . Максимум [додаткової] вартості дорівнював $(S \cdot Z)/p$; дійсно створена додаткова вартість тепер дорівнює $(S \cdot Z)/(p+c)$; $\left(\frac{20 \cdot 360}{60 + 30} = \frac{20 \cdot 360}{90} = 20 \times 4 = 80 \right)$. Отже, кількість оборотів дорівнює сукупному часові, поділеному на суму часу виробництва і часу обігу, а сукупна [додаткова] вартість дорівнює величині S , помноженій на кількість оборотів. Проте цієї формули нам ще недостатньо для того, щоб виразити співвідношення між додатковою вартістю, часом виробництва і часом обігу.

Максимум створеної [додаткової] вартості міститься у формулі $(S \cdot Z)/p$; максимум,

обмежений часом обігу, дорівнює $(S \cdot Z)/(p+c)$ (або $(S \cdot Z)/U$); якщо відняти другу величину

від першої, то одержимо:

$$\frac{SZ}{p} - \frac{SZ}{p+c} = \frac{SZ(p+c) - SZp}{p(p+c)} = \frac{SZp + SZc - SZp}{p(p+c)} = \frac{SZc}{p(p+c)}$$

Таким чином, ми одержали різницю цих двох величин, що дорівнює $(S \cdot Z \cdot c)/(p \cdot (p+c))$. Величина $(S \cdot Z)/(p+c)$, або S' , як ми можемо позначити величину [додаткової] вартості, яка виробляється в другому випадку, виражається формулою $S' = (S \cdot Z)/p - (S \cdot Z \cdot c)/(p \cdot (p+c))$. Перш ніж коментувати цю формулу, слід вивести ще й інші.

Якщо частку $Z/(p+c)$ ми позначимо літерою q' , то q' буде виражати кількість оборотів за час Z , тобто q' буде служити вираженням того, скільки разів оборот $U = (p + c)$ міститься в Z . Якщо $Z/(p+c) = q'$, то $Z = pq' + cq'$. Тоді величина pq' виражає сукупний час виробництва [за рік], а величина cq' — сукупний час обігу [за рік].

Позначимо сукупний час обігу літерою C . (Отже, $cq' = C$.) $Z(360) = 4 \times 60(240) + 4 \times 30(120)$.) За припущенням, $q' = 4$; $C = cq' = 4c$; число 4 тут дорівнює числу оборотів. Ми бачили вище, що максимум створеної [додаткової] вартості становить $(S \cdot Z)/p$; проте в цьому випадку величина Z за припущенням дорівнювала часові виробництва. Але тепер дійсний час виробництва дорівнює $Z - cq'$, що впливає також із наведеного вище рівняння. $Z = pq'$ (сукупний час виробництва) + cq' (сукупний час обігу, тобто C). Отже, $Z - C = pq'$. Отже, величина $(S \cdot (Z - C))/p$ характеризує максимум створеної [додаткової] вартості, [обмежений часом обігу], оскільки час виробництва становить тепер не 360 днів, а $360 - cq'$, тобто $360 - 4 \times 30$, або 240 днів. Отже, сукупна додаткова вартість

дорівнює $20 \left(\frac{360 - 120}{60} \right) = \frac{20 \times 240}{60} = 80$ дням.

[VI—32] Нарешті, щодо формули:

$$\begin{aligned} S' &= \frac{SZ}{p} - \left(\frac{SZ}{p} \times \frac{c}{c+p} \right) = \frac{360 \times 20}{60} - \left(\frac{20 \times 360}{60} \times \frac{30}{30+60} \right) = \\ &= 120 - 120 \times \frac{30}{90} = 6 \times 20 - \left(6 \times 20 \times \frac{3}{9} \right) = 20 \times 6 - \\ &- \left(20 \times 6 \times \frac{1}{3} \right) = 120 - \left(120 \times \frac{1}{3} \right) = 120 - 40 = 80, \end{aligned}$$

то вона свідчить про те, що [додаткова] вартість дорівнює максимуму [додаткової] вартості, тобто [додатковій] вартості, що визначається тільки співвідношенням часу виробництва і сукупного часу, мінус число, яке показує, скільки днів у цьому максимумі тепер припадає на час обігу, а це число дорівнює самому цьому максимуму, помноженому на число, що показує, скільки оборотів міститься в c , в часі обігу, що припадає на один оборот, або поділеному на [зворотне] число, що виражає частку c в $c+p$, або частку C в Z .

Якби сдорівнювало нулю, то величина S' дорівнювала б $(S \cdot Z)/p$ і стояла б на максимальному рівні. Величина S' стає меншою тією самою мірою, якою зростає c , вона обернено пропорційна величині c , бо із зростанням величини соднаковою мірою зростають множник $c/(c+p)$ і та величина, яку треба відняти від максимальної величини [додаткової] вартості, тобто величина добутку

$$(S \cdot Z \cdot c) / (p \cdot (p + c)), \text{ або } (S \cdot Z \cdot c) / (p \cdot U).$$

Величина $c / (c + p) = c / U$ характеризує відношення часу обігудо одного обороту капіталу. Якщо помножимо чисельник знаменник на q' , то $(c \cdot q') / ((c + p) \cdot q') = C / Z$. Величина $c / (c + p) = 30 / (30 + 60) = 1/3$; вона виражає відношення часу обігу до сукупного часу, бо $360 / 3 = 120$. Оборот $(c + p)$ міститься в c [час обігу] $c / (c + p)$, або $1/3$ (або C / Z) рази.

Отже, ми маємо три формули:

$$\begin{aligned} 1) \quad S' &= \frac{SZ}{c+p} = \frac{SZ}{U}; \\ 2) \quad S' &= \frac{S(Z-C)}{p}; \\ 3) \quad S' &= \frac{SZ}{p} - \left(\frac{SZ}{p} \times \frac{c}{c+p} \right) = S \left(\frac{Z}{p} - \left(\frac{Z}{p} \times \frac{c}{c+p} \right) \right). \end{aligned}$$

Звідси випливає, що $Sq : S' = \frac{SZ}{p} : \frac{S(Z-C)}{p} = Z : (Z - C)$.

Максимум [додаткової] вартості так відноситься до дійсно виробленої [додаткової] вартості як даний сукупний період відноситься до цього періоду мінус сукупний час обігу.

Або ж $Sq : S' = (pq' + cq') : ((pq' + cq') - cq') = \frac{p+c}{p}$.
 До формули (3). $S' = \frac{SZ}{p} - \left(\frac{SZ}{p} \times \frac{c}{c+p} \right) = S \left\{ \frac{Z}{p} - \left(\frac{Z}{p} \times \frac{c}{c+p} \right) \right\}$, або, оскільки $\frac{Z}{p} = q$, то $S' = S \left(q - q \frac{c}{c+p} \right) = S \left(q - q \frac{c}{U} \right)$.

Таким чином, сукупна додаткова вартість дорівнює додатковій вартості, створеній протягом однієї фази виробництва, помноженій на коефіцієнт, що дорівнює відношенню сукупного часу до часу виробництва, мінус це саме відношення, помножене на частку часу обігу в часі одного обороту капіталу.

$$S' = S \left(q - q \frac{c}{U} \right) = Sq \left(1 - \frac{c}{U} \right) = Sq \left(\frac{U-c}{U} \right) = \frac{Sq p}{U} = \frac{SZ}{p+c}$$

а це є перша формула. Отже, формула (3) зводиться до *формули (1)*: сукупна додаткова вартість дорівнює додатковій вартості однієї виробничої фази, помноженій на сукупний час і поділеній на час обороту; або: сукупна додаткова вартість дорівнює додатковій вартості однієї виробничої фази, помноженій на відношення сукупного часу до суми часу виробництва і часу обігу одного обороту.

Формула (2): сукупна [додаткова] вартість дорівнює додатковій вартості [однієї виробничої фази], помноженій на сукупний час мінус сукупний час обігу і поділеній на тривалість однієї фази виробництва.

* * *

(В умовах конкуренції основний закон, який розвивається на відміну від закону, встановленого щодо вартості і додаткової вартості, полягає в тому, що вартість визначається не працею, яка міститься в ній, чи робочим часом, протягом якого вона була вироблена, а тим робочим часом, протягом якого вона може бути вироблена, або робочим часом, необхідним для відтворення. Лише таким шляхом окремий капітал

реально ставиться в умови капіталу взагалі, хоч тут і виникає видимість, начебто при цьому спростовується первісний закон. Але тільки таким чином і встановлюється *необхідний* робочий час як такий, що визначається самим рухом капіталу. Такий основний закон конкуренції. Попит, пропозиція, ціна (витрати виробництва) являють собою подальші визначення форми; ціна як ринкова ціна, або загальна ціна. Потім встановлення загальної норми прибутку. У зв'язку з ринковою ціною капітали потім розподіляються по різних галузях. Зниження витрат виробництва і т. д. Словом, в умовах конкуренції всі визначення виступають у *зворотному порядку* порівняно з тим, як вони виступають у капіталі взагалі. Там ціна визначається працею, тут праця визначається ціною і т. д. і т. д.

Вплив окремих капіталів один на одного приводить саме до того, що вони повинні поводити себе як *капітал*; дії різних капіталів, які здаються незалежними, і їх безладні зіткнення один а одним саме і являють собою установа їх загального закону. Ринок набуває тут ще іншого значення. Саме таким шляхом вплив окремих капіталів один на одного стає їх установам як загальних і усуненням їх ілюзорної незалежності і самостійного існування як окремих капіталів. Ще більшою мірою це усунення проявляється в кредиті. А вища форма, якої набуває це усунення і яка разом з тим є *останнім установам* капіталу в адекватній йому формі,— це акціонерний капітал.)

(Попит, пропозиція, ціна, витрати виробництва, протилежність прибутку і процента, різні співвідношення між міноюю вартістю і споживною вартістю, між споживанням і виробництвом.)

[6] ПЕРЕБУВАННЯ ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ КАПІТАЛУ У ФАЗІ ВИРОБНИЦТВА, А ДРУГОЇ ЙОГО ЧАСТИНИ У ФАЗІ ОБІГУ.]ЗМІНА ФОРМ І ОБМІН РЕЧОВИН У ПРОЦЕСІ ОБІГУ КАПІТАЛУ

Отже, ми бачили, що додаткова вартість, яку капітал може створити за певний період, визначається тим, як часто може повторюватися процес збільшення вартості чи як часто може відтворюватися капітал за певний період. Але ми бачили разом з тим, що кількість цих актів відтворення визначається відношенням тривалості фази виробництва не до сукупної кількості часу, а до цього сукупного часу мінус час обігу. Отже, час обігу виступає як такий час, протягом якого [VI—33] виявляється неможливою здатність капіталу відтворювати себе, а тому і його здатність відтворювати додаткову вартість. Продуктивність капіталу — тобто створення ним додаткових вартостей— перебуває, таким чином, у зворотному відношенні до часу обігу, і вона досягла б максимуму в тому разі, якби час обігу впав до нуля.

Оскільки обіг являє собою проходження капіталу через різні, понятійно визначені

моменти його необхідного метаморфозу, його життєвого процесу, то він є неминучою умовою для капіталу, умовою, встановленою його власною природою. Оскільки це проходження вимагає часу, це є такий час, протягом якого капітал не може збільшувати свою вартість, тому що це не час виробництва, а час, протягом якого капітал не привласнює живої праці. Отже, цей час обігу ніколи не може збільшити вартості, створеної капіталом, він лише зумовлює час, який не створює вартості, отже, виступає як межа для збільшення вартості, перебуває до збільшення вартості в такому ж самому відношенні, що й до робочого часу. Цей час обігу не може бути зарахованим до часу, що створює вартість, оскільки ним є тільки робочий час, який уречевлюється у вартості. Час обігу не належить ні до витрат виробництва вартості, ні до витрат виробництва капіталу; але він є умовою, що робить більш ускладненим самовідтворення капіталу.

Ті перешкоди, з якими стикається капітал при збільшенні своєї вартості — тобто при привласненні живої праці — звичайно, не становлять моменту збільшення його вартості, породження ним вартості. Тому було б смішно брати тут *витрати виробництва* в їх первинному значенні. Або ж ми повинні відокремити витрати виробництва як особливу форму від робочого часу, який уречевлюється у вартості (подібно до того як ми повинні розмежувати прибуток і додаткову вартість). Але навіть і в цьому випадку час обігу не належить до витрат виробництва капіталу в тому розумінні, як заробітна плата і т. д.; цей час є такою статтею витрат, яка враховується при розрахунках окремих капіталів один з одним, бо додаткову вартість вони розподіляють між собою в повних загальних пропорціях.

Час обігу є не чим часом, протягом якого капітал створює вартість, а тим, протягом якого він реалізує вартість, створену в процесі виробництва. Час обігу не збільшує кількості вартості, а ставить створену в процесі виробництва вартість у відповідно іншу форму, з визначення продукту переводить у визначення товару, з визначення товару — у визначення грошей і т. д. Внаслідок того що ціна, яка раніше існувала в товарі ідеально, тепер реалізується реально, внаслідок того що товар тепер дійсно обмінюється на свою ціну, на гроші, ця ціна, звичайно, не збільшується.

Таким чином, час обігу не є часом, який визначає ціну, і кількість оборотів капіталу, оскільки вона визначається часом обігу, свідчить не про те, що капітал привносить особливий новий елемент, який визначає вартість і властивий капіталові на відміну від праці; час обігу виступає як обмежувачий, негативний принцип. Тому необхідною тенденцією капіталу є *обіг без часу обігу*, і ця тенденція являє собою основне визначення кредиту і кредитних операцій капіталу. З другого боку, кредит є також та форма, в якій капітал прагне установлювати себе на відміну від окремих капіталів або окремий капітал прагне установлювати себе як капітал на відміну від своєї кількісної межі. Проте максимальний результат, якого капітал може досягти по цій лінії, — це, з одного боку, *фіктивний капітал*, а з другого боку, кредит виступає лише як новий

елемент *концентрації*, поглинання капіталів окремими централізуючими капіталами.

З одного боку, час обігу уречевлений у *грошах*. Кредит намагається визначити гроші всього лише як формальний момент; визначити їх таким чином, щоб вони опосередковували перетворення форми, не будучи самі *капіталом*, тобто вартістю. Це є перша форма *обігу без часу обігу*. Гроші самі є продуктом обігу. Далі буде показано, яким чином капітал через кредит створює нові продукти обігу.

Але якщо, з одного боку, капітал прагне до *обігу без часу обігу*, то, з другого боку, він намагається в різних органах, опосередковуючих процес часу обігу і сам обіг, надати *часові обігу* як такому *цінність часу виробництва*; визначити всі ці органи як гроші, а в подальшій якості — як капітал. Це інша сторона кредиту. Все це впливає з того самого джерела. Всі потреби обігу: гроші, перетворення товару в гроші, перетворення грошей у товар і т. д., незважаючи на те що вони набирають різних форм, які здаються зовсім різнорідними, можна звести до *часу обігу*. Механізми, призначені для його скорочення, самі належать до обігу.

Час обігу є такий час капіталу, який можна розглядати як час його специфічного руху як капіталу, на відміну від часу виробництва, протягом якого він відтворюється, існує не як готовий капітал, якому треба пройти тільки через формальні перетворення, а як здійснюючий процес, творчий капітал, що вбирає в себе душу живу з праці.

Протилежність робочого часу і часу обігу містить у собі все вчення про кредит, особливо оскільки сюди належить проблема грошового обігу і т. д. Звичайно, далі ми побачимо, що справа не обмежується тим, що час обігу виступає як відрахування з можливого часу виробництва; ми побачимо, що крім того існують дійсні витрати обігу, тобто що в сфері обігу доводиться витратити вже дійсно створені вартості. Але все це фактично тільки такі витрати — такі відрахування з уже створеної додаткової вартості,— які несе капітал, для того щоб збільшити можливу протягом, наприклад, одного року суму додаткових вартостей, тобто збільшити частку часу виробництва, що припадає на певний період, інакше кажучи, для того щоб скоротити час обігу.

Правда, на практиці час виробництва не переривається дійсно часом обігу (крім випадків криз і торговельної депресії). Але це має місце тільки тому, що кожний капітал ділиться на частини, одна з яких перебуває у фазі виробництва, а друга — у фазі обігу. Отже, не весь капітал перебуває в дії, а — в залежності від співвідношення між часом обігу і часом виробництва — наприклад тільки $\frac{1}{3}$ чи $\frac{1}{x}$ частина його, а друга частина капіталу перебуває в обігу. Або ж справа може скластися ще й так, що певний капітал подвоюється — наприклад через кредит. Тоді для цього капіталу — для первісного капіталу — це рівносильне тому, ніби не існує ніякого часу обігу. Але тоді в попередньому становищі опиняється капітал, одержаний ним у позичку. Якщо абстрагуватися від власника капіталу, то це знову те саме, що один капітал був би поділений на дві частини. Замість того щоб капітал *a* поділився на дві частини і капітал *b* на дві частини, капітал *a* притягав до себе капітал *b* і ділиться на *a* і *b*. Ілюзії щодо

цього процесу часто зустрічаються у фанатиків кредиту (ними рідко бувають кредитори, зате часто боржники).

Вище* ми вже побіжно торкнулися того, яким чином двоїста і суперечлива умова капіталу безперервність виробництва і необхідність часу обігу, або також безперервність обігу (не часу обігу) і необхідність часу виробництва — може бути виконаною лише за допомогою того, що капітал ділиться на частини, з яких одна *перебуває в обігу як готовий продукт*, а друга *відтворюється в процесі виробництва*, і що ці частини змінюють одна одну: коли одна з них повертається у фазу П (процес виробництва), друга її залишає.

Цей процес відбувається як щоденно, так і в більшій проміжки (відрізки часу). Весь капітал і вся сукупна вартість виявляються відтвореними, як тільки обидві частини капіталу пройшли через процес виробництва і через процес обігу, або коли друга частина капіталу знову вступає в обіг. Тим самим вихідний пункт є кінцевим пунктом. Тому оборот залежить від величини капіталу, або, як іще тут варто сказати точніше, від *загальної суми* зазначених двох частин. Лише коли загальна сума обох частин капіталу відтворена, *весь оборот* завершений; у противному разі оборот завершено лише в $1/2$, $1/3$, $1/x$ частини капіталу, залежно від співвідношення його постійно перебуваючої в обігу частини.

[VI—34] Далі, було відзначено, що кожен частину капіталу можна по відношенню до іншої його частини розглядати як основну чи оборотну частину і що вони насправді поперемінно перебувають у такому співвідношенні між собою. Одночасність процесу капіталу в різних його фазах можлива тільки шляхом поділу капіталу на частини і відштовхування цих частин, кожна з яких є капіталом, але капіталом у різній якості.

Тут відбувається така сама зміна форм і такий самий обмін речовин, як і в органічному тілі. Якщо, наприклад, припустити, що тіло відтворюється протягом 24-х годин, то це відбувається не відразу, а так, що виділення в одній формі і оновлення в іншій розчленовані і здійснюються одночасно. А втім, в органічному тілі кістяк являє собою основний капітал; він не оновлюється за той самий час, що й плоть і кров. Існують різні ступені в швидкості споживання (самоспоживання), а тому й відтворення. (Отже, тут уже має місце *перехід* до багатьох капіталів.) Насамперед тут важливо мати на увазі в першу чергу лише капітал як такий, бо визначення, які тут розвиваються, є такими визначеннями, які вартість взагалі роблять капіталом, конституують *differentiaspecifica** капіталу як такого.

Перш ніж іти далі, звернемо ще раз увагу на той важливий пункт, що час обігу — тобто час, який проводить капітал окремо від того процесу, в якому він поглинає працю, тобто робочий час капіталу як капіталу — є лише переведення *заздалегідь даної* вартості з однієї форми в іншу, але не є елементом, який *створює*, збільшує

* Див. початок попереднього абзаца. *Ред.*

* — специфічну відмінність. *Ред.*

вартість. Шляхом перетворення вартості, що вимірюється [наприклад] 4 робочими днями й існує у формі прядива, у форму 4 робочих днів, існуючих у вигляді грошей, або у форму символу, визнаного як представника 4 робочих днів взагалі, 4 загальних робочих днів, — *заздалегідь дана і виміряна* вартість переходить з однієї форми в іншу, але не збільшується. При обміні еквівалентів величина вартості *після* обміну залишається тією ж самою, якою вона була *до* обміну. Якщо уявити собі один капітал або якщо різні капітали якоїсь країни розглядати у вигляді одного капіталу (національного капіталу) на відміну від капіталу інших країн, то зрозуміло, що той час, протягом якого цей капітал не функціонує як продуктивний капітал, тобто не створює додаткової вартості, відраховується з того часу, який має капітал для збільшення своєї вартості.

Той час, протягом якого капітал не функціонує як продуктивний капітал — взятий у цьому абстрактному формулюванні, ще без усякого врахування витрат самого обігу — виступає як заперечення не дійсно існуючого часу збільшення вартості, а *можливого* часу збільшення вартості, тобто можливого в тому разі, коли час обігу дорівнює нулю. Зрозуміло, що національний капітал не може той час, протягом якого він не збільшується, розглядати як час, протягом якого він збільшується, так само як, наприклад, ізольований селянин не може той час, протягом якого він не жне, не сіє, взагалі коли переривається його праця, — розглядати як час його збагачення. Та обставина, що капітал, після того як він, і до того неодмінно, звик розглядати себе як плодоносний продуктивний капітал незалежно від праці, незалежно від поглинання праці, передбачає себе плодоносним за будь-якого часу і обчислює свій час обігу як час, що створює вартість, як витрати виробництва, — це вже зовсім інша річ.

Звідси впливає помилковість того, що говорить, наприклад, Рамсей:

«Застосування основного капіталу значною мірою видозмінює той принцип, що вартість залежить від кількості праці. Бо деякі товари, на які витрачено однакову кількість праці, вимагають досить різного часу для того, щоб вони були готові до споживання. Але оскільки протягом цього часу капітал не дав доходу, то *для того щоб дане застосування капіталу було не менше прибутковим, ніж інші його застосування, за яких продукт скоріше готовий для споживання*, товар, коли він, нарешті, надходить на ринок, повинен підвищитись у вартості на всю суму недоодержаного прибутку».

(Тут уже передбачено, що капітал як такий завжди рівномірно дає прибуток, як здорове дерево — плоди.)

«Це показує, як капітал може регулювати вартість незалежно від праці». Наприклад, вино в льоху (Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стор. 43).

Тут виходить, ніби час обігу поряд із робочим часом — або в однаковій мірі з ним — створює *вартість*. Капітал, звичайно, містить у собі обидва моменти: 1) *робочий час* як момент, який творить вартість; 2) *час обігу* як момент, що обмежує робочий час і тим самим загальне творення вартості капіталом; як необхідний момент, бо вартість, або капітал, яким він виходить з процесу виробництва як його безпосередній результат, хоч вони і є *вартістю*, але вартістю, яка ще не набрала своєї адекватної

форми. Час, якого потребують ці перетворення форми, який, отже, минає між виробництвом і відтворенням, — є час, який знецінює капітал. Якщо, з одного боку, у визначенні капіталу як перебуваючого в обігу, здійснюючого процес входить *безперервність*, то такою ж мірою в це визначення входить *порушення* безперервності.

Правильно визначаючи той обіг, те повернення [до своєї первинної форми], яке повинен проробити капітал, для того щоб приступити до нового виробництва, як ряд обмінів, економісти тим самим визнають, що цей час обігу не є часом, що збільшує кількість вартості, що він, отже, не може бути часом, який створює нову вартість, бо ряд обмінів, скільки б актів обміну він не включав у себе і скільки б часу не треба було для завершення цих операцій, — є лише обміном еквівалентів. Зумовлення вартостей — крайніх точок опосередкування — як рівних, звичайно, не може зробити їх нерівними. Вартості, з точки зору кількості, не можуть ні збільшитися, ні зменшитися шляхом обміну.

Додаткова вартість, створена протягом однієї фази виробництва, визначається тією додатковою працею, яку капітал привів у рух під час цієї фази (визначається привласненою додатковою працею). Сума додаткових вартостей, яку капітал може створити за певний період, визначається повторенням фази виробництва протягом цього періоду; або визначається *оборотом* капіталу. А оборот дорівнює тривалості фази виробництва плюс тривалість обігу, він дорівнює сумі часу обігу і часу виробництва. Оборот тим більшою мірою наближається до самого часу виробництва, чим коротший час обігу, тобто час, який минає між тим моментом, коли капітал виходить із виробництва, і тим, коли він у нього повертається.

Додаткова вартість фактично визначається робочим часом, уречевленим протягом однієї фази виробництва. Чим частіше відтворюється капітал, тим частіше має місце виробництво додаткової вартості. Кількість актів відтворення дорівнює кількості *оборотів*. Отже, сукупна додаткова вартість (S') дорівнює $SxnU$ (де n — кількість оборотів). $S'=SxnU$; отже, $S=S'/(nU)$. Якщо час виробництва, потрібний капіталові в 100 талерів у певній галузі виробництва, дорівнює 3 місяцям, то він може обернутися протягом року чотири рази, і якщо додаткова вартість, створювана щоразу, дорівнює 5 талерам, то сукупна додаткова вартість дорівнює 5 (S , створена протягом однієї фази виробництва) \times 4 (кількість оборотів, що визначається відношенням часу виробництва до одного року), тобто дорівнює 20 талерам. Але оскільки час обігу дорівнює, наприклад, $\frac{1}{4}$ часу виробництва, то один оборот дорівнював би $3 + \frac{1}{4}$, тобто 4 місяцям, і капітал у 100 талерів міг би обернутися протягом року лише 3 рази; сукупна додаткова вартість дорівнювала б 15 талерам. Тому, хоч капітал створює 5 талерів додаткової вартості за 3 місяці, для нього це те саме, як і коли б він за 4 місяці створив [додаткову] вартість, що дорівнює тільки 5 талерам, бо за рік може створити тільки (5×3) талерів сукупної додаткової вартості. Для капіталу це те саме, як і коли б кожні 4 місяці він виробляв S_u розмірі 5 талерів; отже, за 3 місяці він виробляв би тільки $\frac{15}{4}$,

тобто $3\frac{3}{4}$ талера, а за один місяць свого обігу — $1\frac{1}{4}$ талера додаткової вартості.

Оскільки оборот відрізняється від тривалості, що визначається умовами самого виробництва, він дорівнює часові обігу капіталу. А цей останній не визначається [самим лише] робочим часом. Таким чином, сума додаткової вартості, що створюється капіталом за даний період, визначається не просто робочим часом, а робочим часом і часом обігу [VI—35] в зазначених вище співвідношеннях. Однак та якість, яку капітал тут вносить в установлення вартості, є, як показано вище, *негативною, обмежуючою* якістю.

Якщо, наприклад, капіталові в 100 ф. ст. потрібно 3 місяці, тобто 90 днів, для фази виробництва і якби час обігу дорівнював нулю, то капітал міг би обернутися 4 рази на рік; і *весь* капітал протягом усього часу діяв би як капітал, тобто як породжуюча додаткова праця, як помножуюча себе вартість. Якщо з цих 90 днів 80 становлять необхідну працю, то 10 днів становлять додаткову працю. Припустимо тепер, що час обігу становить $33\frac{1}{3}\%$ часу виробництва, тобто $\frac{1}{3}$ цього останнього. Отже, на 3 місяці виробництва припадав один місяць обігу. Тоді час обігу дорівнює $\frac{90}{3}(\frac{1}{3}$ часу виробництва), тобто дорівнює 30 дням; $c = \frac{1}{3}p$; ($c=p/3$). Ну, гаразд.

Питання тепер полягає в тому, яка частина капіталу може бути безперервно зайнята виробництвом протягом цілого року. Якби капітал у 100 ф. ст. працював 90 днів, а його продукт, що дорівнює 105 ф. ст., перебував би в обігу протягом одного місяця, то протягом цього місяця капітал не міг би застосовувати ніякої праці.

(90 робочих днів, звичайно, можуть дорівнювати 3, 4, 5 і т. д. разів по 90 залежно від кількості зайнятих протягом цих 90 днів робітників. Було б усього лише 90 днів у тому випадку, якби був зайнятий тільки один робітник. Це поки що нас тут зовсім не цікавить.)

(При всіх цих розрахунках припускається, що додаткова вартість не капіталізується і капітал продовжує працювати з тією кількістю робітників; що в той самий момент, коли реалізується додаткова вартість, реалізується також і весь капітал, перетворюючись знову на гроші.)

Прийняте нами припущення означає, що протягом одного місяця капітал зовсім не міг би функціонувати.

(Капітал у 100 ф. ст. безперервно застосовує, наприклад, 5 робітників; у цьому капіталі міститься їх додаткова праця, і продукт, який перебуває в обігу, є не первісним капіталом, а таким капіталом, який поглинув додаткову працю і тому має додаткову вартість. Отже, обіг капіталу в 100 ф. ст. слід, власне кажучи, розуміти як обіг капіталу, наприклад, в 105 ф. ст., тобто як обіг капіталу з прибутком, створеним в одному акті виробництва. Проте така помилка не має значення при розгляді вищезгаданого питання.)

Припустимо, що на кінець третього місяця вироблено прядива на 100 фунтів стерлінгів. Тепер мине ще один місяць, поки я одержу гроші і зможу поновити

виробництво. Для того щоб привести в рух ту саму кількість робітників протягом цього одного місяця, поки капітал перебуває в обігу, я повинен би мати додатковий капітал $33\frac{1}{3}$ ф. ст.; бо якщо 100 ф. ст. приводять у рух певну кількість праці протягом 3 місяців, то $\frac{1}{3}$ від цих 100 ф. ст. привела б у рух цю саму кількість праці протягом одного місяця.

Наприкінці четвертого місяця капітал у 100 ф. ст. повернувся б у фазу виробництва, а капітал у $33\frac{1}{3}$ ф. ст. вступив би у фазу обігу. Останній капітал вимагав би для свого обігу відповідно $\frac{1}{3}$ місяця; отже, він повернувся б у фазу виробництва через 10 днів.

Перший капітал міг би знову вступити в обіг лише наприкінці сьомого місяця. Другий капітал, який вступив в обіг на початку п'ятого місяця, повернувся б назад, скажімо, 10 числа п'ятого місяця, знову вступив би в обіг 10 числа шостого місяця і повернувся б назад 20 числа шостого місяця, щоб знову вступити в обіг 20 числа сьомого місяця; наприкінці сьомого місяця він повернувся б, а перший капітал знову почав би обертатися в той самий момент, коли повернувся б другий капітал. Далі ми мали б: початок восьмого місяця і повернення такого-то числа цього місяця, початок дев'ятого місяця і т. д.

Словом: якби капітал був більшим на $\frac{1}{3}$, якраз настільки, що це відповідає часові обігу, то він міг би весь час застосовувати ту саму кількість робітників. Але капітал може весь час перебувати у фазі виробництва і в тому разі, якщо він постійно застосовує на $\frac{1}{3}$ менше праці. Якби капіталіст почав процес виробництва тільки з капіталом у 75 ф. ст., то наприкінці третього місяця виробництво було б закінчене; після цього капітал обертася б протягом одного місяця, і в цей час капіталіст міг би, проте, продовжувати виробництво, оскільки він зберіг у своїх руках капітал у 25 ф. ст. І якщо йому потрібно 75 ф. ст. для того, щоб приводити в рух протягом трьох місяців відповідну масу праці, то йому потрібно 25 ф. ст. для того, щоб приводити в рух відповідну масу праці протягом одного місяця. Капіталіст весь час приводив би в рух ту саму кількість робітників.

Для продажу кожної партії його товарів потрібно $\frac{1}{12}$ року. Якщо йому завжди потрібно $\frac{1}{3}$ часу виробництва для продажу своїх товарів, то і т. д. Це питання може бути вирішене через дуже просте рівняння, до чого ми повернемося згодом. Власне кажучи, це питання сюди ще не належить. Але воно важливе в зв'язку з подальшими питаннями про кредит.

Поки що принаймні зрозуміле таке. Позначимо час виробництва літерами pt , час обігу — літерами ct , капітал — літерою C . Капітал C може перебувати одночасно у фазі виробництва і у фазі обігу. Якщо він хоче продовжувати процес виробництва в той час, коли перебуває в обігу, то він має розпастися на дві частини, з яких одна перебуває у фазі виробництва, тимчасом як друга — у фазі обігу, а безперервність процесу забезпечується тим, що коли частина a дана в одній якості, то частина b дана в іншій. Нехай частина капіталу, яка завжди перебував у виробництві, буде x ; тоді $x = C - b$ (b — частина капіталу, що перебуває в обігу). $C = b + x$. Якби час обігу капіталу до-

рівнював нулю, то так само було б $b=0$, а x дорівнював би C . Частина капіталу, що перебуває в обігу (b): сукупний капітал (C) = час обігу (ct):час виробництва (pt). Формула b : $C = ct : p$ означає, що частина капіталу, яка перебуває в обігу, так відноситься до сукупного капіталу, як час обігу відноситься до часу виробництва.

Якщо капітал у 100 ф. ст. при 5% прибутку здійснює оборот кожні 4 місяці, так що на 3 місяці часу виробництва припадає один місяць часу обігу, то сукупна додаткова вартість, як ми бачили*, дорівнюватиме $(5 \times 12) / 4 = 5 \times 3 = 15$, замість 20 при $c=0$, оскільки тоді ми мали б $S' = (5 \times 12) / 3 = 20$. Тепер же сукупна додаткова вартість дорівнює 15 ф. ст.; це — прибуток капіталу в 75 ф. ст. при 5%, у якого час обігу дорівнював би нулю, який обертався б чотири рази на рік і був би постійно зайнятий. Наприкінці першого кварталу його прибуток становив би $3^3/4$ ф. ст., наприкінці року — 15 ф. ст. (Але в цьому разі обертався б сукупний капітал, що дорівнює всього лише 300 ф. ст., тоді як у першому випадку, при $ct=0$, обертався капітал у 400 ф. ст.)

Отже, капітал у 100 ф. ст., у якого час обігу становить один місяць при 3 місяцях часу виробництва, може постійно застосовувати продуктивно капітал у 75 ф. ст.; капітал у 25 ф. ст. при цьому постійно перебуває в обігу і непродуктивний. Позначаючи літерою M один місяць, ми можемо виразити це відношення у вигляді пропорції $75 : 25 = 3M : 1M$; або якщо ми позначимо частину капіталу, зайнятого у виробництві, літерою p , частину, що перебуває в обігу, — літерою c , а відповідний їм час — літерами c' і p' , то $p : c = p' : c'$; ($p : c = 1 : 1/3$). [У нашому прикладі] частина капіталу, що перебуває у виробництві, завжди відноситься до частини, що перебуває в обігу, як $1 : 1/3$, але ця $1/3$ завжди представлена складовими частинами капіталу, що міняються. Але $p : C = 75 : 100 = 3/4$; $c = 1/4$; $p : C = 1 : 4/3$ і $c : C = 1 : 4$. Оборот у цілому = $4M$; $p : U = 3M : 4M = 1 : 4/3$.

* * *

[VI—36] У процесі обігу капіталу одночасно відбуваються зміна форм і обмін речовин. Ми повинні тут почати не з G , а з процесу виробництва як передумови. У виробництві, яке розглядається з матеріального боку, знаряддя зношується, а сировина переробляється. Результатом є продукт — новостворена споживна вартість, яка відрізняється від своїх елементарних передумов. Продукт створюється тільки в процесі виробництва, яке розглядається з матеріального боку. Це і є перша і суттєва матеріальна зміна. На ринку, при обміні на гроші, продукт виштовхується з кругообороту капіталу і надходить у споживання, стає предметом споживання, чи то для остаточного задоволення якоїсь індивідуальної потреби, чи то як сировий матеріал для якогось іншого капіталу.

При обміні товару на гроші матеріальна зміна і зміна форми збігаються, оскільки в грошах якраз сам зміст входить в економічне визначення форми. А при зворотному

* Див. цей том, частина II, стор.143-148, але там час обчислюється в днях, а тут у місяцях. Ред.

перетворенні капіталу в матеріальні умови виробництва тут одночасно відбувається зворотне перетворення грошей у товар. Має місце як відтворення певної споживної вартості, так і відтворення вартості як такої. Але подібно до того як матеріальний елемент з самого початку при вступі у процес обігу фігурував тут як продукт, так наприкінці обігу товар знову фігурує як умова виробництва. Оскільки гроші фігурують тут як засіб обігу, вони дійсно є тільки посередником, з одного боку, між виробництвом і споживанням, у процесі того обміну, при якому капітал відштовхує від себе вартість у формі продукту, а з другого боку — між виробництвом і виробництвом, коли капітал відштовхує себе у формі грошей, втягуючи в свій кругообіг товари у формі умови виробництва.

Якщо розглядати капітал з матеріального боку, то гроші виступають всього лише як засіб обігу; з боку форми гроші виступають як номінальна міра збільшення його вартості, а для певної фази — як самодостатня вартість. Тому [процес обігу] капіталу такою ж мірою являє собою $T - G - G - T$, як і $G - T - T - G$, і до того ж так, що обидві форми простого обігу тут набувають разом з тим і подальшого визначення, оскільки $G - G$ — це гроші, які творять гроші, а $T - T$ — такий товар, споживна вартість якого як відтворюється, так і збільшується. Стосовно грошового обігу, який тут виступає як такий, що входить в обіг капіталу і визначається ним, ми зауважимо лише побіжно, — бо це питання можна обговорити *aufond** лише після того, як розглянута дія і взаємодія багатьох капіталів, — що, очевидно, гроші фігурують тут у різних визначеннях.

[7)] ВІДМІННІСТЬ МІЖ ЧАСОМ ВИРОБНИЦТВА І РОБОЧИМ ЧАСОМ. [ПЛУТАНИНА В ШТОРХА ЩОДО «ЗАСОБІВ ПРИСКОРЕННЯ ОБІГУ»]

Досі вважалося, що час виробництва збігається з робочим часом. Але ось, наприклад, у землеробстві мають місце перерви в праці під час самого виробництва, до того як закінчено продукт. [У двох різних галузях виробництва] може бути витрачений однаковий робочий час, а тривалість фази виробництва може бути різною, оскільки [в одній із цих галузей] праця переривається. Якщо відмінність полягає лише в тому, що в одному випадку для завершення продукту потрібна більш тривала праця, ніж у другому випадку, то ніяке питання ще не постає, оскільки тоді, згідно з загальним законом, зрозуміло, що продукт, у якому міститься більша кількість праці, становить настільки ж більшу вартість, і якщо відтворення протягом даного періоду буде при цьому менш частим, то відтворена вартість буде відповідно більшою. Адже 2×100 становить рівно стільки, скільки 4×50 . Так само як із сукупною вартістю, стоїть справа, далі, і з додатковою вартістю.

* - по суті. Ред.

Неоднакова тривалість процесу виробництва різних продуктів, незважаючи на те що на них витрачається однаковий робочий час (а само, нагромаджена і жива праця, разом узяті),— ось у чому полягає проблема. Основний капітал немовби функціонує тут зовсім сам, без людської праці, подібно, наприклад, до насіння, довіреного лону землі. Якщо при цьому треба ще витратити додаткову працю, то її слід уявно відняти, щоб питання було поставлене в чистому вигляді.

Якщо час обігу тут той самий, то обороти відбуваються рідше внаслідок того, що тривалість фази виробництва більша. Отже, час виробництва плюс час обігу, тобто $1U$, тут більший, ніж у тому разі, коли час виробництва збігається з робочим часом. Час, потрібний тут для того, щоб продукт досяг зрілості, і [викликані цим] перерви в праці конституюють тут умови виробництва. Неробочий час становить умову робочого часу, умову дійсного перетворення його в час виробництва. Все це питання, очевидно, стосується, власне кажучи, тільки подальшого, а саме розгляду вирівнювання норми прибутку. Проте основне необхідно з'ясувати тут.

Більш уповільнене повернення капіталу — в цьому й полягає суть справи — викликане тут не часом обігу, а самими умовами виробництва, за яких праця стає продуктивною; а ці умови належать до технологічних умов процесу виробництва. Необхідно повністю відкинути просто-таки безглузду думку про те, ніби зумовлена природою обставина, що заважає капіталові в певній галузі виробництва обмінюватися в ті самі строки з тією самою кількістю робочого часу, як це робить інший капітал в іншій галузі виробництва,— ніби ця обставина може якимось чином *збільшити* вартість капіталу. Вартість, а отже і додаткова вартість, дорівнює не тривалості фази виробництва, а робочому часові, витраченому протягом цієї фази виробництва, як уречевленому, так і живому робочому часові. Тільки живий робочий час — і до того ж відповідно своєму відношенню до уречевленого робочого часу — може створювати додаткову вартість, тому що тільки жива праця може дати додатковий робочий час. {Зрозуміло, що при вирівнюванні норми прибутку долучаються інші визначення. Але тут ідеться не про розподіл додаткової вартості, а про її творення.}

Тому справедливим є твердження, що з цього погляду сільське господарство, наприклад, менш продуктивне (продуктивність тут належить до виробництва вартостей), ніж інші галузі виробництва. Так само як, з другого боку,— *оскільки зростання продуктивності в сільському господарстві безпосередньо зменшує необхідний робочий час,— воно продуктивніше від усіх інших галузей виробництва*. Проте сама ця обставина може йти на користь сільському господарству лише там, де вже панують *капітал* і відповідна йому загальна форма виробництва.

Уже в самому перериванні фази виробництва закладене те, що сільське господарство ніколи не може бути тією сферою, з якої капітал починає, яку він обирає своїм початковим місцеперебуванням. Ці переривання фази виробництва суперечать

найпершим основним умовам промислової праці. Тому капітал оволодіває сільським господарством тільки через зворотний вплив [промисловості на сільське господарство], внаслідок чого землеробство набуває промислового характеру. Для цього, з одного боку, потрібний високий розвиток конкуренції, з другого боку — значний розвиток хімії, механіки і т. д., іншими словами, обробної промисловості. Тому в історії ми й знаходимо, що сільське господарство ніколи не *виступає в чистому вигляді* в тих способах виробництва, які передують капіталові або відповідають його власним нерозвиненим стадіям. Сільська підсобна промисловість, як, наприклад, прядіння, ткацтво і т. д., змушена компенсувати ті межі, які існують тут для застосування робочого часу — межі, закладені в цих перериваннях фази виробництва.

Незбіг часу виробництва з робочим часом може взагалі залежати тільки від природних умов, які тут безпосередньо стоять на шляху використання праці, тобто на шляху привласнення додаткової праці капіталом. Ці перешкоди на шляху капіталу, зрозуміло, зумовлюють не переваги, а, з точки зору капіталу, — збитки.

Весь цей випадок тут, власне кажучи, слід згадати лише як приклад фіксованого капіталу, фіксованого водній із фаз. Тут слід міцно засвоїти лише то, що капітал не створює ніякої додаткової вартості протягом того часу, коли він не застосовує живої праці. Відтворення використовуваного основного капіталу саме по собі не є, звичайно, творенням додаткової вартості.

(У людському тілі, так само як і в капіталі, різні його частини змінюються в процесі відтворення не за однакові проміжки часу. Кров оновлюється швидше, ніж м'язи, м'язи — швидше, ніж кістки, які з цієї точки зору можна розглядати як основний капітал людського тіла.)

[VI—37] Як засоби, що прискорюють обіг, Шторх наводить таке: 1) утворення класу «працівників», зайнятих тільки торгівлею; 2) поліпшення засобів транспорту; 3) гроші; 4) кредит (див. вище)*.

З цього строкатого переліку видно всю плутанину політико-економістів. Гроші і грошовий обіг — те, що ми назвали простим обігом — є передумовою, умовою як самого капіталу, так і обігу капіталу. Тому про гроші як про відношення спілкування, яке належить ступеню виробництва, що передує капіталу, про гроші як гроші у їх безпосередній формі — не можна сказати, що вони прискорюють обіг капіталу; гроші є передумовою цього обігу. Коли ми говоримо про капітал і про його обіг, ми перебуваємо на такому ступені суспільного розвитку, коли введення грошей виступає не як якийсь винахід і т. д., а як *передумова*. Тією мірою, якою гроші в їх безпосередній формі самі мають вартість, не тільки є вартістю інших товарів, символом їх вартості (бо коли щось безпосереднє повинно бути іншим безпосереднім, то воно може всього лише *являти собою* таке, бути тим чи іншим його символом), але й самі мають

* Див. цей том, частина II, стор. 127. Ред.

вартість, самі є праця, уречевлена в певній споживній вартості,— гроші аж ніяк не прискорюють обігу капіталу, а, навпаки, уповільнюють його.

Гроші, розглядувані з обох боків, як це буває в обігу капіталу, тобто як засіб обігу і як реалізована вартість капіталу, належать до витрат обігу, оскільки вони самі є робочий час, що використовується, з одного боку, для скорочення часу обігу, а з другого боку, для того щоб здійснити один якісний момент обігу — зворотне перетворення капіталу в самого себе як самодостатню вартість. В обох випадках гроші не збільшують вартість. З одного боку, гроші — це форма втілення вартості, яка вимагає витрат, витрачання робочого часу і, отже, відраховується з додаткової вартості. З другого боку, гроші можна розглядати як такий механізм, який економить час обігу і тим самим вивільняє час для виробництва. Але оскільки гроші як такий механізм самі вимагають праці і є продуктом праці, вони по відношенню до капіталу являють собою *fausfraîs** *виробництва*. Гроші фігурують серед витрат обігу.

Початкові витрати обігу — це сам час обігу на противагу робочому часові. Реальні витрати обігу самі є уречевленим робочим часом — механізмом для скорочення початкових витрат, пов'язаних із часом обігу. Тому гроші в їх безпосередній формі, як такі, що належать історичному ступеню виробництва, який передує капіталові, постають для нього витратами обігу, і внаслідок цього прагнення капіталу спрямоване до того, щоб перетворити гроші адекватно собі, тобто перетворити їх на такого представника одного з моментів обігу, який не вимагав би ніяких витрат робочого часу, сам не був би вартістю. Тому капітал прагне усунути гроші в їх традиційній, безпосередній реальності і перетворити їх на щось *породжуване* і так само знищуване лише капіталом, на щось зовсім *ідеальне*. Тому не можна говорити, як Шторх, що гроші взагалі є засобом прискорення обігу капіталу; навпаки, капітал прагне перетворити гроші на всього лише *ідеальний* момент свого обігу і надати їм відповідної йому адекватної форми. Усунення грошей у їх безпосередній формі є вимогою грошового обігу, що став моментом обігу капіталу, бо в своїй безпосередньо представленій формі гроші виступають як *межа* обігу капіталу.

Тенденцією капіталу є *обіг без часу обігу*, а звідси — і перетворення знярядь, які служать тільки для скорочення часу обігу, на всього лише встановлені капіталом *визначення форми*, подібно до того як ті різноманітні моменти, які капітал проходить у сфері обігу, являють собою якісні визначення його власного метаморфозу.

Щодо утворення особливого торговельного стану,— тобто такого розвитку поділу праці, який перетворив заняття обміном на особливий вид праці, для чого, зрозуміло, сума мінових операцій уже мала б досягти певної висоти,—

(якщо, наприклад, у 100 людей обмін відбирає $\frac{1}{100}$ їх робочого часу, то кожна людина є на $\frac{1}{100}$ учасником обміну; $\frac{100}{100}$ учасників обміну являють собою одну лю-

* — побічні (непродуктивні) витрати. Ред.

дину. На цих 100 може тоді припадати один купець. Відокремлення торгівлі від самого виробництва, або та обставина, що сам обмін одержує представника, відмінного від його учасників, вимагає, взагалі кажучи, певного ступеня розвитку обміну і спілкування. Купець представляє по відношенню до продавця усіх покупців, а по відношенню до покупця — всіх продавців; отже, він виступає не як один з полюсів, а як середина самого обміну, виступає тому як посередник), — то утворення купецького стану, яке передбачає і утворення грошей, хоч би її не розвинених в усіх своїх моментах, так само є передумовою для капіталу і тому не може наводитися як фактор, що опосередковує його специфічний обіг. Оскільки торгівля, як історично, так і логічно, є *передумовою* для виникнення капіталу, то перш ніж ми закінчимо цей розділ, нам доведеться повернутися до цієї теми, оскільки це стосується розділу про виникнення капіталу або ж попереднього розділу.

Поліпшення засобів транспорту, оскільки воно означає полегшення фізичного обігу товарів, не належить сюди, де розглядаються самі лише формальні визначення обігу капіталу. Продукт тільки тоді стає товаром, тільки тоді виходить з фази виробництва, коли він опиняється на *ринку*. З другого боку, засоби транспорту долучаються сюди остільки, оскільки *строки повернення* капіталу — тобто час обігу — повинні зростати із збільшенням віддаленості ринку від місця виробництва. Отже, скорочення цих строків за допомогою транспортних засобів з цієї точки зору здається таким, що безпосередньо стосується розгляду обігу капіталу. Але по суті це стосується вчення про ринок, яке саме входить до відділу про капітал.

Нарешті, *кредит*. Цю форму обігу, що безпосередньо встановлюється капіталом, яка, отже, специфічно впливає з природи капіталу, цю *differentiaspecifica** капіталу Шторх та інші ставлять тут в один ряд з грішми, торговельним станом і т. д., які взагалі належать до розвитку обміну і виробництва, що більшою або меншою мірою базується на цьому розвитку. Вказівка на *differentiaspecifica* тут як *логічним* розвитком теми, так і ключем до розуміння *історичного* розвитку. Ми і в історії знаходимо — наприклад, в Англії, а також і у Франції — спроби замінити [металеві] гроші паперовими, а з другого боку, спроби надати капіталові, оскільки він існує у формі *вартості*, форму, що визначається виключно ним самим, і, нарешті, вже при самому виникненні капіталу, спроби встановлення кредиту (див., наприклад, у Петті і Буагільбера).

[8] МАЛИЙ ОБІГ ЯК ПРОЦЕС ОБМІНУ МІЖ КАПІТАЛОМ І РОБОЧОЮ СИЛОЮ ВЗАГАЛІ. КАПІТАЛ І ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

Всередині обігу як сукупного процесу ми можемо розрізнати великий і малий обіг. Перший охоплює весь період з того моменту, коли капітал вибуває з процесу

* - специфічну відмітну рису. *Ред.*

виробництва до моменту його повернення туди. Другий є безперервним і відбувається одночасно з самим процесом виробництва. Це відповідає тій частині капіталу, яка виплачується у вигляді заробітної плати, обмінюється на робочу силу.

Цей процес обігу капіталу, який за формою виступає як обмін еквівалентів, але в дійсності являє собою усунення і всього лише формальне встановлення обміну еквівалентів (перетворення вартості в капітал, при якому обмін еквівалентів переходить у свою протилежність, обмін на основі обміну стає суто формальним і взаємність виявляється повністю на одному боці), треба розглядати таким чином:

Обмінювані вартості завжди являють собою уречевлений робочий час, ту чи іншу предметно наявну, *взаємно* припустиму кількість уже існуючої (в якій-небудь споживній вартості) праці. Вартість як така завжди є результатом, а не причиною. Вартість виражає ту кількість праці, якою вироблено предмет, отже — припускаючи той самий рівень продуктивних сил — ту кількість праці, за допомогою якої він може бути відтворений.

Капіталіст не обмінює капітал безпосередньо на працю або на робочий час; витрачений на товари час, який міститься в них, він обмінює на час, вміщений у живій робочій силі, витрачений на неї час. Той живий робочий час, який він одержує в результаті обміну, є не міноюю вартістю робочої сили, а її споживною вартістю. Так само й машина обмінюється і оплачується не як причина вироблюваних нею результатів, а як те, що саме є результатом, не через свою споживну вартість у процесі виробництва, а як продукт, як певна кількість уречевленої праці. Робочий час, що міститься в робочій силі, тобто час, необхідний для виробництва живої робочої сили, є той самий час, необхідний — при незмінному рівні продуктивних сил — для відтворення, тобто для збереження робочої сили.

Отже, той обмін, який відбувається між капіталістом і [VI—38] робітником, повністю відповідає законам обміну, і не тільки відповідає, а є його найвищим розвитком. Бо доти доки робоча сила сама не обмінюється, основа виробництва ґрунтується ще не на обміні, і обмін охоплює всього лише тісне коло, що має своїм базисом не обмін, як це відбувається на всіх ступенях, що передують буржуазному виробництву. Але споживна вартість тієї вартості, яку капіталіст одержав у результаті обміну, сама є елементом творення вартості, а мірою цього творення вартості є жива праця і робочий час, і до того ж більша кількість робочого часу, ніж уречевлено в робочій силі, тобто більша кількість робочого часу, ніж треба для відтворення живого робітника.

Таким чином, внаслідок того що капітал у результаті обміну одержав як еквівалент робочу силу, він одержав у своє розпорядження робочий час — оскільки він перевищує час, що міститься в робочій силі — без еквівалента; за допомогою *форми* обміну він привласнив собі чужий робочий час *без обміну*. Тому обмін стає всього-на-

всього формальним, і, як ми бачили^{*}, при подальшому аналізі капіталу зникає навіть видимість того, ніби капітал в обмін на робочу силу дає щось інше, ніж її ж власну уречевлену працю; тобто видимість того, ніби він взагалі щось дає в обмін на робочу силу.

Отже, переверот [у відношеннях обміну] відбувається в результаті того, що останній ступінь вільного обміну являє собою обмін робочої сили як товару, обмін її як вартості на товар, на вартість, що робоча сила купується як уречевлена праця, тимчасом як її споживна вартість полягає в живій праці, тобто в творенні мінової вартості. Переверот відбувається внаслідок того, що споживна вартість робочої сили як вартості сама є елементом, який творить вартість, є субстанцією вартості і субстанцією, яка збільшує вартість. Отже, в цьому обміні робітник, узамін еквівалента уречевленого в ньому робочого часу, дає свій живий робочий час, який творить і збільшує вартість. Він продає себе як результат. Як причина, як діяльність робітник поглинається капіталом і включається в капітал. Таким чином, обмін перетворюється на свою протилежність, а закони приватної власності — свобода, рівність, власність у розумінні власності на свою працю і вільного порядкування нею — перетворюються на відсутність власності у робітника і на відчуження [Entaufierung] його праці, на його відношення до своєї праці як до чужої власності, і *viceversa*^{**}.

Обіг частини капіталу, що фігурує як заробітна плата, супроводжує процес виробництва, виступає як економічне відношення форми поряд із ним, відбувається одночасно з ним і переплетений з ним. Тільки цей обіг і породжує капітал як такий; він є умовою процесу збільшення його вартості і встановлює не тільки визначення форми цього процесу, але й його субстанцію. Це є частина капіталу, яка постійно перебуває в обігу і ні на мить не входить у сам процес виробництва, а постійно його супроводжує. Це є та частина капіталу, яка ні на мить не входить у процес його відтворення, чого не можна сказати про сировий матеріал. *Фонд життєвих засобів* робітника виходить із процесу виробництва у вигляді продукту, у вигляді результату; але як продукт він ніколи не входить у процес виробництва, бо він являє собою продукт, готовий для індивідуального споживання, безпосередньо входить до споживання робітника і безпосередньо обмінюється з цією метою. Отже, на відміну як від сировини, так і від знаряддя праці, фонд життєвих засобів являє собою оборотний капітал^{***}.

Тут перед нами той єдиний момент кругообороту капіталу, коли в нього безпосередньо входить споживання. Там, де товар обмінюється на гроші, його може придбати інший капітал як сировину для нового виробництва. Далі, відповідно до передумов капіталу, йому протистоїть не окремий споживач, а торговець, який сам купує товар, для того щоб продати його за гроші. (Цю передумову стосовно

^{*} Див. цей том, частина I, стор. 406-407. Ред.

^{**} — навпаки. Ред.

^{***} - переважно. Ред.

торговельного стану слід розвинути в загальній формі. Тим самим обіг між діловими людьми і обіг між діловими людьми і споживачами — це різні речі).

Таким чином, оборотний капітал виступає тут безпосередньо як призначений для індивідуального споживання робітників; взагалі — як призначений для безпосереднього споживання і тому існуючий у формі готового продукту. Якщо через це, з одного боку, капітал є передумовою продукту, то такою ж мірою готовий продукт є передумовою капіталу. Історично це зводиться до того, що капітал не створив світ заново, а що виробництво і продукти вже були, перш ніж він підпорядкував їх своєму процесу. Коли капітал уже в ході, коли він постав із самого себе, він постійно передбачає себе в своїх різних формах як індивідуально споживаний продукт, сировина і знаряддя праці, для того щоб постійно відтворювати себе в цих формах. Ці форми спочатку виступають як передбачені ним самим умови, а потім — як його результат. У процесі свого відтворення капітал виробляє свої власні умови.

Отже, тут ми бачимо — через посередництво відношення капіталу до живої робочої сили і до природних умов її зберігання,— що оборотний капітал визначається також і з боку споживної вартості, визначається як те, що безпосередньо входить в індивідуальне споживання і підлягає в ньому знищенню як продукт. Тому неправильним є той висновок, що оборотний капітал взагалі є щось *придатне для споживання*, нібито вугілля, мастило, барвники і т. д., знаряддя і т. д., меліорація ґрунту і т. д., фабрики і т. д. не споживаються так само, якщо під споживанням розуміти знищення їх споживної вартості і їх форми. Але так само всі вони не споживаються, якщо під споживанням розуміти індивідуальне споживання, споживання у власному розумінні.

У цьому обігу капітал як уречевлена праця постійно відштовхується від самого себе, для того щоб асимілювати живу робочу силу [Arbeitskraft], необхідну йому як повітря. Що ж до споживання робітника, то воно відтворює тільки одне, а саме — його самого як живу робочу силу. Оскільки це відтворення самого робітника становить умову для капіталу, то й споживання робітника виступав не безпосередньо як відтворення капіталу, а як відтворення тих умов, за яких капітал тільки і є капіталом. Жива робоча сила, так само як і сировина та знаряддя, належить до умов існування капіталу. Отже, капітал відтворює себе двояко: у своїй власній формі і в споживанні робітника, але останнє лише тією мірою, якою це споживання відтворює робітника як живу робочу силу. Тому це споживання капітал називає продуктивним споживанням — продуктивним не тому, що воно відтворює індивіда, а тому, що воно відтворює індивідів як робочу силу.

Якщо Росії* вважає дивним те, що заробітна плата враховується двічі: спочатку як прибуток робітника, а потім як відтворююче споживання капіталу, то це заперечення

* Див. цей том, частина II, стор. 81-84. Ред.

має смисл тільки стосовно тих, хто безпосередньо вводить заробітну плату як вартість у процес виробництва капіталу. Бо виплата заробітної плати є такий акт обігу, який відбувається одночасно і поряд з актом виробництва. Або, як говорить з цієї точки зору Сісмонді⁴⁴, робітник споживає свою заробітну плату без відтворення, а капіталіст споживає її продуктивно, оскільки він одержує взамін працю, яка відтворює заробітну плату і більше, ніж заробітну плату.

Це стосується самого капіталу тільки в тому разі, якщо розглядати його як об'єкт. А оскільки капітал є відношенням, і до того ж відношенням до живої робочої сили, то споживання робітника відтворює це відношення. Інакше кажучи, капітал відтворює себе двояко: як вартість, як можливість поновити процес збільшення своєї вартості, знову діяти як капітал, він відтворює себе через обмін на працю; як відношення він відтворює себе через споживання робітника, яке відтворює робітника як робочу силу, здатну бути обмінною на капітал, на заробітну плату як частину капіталу.

Таким чином, цей обіг між капіталом і працею надає одній частині капіталу — фонду життєвих засобів — визначення капіталу, який постійно перебуває в обігу, постійно споживається, постійно підлягає відтворенню. У цьому обігу разуче виявляється відмінність між капіталом і грошми, між обігом капіталу і обігом грошей. Наприклад, капітал щотижнево виплачує заробітну плату; робітник несе цю плату крамареві і т. д., той прямо чи посередньо здає її банкірові; а наступного тижня фабрикант знову бере її у банкіра, для того щоб знову виплатити її тим самим робітникам і т. д. За допомогою тієї самої суми грошей постійно перебувають в обігу нові частини капіталу. Але сама грошова сума не визначає ті частини капіталу, які перебувають в обігу таким чином. Якщо грошова вартість заробітної плати зростає, то зростуть і засоби обігу, але маса цих засобів обігу не визначає цього зростання. Якби витрати виробництва грошей не знижувалися, то ніяке збільшення кількості грошей не справило б впливу на частину капіталу, яка вступає в цей обіг. Тут гроші виступають як усього лише засіб обігу. Оскільки доводиться одночасно платити багатьом робітникам, то одночасно потрібна певна грошова сума, яка зростає разом з кількістю робітників. З другого боку, при прискоренні обороту грошей їх потрібно менше, ніж у тих випадках, коли є менше робітників, але механізм грошового обігу не так добре відрегульовано.

Обіг, що розглядається нами [обмін між капіталом і робочою силою], є умовою процесу виробництва, а тим самим також і умовою [VI—39] процесу обігу [в цілому]. З другого боку, якби капітал не повертався з обігу, то цей обіг між робітниками і капіталом не міг би поновитися; отже, він, із свого боку, зумовлений тим, що капітал проходить різні моменти свого метаморфозу *поза* процесом виробництва. Якби цього повернення капіталу із сфери обігу не вийшло, то не тому, що не було б у наявності достатньої кількості *грошей* як *засобу обігу*, а тому, що або не було б у наявності капіталу у формі продуктів, тобто була б відсутня ця частина *оборотного* капіталу, або ж тому, що капітал не набрав би *форми грошей*, тобто не реалізував би себе як

капітал, що, проте, в свою чергу було б викликано не кількістю засобів обігу, а тим, що капітал не утвердив би себе в *якісному визначенні грошей*, для чого зовсім не треба, щоб він був у формі металевої готівки, в безпосередній грошовій формі. Набрав би капітал цієї форми чи ні — це знову ж таки залежало б не від кількості грошей, що перебувають в обігу як засоби обігу, а від обміну капіталу на вартість як таку; знову тут фігурував би якісний, а не кількісний момент, що ми розглянемо детальніше, коли будемо говорити про капітал як гроші (про процент і т. д.).

[9]] ТРОЯКЕ ВИЗНАЧЕННЯ, АБО ТРОЯКИЙ СПОСІБОБІГУ. ЧАС ОБОРОТУ СУКУПНОГО КАПІТАЛУ,ЩО ПОДІЛИВСЯ НА ОБОРОТНИЙ І ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ.СЕРЕДНІЙ ОБОРОТ ТАКОГО КАПІТАЛУ.

ВПЛИВ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ НА СУКУПНИЙ ЧАС ОБОРОТУ КАПІТАЛУ. ОБІГОВИЙ ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ

Отже, обіг, розглядуваний у цілому, виступає трояко:

1) Сукупний процес — проходження капіталом його різних моментів, у результаті чого капітал виступає як плинний, як обіговий капітал. Оскільки в кожному з цих моментів безперервність процесу *virtualiter*^{*} порушена і кожний момент може зміцнитися по відношенню до переходу в наступну фазу, капітал виступає тут так само і як фіксований у різних відношеннях, і різні способи цієї фіксованості конституюють різні капітали: товарний капітал, грошовий капітал, капітал у вигляді умов виробництва.

2) Малий обіг між капіталом і робочою силою. Він супроводжує процес виробництва і виступає як договір, обмін, форма обігу, на основі яких починається процес виробництва. Частина капіталу, що вступає в цей обіг—фонд життєвих засобів,— є оборотним капіталом^{**}. Його визначено не тільки з боку форми: сама його споживна вартість, тобто його матеріальне визначення як продукту, придатного для споживання і такого, що безпосередньо надходить в індивідуальне споживання, становить частину його визначення форми.

3) Великий обіг: рух капіталу поза фазою виробництва, при якому його час — на противагу робочому часу — виступає як час обігу. З цієї протилежності між капіталом, що перебуває у фазі виробництва, і капіталом, що залишає її, випливає відмінність *плинного і основного капіталу*. Останній капітал — це той, який прикріплений до процесу виробництва і в ньому самому споживається; хоч він і приходить з великого обігу, але ніколи туди не повертається, і коли він перебуває в обігу, він обертається

* - потенційно. Ред.

** - переважно. Ред.

тільки для того, щоб бути споживаним у процесі виробництва, бути прикутим до нього.

Ця трояка відмінність в обігу капіталу [по-перше] породжує трояку відмінність між обіговим і фіксованим капіталом; [по-друге] одну частину капіталу вона визначає як обігову*, оскільки ця частина ніколи не входить у процес виробництва, але постійно його супроводжує; і по-третє, вона встановлює відмінність між *плинним* і *основним* капіталом. Обіговий капітал у формі № 3 включає в себе також і № 2, оскільки ця остання форма теж протилежна основному капіталові; але форма № 2 не включає в себе форму № 3.

Та частина капіталу, що як така належить процесу виробництва, є такою його частиною, яка матеріально є тільки *засобом виробництва*, є посередником між живою працею і матеріалом, який підлягає обробці. Частина плинного капіталу, наприклад вугілля, мастило і т. д., теж є тільки засобом виробництва. Сюди належить усе, що є тільки засобом для того, щоб підтримувати роботу даної машини або ж машини, що приводить її в рух. Цю відмінність треба буде ще дослідити детальніше. Насамперед це не суперечить першому визначенню, оскільки основний капітал як *вартість* так само перебуває в обігу в міру того як він зношується. Саме в цьому визначенні *основного* капіталу,— тобто в тому його визначенні, за яким капітал втрачає свою плинність і ототожнюється з *певною* споживною вартістю, що позбавляє капітал його трансформаційної здатності,— *розвинений капітал*, оскільки ми його знаємо поки що як продуктивний капітал, і виступає найразючіше, і саме в цій нібито неадекватній формі та в зростанні її частки порівняно з формою оборотного капіталу у визначенні № 2 і вимірюється ступінь розвитку капіталу як капіталу. Ця суперечність характерна, її слід розвинути.

Ті різні види капіталу, які в політичній економії з'являються ззовні, ніби з неба звалившись, виступають тут як відповідні породження [alsebensovieleNiederschlage]рухів, що впливають з самої природи капіталу, або, точніше, як відповідні породження самого цього руху в його різних формах.

Оборотний капітал постійно «відходить» від капіталіста, для того щоб знову повернутися до нього у своїй первісній формі. *Основний капітал* цього не робить (*Шторх*). «Оборотний капітал — це та частина капіталу, яка не дає прибутку доти, доки з нею не розлучаться; основний капітал і т. д. дає цей прибуток, залишаючись у володінні власника» (*Мальтус*). «Оборотний капітал не дає своєму господареві доходу чи прибутку, поки він залишається в його володінні; основний капітал, не міняючи господаря і не потребуючи обігу, дає цей прибуток» (*А. Сміт*)⁴⁵.

З цієї точки зору, оскільки відхід капіталу від його власника (розлучення зі своїм власником) означає не що інше, як *відчуження* власності чи володіння, яке відбувається в акті обміну; і оскільки природа будь-якої мінової вартості, а отже, і

* — переважно. Ред.

будь-якого капіталу така, що він стає вартістю для свого власника шляхом відчуження,— то визначення в його вищенаведеній формі не може бути правильним. Якби основний капітал існував для його власника без посередництва обміну і втіленої в обміні мінової вартості, то фактично основний капітал був би всього лише споживною вартістю, отже, він не був би капіталом.

Проте в основі наведеного визначення лежить таке: основний капітал перебуває в обігу як *вартість* (хоч тільки частинами, поступово, як ми побачимо). Як *споживна вартість* він в обігу не перебуває. *Основний капітал*, оскільки він розглядається із свого матеріального боку, як момент процесу виробництва, ніколи не залишає його мене, не відчужується своїм власником, залишається в його руках. Він перебуває в обігу лише з *боку своєї форми*, як капітал, як довговічна вартість. В оборотному капіталі не існує цієї відмінності між формою і змістом, між його споживною вартістю і міновою вартістю. Для того щоб обертатися як остання, щоб бути цією останньою, він повинен вступити в обіг як перша, повинен бути відчужений. Споживною вартістю для *капіталу* як такого є лише сама вартість. Оборотний капітал реалізує себе як вартість для капіталу тільки тоді, коли його відчужують. Доти доки оборотний капітал залишається в руках капіталіста, він має вартість лише *ansich*^{*}, але це ще не *дано*; він є вартість, але не *асту*^{**}. Навпаки, основний капітал реалізує себе як вартість лише доти, доки він залишається в руках капіталіста як споживна вартість, або, якщо виразити це у вигляді речового відношення,— доки він залишається в процесі виробництва, що можна розглядати як внутрішній органічний рух капіталу, як його відношення до самого себе, на противагу його тілесному рухові, його буттю для іншого. Отже, оскільки *основний капітал*, вступивши в процес виробництва, залишається в ньому, то він у ньому ж і зникає, знищується. Тривалість цього зникнення нас тут поки що не цікавить.

Отже, з цього погляду все, що Шербюльє⁴⁶ називає *допоміжними матеріалами*, а саме: вугілля, дрова, мастило і т. д., які цілком знищуються в процесі виробництва і які мають *споживну вартість* тільки для самого процесу виробництва,— все це стосується *основного капіталу*. Але ті ж самі матеріали мають ту чи іншу споживну вартість також і поза виробництвом і можуть споживатися й інакше, зовсім так само як будівлі, будинки і т. д. не обов'язково призначені для виробництва. Вони є *основним капіталом* не через певний спосіб їх існування, а внаслідок їх вживання. Вони стають основним капіталом, коли вступають у процес виробництва. Вони є *основним капіталом*, як тільки вони виступають моментами процесу виробництва капіталу, бо в цьому випадку вони [VI— 40] втрачають свою властивість — бути потенціально оборотним капіталом.

Отже, подібно до того як частина капіталу, що входить у малий кругооборот

* - в собі, можливо, потенційно. Ред.

** - в дійсності. Ред.

капіталу,— іншими словами, капітал, оскільки він бере участь у цьому русі, в обігу між капіталом і робочою силою, частина капіталу, що перебуває в обігу у вигляді заробітної плати,— зі свого матеріального боку, як споживна вартість, *ніколи не виходить з обігу і ніколи не вступає в процес виробництва капіталу*, а завжди виштовхується ним як продукт, як результат передуючого процесу виробництва,— так, навпаки, частина капіталу, визначена як *основний капітал*, ніколи не виходить як споживна вартість, за своїм матеріальним буттям, з *процесу виробництва* і ніколи не вступає знову в обіг. У той час як основний капітал вступає в обіг тільки як *вартість* (як частина вартості готового продукту), друга частина — тільки як *вартість* вступає в процес виробництва, бо необхідна праця являє собою відтворення заробітної плати, тієї частини вартості капіталу, яка перебуває в обігу у вигляді заробітної плати. Таке, отже, *перше* визначення основного капіталу, і в цього боку він включає в себе також і *допоміжні матеріали*.

По-друге. Але основний капітал може вступити в обіг як вартість лише тією мірою, якою він зникає в процесі виробництва як споживна вартість. Основний капітал входить у продукт як вартість — тобто як витрачений на нього чи в ньому збережений робочий час — у міру того як він зникає як споживна вартість у своїй самостійній формі. В результаті користування основним капіталом він зношується, але таким чином, що його вартість переноситься з його форми у форму продукту. Якщо основний капітал не використовується, не споживається в самому процесі виробництва — коли машина стоїть, залізо іржавіє, дерево гние,— то, зрозуміло, його вартість зникає разом з його минулим буттям як споживної вартості. Обіг його як вартості відповідає його споживанню в процесі виробництва як споживної вартості. Його повна вартість буде цілком відтворена, тобто повернеться з обігу лише тоді, коли він буде повністю спожитий у процесі виробництва як споживна вартість. Як тільки основний капітал повністю розчиниться у вартості і тому повністю ввійде в обіг, він повністю припинить своє існування як споживна вартість і тому, як необхідний момент виробництва, має бути заміщений новою споживною вартістю подібного роду, тобто має бути відтворений. Необхідність відтворити основний капітал, тобто час його відтворення, визначається тим часом, протягом якого він зношується, споживається в процесі виробництва.

Відтворення оборотного капіталу визначається часом обігу, а обіг основного капіталу визначається тим часом, протягом якого він споживається як споживна вартість, у своєму матеріальному бутті, всередині акту виробництва, тобто тим часом, протягом якого він має бути відтворений. Тисяча фунтів прядива може бути відтворена знову, коли вона буде продана і виручені за неї гроші знову обміняно на бавовну і т. д., одне слово, на елементи виробництва прядива. Таким чином, відтворення прядива визначається часом обігу. Машина вартістю 1000 ф. ст., яка служить 5 років і зношується тільки через 5 років, стаючи потім лише купою старого заліза, зношується

щороку, скажімо, на $\frac{1}{5}$, якщо ми візьмемо середню величину її [щорічного] споживання в процесі виробництва. Отже, щороку вступає в обіг тільки $\frac{1}{5}$ вартості машини, і лише по закінченні 5 років виявиться, що вона цілком вступила в обіг і повернулася з нього. Таким чином, її вступ в обіг повністю визначається строком її зношування, а час, необхідний для того, щоб її вартість повністю вступила в обіг і повернулася з нього, визначається сукупним часом її відтворення, тим часом, на кінець якого машина має бути відтворена.

Основний капітал входить у продукт тільки як вартість, тоді як споживна вартість оборотного капіталу залишилася в продукті як його субстанція і тільки набрала іншої форми. Внаслідок цієї відмінності *час обороту* сукупного капіталу, що розпадається на оборотний і основний капітал, суттєво змінюється. Позначимо сукупний капітал літерою S , його оборотну частину літерою s , основну частину літерою f ; нехай основний капітал становить S/x , а оборотний $-S/y$. Припустимо, що оборотний капітал здійснює за рік 3 обороти, а основний капітал — тільки 2 обороти за 10 років. За 10 років f , або S/x , обернеться два рази, в той час як за ті самі 10 років S/y обернеться 3×10 , тобто 30 разів. Якби S дорівнювало S/y , тобто капітал цілком був би оборотним капіталом, то U , його оборот, дорівнював би 30, а весь капітал, що обернувся протягом 10 років, дорівнював би $30 \times S/y$.

Але основний капітал обертається за 10 років тільки два рази. Його $U' = 2$, а весь основний капітал, що здійснив оборот, дорівнює $2S/x$. Але $S = S/x + S/y$, а його сукупний час обороту дорівнює сукупному часові обороту цих двох частин. Якщо основний капітал здійснює два обороти за 10 років, то за один рік обернеться $\frac{1}{5}$ частина основного капіталу ($\frac{10}{2} = \frac{1}{5}$). Водночас оборотний капітал за один рік обертається три рази. Величина $S/5x$ обертається щороку один раз.

Питання розв'язується просто, якщо капітал у 1000 талерів складається з 600 талерів оборотного капіталу і 400 талерів основного капіталу; тобто $\frac{3}{5}$ становлять оборотний і $\frac{2}{5}$ — основний капітал. Якщо основний капітал функціонує протягом 5 років, тобто обертається один раз за п'ять років, а оборотний капітал — 3 рази на рік, то чому дорівнює середнє число оборотів або середній час обороту сукупного капіталу? Якби капітал складався тільки з оборотного капіталу, то [за п'ять років] він обернувся б 5×3 , тобто 15 разів; весь капітал, що обернувся, за 5 років дорівнював би 15 000 талерів. Але $\frac{2}{5}$ капіталу обертаються лише 1 раз за 5 років. Отже, з цих 400 талерів [основного капіталу] за рік обертаються тобто 80 талерів. З 1 000 талерів [сукупного капіталу] щороку обертаються 600×3 і 80×1 ; тобто за цілий рік обернулося б тільки 1 880 талерів. Таким чином, за 5 років обертаються $5 \times 1 880$, тобто 9 400 талерів, або на 5600 талерів менше, ніж у тому разі, коли весь капітал складався б тільки з оборотного капіталу. Якби весь капітал складався тільки з оборотного капіталу, то він обертався б один раз за $\frac{1}{3}$ року.

[VI—41] Якщо капітал дорівнює 1 000 талерам, $s = 600$ талерам і обертається два

рази на рік, $f = 400$ талерам і обертається один раз на рік, — тоді 600 талерів ($3S / 5$) обертаються за півроку. Так само за півроку обертаються $400/2$ талерів, тобто $2S / (5 \times 2)$ [основного капіталу]. Отже, всього за $1/2$ року обертаються $600 + 200 = 800$ талерів (тобто $c + f/2$). За цілий рік обертаються, отже, 2×800 , або 1 600 талерів. 1 600 талерів за один рік; отже, 100 талерів за $12/16$ місяця, а 1000 талерів за $120/16$, або за $7\frac{1}{2}$ місяця. Весь капітал у 1 000 талерів обертається за $7\frac{1}{2}$ місяця, тимчасом як він обертася б за 6 місяців, якби складався тільки з оборотного капіталу. $7\frac{1}{2} : 6 = 1\frac{1}{4} : 1$, або $7\frac{1}{2} : 6 = \frac{5}{4} : 1$.

Якби сукупний капітал дорівнював 100 талерам, оборотний — 50, основний — 50 талерам і якби перший обертася на рік два рази, а другий — один раз, то $1/2$ від 100 талерів обертася б один раз на 6 місяців і $1/4$ від 100 талерів — також один раз на 6 місяців. Таким чином, за 6 місяців обертається $3/4$ капіталу в 100 талерів, отже, 75 талерів — за 6 місяців, отже, 100 талерів — за 8 місяців. (Якщо $2/4$ капіталу в 100 талерів обертаються за 6 місяців і за ті самі 6 місяців обертається $1/4$ капіталу в 100 талерів, тобто половина основного капіталу, то це означає, що $3/4$ капіталу в 100 талерів обертаються за 6 місяців, тобто $1/4$ — за $6/3$, або за 2 місяці; отже, $4/4$ від 100, або 100 талерів, обертаються за $6 + 2$, тобто за 8 місяців.)

Сукупний час обороту капіталу дорівнює 6 (час обороту всього оборотного капіталу і половини основного капіталу, або $1/4$ сукупного капіталу) плюс $6/3$ (тобто цей же час обороту, поділений на число, що виражає частку основного капіталу, що залишилася в тому капіталі, який обертається за час обороту оборотного капіталу). Так само у наведеному вище прикладі: $3/5$ від капіталу в 100 обертаються за 6 місяців, так само як і $1/5$ від 100; отже, всього $4/5$ від 100 обертається за 6 місяців; виходить, $1/5$ від 100, що залишається, обертається за $6/4$ місяця; таким чином, сукупний капітал обертається за $6 + 6/4$, тобто за $6 + 1\frac{1}{2}$, або за $7\frac{1}{2}$ місяця.

Отже, в загальному формулюванні: середній час обороту дорівнює часові обороту оборотного капіталу плюс цей самий час обороту, поділений на число, яке показує, скільки разів частина основного капіталу, що залишалася, міститься в загальній сумі капіталу, яка обертається протягом цього часу обороту.

Якщо два капітали, які дорівнюють 100 талерам, один — цілком оборотний капітал, другий — наполовину основний капітал, дають кожний по 5% прибутку і один з них повністю обертається 2 рази на рік, а в другому оборотний капітал теж обертається 2 рази на рік, але основний капітал тільки один раз, — то весь оборотний капітал у першому випадку дорівнював би 200 талерам, а прибуток дорівнював би 10 талерам, тоді як у другому випадку ми мали б 1 оборот за 8 місяців і $1/2$ обороту за 4 місяці, або 150 талерів обертася б за 12 місяців, і прибуток тоді дорівнював би $7\frac{1}{2}$ талера.

Такий розрахунок сприяв зміцненню звичайного передсуду, ніби оборотний капітал чи основний капітал дають прибуток завдяки якійсь таємничій вродженій силі, як це відбито навіть у такій вживаній Мальтусом фразі: «Оборотний капітал дає при-

буток, коли його власники розлучаються з ним» і т. д., так само як і в наведених вище місцях з його «MeasureofValue» і т. д., де він говорить про те, як уявляє собі нагромадження прибутків з основного капіталу*. Внаслідок того що вчення про додаткову вартість не розглядалось у попередніх економічних теоріях у чистому вигляді, а змішувалося з ученням про реальний прибуток, яке зводиться до участі різних капіталів у загальній нормі прибутку,— виникла величезна плутанина і містифікація. Прибуток капіталістів як класу, або прибуток *капіталу*(desKapitals), повинен бути наявним, перш ніж він може бути розподілений, і вкрай безглуздо намагатися пояснити його виникнення його розподілом.

Відповідно до сказаного вище прибуток зменшується внаслідок того, що час обороту капіталу збільшується тією ж мірою, якою збільшується та складова частина його, що називається основним капіталом.

{Величина капіталу передбачається перманентною. Вона тут нас взагалі не стосується, оскільки сформульоване положення правильне по відношенню до капіталу будь-якої величини. Капітали бувають різної величини. Але величина кожного окремого капіталу *дорівнює сама собі*, отже, оскільки розглядається тільки його властивість як капіталу — будь-якій величині.

Але коли ми розглядаємо два капітали в їх відмінності один від одного, то з огляду на відмінність їх величин долучається деяке відношення якісних визначень. Сама величина стає їх характерною рисою. *Це суттєвий аспект*, що стосується того, як відрізняється розгляд капіталу як такого від розгляду капіталу в його відношенні до іншого капіталу, або від розгляду капіталу в його реальності, причому величина капіталу — це лише один поодинокий приклад.}

Капітал тієї ж самої [VI—42] величини (100 талерів) у наведеному випадку обернувся б повністю два рази на рік, якби він складався тільки з оборотного капіталу. Але він обертається два рази тільки за 16 місяців, тобто за рік обернуться тільки 150 талерів, оскільки він наполовину складається з основного капіталу. Наскільки зменшується кількість [циклів] його відтворення за певний час, або наскільки зменшується та величина капіталу, яка відтворюється за цей певний час, настільки ж зменшується і виробництво додаткового часу або додаткової вартості, оскільки капітал взагалі створює вартість лише тією мірою, якою він створює додаткову вартість. (Така принаймні його тенденція, його адекватна діяльність.)

Основний капітал, як ми бачили, обертається як вартість лише в міру того, як він зношується чи споживається як споживна вартість у процесі виробництва. Але від його довговічності залежить той час, протягом якого він таким чином споживається і має бути відтвореним у своїй [натуральній] формі як споживна вартість. Його довговічність, або його більша чи менша нетривкість — той більший чи менший час, протягом якого

* Див. цей том, частина II, стор. 56-58, 65-66, 172. Ред.

він може продовжувати повторення своєї функції в повторних процесах виробництва капіталу, в рамках цих процесів,— ця характеристика його споживної вартості стає тут, отже, моментом, що визначає форму, тобто моментом, що визначає капітал з боку його форми, а не з матеріального боку. Отже, необхідний час відтворення основного капіталу, так само як і його частка в сукупному капіталі, модифікують тут час обороту сукупного капіталу, а тим самим — і збільшення його вартості. Таким чином, більша довговічність капіталу (тривалість необхідного часу його відтворення) і частка основного капіталу в сукупному капіталі тією ж мірою впливають тут на процес збільшення вартості, як і повільніший оборот, викликаний або тим, що ринок, з якого капітал повертається у вигляді грошей, просторово більш віддалений, тобто тим, що потрібно більше часу для подолання шляху обігу (наприклад, капітали, що працюють в Англії на індійський ринок, повертаються повільніше, ніж ті, які працюють на більш близькі зовнішні ринки або на внутрішній ринок), або тим, що сама фаза виробництва переривається через природні умови, як це має місце в землеробстві. Рікардо, який уперше підкреслив вплив основного капіталу на процес збільшення вартості, плутає всі ці визначення, що видно з цитованих вище місць*.

У першому випадку (з основним капіталом) кількість оборотів капіталу зменшується тому, що основний капітал повільно споживається всередині процесу виробництва; іншими словами, причина полягає в тривалості потрібного для його відтворення часу. У другому випадку зменшення кількості оборотів викликано подовженням *часу обігу* (у першому випадку основний капітал неодмінно обертається завжди так само швидко, як і продукт, *тією мірою, якою* він взагалі обертається, вступає в обіг, бо він обертається не в своєму матеріальному існуванні, а тільки як вартість, тобто як ідеальна складова частина сукупної вартості продукту), і притому часу обігу, що припадає на другу половину власне процесу обігу — на зворотне перетворення грошей. У третьому випадку зменшення кількості оборотів викликано збільшенням не часу, потрібного капіталові, як у першому випадку, для зникнення в процесі виробництва, а часу, потрібного для того, щоб вийти з нього у вигляді продукту. Перший випадок специфічно притаманний основному капіталові; другий [тобто як другий, так і третій] — належить до категорії неплинного капіталу, фіксованого, закріпленого в якійсь фазі сукупного процесу обігу («основний капітал, що має значний ступінь довговічності, або оборотний капітал, що повертається через тривалий період». Див. *MacCulloch. The Principles of Political Economy. Edinburgh and London, 1825, стор. 300*).

По-третє. Досі ми розглядали основний капітал лише з того боку, згідно з яким його відмінності [від оборотного капіталу] визначаються його особливим відношенням, специфічним відношенням до процесу обігу у власному розумінні. 3

* Див. цей том, частина II, стор. 135-137. Ред.

цього боку постануть ще й інші характерні відмінності. По-перше, поступове повернення його вартості, в той час як кожна частина оборотного капіталу обмінюється повністю, оскільки в нього існування вартості збігається з існуванням споживної вартості. По-друге, треба мати на увазі не тільки вплив основного капіталу на середній час обороту даного капіталу, як ми це робили досі, а також і його вплив на час обороту, властивий йому самому по собі. Остання обставина стає важливою там, де основний капітал виступає не просто як знаряддя виробництва всередині процесу виробництва, а як самостійна форма капіталу, наприклад у вигляді залізниць, каналів, доріг, водопроводів, капіталу, вкладеного в землю, і т. д.

Останнє визначення [основного капіталу] стає особливо важливим для тієї пропорції, за якою сукупний капітал якоїсь країни ділиться на обидві ці форми [на основний і оборотний капітал]. Потім воно важливе з погляду способу оновлення і збереження основного капіталу; в економістів це зустрічається в тій формі, що основний капітал може давати дохід тільки через посередництво оборотного капіталу і т. д. Останнє *aufond** є не щойнше, як розгляд того моменту, коли основний капітал виступає не як окремо самостійне начало *поряд* з оборотним капіталом і *поза* ним, а як перетворений на основний капітал оборотний капітал.

Проте тут ми хочемо передусім розглянути відношення основного капіталу не зовні, а таким чином, як воно дане його замкненістю [*Eingeschlossenbleiben*] у процесі виробництва. Основний капітал зумовлений тим, що він є певний момент самого процесу виробництва.

{Зовсім не було сказано, що *основний капітал* у будь-якому визначенні являє собою такий капітал, який служить не для індивідуального споживання, а тільки для виробництва. Будинок може служити як для виробництва, так і для споживання, так само і всі засоби пересування: корабель і візок можуть бути використані і для розважальної поїздки, і як транспортний засіб; дорога може служити засобом сполучення для власне виробництва або ж для прогулянок і т. д. *Основний капітал* у цьому другому відношенні нас зовсім не стосується, оскільки тут ми розглядаємо капітал лише як процес збільшення вартості і процес виробництва. При розгляді процента долучатиметься і друге визначення основного капіталу [як засобу споживання]. Рікардо міг мати на увазі тільки це визначення, коли він говорив:

«Залежно від того, більш чи менш минушим є капітал, отже, частіше чи рідше він має бути відтворений протягом даного часу, він називається оборотним або основним капіталом» (*Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 26*)(Російський переклад, том I, стор. 49)**.

Згідно з цим визначенням кофейник — основний капітал, а кофе — оборотний капітал. Грубий матеріалізм економістів, які розглядають суспільні виробничі відносини людей і якості, яких набувають речі, коли вони підпорядковані цим

* — по суті. *Ред.*

** Див. цей том, частина IX, стор. 133. *Ред.*

відносинам, як *природні властивості* речей, рівнозначний такому ж грубому ідеалізму і навіть фетишизму, який приписує речам суспільні відносини як іманентні їм властивості і тим самим містифікує їх. (Трудність визначення якоїсь речі як основного чи оборотного капіталу відповідно до їх природних властивостей привела тут економістів у вигляді винятку до здогаду, що речі самі по собі не є ні основним, ні оборотним капіталом, а отже, мабуть, і взагалі не є капіталом, подібно до того як бути грішми зовсім не є природною властивістю золота.)}

(Щоб не забути, до перелічених вище пунктів треба додати ще обіг основного капіталу як обігового капіталу, тобто такі операції, за допомогою яких основний капітал міняє свого власника.)

«Основний капітал — зв'язаний: капітал настільки зв'язаний з якимось одним видом виробництва, що його вже не можна звідти вилучити для того, щоб присвятити його якомусь іншому виду виробництва» (J. V. Say. Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomell. Paris. 1817, стор. 430)*.

«Основний капітал споживається з метою допомогти людині відтворити те, що призначене для її споживання ... Він складається з довговічних предметів, здатних збільшити продуктивні сили майбутньої праці» (Sismondi. Nouveaux Principes d'Économie Politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1827, стор. 95, 97—98) [Російський переклад, том I, стор. 188, 189]**.

«Основний капітал — це капітал, необхідний для утримання знарядь праці, машин і т. д.» (Smith. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Tome II, Paris, 1802, стор. 226) [Російський переклад, стор. 215].

«У великому процесі виробництва оборотний капітал споживається, а основний капітал тільки використовується» («The Economist»⁴⁷ від 6 листопада 1847 р., № 219, стор. 1271).

«Буде показано, що перша палиця чи перший камінь, який людина взяла в руку, щоб допомогти собі в досягненні своєї мети, здійснюючи частину її роботи, виконували ту саму функцію, що й капітали, які застосовуються нині торговельними націями» (Lauderdale. Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique. Paris, 1808, стор. 87). *«Одна з рис, що характеризують і відрізняють людський рід, — це заміняти таким чином працю капіталом, перетвореним на машини»* (там же, стор. 120). *«Тепер зрозуміло, що прибуток з капіталів одержується завжди або тому, що капітали заміняють таку працю, яку людина повинна була б виконувати власними руками, або ж тому, що вони виконують таку працю, яка перевищує особисті сили людини і яку людина не могла б виконати сама»* (там же, стор. 119).

Лодердель полемізує із Смітом і Локком, [VI—43] погляд яких на працю як на творця прибутку, на його думку, приводить до такого:

«Якби це розуміння прибутку з капіталу було в суворому розумінні правильним, то з нього випливало б, що прибуток є не первинним джерелом доходу, а тільки похідним, і капітал не можна було б розглядати як одне із джерел багатства, оскільки прибуток, який він дає, був би тільки переміщенням доходу з кишені робітника в кишеню капіталіста» (там же, стор. 116—117).

«Прибуток із капіталів одержується завжди або тому, що капітали заміняють таку працю, яку людина мала б виконати власними руками, або ж тому, що вони виконують таку працю, яка перевищує особисті сили людини і яку людина не могла б виконати сама» (там же, стор. 119).

«Слід відзначити, що коли капіталіст, завдяки продуктивному використанню своїх грошей, зберігає для класу споживачів певну кількість праці, то він не заміняє її такою ж часткою своєї власної праці; цим доводиться, що це заощадження здійснює його капітал, а не він сам» (там же, стор. 132).

«Якби Адам Сміт не думав, що ефект машини полягає в полегшенні праці, або, як він сам висловлюється,

* Див. цей том, частина II, стор. 133. Ред.

** Там же, стор. 138. Ред.

в збільшенні продуктивної сили праці (лише внаслідок дивного змішування понять Сміт міг сказати, що ефект капіталу полягає в збільшенні продуктивної сили праці; згідно з такою логікою можна було б стверджувати, що *скоротити вдвоє обхідний шлях між двома даними точками значить подвоїти швидкість пішоїході*), то він побачив би, що фонди, якими оплачується машина, дають прибуток саме тому, що вони замінюють працю, і цим самим він пояснив би походження прибутку» (там же, стор. 137).

«Капітали у внутрішній [чи зовнішній] торгівлі, чи то основні чи оборотні, не тільки не приводять у рух працю, не тільки не збільшують її продуктивну силу [як це думає Сміт], а, навпаки, бувають корисні і прибуткові лише за таких двох умов: або якщо вони усувають необхідність деякої частки праці, яку людина мала б виконувати власноручно, або якщо вони виконують таку працю, яку людина неспроможна виконати сама».

Це, говорить Лодердель, не є суто словесна відмінність.

«Уявлення, ніби капітали приводять у рух працю і збільшують її продуктивну силу, дає привід думати, що праця скрізь пропорційна кількості існуючих капіталів і що виробництво в якій-небудь країні завжди відповідає застосовуванню фондів. Звідси випливає б, що збільшення капіталів є найкращим і необмеженим засобом збільшувати багатство. Але якщо замість цього визнати, що єдино корисним і вигідним застосуванням капіталу є заміна певної праці або її виконання, то ми прийдемо до природного висновку, що держава не знайде ніякої вигоди в тому, щоб мати більше капіталів, ніж вона може застосувати для того, щоб виконувати роботу або замінити її в сфері виробництва та виготовлення речей, яких вимагає споживач» (там же, стор. 150—152).

Для того щоб обґрунтувати свою точку зору, згідно з якою капітал, незалежно від праці, є *suigeneris*^{*} джерелом прибутку, а тому й багатства, Лодердель вказує на той надприбуток, який одержує власник нововинайденої машини, доки не мине строк його патенту і конкуренція не знизить ціни, і потім закінчує такими словами:

«Ця зміна правила щодо цін не перешкоджає тому, що прибуток від» (споживної вартості) «машини береться з такого ж фонду, як і той, з якого цей прибуток виплачувався до закінчення строку патенту; *цей фонд завжди є та частина доходу країни, яка раніше призначалася для оплати праці, замінюваної новим винаходом*» (там же, стор. 125).

На противагу цьому Рейвнстон говорить так:

«Рідко можна з успіхом скористатися машинами для того, щоб зменшити працю окремої людини; побудування машини вимагало б більше часу, ніж буде заощаджено її застосуванням. Із справжньою користю вона може застосовуватися тільки в тому разі, якщо діє у великому масштабі, якщо одна машина може допомагати праці тисяч. Відповідно до цього машини найбільше застосовуються в найбільш населених країнах, де найбільше безцільних людей. Застосування машин викликається не нестачею людей, а легкістю, з якою можна маси людей залучити до роботи» (*Ravenstone. Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, стор. 45*).

«Розподіл машин на 1) машини, що застосовуються для виробництва сили; 2) машини, метою яких є просто передача сили і виконання роботи» (*Babbage. Traite sur l'Economie des Machines et des Manufactures. Paris, 1833, стор. 20—21*).

«Фабрикаозначає кооперацію різних категорій робітників, дорослих і неповнолітніх, які майстерно і старанно наглядають за системою продуктивних машин, що безперервно приводяться в рух центральним двигуном ... [Це визначення] виключає будь-яку таку фабрику, механізм якої не являє собою безперервної системи або яка не залежить від єдиного двигуна. Приклади останньої групи — фарбувальні, мідноливарні заводи і т. д.?...Цей термін, у найточнішому розумінні, пов'язаний з уявленням про величезний автомат, який складається з численних *механічних та інтелектуальних органів*, що діють узгоджено і без перерви для виробництва того самого предмета, так що всі ці органи підпорядковані одній рушійній силі, яка сама приводить себе в рух» (*Ure. Philosophiedesmanufactures. Bruxelles, 1836, tome1, стор. 18—19*).

* - особливим, своєрідним. Ред.

[10] РОЗВИТОК ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ ЯК ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[а) Система машин як адекватна капіталізму форма засобів праці]

Капітал, споживаючи себе в самому процесі виробництва, або основний капітал, являє собою *засіб виробництва* у найповнішому розумінні цього терміна. У більш широкому розумінні весь процес виробництва і кожний його момент, так само як і кожний момент обігу — остільки він розглядається з матеріального боку — є лише засобом виробництва для капіталу, для якого як самоціль існує тільки вартість. Сировина, навіть з матеріального боку, являє собою засіб виробництва продукту іт. д.

Але визначення споживної вартості основного капіталу як капіталу, споживаючого себе в самому процесі виробництва, тотожне з тим, що основний капітал застосовується в цьому процесі лише як засіб і що сам він існує тільки як агент для перетворення сировини на продукт. Його споживна вартість як такого засобу виробництва може полягати в тому, що він є лише технологічною умовою здійснення процесу (тим місцем, де відбувається процес виробництва), як, наприклад, будівлі і т. д. Або ж цей капітал є безпосередньою умовою для функціонування власне засобу виробництва, як, наприклад, всі допоміжні матеріали. І будівлі, і допоміжні матеріали знов-таки — лише матеріальні передумови для здійснення процесу виробництва взагалі, або матеріальні передумови для застосування і збереження засобів праці. А засіб праці, у власному розумінні, застосовується тільки в рамках виробництва і для виробництва і не має ніякої іншої споживної вартості.

На самому початку, коли ми розглядали перехід вартості в капітал, процес праці просто включався в капітал, а капітал за своїми матеріальними умовами, за своїм матеріальним буттям виступав як сукупність умов цього процесу і відповідно до нього ділився на певні, якісно відмінні частини — такі, як *матеріал праці* (саме цей термін, а не «сировий матеріал», правильно виражає відповідне поняття), *засіб праці* і *живу працю**. З одного боку, капітал, відповідно до свого матеріального складу, розпадався на ці три елементи; з другого боку, рухома єдність цих елементів (або їх спільне входження в процес) виступала як *процес праці*, а їх єдність у спокої — як продукт. Матеріальні елементи — матеріал праці, засіб праці і жива праця — виступають у цій формі тільки як суттєві моменти самого процесу праці, що привласнюється капіталом. Але це матеріальна сторона — або визначення капіталу як споживної вартості і реального процесу — зовсім не збігалось з визначенням його форми. У самому цьому останньому визначенні

1) ті три елементи, в яких капітал виступає до обміну з робочою силою, до дійсного

* Див. цей том, частина I, стор. 228. Ред.

процесу, виступали тільки як кількісно відмінні частки його самого, як повні кількості вартості, єдність яких становить сам капітал як сума. Та матеріальна форма, та споживна вартість, у якій існували ці відмінні частки капіталу, нічого не міняла в однорідності цього їх визначення. З боку визначення форми вони виступали тільки так, що капітал кількісно ділився на частини.

2) Усередині самого процесу праця і обидва інші елементи, що розглядаються з боку форми, відрізнялись одне від одного лише тим, що ці останні визначалися як постійні вартості, а праця — як така, що породжує вартість. Що ж до відмінності між ними як споживними вартостями, матеріального боку, то він зовсім випадав з визначення форми капіталу. Але тепер у відмінності між оборотним капіталом (сировий матеріал і продукт) [VI—44] і *основним капіталом* [засоби праці] відмінність між елементами як споживними вартостями одночасно виступає як відмінність між елементами капіталу як капіталу, у визначенні, що стосується його форми. Відношення між факторами, яке раніше було тільки кількісним відношенням, тепер виступає як якісна відмінність самого капіталу і як відношення, що визначає рух капіталу в цілому (оборот капіталу). Матеріал праці і продукт праці — цей нейтральний осадок процесу праці—як *сировий матеріал* і *продукт* тепер уже і з матеріального боку визначені не як матеріал і продукт праці, а як споживна вартість самого капіталу в різних фазах.

Доки засіб праці залишається засобом праці у власному розумінні слова, так, як він безпосередньо, історично включений капіталом у процес збільшення його вартості, він зазнає лише формальної зміни, яка полягає в тому, що тепер він виступає не тільки як засіб праці з свого матеріального боку, але, разом з тим, як визначуваний сукупним процесом капіталу особливий спосіб його існування,— виступає як *основний капітал*.

Проте будучи включеним у процес виробництва капіталу, засіб праці проходить через різні метаморфози, з яких останнім є *машина* або, точніше, *автоматична система машин* (система машин, будучи *автоматичною*, є лише найбільш завершеною, найбільш адекватною формою системи машин, і тільки вона перетворює машини в систему), що приводиться в рух автоматом, такою рушійною силою, яка сама себе приводить у рух. Ця автоматична фабрика складається з великої кількості механічних та інтелектуальних органів, так що самі робітники визначаються тільки як свідомі її члени. У машині, а ще більше — в сукупності машин, що виступає як автоматична система, засіб праці за своєю споживною вартістю, тобто за своїм матеріальним буттям, переходить в існування, адекватне основному капіталові і капіталові взагалі, а та форма, в якій засіб праці як безпосередній засіб праці був включений у процес виробництва капіталу, знищується, перетворюючись на форму, встановлену самим капіталом і відповідну йому.

Машина ні в якому відношенні не виступає як засіб праці окремого робітника. Її

differentiaspecifica^{*} полягає зовсім не в тому, щоб, як це має місце у засобу праці окремого робітника, опосередкувати діяльність робітника, спрямовану на об'єкт; навпаки, діяльність робітника визначена таким чином, що вона вже тільки опосередковує роботу машини, її вплив на сировий матеріал — спостерігає за машиною і запобігає перешкодам у її роботі. Тут справа стоїть не так, як щодо знаряддя, яке робітник перетворює в орган свого тіла, оживляючи його своєю власною майстерністю і своєю власною діяльністю, і вміння володіти яким залежить через те від віртуозності робітника. Навпаки, тепер машина, що має замість робітника вміння й силу, сама є віртуозом; сама машина має свою власну душу у вигляді діючих у ній механічних законів і для свого постійного саморуку споживає вугілля, мастило і т. д. (допоміжні матеріали), подібно до того як робітник споживає предмети харчування. Діяльність робітника, яка зводиться до простої абстракції діяльності, всебічно визначається і регулюється рухом машин, а не навпаки. Наука, яка примушує неживі члени системи машин за допомогою її конструкції діяти доцільно як автомат, не існує в свідомості робітника, а за допомогою машини впливає на нього як чужа йому сила, як сила самої машини.

Привласнення живої праці через посередництво уречевленої праці — привласнення сили або діяльності, що творить вартість, через посередництво самодостатньої вартості, закладеної в понятті капіталу, — у виробництві, яке базується на машинах, виступає як характер самого процесу виробництва також і з боку матеріальних елементів виробництва і його матеріального руху. Процес виробництва перестав бути процесом праці в тому розумінні, що праця перестала охоплювати процес виробництва як пануюче над ним єдине начало. Навпаки, праця виступає тепер лише як свідомий орган, розсіяний по великій кількості точок механічної системи у вигляді окремих живих робітників і підпорядкований сукупному процесові самої системи машин, як фактор, що є лише однією з ланок системи, єдність якої існує не в живих робітниках, а в живій (активній) системі машин, яка виступає по відношенню до одиничної незначної діяльності робітника, на противагу йому, як могутній організм. У системі машин уречевлена праця протистоїть живій праці в самому процесі праці як пануюча над нею сила, якою капітал є за своєю формою як привласнення живої праці. Включення процесу праці в процес збільшення вартості капіталу як усього лише його моменту також і з матеріального боку зумовлено перетворенням засобу праці в систему машин, а живої праці — всього лише в живий придатак цієї системи машин, у засіб для її діяльності.

Збільшення продуктивної сили праці і максимальне заперечення необхідної праці являють собою, як ми бачили^{**}, необхідну тенденцію капіталу. Здійсненням цієї тенденції є перетворення засобу праці в систему машин. У системі машин уречевлена

* - специфічна відмінність. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 370. *Ред.*

праця матеріально протистоїть живій праці як пануюча над нею сила і як активне підпорядкування її собі, не тільки шляхом привласнення живої праці, але й у самому реальному процесі виробництва. Відношення капіталу як вартості, що привласнює собі діяльність, яка творить вартість, разом з тим виступає в основному капіталі, який існує у вигляді системи машин як відношення споживної вартості капіталу до споживної вартості робочої сили.

Уречевлена в системі машин вартість виступає, далі, як така передумова, по відношенню до якої енергія одиничної робочої сили, що творить вартість, зникає як нескінченно мала величина. Через посередництво виробництва в гігантському масштабі, зумовленого системою машин, у продукті також зникає будь-яке відношення до безпосередньої потреби виробника, а тому — до безпосередньої споживної вартості. У тій формі, в якій виробляється продукт, і в тих відношеннях, при яких він виробляється, вже зумовлено, що продукт виробляється тільки як носій вартості, а його споживна вартість є лише умовою для цього. Сама уречевлена праця безпосередньо виступає в системі машин не тільки у формі продукту чи продукту, що застосовується як засіб праці, а у формі самої продуктивної сили. Розвиток засобу праці в систему машин не випадковий для капіталу, а являє собою історичне перетворення традиційних, успадкованих засобів праці, перетворення їх у засоби праці, адекватні капіталові. Таким чином, нагромадження знань і навичок, нагромадження загальних продуктивних сил суспільного мозку поглинається капіталом на протигагу праці і тому виступає як властивість капіталу, а більш конкретно — як властивість *основного капіталу*, остільки він вступає в процес виробництва як справжній засіб виробництва.

Отже, *система машин* виступає як найбільш адекватна форма *основного капіталу*, а основний капітал, оскільки капітал розглядається в його відношенні до самого себе,— як *найбільш адекватна форма капіталу взагалі*. З другого боку, оскільки основний капітал закріплений у своєму бутті як певна споживна вартість, він не відповідає поняттю капіталу, який як вартість байдужий по відношенню до будь-якої певної форми споживної вартості і може набрати кожної з цих форм або скинути її як байдуже для нього втілення. З цього боку, з точки зору відношення капіталу до того, що перебуває поза ним, адекватною формою капіталу на протигагу основному капіталові є *оборотний капітал*.

Далі, оскільки система машин розвивається разом з нагромадженням всередині суспільства наукового знання і взагалі продуктивної сили, остільки не робітник, а капітал виступає представником загальної суспільної праці. Продуктивна сила суспільства вимірюється *основним капіталом*, існує в ньому в предметній формі, і, навпаки, разом з цим загальним прогресом, який капітал привласнює собі безплатно, розвивається продуктивна сила капіталу. Тут не слід входити в розгляд розвитку системи машин в усіх деталях; він необхідний тут тільки в най-загальнішій формі,

оскільки *засіб праці*, перетворюючись в *основний капітал*, втрачає — з свого матеріального боку — свою безпосередню форму і матеріально протистоїть робітникові як *капітал*. Знання виступає в системі машин як щось чуже робітникові, таке, що перебуває поза ним, а жива праця виступає як підпорядкована самостійно діючій уречевленій праці. Робітник виступає як зайвий, якщо тільки його діяльність не зумовлена потребами [капіталу]*.

[VII—1]** Отже, повний розвиток капіталу має місце лише тоді — або капітал лише тоді створює відповідний йому спосіб виробництва,— коли засіб праці не тільки формально визначений як *основний капітал*, але усунена його безпосередня форма і *основний капітал* протистоїть праці всередині процесу виробництва як машина, а весь процес виробництва виступає не як підпорядкований безпосередній майстерності робітника, а як технологічно застосування науки. Тому тенденція капіталу полягає в тому, щоб надати виробництву наукового характеру, а безпосередню працю звести всього лише до моменту процесу виробництва. Як при аналізі перетворення вартості в капітал, так і при розгляді подальшого розвитку капіталу виявляється, що капітал, з одного боку, передбачає певний даний історичний розвиток продуктивних сил — серед цих продуктивних сил також і розвиток науки,— а з другого боку, жене їх уперед і форсує їх розвиток.

Тому той кількісний обсяг, у якого капітал розвивається як основний капітал, а також дійовість (інтенсивність) розвитку капіталу як основного капіталу,— взагалі свідчить про той ступінь, у якому капітал розвинений як капітал, як влада над живою працею, і взагалі про те, наскільки капітал підпорядкував собі процес виробництва. [Розвиток основного капіталу свідчить про розвиток капіталу в цілому] також і в тому відношенні, що основний капітал виражає нагромадження уречевлених продуктивних сил і нагромадження уречевленої праці. Але якщо капітал набуває своєї адекватної форми як споживна вартість всередині процесу виробництва тільки в системі машин і в інших матеріальних формах існування основного капіталу, таких, як залізниця і т. д. (про що ми будемо говорити далі),—то це аж ніяк не означає, що ця споживна вартість, ця система машин сама по собі є капіталом або що її існування як системи машин тотожне з її існуванням як капіталу. Подібно до того як золото не втратило б своєї споживної вартості золота, якби воно перестало бути *грішми*, так і система машин не втратила б своєї споживної вартості, якби вона перестала бути капіталом. Із тієї обставини, що система машин являє собою найбільш адекватну форму споживної вартості основного капіталу, зовсім не впливає, що підпорядкування капіталістичному суспільному відношенню є для застосування системи машин найбільш адекватним і найкращим суспільним виробничим відношенням.

* Тут рукопис пошкоджено. *Ред.*

** У рукопису тут помічено Марксом: «Цей зошит почато наприкінці лютого 1858 року». *Ред.*

[б)Розклад капіталу як панівної форми виробництва з розвитком буржуазного суспільства]

Тією самою мірою, якою робочий час — проста кількість праці — зумовлюється капіталом як єдино визначальний елемент, тією ж самою мірою безпосередня праця і її кількість зникають як визначальний принцип виробництва, творення споживних вартостей; і якщо з кількісного боку безпосередня праця зводиться до менш значної частки, то якісно вона перетворюється в деякий, хоч і необхідний, але другорядний момент по відношенню до загальної наукової праці, по відношенню до технологічного застосування природознавства, з одного боку, так само як і по відношенню до тієї загальної продуктивної сили, яка виростає із суспільного поділу праці в сукупному виробництві і виступає як природний дар суспільної праці (хоч і є історичним продуктом). Таким чином, капітал працює над розкладом самого себе як форми, що панує над виробництвом.

Таким чином, якщо, з одного боку, перетворення процесу виробництва з простого процесу праці в науковий процес, який ставить собі на службу сили природи і примушує їх діяти на службі у людських потреб, виступає як властивість *основного капіталу* на противагу живій праці; якщо одинична праця як така взагалі перестає бути продуктивною, а, навпаки, є продуктивною лише в рамках сукупної праці багатьох, яка підпорядковує собі сили природи, і це перетворення безпосередньої праці в суспільну працю виступає як зведення одиничної праці до стану безпорадності по відношенню до представленої в капіталі, сконцентрованої в ньому сукупності,— то, з другого боку, підтримка праці в одній галузі виробництва через посередництво *співіснуючої праці*⁴⁸ іншої галузі виробництва виступає тепер як властивість *оборотного капіталу*.

У малому обігу* капітал авансує робітникові заробітну плату, яку робітник обмінює на продукти, необхідні для його споживання. Одержані ним гроші мають цю силу лише тому, що одночасно — поряд з працею даного робітника — має місце інша праця; і лише тому, що капітал привласнив собі працю даного робітника, він може видати робітникові у вигляді грошей чек на чужу працю. Цей обмін власної праці робітника на чужу працю виступає тут як опосередкований і зумовлений не одночасним співіснуванням праці інших робітників, а авансом, зробленим капіталом. Та обставина, що робітник під час виробництва може зробити обмін речовин, необхідний для його споживання,— виступає як властивість тієї частини *оборотного капіталу*, яка переходить до робітника, і як властивість оборотного капіталу взагалі. Ця обставина виступає не як обмін речовин між одночасно діючими робочими силами [Arbeitskrafte], а як обмін речовин капіталу, як результат того, що існує оборотний капітал.

* Див. цей том, частина II, стор. 165-170. Ред.

Таким чином, усі сили праці перетворюються на сили капіталу. У формі основного капіталу виступає продуктивна сила праці, яка перебуває тут поза працею й існує (у вигляді речей) незалежно від праці. А в оборотному капіталі та обставина, що, з одного боку, робітник сам собі створив умови повторення своєї праці, а з другого боку, обмін цієї праці робітника опосередкований співіснуючою працею інших робітників,— виступає так, що робітника авансує капітал і що, з другого боку, одночасність різних галузей праці створюється капіталом. (Обидва останні визначення, власне кажучи, стосуються нагромадження.) У формі оборотного капіталу капітал виступає як посередник між різними робітниками.

У своєму визначенні засобів виробництва, найбільш адекватною формою яких є система машин, *основний капітал* створює вартість, тобто збільшує вартість продукту, тільки в двох відношеннях: 1) оскільки він має *вартість*, тобто сам є продуктом праці, певною кількістю праці в уречевленій формі; 2) оскільки він збільшує відношення додаткової праці до необхідної праці, даючи праці можливість через збільшення її продуктивної сили виробити за коротший час більшу кількість продуктів, необхідних для утримання живої робочої сили. Тому у вищій мірі абсурдною буржуазною фразою є твердження, ніби робітник через те ділиться з капіталістом, що останній через посередництво основного капіталу (який, до того ж, сам є продуктом праці і притому — *чужої праці*, тільки привласненої капіталом) полегшує йому його працю (навпаки, через посередництво машини капіталіст позбавляє працю робітника будь-якої саможитності і привабливості) або скорочує тривалість його праці.

Навпаки, капітал застосовує машину лише тією мірою, якою вона дає робітникові можливість більш значну частину свого часу працювати на капітал, відноситися до більш значної частини свого часу як до не належної йому, довше працювати на іншого. Через посередництво цього процесу, дійсно, зводиться до мінімуму кількість праці, необхідної для виробництва певного предмета, але лише для того, щоб у максимумі подібних предметів реалізувався максимум додаткової праці. Перша сторона важлива тому, що капітал тут — зовсім неумисно — зводить до мінімуму людську працю, витрату сили. Це піде на користь звільненій праці і є умовою її звільнення.

Із сказаного випливає, наскільки абсурдне прагнення Лодерделя перетворити основний капітал в незалежне від робочого часу, самостійне джерело вартості⁴⁹. Основний капітал є таким джерелом лише тією мірою, якою він сам становить уречевлений робочий час, і тією мірою, якою він зумовлює додатковий робочий час. Історично сама система машин [VII—2] передбачає для свого застосування — дивись вище у Рейвнстона * — надлишкові робочі руки. Тільки там, де є надлишок робочої сили [Arbeitskrafte], з'являється система машин, з тим щоб замінити собою працю. Лише в уяві економістів справа стоїть так, що система машин подає допомогу

* Див. цей том, частина 1, стор. 340—341 і частина II, стор. 182—183. Ред.

окремому робітникові. Вона може функціонувати тільки при наявності мас робітників, концентрація яких по відношенню до капіталу являє собою, як ми бачили^{**}, одну з його історичних передумов. Система машин з'являється не для того, щоб заповнити нестачу робочої сили [Arbeitskraft], а для того, щоб наявну масу робочої сили звести до її необхідного масштабу. Система машин з'являється тільки там, де робоча сила є в масовому масштабі. (До цього слід повернутися.)

Лодердель вважає, що зробив велике відкриття, коли він стверджує, ніби машини не збільшують продуктивну силу праці, оскільки вони, швидше, замінюють працю або виконують те, чого сама праця не могла б виконати власними силами. У поняття капіталу входить те, що зростає продуктивна сила праці виступає, навпаки, як збільшення якоїсь сили поза працею і як знесилення самої праці. Засіб праці робить робітника самостійним, перетворює його на власника. Система машин — як основний капітал — робить робітника несамостійним, робить його привласненим. Ця дія системи машин має місце лише остільки, оскільки вона визначена як основний капітал, а визначена вона так лише тому, що робітник відноситься до неї як найманий робітник, а діяльний індивід взагалі — як всього лише робітник.

Якщо досі основний капітал і оборотний капітал виступали перед нами як всього лише різні скороминущі визначення капіталу, то тепер вони усталилися як окремі способи існування капіталу, і поряд з основним капіталом виступає оборотний капітал. Тепер це два окремих види капіталу. Якщо розглядається одиничний капітал у якійсь повній галузі виробництва, він виступає поділений на ці дві частини, або розпадається в певній пропорції на ці два види капіталу.

Відмінність усередині процесу виробництва, що спочатку виступала як відмінність між засобом праці і матеріалом праці і, нарешті, продуктом праці, — тепер виступає як оборотний капітал (матеріал праці і продукт праці) і основний капітал [засіб праці]. Поділ капіталу з його тільки матеріального боку тепер включений у саму його форму і виступає як поділ, що диференціює капітал.

Для того переконання, яке, подібно до *Лодерделя* та інших, хотіло б, щоб капітал як такий, окремо від праці, створював *вартість*, а тому також і *додаткову вартість* (або прибуток), — основний капітал, особливо той капітал, матеріальним буттям або споживною вартістю якого є система машин, являє собою ту форму, яка більш за все здатна надати їх поверховим софізмам хоча б вигляду вірогідності. На противагу їм у *«LabourDefended»*, наприклад, ідеться про те, що той, хто будує дорогу, може ділитися з тими, хто користується дорогою, але не сама «дорога»⁵⁰.

Якщо говорити про оборотний капітал і припустити, що він дійсно проходить через свої різні фази, то скорочення чи подовження, менша чи більша тривалість часу обігу, легше чи важче проходження різних стадій обігу — приводять до зменшення тієї

^{**} Див. цей том, частина II, стор. 74-80. Ред.

додаткової вартості, яка могла б бути створена за даний проміжок часу, якби цих перерв не було, приводять або *тому, що зменшується кількість [циклів] відтворення*, або *тому, що скорочується величина капіталу, постійно зайнятого в процесі виробництва*. В обох випадках має місце не зменшення передбаченої величини вартості, а зменшення швидкості її зростання. Але з того моменту, коли основний капітал розвинувся до певної величини — а ця величина основного капіталу, як було зазначено, є мірою розвитку великої промисловості взагалі і, отже, зростає відповідно до розвитку продуктивних сил великої промисловості (сам основний капітал являє собою уречевлення цих продуктивних сил, він є самі ці продуктивні сили як передбачений продукт), — з цього моменту будь-яка перерва процесу виробництва діє як пряме зменшення самого капіталу, його передбаченої вартості.

Вартість основного капіталу відтворюється лише тією мірою, якою він споживається в процесі виробництва. При невикористанні основний капітал втрачає свою споживну вартість без перенесення його вартості на продукт. Тому чим у більшому масштабі розвивається основний капітал, у тому розумінні, в якому ми його тут розглядаємо, тим більше *безперервність процесу виробництва*, або невинний рух процесу відтворення, стає зовнішньою примусовою умовою способу виробництва, яке ґрунтується на капіталі.

Привласнення живої праці капіталом набуває при машинному виробництві безпосередню реальність також і в такому розумінні. З одного боку, саме впливаючий безпосередньо з науки аналіз і застосування механічних і хімічних законів роблять машину здатною виконувати ту саму роботу, яку раніше виконували робітники. Проте розвиток системи машин на цьому шляху починається лише тоді, коли велика промисловість вже досягла більш високого ступеня розвитку і всі науки поставлені на службу капіталові, а вже наявна система машин сама має великі ресурси. Винаходи стають тоді особливою професією, а застосування науки в безпосередньому виробництві саме стає для неї одним із визначальних і спонукальних моментів.

Проте це не той шлях, на якому в цілому виникла система машин, і ще менше той шлях, на якому вона розвивається в деталях. Таким шляхом розвитку системи машин є той аналіз, який через поділ праці все більше й більше перетворює виконувані робітниками операції на механічні операції, так що на певному етапі їх місце може зайняти механізм. (До питання про *економію сили*.) Таким чином, тут певний спосіб праці прямо виявляється перенесеним з робітника на капітал у формі машини, і в результаті такого перенесення його власна робоча сила знецінюється. Звідси боротьба робітників проти системи машин. Те, що було діяльністю живого робітника, стає діяльністю машини. Таким чином, робітникові грубо-чуттєво протистоїть привласнення праці капіталом, протистоїть капітал, який поглинає живу працю «ніби під впливом любовної пристрасті, що охоплює його»⁵¹.

Обмін живої праці на уречевлену працю, тобто встановлення суспільної праці у формі протилежності капіталу і найманої праці, являє собою останній ступінь розвитку *вартісного відношення* і виробництва, яке ґрунтується на вартості. Передумовою цього останнього ступеня є й продовжує залишатися маса безпосереднього робочого часу, кількість витраченої праці як вирішальний фактор вироблення багатства. Але в міру розвитку великої промисловості творення дійсного багатства стає менш залежним від робочого часу і від кількості витраченої праці, ніж від потужності тих факторів, які приводяться в рух протягом робочого часу і які самі, в свою чергу (їх потужна ефективність), не перебувають ні в якій відповідності з безпосереднім робочим часом, потрібним для їх виробництва, а залежать, швидше, від загального рівня науки і під прогресу техніки, або від застосування цієї науки до виробництва. (Сам розвиток цієї науки, особливо природознавства, а разом з ним і всіх інших наук, в свою чергу перебуває у відповідності з розвитком матеріального виробництва.) Землеробство, наприклад, стає всього лише застосуванням науки про матеріальний обмін речовин, що регулює цей обмін речовин з найбільшою вигодою для всього суспільного організму.

Дійсне багатство постає тепер — і це розкривається великою промисловістю — швидше у вигляді жахливої диспропорції між витраченим робочим часом і його продуктом, так само як і у вигляді якісної диспропорції між зведеною до простої абстракції працею і потужністю того виробничого процесу, за яким ця праця наглядає. Праця виступає вже не стільки як включена в процес виробництва, скільки як така праця, при якій людина, навпаки, відноситься до самого процесу виробництва як його контролер і регулювальник. (Те, що має силу стосовно системи машин, правильне також для комбінації різних видів людської діяльності і для розвитку людського спілкування.) Тепер робітник вже не ставить між собою і об'єктом як проміжну ланку модифікований предмет природи; тепер як проміжну ланку між собою і неорганічною природою, якою робітник оволодіває, він ставить природний процес, [VII—3] перетворюваний ним у промисловий процес. Замість того щоб бути головним агентом процесу виробництва, робітник стає поряд а ним.

У цьому перетворенні як головна основа виробництва і багатства виступає не безпосередня праця, виконувана самою людиною, і не час, протягом якого вона працює, а привласнення її власної загальної продуктивної сили, її розуміння природи і панування над нею в результаті її буття як суспільного організму, одно слово — розвиток суспільного індивіда. *Крадіж чужого робочого часу, на якому базується сучасне багатство*, уявляється жалюгідною основою порівняно з цією недавно розвинутою основою, створеною самою великою промисловістю. Як тільки праця в її безпосередній формі перестала бути великим джерелом багатства, робочий час перестає і повинен перестати бути мірою багатства, і тому мінова вартість перестає бути мірою споживної вартості. *Додаткова праця трудящих мас* перестала бути

умовою для розвитку загального багатства, так само як *не-праця небагатьох* перестала бути умовою для розвитку загальних сил людської голови. Тим самим руйнується виробництво, що базується на міновій вартості, і з самого безпосереднього процесу матеріального виробництва спадає форма убогства і антагоністичності. Відбувається вільний розвиток індивідуальностей, і тому має місце не скорочення необхідного робочого часу заради встановлення додаткової праці, а взагалі зведення необхідної праці суспільства до мінімуму, чому в цих умовах відповідає художній, науковий і т. д. розвиток індивідів завдяки вивільненню для всіх часу і створеним для цього засобам.

Сам капітал являє собою здійснюючу процес суперечність, яка полягає в тому, що він, з одного боку, прагне звести робочий час до мінімуму, а, з другого боку, робить робочий час єдиною мірою і джерелом багатства. Тому капітал скорочує робочий час у формі необхідного робочого часу, з тим щоб збільшувати його у формі надлишкового робочого часу; тому капітал в усезростаючій мірі робить надлишковий робочий час умовою — питанням життя і смерті — для необхідного робочого часу. З одного боку, капітал викликає до життя всі сили науки й природи, так само як і сили суспільних зв'язків і соціального спілкування, — для того щоб творення багатства зробити незалежним (відносно) від витраченого на це творення робочого часу. З другого боку, капітал хоче ці створені таким шляхом колосальні суспільні сили вимірювати робочим часом і втиснути їх у межі, необхідні для того, щоб уже створену вартість зберегти як вартість. Продуктивні сили і суспільні відносини — і перші й другі є різними сторонами розвитку суспільного індивіда — уявляються капіталу лише засобом і служать йому лише засобом для того, щоб виробляти на своїй обмеженій основі. Але в дійсності вони являють собою матеріальні умови для того, щоб підірвати цю основу.

«Нація по-справжньому багата лише тоді, коли замість 12 годин працюють 6 годин. *Багатство*» (реальне багатство) «являє собою не розпорядження додатковим робочим часом, а *такий час, яким можна вільно користуватися* за межами часу, що витрачається на безпосереднє виробництво, — вільний час для кожного індивіда і всього суспільства» [TheSourceandRemedyoftheNationalDifficulties. London, 1821, стор. 6]⁵².

Природа не будує ні машин, ні локомотивів, ні залізниць, ні електричного телеграфу, ні сільфакторів і т. д. Все це — продукти людської праці, природний матеріал, перетворений в органи людської волі, яка панує над природою, або людської діяльності в природі. Все це — *створені людською рукою органи людського мозку*, уречевлена сила знання. Розвиток основного капіталу є показником того, до якої міри загальне суспільне знання [Wissen, knowledge] стало *безпосередньою продуктивною силою*, і звідси — показником того, до якої міри умови самого суспільного життєвого процесу підпорядковані контролю загального інтелекту і перетворені відповідно до нього; до якої міри суспільні продуктивні сили відтворені не тільки у формі знання, але й як безпосередні органи суспільної практики, реального життєвого процесу.

[в) Зростання виробництва засобів виробництва в результаті зростання продуктивності праці. Вільний час у капіталістичному суспільстві і при комунізмі]

Розвиток основного капіталу в показником ступеня розвитку багатства взагалі — або ступеня розвитку капіталу — ще й з другого боку. Об'єктом виробництва, безпосередньо спрямованого на споживну вартість і так само безпосередньо — на мінову вартість, є сам продукт, призначений для [індивідуального] споживання. Частина виробництва, спрямована на виробництво основного капіталу, не створює безпосередньо ні предметів індивідуального споживання, ні безпосередніх мінових вартостей — принаймні таких мінових вартостей, які можуть бути безпосередньо реалізовані. Таким чином, від уже досягнутого рівня продуктивності — від того, що для безпосереднього виробництва досить частини виробничого часу,— залежить те, що все більша частина виробничого часу витрачається на виробництво засобів виробництва.

Для цього потрібно, щоб суспільство могло чекати; щоб значну частину вже створеного багатства воно могло вилучати як з безпосереднього індивідуального споживання, так і з виробництва, призначеного для безпосереднього індивідуального споживання,— з тим щоб цю частину багатства вживати на працю, що не в безпосередньо продуктивною (в межах самого процесу матеріального виробництва). Це вимагає високого рівня вже досягнутої продуктивності і відносного достатку, і до того ж такого рівня продуктивності і відносного достатку, який був би прямо пропорційним перетворенню оборотного капіталу в основний капітал. Подібно до того як величина відносної додаткової вартості залежить від продуктивності необхідної праці, так і величина робочого часу — як живого, так і уречевленого,— який витрачається на виробництво основного капіталу, залежить від продуктивності робочого часу, прямо призначеного для виробництва продуктів.

Умовою для цього є надлишкове (з цієї точки зору) населення, так само як і надлишкове виробництво. Це означає, що результат робочого часу, який витрачається на безпосереднє виробництво, має бути відносно надто великим, для того щоб бути безпосередньо необхідним для відтворення капіталу, що застосовується в цих галузях виробництва. Чим менше безпосередніх плодів дає основний капітал, чим менше він втручається в безпосередній процес виробництва, тим більшими мають бути це відносне надлишкове населення і надлишкове виробництво; отже, їх повинно бути більше для побудови залізниць, каналів, водопроводів, телеграфних ліній і т. д., ніж для створення машин, що прямо застосовуються в безпосередньому процесі виробництва. Звідси (до чого ми повернемося згодом) впливають — у формі постійного надвиробництва і постійного недовиробництва в сучасній промисловості — постійні коливання й судороги тієї диспропорції, внаслідок якої то надто мало, то надто багато оборотного капіталу перетворюється в основний капітал.

{Творення — за межами необхідного робочого часу — великої кількості вільного часу для суспільства взагалі і для кожного члена суспільства (тобто творення простору для розвитку всієї повноти продуктивних сил окремої людини, а тому також і суспільства),— це творення не-робочого часу на стадії капіталу, як і на всіх більш ранніх ступенях, виступає як не-робочий час, як вільний час для небагатьох. Капітал додає сюди те, що він усіма засобами мистецтва і науки збільшує додатковий робочий час народних мас, оскільки його багатство безпосередньо полягає в привласненні додаткового робочого часу; адже безпосередньою метою капіталу є вартість, а не споживна вартість.

Таким чином, капітал мимо своєї волі виступає як знаряддя створення умов для суспільного вільного часу, для зведення робочого часу всього суспільства до мінімуму, що все більш скорочується, і тим самим — для вивільнення часу всіх [членів суспільства] для їх власного розвитку. Але постійна тенденція капіталу полягає, з одного боку, в створенні вільного часу, а з другого боку — в перетворенні цього вільного часу на додаткову працю. Якщо перше йому вдається занадто добре, то він починає страждати від надлишкового виробництва, і тоді необхідна праця переривається, оскільки капітал неспроможний реалізувати додаткову працю.

Чим більше розвивається ця суперечність, тим стає ясніше, що зростання продуктивних сил більше не може бути прикуте до привласнення чужої додаткової праці і що робітничі маси повинні самі привласнювати собі свою додаткову працю. Коли вони почнуть це робити — і коли тим самим вільний час перестане існувати в антагоністичній формі,— тоді, з одного боку, мірою необхідного робочого часу стануть потреби суспільного індивіда, а з другого боку, розвиток суспільної продуктивної сили буде відбуватися так швидко, що хоч виробництво буде розраховане на багатство всіх, вільний час усіх зросте. Бо дійсним багатством є розвинена продуктивна сила всіх індивідів. Тоді мірою багатства буде [VII—4] аж ніяк уже не робочий час, а вільний час. Робочий час як міра багатства передбачає, що саме багатство ґрунтується на бідності і що вільний час існує у вигляді протилежності додатковому робочому часові і завдяки цій протилежності, або завдяки визначенню всього часу індивіда як робочого часу і тому завдяки зведенню цього індивіда до становища тільки робітника, завдяки підкоренню його ярму праці. Тому найрозвиненіша система машин примушує тепер робітника працювати довше, ніж працює дикун, або довше, ніж працював сам цей робітник, коли він користувався найпростішими, найпримітивнішими знаряддями.}

«Якби всієї праці країни вистачало тільки для виробництва того, що необхідно для утримання всього населення, то не існувало б додаткової праці, а отже, нічого такого, що можна було б нагромаджувати як капітал. Якщо народ виробляє за один рік стільки, скільки було б достатньо для його утримання протягом двох років, то або фонд споживання одного року має загинути, або люди повинні припинити на один рік продуктивну працю. Але власники додаткового продукту, або капіталу, ...застосовують людей для якоїсь такої роботи, яка не є прямо і безпосередньо продуктивною,— наприклад, для виробництва машин. Так

воно й іде все далі й далі» (The Source and Remedy of the National Difficulties. London, 1821, стор. 4—5).

{Подібно до того як разом із розвитком великої промисловості той базис, на якому вона ґрунтується — привласнення чужого робочого часу,— перестає становити або створювати багатство, так разом з цим її розвитком *безпосередня праця* як така перестає бути базисом виробництва, тому що, з одного боку, вона перетворюється головним чином у діяльність по спостереженню і регулюванню, а потім також і тому, що продукт перестає бути продуктом одиничної безпосередньої праці і як виробник виступає швидше *комбінація* громадської діяльності.

«Коли розвинено поділ праці, то майже кожна праця окремого індивіда становить частину якогось цілого, яка сама по собі не має ніякої цінності чи корисності. Тут нема нічого такого, за що робітник міг би ухопитися й сказати: це мій продукт, це я утримаю для себе» ([Th. Hodgskin.] Labour Defended against the Claims of Capital. London, 1825, стор. 25) [Російський переклад, стор. 27—28].

У безпосередньому обміні одинична безпосередня праця виступає втіленою в якомусь окремому продукті або в частині продукту, а її [одиничної безпосередньої праці] соціальний, суспільний характер — характер праці як уречевлення загальної праці і як [засобу] задоволення загальних потреб — даний тільки шляхом обміну. Навпаки, у виробничому процесі великої промисловості, де, з одного боку, передумовою для продуктивної сили засобу праці, що розвинулася в автоматичний процес, є підкорення сил природи суспільному розуму,— з *другого боку, праця окремого індивіда в її [праці] безпосередньому бутті виступає як знята окрема праця, тобто виступає як суспільна праця. Таким чином, відпадає і другий базис цього способу виробництва.*}

Усередині самого процесу виробництва капіталу робочий час, що витрачається на виробництво основного капіталу, так відноситься до часу, що витрачається на виробництво оборотного капіталу, як *додатковий робочий час відноситься до необхідного робочого часу*. В міру того як виробництво, спрямоване на задоволення безпосередніх потреб, стає більш продуктивним, більш значна частина виробництва може бути спрямована на задоволення потреби самого виробництва або на виробництво засобів виробництва. Оскільки виробництво *основного капіталу* також і з матеріального боку безпосередньо не спрямоване ні на виробництво безпосередніх споживних вартостей, ні на виробництво вартостей, потрібних для безпосереднього відтворення капіталу і, отже, в самому процесі творення вартості знов-таки відносно представляють споживну вартість; оскільки виробництво основного капіталу являє собою виробництво засобів для творення вартості, оскільки, отже, воно спрямоване не на вартість як безпосередній предмет, а на творення вартості, на засоби для утворення вартості як на безпосередній предмет виробництва (виробництво вартості з матеріального боку в самому предметі виробництва виступає тут як мета виробництва, як мета уречевлення продуктивної сили капіталу, що виробляє вартість),— остільки саме у виробництві *основного капіталу капітал устанавлює себе як самоціль* і виступає дієво як *капітал у вищому ступені, ніж у виробництві оборотного капіта-*

лу. Тому також і з цього боку ті розміри, які вже має основний капітал, і та частка, яку виробництво основного капіталу має в сукупному виробництві, є *мірилом розвитку багатства*, що ґрунтується на капіталістичному способі виробництва.

«Кількість робітників у тому розумінні залежить від [кількості] *оборотного капіталу*, що вона залежить від тієї кількості *продуктів співіснуючої праці*, яку дозволяють споживати робітникам» ([*Th. Hodgskin.*] Labour Defended against the Claims of Capital. London, 1825, стор. 20) [Російський переклад, стор. 22].

Всі наведені вище цитати з різних економістів* стосуються основного капіталу як тієї частини капіталу, яка залишається включеною в процес виробництва.

«У великому процесі виробництва оборотний капітал споживається, а основний капітал тільки використовується» («TheEconomist» від 6 листопада 1847 р., № 219, стор. 1271).

Це неправильно і стосується лише тієї частини оборотного капіталу, яка сама споживається основним капіталом,— допоміжних матеріалів. Якщо розглядати «великий процес виробництва» як безпосередній процес виробництва, то в ньому споживається тільки *основний капітал*. Але споживання в рамках процесу виробництва в дійсності являє собою *використання, зношування*.

Далі, *більшу довговічність основного капіталу* також не слід розуміти суто матеріально. Залізо і дерево, з яких зроблено ліжко, на якому я сплю, або каміння, з якого збудовано будинок, де я живу, або мармурова статуя, якою прикрашено палац,— всі вони такі ж довговічні, як залізо, дерево і т. д., використані для створення машин. Але *довговічність* є умовою для знарядь, засобів виробництва не тільки з тієї технічної причини, що метали і т. д. є головним матеріалом всіх машин, але й тому, що знаряддя покликане постійно відігравати ту саму роль у повторюваних процесах виробництва. Довговічність його як засобу виробництва є безпосередня вимога його споживної вартості. Чим частіше засіб виробництва доводилося б замінювати новим, тим більше він вимагав би витрат, тим значнішу частину капіталу довелось б витратити на нього без користі. Його довговічність являє собою його існування як засобу виробництва. Його довговічність є збільшенням його продуктивної сили. Навпаки, довговічність оборотного капіталу, якщо він не перетворюється в основний капітал, зовсім не пов'язана з самим актом виробництва і тому не є моментом, зумовленим самим поняттям оборотного капіталу. Та обставина, що деякі з предметів, які пускаються у фонд споживання, якщо їх споживання відбувається повільно і якщо вони можуть бути спожиті почергово багатьма індивідами, в свою чергу визначаються як *основний капітал*,— пов'язана з дальшими функціями (здача внайми замість продажу, процент і т. д.), з якими ми тут поки що не маємо справи.

[VII—5] ** «З часів загального впровадження неживих механізмів у британські мануфактури з людьми за небагатьма винятками поведуться як з другорядною і менш важливою машиною, і набагато більше уваги приділяється вдосконаленню сировини — дерева й металів, ніж вдосконаленню тіла й духу» (*RobertOwen. Essays on the formation of the Human Character. London, 1840, стор. 31*).

* Див. цей том, частина II, стор. 179-182. *Ред.*

** На початку цієї сторінки рукою Маркса поставлена дата: «Березень», 1858». *Ред.*

{Справжня економія — заощадження — полягає в заощадженні робочого часу (мінімум — і зведення до мінімуму — витрат виробництва). Але це заощадження тотожне з розвитком продуктивної сили. Отже — аж ніяк не *відмова від споживання*, а розвиток продуктивної сили, розвиток здатності до виробництва і тому розвиток як здатності до споживання, так і засобів споживання. Здатність до споживання є умовою споживання, є, отже, найпершим засобом для споживання, і ця здатність являє собою розвиток якогось індивідуального задатку, якоїсь продуктивної сили.

Економія робочого часу рівносильна збільшенню вільного часу, тобто часу для того повного розвитку індивіда, який сам, в свою чергу, як найбільша продуктивна сила зворотно впливає на продуктивну силу праці. З точки зору безпосереднього процесу виробництва економію робочого часу можна розглядати як виробництво *основного капіталу*, причому цим основним капіталом є сама людина.

А втім, само собою зрозуміло, що сам безпосередній робочий час не може залишатися в становищі абстрактної протилежності до вільного часу, як це уявляється з точки зору буржуазної політичної економії. Праця не може стати грою, як того хоче Фур'є, за яким залишається та велика заслуга, що він оголосив кінцевою метою перетворення у більш високу форму не поділу, а самого способу виробництва. Вільний час — який являє собою як дозвілля, так і час для більш високої діяльності — зрозуміло, перетворює того, хто його має, в іншого суб'єкта, і як цей інший суб'єкт він і вступає потім до безпосереднього процесу виробництва. По відношенню до людини, що формується, цей безпосередній процес виробництва разом з тим є школою дисципліни, а по відношенню до людини сформованої, в голові якої закріплені нагромаджені суспільством знання, він являє собою застосування [знань], експериментальну науку, матеріально творчу і предметно втілювану науку. І для того, і для іншого процес виробництва разом з тим є фізичною вправою, оскільки праця вимагає практичного прикладення рук і вільного руху, як у землеробстві.

Подібно до того як система буржуазної економіки розгортається перед нами лише крок за кроком, так само справа стоїть і з її самозапереченням, яке є її кінцевим результатом. Ми тепер ще маємо справу з безпосереднім процесом виробництва. Якщо розглядати буржуазне суспільство в його цілому, то як кінцевий результат суспільного процесу виробництва завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах. Все, що має міцну форму, як, наприклад, продукт і т. д., виступає в цьому русі тільки як момент, як короткочасний момент. Сам безпосередній процес виробництва виступає тут тільки як момент. Умови і предметні втілення процесу виробництва самі однаковою мірою є його моментами, а як його суб'єкти виступають тільки індивіди, але індивіди в їх взаємовідносинах, які вони як відтворюють, так і виробляють заново. Тут перед нами — їх власний постійний процес руху, в якому вони оновлюють самих себе такою ж мірою, якою вони оновлюють створений ними світ багатства.}

[11] ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД ОУЕНА НА ПРОМИСЛОВЕ (КАПІТАЛІСТИЧНЕ) ВИРОБНИЦТВО

У своїх «Six lectures delivered in Manchester» (1837 р.) Оуен говорить про різницю між робітниками і капіталістами, яку капітал створює самим своїм зростанням (і ширшим розповсюдженням, якого він досягає тільки у великій промисловості, пов'язаній з розвитком основного капіталу); разом з тим він оголошує розвиток капіталу *необхідною умовою* для перетворення суспільства і розповідає про самого себе:

«Саме навчаючись поступово створювати і керувати деякими із цих великих» (фабричних) «підприємств, ваш лектор» (сам Оуен) «навчився розуміти значні помилки і недоліки колишніх і сучасних спроб поліпшити характер і становище співгромадян» (стор. 57—58).

Ми наводимо тут все це місце повністю, щоб скористатися цим в іншому зв'язку.

«Виробників закінченого багатства можна поділити на робітників, що обробляють м'які матеріали, і на робітників, що обробляють тверді матеріали; всі вони, як правило, працюють під безпосереднім керівництвом хазяїв, метою яких є одержувати грошові доходи за допомогою праці тих, кого вони наймають. До введення хімічної і механічної фабричної системи операції велися в обмеженому масштабі; було безліч дрібних хазяїв, кожен з них наймав декілька поденників, які у майбутньому також сподівалися стати хазяйчиками. Вони звичайно їли за одним столом і жили разом; у їхньому середовищі панували дух і почуття рівності. Починаючи з того періоду, коли у виробництві стали широко застосовувати могутність науки, в цьому відношенні поступово настала зміна. Майже всі підприємства, для того щоб давати хороші результати, повинні працювати в широкому масштабі і з великим капіталом. Дрібні хазяї з невеликими капіталами мають мало шансів на успіх, особливо в галузях, що обробляють м'які матеріали, такі, як бавовна, вовна, льон і т. д. Зрозуміло, що доки зберігається сучасна структура суспільства і сучасний спосіб керівництва діловим життям, дрібні хазяї будуть все більше й більше витіснятися власниками великих капіталів і що попередня, порівняно щаслива рівність виробників повинна поступитися місцем найбільшій нерівності хазяїв і робітників, якої досі не зустрічалося в історії людства. Великий капіталіст тепер піднявся до становища пихатого лорда; непрямо він розпоряджається на власний розсуд здоров'ям, життям і смертю своїх рабів. Таку владу він одержує через комбінацію з іншими великими капіталістами, які мають з ним спільні інтереси, і, таким чином, успішно примушує виконувати свою волю тих, кого він наймає. Тепер великий капіталіст тоне в багатстві, правильному користуванню яким він не навчений, правильного користування яким він не знає. Він здобув владу завдяки своєму багатству. Багатство і влада засліплюють його розум; і коли він жорстоко пригнічує людей, він думає, що виявляє їм ласку ... Його слуги, як їх називають, а фактично — його раби, доведені до найбезнадійнішої деградації; більшість їх втратили здоров'я, домашній затишок, дозвілля і колишні здорові вільні розваги на свіжому повітрі. Внаслідок крайнього виснаження сил, викликаного нескінченною одноманітною роботою, вони стають невитриманими і нездатними до мислення чи роздумів. У них не може бути ніяких фізичних, розумових чи моральних розваг, крім найбридкіших; вони далекі від усіх справжніх втіх життя. Одне слово, таке існування, якого зазнає дуже значна частина робітників при сучасній системі, не варте того, щоб зазнавати його.

Але окремих індивідів не можна засуджувати за ті зміни, результатом яких все це стало; *ці зміни відбуваються згідно з законами природи і є підготовчими і необхідними ступенями, які ведуть до великої і важливої соціальної революції*, що наближається. Без великих капіталів не можна було б заснувати великих підприємств; не можна було б примусити людей збагнути здійсненність [набагато більш досконалої організації суспільства або можливість] нових комбінацій з метою надати всім людям більш високого характеру і

виробляти за рік більше багатства, ніж можуть спожити всі; збагнути, що багатство також має бути вищого порядку, ніж те, [VII—6] яке досі взагалі вироблялося» (стор. 56—57).

«Саме ця нова хімічна і механічна фабрична система розвиває тепер здібності людей і готує їх до усвідомлення і сприйняття інших принципів та іншої практики, а тим самим — до здійснення найблагойднішої зміни в [людських] справах, якої ще не знав світ. Саме ця нова фабрична система і створює тепер необхідність іншої і більш високої структури суспільства» (стор. 58).

[12] ФОРМИ КАПІТАЛУ І ПРИРОДНІ ФАКТОРИ. РІЗНЕ ПРО ОСНОВНИЙ ТА ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ]

Вище ми відзначили, що продуктивна сила (основний капітал) надає вартість [вироблюваним продуктам] тільки тому, що вартість вона має лише остільки, оскільки сама вона вироблена, сама становить певну кількість уречевленого робочого часу. Але ось тут фігурують ще природні фактори, наприклад вода і, особливо, земля, надра землі і т. д., які привласнені і, отже, мають мінову вартість і тому входять як вартості в розрахунок витрат виробництва. Одне слово, це є додавання земельної власності (яка охоплює землю, надра, воду). Вартість засобів виробництва, що не є продуктом праці, сюди ще не належить, оскільки ці засоби виробництва не впливають із розгляду самого капіталу. Для капіталу вони виступають передусім як дана, історична передумова. І як таку ми їх тут і залишаємо. Тільки видозмінена, відповідно до капіталу, форма земельної власності — або природних факторів як величин, що визначають вартість,— входить у розгляд системи буржуазної економіки. На тій стадії аналізу капіталу, якої ми досягли, нічого не змінюється від того, що земля і т. д. розглядається як форма основного капіталу.

Оскільки *основний капітал*, який розуміється як вироблена продуктивна сила, як агент виробництва, збільшує масу споживних вартостей, створюваних за певний час, то він не може зрости без зростання кількості оброблюваної ним сировини (в обробній промисловості. В добувній промисловості, наприклад у рибальстві, в гірничій промисловості, праця зводиться всього-на-всього до подолання перешкод, потрібного для оволодіння і привласнення сирових чи первинних продуктів. Тут немає обробки сировини для виробництва, а навпаки, відбувається привласнення існуючого сирового продукту. Навпаки, в землеробстві сировиною є сама земля; оборотним капіталом — насіння і т. д.). Таким чином, застосування основного капіталу її більш широкому масштабі передбачає розширення тієї частини оборотного капіталу, яка складається із сирових матеріалів; отже, взагалі передбачає зростання капіталу. Так само при цьому передбачається зниження (відносно) тієї частини капіталу, яка обмінюється на живу працю.

У формі *основного капіталу* капітал також і матеріально існує не лише як уречевлена праця, призначена бути засобом для нової праці, але й як така вартість,

споживна вартість якої являє собою виробництво нових вартостей. Таким чином, існування основного капіталу є його існуванням як продуктивного капіталу. Тому вже досягнутий ступінь розвитку способу виробництва, що ґрунтується на капіталі — або те, наскільки сам капітал уже передбачений, уже передбачив себе як умову свого власного виробництва, — вимірюється існуючим обсягом основного капіталу; і не лише його кількістю, а також і якістю.

Нарешті: в *основному капіталі* суспільна продуктивна сила праці дана як властивість, притаманна капіталові, — і як наукова сила, і як комбінація суспільних сил у процесі виробництва, і як умілість, перенесена з безпосередньої праці в машину, в мертву продуктивну силу. В *оборотному капіталі*, навпаки, як властивості капіталу виступають: обмін між різними видами праці, між різними галузями праці, їх переплетіння і утворення з них системи, співіснування продуктивної праці.

(Визначення сировини, продукту, знаряддя виробництва змінюються залежно від того призначення, яке дані споживні вартості мають у самому процесі виробництва. Те, що можна розглядати як просту сировину (звичайно, не сільськогосподарські продукти, які всі відтворені і не просто відтворені в їх первісній формі, а видозмінені в самому їх природному бутті відповідно до людських потреб. Процитувати Ходжіза і т. д. Продукти добувної промисловості, як, наприклад, вугілля, метали, самі є результатом праці, необхідної не лише для того, щоб подати їх на поверхню землі, але й для того, щоб надати їм, як, наприклад, металам, тієї форми, в якій вони можуть як сировина використовуватися в промисловості. Але вони не відтворюються людьми, оскільки ми досі ще не вміємо робити метали), само є продуктом праці.

Продукт однієї галузі виробництва є сировиною для іншої галузі, і *viceversa* **. Знаряддя виробництва само являє собою продукт однієї галузі промисловості і лише в іншій галузі є знаряддям виробництва. Відходи однієї галузі є сировим матеріалом для іншої. У землеробстві частина продукту (насіння, худоба і т. д.) сама виступає, і як сировина; отже, подібно до основного капіталу, вона сама ніколи не виходить із процесу виробництва. Частину сільськогосподарських продуктів, призначену для годівлі худоби, можна розглядати як допоміжний матеріал. Але насіння відтворюється в процесі виробництва, в той час як знаряддя як таке використовується в ньому. А чи не можна насіння, так само як і робочу худобу, на підставі того, що воно завжди перебуває в процесі виробництва, розглядати як основний капітал? Ні, бо інакше довелось б розглядати так само будь-яку сировину. Як таке воно завжди включене в процес виробництва.

Нарешті, продукти, які надходять у безпосереднє споживання, знову виходять із нього у вигляді сировини для виробництва, як угноєння в природному процесі і т. д., папір із ганчір'я і т. д. А по-друге, споживання цих продуктів відтворює самого індивіда

* — переважно. *Ред.*

** - навпаки. *Ред.*

в його певному способі існування, не лише в його безпосередній життєвості, але й у певних соціальних відносинах. Таким чином, кінцеве привласнення з боку індивідів, що має місце в процесі споживання, відтворює їх у тих початкових відношеннях, у яких вони перебувають до процесу виробництва і одне до одного; відтворює їх у їхньому суспільному бутті, так само як і їхнє суспільне буття — суспільство,— яке є такою ж мірою суб'єктом, як і результатом цього великого сукупного процесу.}

По-четверте*:

Тепер нам слід розглянути інші співвідношення основного капіталу і оборотного капіталу.

Вище ми говорили про те, що в *оборотному капіталі* суспільне відношення різних видів праці один до одного дано як властивість капіталу, подібно до того як в основному капіталі дана як властивість капіталу суспільна продуктивна сила праці.

«Оборотний капітал нації складається з грошей, життєвих засобів, сировини і готових виробів» (*Smith. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Tomell. Paris, 1802, стор. 218*) [Російський переклад, стор. 213].

Сміт вагається щодо грошей: чи треба назвати їх оборотним чи основним капіталом. Оскільки гроші завжди є лише знаряддям обігу, який сам є моментом сукупного процесу відтворення, остільки вони є *основним капіталом* — як знаряддя обігу. Але сама їх споживна вартість полягає в тому, що вони лише обертаються і ніколи не вступають знову ні в дійсний процес виробництва, ні в індивідуальне споживання. Ця частина капіталу постійно закріплена у фазі обігу, і з цього боку вона являє собою найбільш завершену форму оборотного капіталу; з другого боку, оскільки гроші закріплені як знаряддя, вони є *основним капіталом*.

Якщо говорити про відмінність між *основним і оборотним капіталом* у їх відношенні до індивідуального споживання, то ця відмінність дана вже тією обставиною, що *основний капітал* не вступає в обіг як споживна вартість. (У землеробстві частина насіння, оскільки кількість його в декілька разів збільшується, входить [VII—7] в обіг як споживна вартість.) Не-входження в обіг як споживної вартості передбачає, що капітал не стає предметом індивідуального споживання.

[13] ОБІГ І ЗАМІЩЕННЯ ОСНОВНОГО ТА ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ]

«*Основний капітал*» все знову і повторно використовується для тієї самої операції, «і чим більше було повторень цієї операції, тим більше знаряддя, інструмент або машина заслуговують на назву основного капіталу» (*DeQuincey. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, стор. 114*).

Якщо капітал складається з 10000 ф. ст., з яких 5 000 ф. ст. — основний і 5 000 ф. ст. — оборотний капітал, і якщо останній обертається один раз на рік, а перший — один раз за п'ять років, то, виходить, 5 000 ф. ст., або половина капіталу, обертаються один

* Див. цей том, частина II, стор. 173, 179-180. Ред.

раз на рік. Протягом того самого року робить оборот $\frac{1}{5}$ основного капіталу, або 1 000 ф. ст. Таким чином, за один рік обертаються 6 000 ф. ст., або $\frac{3}{5}$ сукупного капіталу. Тому $\frac{1}{5}$ сукупного капіталу обертається за $\frac{12}{3}$ місяця, а весь капітал — за $12 \times \frac{5}{3}$, тобто за 20 місяців, або за 1 рік 8 місяців.

За 20 місяців сукупний капітал у 10 000 ф. ст. здійснив оборот, незважаючи на те що основний капітал компенсується лише через 5 років. Проте цей час обороту має значення лише для повторення процесу виробництва і, отже, для творення додаткової вартості, а не для відтворення самого капіталу. Якщо капітал рідше буде відновлювати процес — повертатися з обігу у формі основного капіталу, — то тим частіше він буде повертатися у формі оборотного капіталу. Але тим самим капітал ще не заміщений.

Так само стоїть справа і з самим оборотним капіталом. Якщо капітал, що дорівнює 100, здійснив за рік 4 обороти і в результаті цього дасть 20% прибутку, як і капітал, що дорівнює 400, який щорічно здійснює лише один оборот, то капітал при цьому на кінець року продовжує дорівнювати 100, а другий капітал — 400, незважаючи на те що перший капітал брав участь у виробництві споживних вартостей і в створенні додаткової вартості так само, як і вчетверо більший капітал. Оскільки тут швидкість обороту компенсує величину капіталу, то це досить переконливо свідчить про те, що лише кількість приведеної в рух додаткової праці і праці взагалі, а не величина капіталу сама по собі, визначає як творення вартості, так і творення додаткової вартості. Капітал, що дорівнює 100, протягом року послідовно привів у рух стільки ж праці, скільки і капітал, що дорівнює 400, і тому створив таку саму додаткову вартість.

Але справа тут, власне, ось у чому. В попередньому прикладі оборотний капітал у 5 000 ф. ст., по-перше, повертається наприкінці першого року; потім — у середині другого року; у другій половині другого року з його складу повертаються $3\,333\frac{1}{3}$ ф. ст., а решта буде повернута на кінець цього року.

Що ж до основного капіталу, то лише $\frac{1}{5}$ його частина повернулася протягом першого року, і $\frac{1}{5}$ — протягом другого року. На кінець першого року в руках власника капіталу виявляються 6 000 ф. ст., на кінець другого року — 7 000, на кінець третього року — 8 000, на кінець четвертого року — 9 000, на кінець п'ятого року — 10 000 ф. ст. Тільки наприкінці п'ятого року власник капіталу знову має в своєму розпорядженні весь свій капітал, з яким він приступив до процесу виробництва; хоч *при виробництві додаткової вартості його капітал діяв так, як і коли б він обертався цілком за 20 місяців, але сам сукупний капітал відтворюється лише за 5 років.*

Перше визначення обігу важливе для того відношення, в якому збільшується капітал, а друге визначення вносить нове відношення, яке не має значення для оборотного капіталу. Оскільки оборотний капітал цілком вступає в обіг і цілком із нього повертається, то він так само часто відтворюється як капітал, як і реалізується як додаткова вартість або додатковий капітал. Але оскільки основний капітал ніколи не вступає в обіг у вигляді споживної вартості, а як вартість він вступає в обіг лише тією

мірою, якою споживається як споживна вартість,— то він аж ніяк ще не відтворений, коли одержано додаткову вартість, яка визначається середнім часом обороту сукупного капіталу.

Оборот оборотного капіталу повинен мати місце п'ять разів протягом п'яти років, перш ніж буде відтворений основний капітал; тобто період обігу оборотного капіталу повинен повторитися п'ять разів, тоді як період обігу основного капіталу,— лише один раз, і *середній час обороту сукупного капіталу — 20 місяців — повинен повторитися тричі, перш ніж буде відтворений основний капітал.* Таким чином, чим більша частина капіталу, яка складається з основного капіталу, тобто чим більше капітал діє в умовах відповідного йому способу виробництва, в умовах значного застосування виробленої продуктивної сили, і чим довговічніший основний капітал, тобто чим триваліший час його відтворення і чим більше його споживна вартість відповідає своєму призначенню,— тим частіше повинен *повторюватися період обороту частини капіталу, визначеної як оборотний капітал, і тим довший сукупний час, потрібний капіталові для завершення свого сукупного кругообороту.*

Тому *безперервність* виробництва стала крайньою необхідністю для капіталу разом із розвитком тієї його частини, яка визначена як основний капітал. Для оборотного капіталу *перерва, якщо вона триває не так довго, щоб зруйнувати його споживну вартість, є лише перервою в творенні додаткової вартості.* Але для основного капіталу *перерва, оскільки протягом цієї перерви його споживна вартість неодмінно знищується відносно непродуктивно, тобто не компенсуючись у вигляді вартості,— являє собою знищення самої його початкової вартості.* Тому лише з розвитком основного капіталу відповідна поняттю капіталу безперервність процесу виробництва стає *conditiosinequa** його збереження; так само як і безперервність і постійне зростання споживання.

Це — [відмінність між основним і оборотним капіталом] № I. Але ще важливіша з боку форми відмінність № II. Той сукупний час, яким ми вимірювали обіг капіталу, був рік, так само як одиницею часу, якою ми вимірюємо працю, є день. Ми робили так, поперше, тому, що для відтворення більшої частини рослинних сировинних речовин, застосовуваних у промисловості, рік є більшою чи меншою мірою природним часом відтворення, або тривалістю фази виробництва. Тому оборот оборотного капіталу визначався відповідно до кількості оборотів за рік, і один рік фігурував як сукупний час. Фактично оборотний капітал починає своє відтворення наприкінці кожного обороту, і якщо кількість оборотів за рік впливає на сукупну вартість, то мінливості долі, яких оборотний капітал зазнає під час кожного обороту, хоч і впливають на умови, за яких він відновлює відтворення, але кожен цикл відтворення сам по собі є закінченим життєвим актом оборотного капіталу. Коли капітал знову перетворився в

* - неодмінною, обов'язковою умовою. Ред.

гроші, він може, наприклад, перетворитися і в інші умови виробництва, може перейти з однієї галузі виробництва в іншу, так що *відтворення, яке розглядається з матеріального боку, повториться не в попередній формі.*

В результаті додавання основного капіталу становище змінюється, і ні час обороту капіталу, ні одиниця, якою вимірюється кількість оборотів, тобто рік, надалі не виступають як мірило часу руху капіталу. Навпаки, ця одиниця тепер визначається *часом відтворення*, потрібним для відтворення основного капіталу, тобто сукупним часом обігу капіталу, потрібним йому для того, щоб як вартість вступити в обіг і в повному обсязі своєї вартості повернутися з обігу. Відтворення оборотного капіталу протягом всього цього часу повинно *також і з матеріального боку відбуватися в тій самій формі*, а кількість його необхідних оборотів, тобто *оборотів, необхідних для відтворення первісного капіталу, розподілена на більший чи менший ряд років*. Тому більш тривалий сукупний період виступає як така одиниця, якою вимірюються обороти цього капіталу, і *повторення їх* тепер не лише зовнішньо, але й неодмінно зв'язане з цією одиницею. Згідно з Баббеджем⁵³, середнє відтворення машин в Англії становить 5 років; а тому реальне відтворення, можливо, становить 10 років. Не викликає ніякого сумніву, що цей цикл, через який, з часу розвитку основного капіталу в широкому масштабі, промисловість проходить приблизно протягом десятирічного проміжку часу, зв'язаний з цією, визначеною вказаним способом, *фазою сукупного відтворення капіталу*. Ми знайдемо ще й інші обставини, які визначають вказаний цикл. Але це — одна з них. І раніше для промисловості, як і для врожаю (в землеробстві), також бували добрі й погані часи. Однак багаторічний промисловий цикл, розчленований на характерні періоди, або епохи, властивий саме великій промисловості.

[VII—8] Ми тепер підходимо до нової відмінності № III [між основним і оборотним капіталом].

Оборотний капітал у формі продукту, у вигляді заново створеної споживної вартості виштовхувався з процесу виробництва в обіг, повністю вступав у нього; вартість продукту (весь уречевлений у ньому робочий час, необхідний і додатковий) була знову перетворена в гроші, повністю реалізована, а тим самим була реалізована й додаткова вартість і були виконані всі умови відтворення. Реалізацією ціни товару всі ці умови були виконані, і процес міг відновитися. Але це правильно лише по підношенню до тієї частини оборотного капіталу, яка вступає у великий обіг. Що ж до другої його частини, яка постійно супроводжує самий процес виробництва, щодо обігу тієї частини оборотного капіталу, яка перетворюється на заробітну плату, то, зрозуміло, від того, чи витрачено працю на виробництво основного чи оборотного капіталу, залежить, чи буде сама ця заробітна плата заміщена якою-небудь споживною вартістю, яка вступає в обіг.

Навпаки, основний капітал не обертається сам як споживна вартість, він входить в обіг лише в тій кількості, в якій був спожитий у процесі виробництва як споживна

вартість, входить як вартість у перероблену сировину (в обробній промисловості і в землеробстві) або ж входить у безпосередньо видобуваний сировий продукт (наприклад, у гірничій промисловості). Тому в своїй розвиненій формі основний капітал повертається з обігу лише після закінчення циклу років, який охоплює ряд оборотів оборотного капіталу. Він не обмінюється відразу у вигляді продукту на гроші, так щоб процес його відтворення збігався з оборотом оборотного капіталу. Він лише поступово входить у ціну продукту і тому лише поступово повертається як вартість. *Він повертається частинами за більш тривалі періоди, в той час як оборотний капітал обертається цілком у більш короткі періоди.* Оскільки основний капітал існує як такий, він не повертається, тому що не вступає в обіг; оскільки він вступає в обіг, він уже не існує як основний капітал, а утворює ідеальну складову частину вартості оборотного капіталу. Він взагалі обертається лише тією мірою, якою *прямо чи посередньо перетворюється на продукт, а отже, на оборотний капітал.* Не будучи безпосередньою споживною вартістю для споживання, основний капітал не вступає в обіг як споживна вартість.

Цей різний спосіб обігу основного і оборотного капіталу далі виступатиме перед нами як розрізнення продажу і віддачі внайми, як розрізнення ануїтету, процента і прибутку, як розрізнення плати за найм [будинку, квартири], в її різноманітних формах, і прибутку; як ми побачимо, нерозуміння цього *лише формального* розрізнення призвело Прудона і його братію до найзаплутаніших висновків.

У своїх роздумах про останню кризу «TheEconomist» зводить усю відмінність між основним і оборотним капіталом до різниці між

«збутом товарів за *короткий період і з прибутком*» і «виробництвом доходу, досить великого для покриття *витрат, ризику, амортизації і ринкової норми процента*» («TheEconomist» № 754, 6 лютого 1858 р., стор. 137).

{*Риск*, який в економістів відіграє роль у визначенні прибутку,— цей ризик, очевидно, не може відігравати ніякої ролі у визначенні додаткової вартості, оскільки творення додаткової вартості не може зростати в результаті того, що капітал піддає себе ризику при *реалізації* цієї додаткової вартості,— являє собою небезпеку того, що капітал не пройде через різні фази обігу або зупиниться в одній із цих фаз.

Ми бачили*, що додаткова вартість належить до витрат виробництва — якщо не капіталу, то продукту. Необхідність для капіталу реалізувати цю додаткову вартість або частину її нав'язується йому у вигляді зовнішнього примусу дwoяко. Коли процент і прибуток відокремлюються один від одного і, отже, промисловий капіталіст повинен платити проценти, то частина додаткової вартості являє собою *витрати виробництва* в розумінні витрат капіталу, тобто сама входить до складу його витрат. З другого боку, для відвернення небезпеки знецінення, яка загрожує капіталу при проходженні цим метаморфозів сукупного процесу, існує певна середня страховка, яку він сам собі дає.

* Див. цей том, частина I, стор. 245-249. Ред.

Частина додаткової вартості здається капіталу лише компенсацією за ризик, якого він зазнає для того, щоб добути більше грошей; ризик, при якому може зникнути сама первісна вартість. У цій формі реалізація додаткової вартості виступає по відношенню до капіталу як необхідність забезпечення його відтворення. Обидва відношення, зрозуміло, не визначають додаткову вартість, але приводять до того, що встановлення додаткової вартості виступає для капіталу як зовнішня необхідність, а не лише як задоволення його тенденції до збагачення.}

Більш короткий оборот як результат продажу всього товару і річний оборот тільки частини основного капіталу були з'ясовані вище. Щодо прибутку — торговельний прибуток нас тут ще не цікавить,—то кожна частина оборотного капіталу, як така, що виходить із процесу виробництва і повертається в нього, тобто оскільки в ній міститься уречевлена праця (вартість витрат), необхідна праця (вартість заробітної плати) і додаткова праця, дає прибуток після того, як вона пройшла обіг, тому що разом із продуктом реалізується наявна в ній додаткова праця. Але цей прибуток не створює ні оборотний капітал, ні основний капітал, його створює опосередковане обома видами капіталу привласнення чужої праці, отже, *aufond*^{*} — лише та частина оборотного капіталу, яка входить у малий обіг. А реалізується цей прибуток, дійсно, тільки шляхом вступу капіталу в обіг, отже, лише в його формі оборотного капіталу, і ніколи — в його формі основного капіталу. Однак те, що «The Economist» у наведеному вище місці розуміє під основним капіталом, є — оскільки мова йде про доходи, одержувані за його допомогою,— тією формою основного капіталу, в якій він не вступає безпосередньо в процес виробництва у вигляді машин, а існує у вигляді залізниць, будівель, меліорації ґрунту, дренажу і т. д.

(Той погляд, що *всі частини капіталу однаковою мірою дають прибуток*, ця ілюзія, викликана поділом додаткової вартості на середні частки, незалежно від співвідношення основної і оборотної частин капіталу і його частини, перетвореної на живу працю, нас тут не стосується. Оскільки Рікардо наполовину поділяє цю ілюзію, він при визначенні вартості як такої з самого початку розглядає вплив на це визначення співвідношення між основним і оборотним капіталом, а вельмишановний пастор Мальтус із щирою тупістю говорить про прибутки, що наростають на основний капітал, як і коли б капітал зростав органічно завдяки якійсь природній силі.)

Таким чином, в основного капіталу, який перебуває в зазначеній вище формі, реалізація вміщеної в ньому вартості і додаткової вартості виступає у формі щорічної ренти (*annuity!*, причому процент являє собою додаткову вартість, а щорічна рента — поступове повернення авансованої вартості. Отже, тут фактично йдеться не про вступ основного капіталу в обіг як вартості (хоч це має місце в разі меліорації ґрунту) в результаті того, що він становить частину продукту, а про продаж основного капіталу у

* - по суті. Ред.

формі його споживної вартості. У цьому випадку він продається не відразу, а у вигляді щорічної ренти.

Із самого початку зрозуміло, що деякі форми основного капіталу спершу фігурують як оборотний капітал, а основним капіталом стають лише після того, як вони будуть закріплені в процесі виробництва; наприклад, перебуваючим в обігу продуктом фабриканта машин є машини, так само як продуктом бавовняного фабриканта є ситець, і він вступає у нього в обіг так само. Для фабриканта машин вони є оборотним капіталом, для того фабриканта, який користується ними в процесі виробництва, вони являють собою основний капітал, тому що для першого фабриканта вони є продуктом, а для другого — знаряддям виробництва. Так само і будинки, незважаючи на їх нерухомість, є для будівельної промисловості оборотним капіталом; для того, [VII—9] хто їх купує, щоб у свою чергу здати внайми або використати для виробництва як будівлі, вони являють собою основний капітал. Про те, якою мірою основний капітал сам обертається як споживна вартість, тобто продається, переходить із рук в руки,— ми поговоримо далі.

Але той пункт, що капітал продається як капітал, чи то він буде у формі грошей чи у формі основного капіталу,— сюди, очевидно, не належить, тому що тут ми розглядаємо обіг як такий рух капіталу, в якому він виступає у своїх різних, логічно визначених моментах. Продуктивний капітал стає продуктом, товаром, грошми і знову перетворюється в умови виробництва. У кожній із цих форм він залишається капіталом і стає капіталом лише тією мірою, якою він реалізується як такий. Доки капітал залишається в одній із цих фаз, він закріплений як товарний капітал, грошовий капітал або промисловий капітал. Але кожна з цих фаз становить лише момент його руху, і він перестає бути капіталом в тій формі, в якій він відштовхується, щоб перейти з однієї форми в іншу. Якщо капітал відштовхується як товар і стає грошми або *viceversa*^{*}, то він існує як капітал не в залишеній ним формі, а в новоприбраній. При цьому залишена ним форма знову може стати формою іншого капіталу, або вона може бути безпосередньою формою споживаного продукту. Але це нас тут не стосується і не стосується самого капіталу, оскільки йдеться про його замкнутий кругообіг. Капітал, навпаки, знімає кожну із зазначених форм як своє буття не-капіталом, з тим щоб згодом знову набути цієї форми. Але якщо капітал у вигляді грошей, землі, будинку і т. д. віддається в позичку, то він як *капітал* стає товаром; інакше кажучи, в цьому випадку товар, пущений в обіг, є *капітал як капітал*. Це слід розвинути в наступному відділі.

Те, що оплачується при перетворенні товару на гроші, тією мірою, якою ціна товару стосується частини основного капіталу, що перейшла у вартість товару, — є частина, яка потрібна для часткового відтворення основного капіталу, частина, яка спожита і

* - навпаки. Ред.

стала непридатною до вжитку в процесі виробництва. Таким чином, те, за що платить покупець, являє собою споживання чи використання основного капіталу, оскільки він сам є вартістю, уречевленою працею. Оскільки це споживання відбувається поступово, покупець оплачує його частинами у продукті, в той час як відповідну частину сирового матеріалу, яка міститься в продукті, він компенсує в розмірі всієї її вартості в тій ціні, яку платить за продукт. Оплата основного капіталу проводиться не лише поступово, але й велика кількість покупців платить одночасно, в міру того як вони купують продукт, оплачуючи частинами зношену, спожиту частину основного капіталу.

Оскільки в першій половині обігу капіталу він виступає як T , а покупець — як G і метою капіталу є вартість, а метою покупця — споживання (чи буде воно в свою чергу продуктивним, нас зовсім не стосується, тому що ми тут повинні розглядати лише формальний бік, як він виступає в обігу по відношенню до капіталу), то відношення покупця до продукту являє собою відношення споживача взагалі. Таким чином, в усіх товарах покупець поступово і частинами непрямо оплачує використання і споживання основного капіталу, незважаючи на те що сам основний капітал не вступає в обіг як споживна вартість.

Але існують такі форми основного капіталу, при яких покупець безпосередньо оплачує його споживну вартість, наприклад засоби сполучення, транспортні засоби і т. д. В усіх цих випадках основний капітал фактично ніколи не виходить із процесу виробництва, наприклад залізниця і т. д. Але в той час як одних цей капітал обслуговує в процесі виробництва як засіб сполучення, засіб доставки продукту на ринок, а також як засіб обігу для самих виробників,— інших він може обслуговувати як засіб споживання, як споживна вартість, наприклад тих, хто подорожує задля власної втіхи, тощо.

Основний капітал, який розглядається як засіб виробництва, відрізняється в цьому випадку від машин і т. д. тим, що він споживається одночасно різними капіталами як загальна для всіх умова їх виробництва і обігу. (Із споживанням як таким ми тут ще не маємо справи.) Основний капітал виступає тут не як включений у певний процес виробництва, а як сполучна артерія безлічі таких процесів виробництва окремих капіталів, які споживають його лише частинами. Отже, в цьому випадку основний капітал на противагу всім цим окремим капіталам і їх окремим процесам виробництва визначається як продукт особливої, відокремленої від них галузі виробництва, причому, однак, один виробник не продає його як оборотний капітал, а другий не купує його як основний капітал, як це має місце при продажу і купівлі машин,— але він може бути проданий лише у формі самого основного капіталу. Тоді й виступає назовні те, що сховано в товарі, а саме, поступове повернення основного капіталу.

Але разом з тим у цьому випадку основний капітал, сам будучи продаваним продуктом (для промисловця машина, яку він використовує, не є продуктом), включає в себе додаткову вартість, а отже — надходження процента і прибутку, якщо такий є.

Оскільки такий основний капітал може бути спожитий (може стати споживною вартістю для безпосереднього споживання) в тій самій спільній для всіх і поступовій формі, то й його продаж — не як знаряддя виробництва, а як товару взагалі — виступає в аналогічній формі. Оскільки ж основний капітал продають як знаряддя виробництва (машина *придається* як простий товар і стає знаряддям виробництва лише в індустріальному процесі), тобто оскільки його продаж безпосередньо збігається з його споживанням у загальному суспільному процесі виробництва,— це є таке визначення основного капіталу, яке не належить до розгляду простого обігу капіталу. У цьому обігу основний капітал, оскільки він фігурує як агент виробництва, виступає як передумова процесу виробництва, а не як його результат. Тому мова може йти лише про заміщення вартості основного капіталу, яка не містить у собі ніякої додаткової вартості для того, хто її застосовує. Навпаки, саме *цей останній* оплатив додаткову вартість виробникові машин. Інакше стоїть справа із залізницями або зданими в оренду для виробництва будівлями: вони *водночас* є знаряддями виробництва і реалізуються своїм продавцем як продукт, як капітал.

Оскільки кожен момент, що виступає як передумова виробництва, є разом з тим його результатом,— бо виробництво відтворює свої власні умови,— то первісний поділ капіталу в процесі виробництва виступає тепер таким чином, що процес виробництва розпадається на три процеси виробництва, в яких функціонують різні частини капіталу, що виступають тепер також і як окремі капітали. (Тут усе ще можна передбачати ту форму, коли функціонує один капітал, бо ми розглядаємо *капітал [dasKapital]* як такий, і цей спосіб розгляду спрощує те, що слід сказати про співвідношення між цими різними видами капіталу.)

Капітал щороку відтворюється в різних і змінних частках як сировина, як продукт і як засіб виробництва; одне слово, як основний капітал і як оборотний капітал. У кожному з цих процесів виробництва передумовою є принаймні та частина оборотного капіталу, яка призначена для обміну на робочу силу і для збереження та споживання машин чи знаряддя і засобів виробництва.

У суто добувній промисловості, наприклад у гірничій справі, сама шахта існує як матеріал праці, а не як сировий матеріал, що переходить у продукт, тоді як в обробній промисловості цей сировий матеріал, навпаки, в усіх своїх формах повинен існувати окремо. У землеробстві насіння, добрива, худобу іт. д. можна розглядати як сировину і такою ж мірою — як допоміжні матеріали. Землеробство являє собою *suigeneris** спосіб виробництва, оскільки до механічного і хімічного процесу тут приєднується органічний процес, а природний процес відтворення треба лише контролювати і спрямовувати. Так само добувна промисловість (тут найважливіша гірничо-промисловість) є промисловість *suigeneris*, тому що в ній не відбувається ніякого процесу

* - особливий. Ред.

відтворення, принаймні ніякого відомого нам чи контрольованого нами процесу відтворення. (Рибальство, полювання і т. д. можуть бути пов'язані з процесом відтворення; так само і лісове господарство; тому вони й не є суто добувною промисловістю.)

Оскільки знаряддя виробництва, основний капітал, будучи сам [VII—10] продуктом капіталу і тому містячи в собі уречевлений додатковий час, має таку властивість, що спочатку він може бути відчужений як оборотний капітал його виробниками, як, наприклад, машина — машинобудівником, перш ніж він стане основним капіталом, оскільки, отже, спочатку він вступає в обіг як споживна вартість, оскільки обіг основного капіталу не містить ніякого нового визначення. Але оскільки такий основний капітал, як, наприклад, залізниця, може бути відчужений тільки так, що він разом з тим є знаряддям виробництва, або тільки тією мірою, якою він споживається як знаряддя виробництва,— він має те спільне з основним капіталом взагалі, що його вартість повертається лише поступово; однак до цього додається ще й те, що це повернення вартості включає повернення його додаткової вартості, уречевленої в ньому додаткової праці. Таким чином, цей вид основного капіталу має особливу форму повернення.

Важливо те, що виробництво капіталу виступає, таким чином, як виробництво оборотного капіталу і основного капіталу певними порціями, так що капітал сам виробляє свій двоякий спосіб обігу як основний капітал і оборотний капітал.

* * *

Перше ніж покінчити з останнім пунктом, необхідно ще вказати на декілька другорядних речей.

«У великому процесі виробництва оборотний капітал споживається, а основний капітал лише використовується» («TheEconomist» від 6 листопада 1847 р., № 219, стор. 1271).

Різниця між *споживанням* і *використанням* зводиться тут до поступового чи швидкого знищення. Нам немає потреби довше зупинятися на цьому пункті.

«Оборотний капітал набирає *безконечно великої кількості форм*, основний капітал має *лише одну форму*» (там же).

Цю «безконечно велику кількість форм», оскільки розглядається процес відтворення самого капіталу, далеко правильніше зведено в Адама Сміта до простої зміни форм:

Основний капітал корисний своєму хазяїну, «поки він залишається в тій самій формі», тобто він як споживна вартість, у певному матеріальному бутті, залишається в процесі виробництва. Навпаки, оборотний капітал «постійно виходить з рук свого хазяїна в певній формі» (як продукт), «щоб повернутися в іншій формі» (як умова виробництва), «і лише через цей обіг і послідовний обмін він дає прибуток» (*Smith. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations*. Tomell. Paris, 1802, стор. 197—198) [Російський переклад, стор. 205].

Сміт не говорить тут про «безконечно велику кількість форм», у яких виступає оборотний капітал. «Основний капітал», який розглядається з матеріального боку,

також набирає «безконечно великої кількості форм». Сміт говорить про ті метаморфози, через які проходить оборотний капітал навіть як споживна вартість, і тому ця «безконечно велика кількість форм» зводиться до якісної відмінності різних фаз обігу. Оборотний капітал, що функціонує в певному процесі виробництва, повертається завжди в тій самій формі сирового матеріалу і грошей для заробітної плати. Його матеріальне буття в кінці процесу те саме, що й на початку. А втім, «TheEconomist» сам в іншому місці зводить «безконечно велику кількість форм» до логічно визначеної зміни форм у процесі обігу:

«Товар цілком споживається в тій формі, в якій він був вироблений» (тобто вступає в обіг і виштовхується з нього як споживна вартість), «і повертається до свого виробника в *новій формі*» (як сировина і заробітна плата), «готовим до повторення *подібної операції*» (точніше: тієї самої) («TheEconomist» від 6 листопада 1847 р., стор. 1271).

Сміт категорично заявляє також, що основний капітал «не потребує обігу» (цит. тв., стор. 198) [Російський переклад, стор. 206].

Вартість *основного капіталу* закріплена в певній споживній вартості; вартість оборотного капіталу набирає форми різних споживних вартостей, так само як і форми, не залежної ні від якої певної споживної вартості (форми грошей), такою ж мірою набирає, як і скидає ці форми; тому відбувається постійний обмін речовин і зміна форм.

«Оборотний капітал дає йому» (підприємцеві) «матеріали і заробітну плату робітників і приводить все підприємство в рух» (А. Сміт. Цит. тв., стор. 226) [Російський переклад, стор. 216].

«Будь-який основний капітал спочатку виникає з оборотного капіталу і повинен постійно підтримуватися оборотним капіталом» (стор. 207) [Російський переклад, стор. 208].

«Оскільки дуже велика частина оборотного капіталу постійно береться з нього для вміщення в два інші види сукупних фондів суспільства, цей капітал у свою чергу вимагає постійних поповнень, без чого він швидко припинив би своє існування. Ці поповнення одержуються з трьох головних джерел: із продуктів землі, рудників і рибальства» (стор. 208) [Російський переклад, стор. 209].

{Ми вже розглянули одну із відмінностей [між основним і оборотним капіталом], висунуту в «TheEconomist»:

«Будь-який продукт, витрати виробництва якого цілком компенсуються виробникові з *поточного доходу* країни, є *оборотний капітал*; але будь-який продукт, за користування яким виплачується лише деяка щорічна сума, є *основний капітал*». «У першому випадку виробник цілком залежить від поточного доходу країни» («TheEconomist» від 6 листопада 1847 р., №219, стор. 1271).

Ми вже бачили, що тільки частина основного капіталу повертається за той час, який визначається оборотним капіталом і служить одиницею для його оборотів, бо він є природною одиницею відтворення більшої частини засобів харчування і сирових матеріалів, так само як (і тому що) він є природною епохою в життєвому процесі (космічному процесі) Землі. Цією одиницею є рік, цивільне обчислення якого більш чи менш, але небагато, відхиляється від його природної величини. Основний капітал,— чим більше його матеріальне буття відповідає його поняттю, чим більш адекватний матеріальний спосіб його існування,— охоплює часом свого обороту цикл, який складається з ряду років.

Оскільки оборотний капітал цілком обмінюється спочатку на гроші, потім на свої елементи, то він передбачає, що *вироблена вартість, яка протистоїть йому*, дорівнює всій його вартості (включаючи додаткову вартість). Не можна сказати, що оборотний капітал повністю вступає або може вступити в [індивідуальне] споживання, оскільки він повинен також частково знову бути сировиною або елементом для основного капіталу, словом, сам повинен знову бути елементом для виробництва — для зустрічного виробництва. Частина споживної вартості, яка виштовхується капіталом у вигляді продукту, у вигляді результату процесу виробництва, стає предметом [індивідуального] споживання і, таким чином, взагалі випадає в обігу капіталу; друга частина входить в інший капітал як умова виробництва. Це закладено в самому обігу *капіталу* [desKapitals], тому що в першій половині обігу він як товар, тобто споживна вартість, відштовхується від самого себе, отже, розглядуваний *по відношенню до самого себе* в цій формі, він відпускає себе зі свого власного обігу як споживна вартість, предмет споживання; а в другій половині свого обігу капітал як гроші обмінюється на товар як умову виробництва. Як споживна вартість, що здійснює обіг, капітал у своєму речовинному бутті може виступати як у вигляді предмета споживання, так і у вигляді елемента нового виробництва або, точніше, елемента відтворення. Але в обох випадках його вартісний еквівалент повинен бути повністю наявним, тобто він повинен бути повністю вироблений протягом року. Наприклад, усі продукти обробної промисловості, які можуть бути обміняні протягом року на продукти землеробства, визначаються масою сировини, виробленої за рік, від одного урожаю до другого. Оскільки ми тут говоримо про *капітал* [demKapital], про капітал, який становиться, то ми поза його межами не маємо нічого,— бо для нас ще не існують великі кількості капіталів,— не маємо нічого, крім нього самого і простого обігу, з якого він вбирає в себе вартість у двоякій формі грошей і товару і в який він пускає вартість у двоякій формі грошей і товару.

Коли промислова нація, що виробляє на основі капіталу, як, наприклад, Англія, здійснює обмін з китайцями і поглинає вартість у грошовій чи товарній формі з їх процесу виробництва, або, краще сказати, коли вона втягує їх у сферу обігу свого капіталу, то зразу видно, що для цього і в результаті цього самим китайцям не треба виробляти як капіталістам. Та й у рамках одного суспільства, як, наприклад, англійського, капіталістичний спосіб виробництва розвинутий в одних галузях виробництва, в той час як в інших галузях, наприклад у землеробстві, тією [VII —11] або іншою мірою панують способи виробництва, які передують капіталу.

Однак 1) необхідна тенденція капіталу полягає в тому, щоб повсюдно підпорядкувати собі існуючий спосіб виробництва, встановити над ним панування капіталу. У рамках певного національного суспільства це неодмінно впливає вже з перетворення через капітал будь-якої праці в найману працю; 2) щодо зовнішніх ринків капітал досягає такого поширення свого способу виробництва шляхом

міжнародної конкуренції. Конкуренція взагалі є той спосіб, за допомогою якого капітал здійснює свій спосіб виробництва.

У кожному разі зрозуміло таке: незалежно від того, що стоїть по обидва боки послідовних обмінів, маючи щоразу протилежне визначення: знову один капітал чи сам цей капітал як інший капітал,— незалежно від цього обидва визначення вже впливають із кругообороту самого *капіталу* [*desKapitals*]ще до того, як ми станемо розглядати цей подвійний рух. У першій фазі [обігу] капітал виштовхується як споживна вартість, як товар із руху капіталу і обмінюється на гроші. Товар, виштовхнутий із обігу капіталу, не є вже товар як момент увічнюваної вартості, як буття вартості. Отже, товар існує тепер як споживна вартість, як буття для споживання. Капітал перетворюється з форми товару у форму грошей лише тим шляхом, що в звичайному обігу *йому протистоїть* який-небудь учасник обміну як споживач, який перетворює G в T , здійснює цей обмін з його матеріального боку, відносячись до споживної вартості як до споживної вартості у ролі споживача, і лише в результаті цього споживна вартість заміщається для капіталу як *вартість*. Таким чином, капітал створює предмети споживання, але відштовхує їх в цій формі від себе, виштовхує їх із свого обігу. Ніякого іншого відношення із розвинутих досі визначень не впливає.

Товар, виштовхуваний як такий з обігу капіталу, втрачає своє визначення вартості і як споживна вартість виконує функцію споживання на відміну від виробництва. Але в другій фазі обігу капітал обмінює гроші на товар, і його перетворення в товар само виступає тепер як момент установа вартості, тому що товар як такий включається в процес обігу капіталу. Якщо в першій фазі [обігу] капітал передбачає споживання, то в другій фазі він передбачає виробництво, виробництво для виробництва; тому що вартість у формі товару включається тут в обіг капіталу ззовні, інакше кажучи, тут відбувається зворотний процес порівняно з процесом у першій фазі. Як споживна вартість для самого капіталу товар може виступати лише як елемент, як споживна вартість для процесу виробництва капіталу.

У своєму роздвоєнні процес виступає так: у першій фазі [обігу] капітал a обмінює свій продукт як T на G капіталу b ; у другій фазі капітал b обмінюється як T на G капіталу a . Або: у першій фазі капітал b обмінюється як G на T капіталу a , у другій фазі капітал a обмінюється як G на T капіталу b . Інакше кажучи, одночасно в кожній з обох фаз обігу капітал існує як G і T , але у вигляді двох різних капіталів, які завжди перебувають у протилежних фазах свого процесу обігу. У простому процесі обігу мінові акти $T — G$ або $G — T$ безпосередньо збігаються чи безпосередньо розщеплюються. Обіг є не лише послідовність обох форм обміну, а водночас являє собою кожну з цих форм, розподілену між двома різними сторонами.

Однак тут ми поки що не маємо справи з обміном багатьох капіталів. Це стосується вчення про конкуренцію або також вчення про обіг капіталів (про кредит). Тут нас цікавить, з одного боку, передумова споживання товару, виштовхнутого як споживна

вартість з руху вартості, і [з другого боку] передумова виробництва для виробництва — передумова вартості, що виступає як споживна вартість, як існуюча поза обігом капіталу умова його виробництва; як те, так і інше впливає з розгляду простої форми обігу капіталу.

Зрозуміло одне: оскільки весь оборотний капітал обмінюється як T на G у першій фазі і як G на T у другій фазі, його перетворення, якщо ми розглядаємо рік як одиницю часу його еволюцій, обмежені як тим, що сировина і т. д. має бути відтворена за рік (товар, на який капітал обмінюється у вигляді грошей, повинен бути вироблений, капіталові повинно відповідати одночасне виробництво), так і тим, що річний доход (та частина G , яка обмінюється па товар як на споживну вартість) повинен постійно створюватися, для того щоб споживати виштовхнутий як споживна вартість продукт капіталу. Як такий доход — оскільки більш розвинені відношення ще не виникли — існує лише доход самих капіталістів і доход робітників. А втім, розгляд обміну між капіталом і доходом, який є іншою формою відношення між виробництвом і споживанням, сюди ще не належить.

З другого боку, оскільки основний капітал обмінюється лише тією мірою, якою він як вартість входить в оборотний капітал, оскільки, отже, його вартість протягом року реалізується лише частково, то він і передбачає *лише частковий вартісний еквівалент*, отже, передбачає також лише часткове виробництво цього вартісного еквівалента протягом року. Основний капітал оплачується лише пропорційно до його зношування. Принаймні ясно, — і це впливає вже з різниці в промисловому циклі, яка привноситься основним капіталом, — що він *робить необхідним виробництво наступних років* і що, сприяючи одержанню великого доходу, він також прогнозує майбутню працю як свій вартісний еквівалент. Тому антиципація майбутніх плодів праці зовсім не є наслідком державного боргу і т. д., словом, не є винаходом кредитної системи. Вона *коріниться в специфічному способі реалізації вартості, в специфічному способі обороту, в специфічному способі відтворення основного капіталу.* }

Оскільки для нас тут по суті йдеться про те, щоб встановити в чистому вигляді визначення форми, отже, про те, щоб не вносити нічого стороннього, — то з попереднього з'ясувалося, що ті різні форми, в яких оборотний капітал і основний капітал дають доход, — як і взагалі розгляд доходу, — сюди зовсім ще не належать. Сюди належать лише ті різноманітні способи, якими вони повертаються і впливають на сукупний оборот капіталу, взагалі на процес його відтворення. Але те, що принагідно було сказано, важливе тим, що, відкидаючи визначення, які даються економістами у вигляді строкатого нагромадження, як недоречні при розгляді простої відмінності основного і оборотного капіталу, воно одночасно показувало нам, що різниця в доході і т. д. має свою основу в різниці форми відтворення основного і оборотного капіталу. Тут йдеться ще тільки про просте повернення вартості. Яким чином це повернення

вартості стає поверненням доходу, а це останнє — різницею у визначенні доходу, з'ясується лише далі.

* * *

Ми ще не говорили про *витрати по утриманню (frais d'entretien)* основного капіталу. Це частково допоміжні матеріали, які він споживає для того, щоб функціонувати. Вони підходять під поняття основного капіталу в першому його значенні, в якому ми розглядали його в рамках процесу виробництва. Ці допоміжні матеріали являють собою оборотний капітал; вони можуть так само служити для [особистого] споживання. Вони стають основним капіталом лише в тому разі, коли споживаються в процесі виробництва, але вони не мають, на відміну від власне основного капіталу, такого матеріального змісту, який визначається виключно формою їх існування. Друга частина цих витрат по утриманню основного капіталу являє собою працю, необхідну для ремонту.

* * *

[VII—12] Відповідно до визначення Адама Сміта будь-який основний капітал бере початок від якогось оборотного капіталу і повинен постійно одержувати підтримку з боку оборотного капіталу:

«Будь-який основний капітал бере початок від якогось оборотного капіталу і вимагає постійної підтримки за рахунок оборотного капіталу. *Ніякий основний капітал не може давати доходу без допомоги оборотного капіталу*» (Storch. Cours d'Economie Politique. Tome I. Paris, 1823, стор. 246)*.

Щодо зауваження Шторха відносно доходу — визначення, яке сюди не належить, — то зрозуміло таке: основний капітал повертається лише як вартість, тією мірою, якою він знищується частинами як споживна вартість, як основний капітал, і як вартість входить в оборотний капітал. Отже, він може повертатися лише у формі оборотного капіталу, якщо розглядається його *вартість*. А як споживна вартість він взагалі не обертається.

Далі, оскільки сам основний капітал являє собою споживну вартість лише для виробництва, то і як вартість для індивідуального користування, для споживання, він може повертатися також лише у формі оборотного капіталу. Меліорація ґрунту може хімічним шляхом безпосередньо ввійти в процес відтворення і, таким чином, безпосередньо перетворитися в споживні вартості. Але в цьому випадку вона споживається у тій формі, в якій вона існує як основний капітал. *Давати дохід капітал може взагалі лише в тій формі, в якій він вступав в обіг і повертається з нього, оскільки виробництво доходу у вигляді безпосередніх споживних вартостей, які не опосередковані обігом, суперечить природі капіталу. Отже, оскільки основний капітал повертається як вартість лише у формі оборотного капіталу, то він*

* Див. цей том, частина II, стор. 138-139, 218. Ред.

може давати дохід теж лише в цій формі. Дохід взагалі є не що інше, як частина додаткової вартості, призначена для безпосереднього споживання. Таким чином, його повернення залежить від характеру повернення самої вартості. Звідси різні форми, в яких основний капітал і оборотний капітал дають дохід. Так само, оскільки основний капітал як такий ніколи не входить в обіг у вигляді споживної вартості і, отже, ніколи не виштовхується у вигляді споживної вартості з процесу збільшення вартості, то він ніколи не служить для безпосереднього споживання.

Щодо Сміта, то його погляд стає для нас яснішим, коли він говорить^{**}, що оборотний капітал повинен щороку заміщатися і постійно оновлюватися тим шляхом, що його постійно одержують із моря, землі і рудників. Таким чином, тут у нього оборотний капітал виступає із суто матеріального боку, його буквально виловлюють, вирубують, жнуть; це — рухомі первинні продукти, які відокремлюються від їхнього зв'язку з землею, роз'єднуються і тим самим стають рухомими або ж у їхній готовій роз'єднаності, як риби і т. д., відриваються від своєї стихії.

Далі, з суто матеріального боку, цілком очевидно,— якщо Сміт передбачає виробництво капіталу, а не переноситься в часи створення світу,— що будь-який оборотний капітал у свою чергу бере початок від основного капіталу. Без сітей не можна ловити рибу, без плуга не можна зорати поле, а без відбійного молотка і т. д. не можна рубати вугілля. Якщо людина користується хоч би тільки каменем як молотком і т. д., то, звичайно, цей камінь не являє собою оборотного капіталу і взагалі є не капіталом, а знаряддям праці. Людина, коли їй потрібно виробляти, вирішує безпосередньо використовувати частину існуючих у природі предметів як засоби праці і підпорядковує їх своїй діяльності, як правильно про це сказав Гегель⁵⁴, без дальшого процесу опосередкування.

Джерелом, з якого походить будь-який капітал, як оборотний, так і основний, і не лише на початку, але й постійно, є привласнення чужої праці. Але цей процес передбачає, як ми бачили, постійний малий обіг, обмін заробітної плати на робочу силу або фонд життєвих засобів. Процес виробництва капіталу передбачає, що *будь-який капітал повертається лише у формі оборотного капіталу*, тому основний капітал може оновлюватися лише тим шляхом, що частина оборотного капіталу закріплюється; отже, частина створеної сировини і частина праці (тому також частина фонду життєвих засобів обмінюється на живу працю) застосовуються для виробництва основного капіталу. У землеробстві, наприклад, частина продукту споживається працею, призначеною для побудови водопроводів, або частина зерна обмінюється на гуано, на хімічні речовини і т. д., якими удобрюється ґрунт, але які фактично мають споживну вартість лише тією мірою, якою вони підлягають хімічному процесу.

Частина оборотного капіталу має споживну вартість тільки для відтворення

^{**} Див. цей том, частина II, стор. 218-219. Ред.

основного капіталу і виробляється тільки для основного капіталу (хоч би це виробництво зводилося лише до робочого часу, потрібного для його переміщення). Але сам основний капітал може бути оновлений як капітал лише тоді, коли він стає складовою частиною вартості оборотного капіталу і коли його *елементи, таким чином, відтворюються шляхом перетворення оборотного капіталу в основний. Основний капітал так само в передумовою для виробництва оборотного капіталу, як оборотний капітал є передумовою для виробництва основного капіталу.* Інакше кажучи, відтворення основного капіталу вимагає: 1) повернення його вартості у формі оборотного капіталу, бо лише таким чином він може бути знову обмінаний на умови свого виробництва; 2) того, що частина живої праці і сирового матеріалу застосовується не для виробництва призначених для обміну продуктів, а для виробництва знарядь виробництва, безпосередніх чи посередніх. Оборотний капітал, зовсім так само, як і праця, включається до складу основного капіталу за своєю споживною вартістю, в той час як основний капітал своєю вартістю входить до складу оборотного капіталу, а як рух (там, де він безпосередньо виступає як машини) або як спочиваючий рух, форма, він входить у споживну вартість.

[14) Ф.-М. ІДЕН ПРО ВІЛЬНУ ПРАЦЮ В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ПРО ПРИХОВАНУ ФОРМУ ПАУПЕРИЗМУ]

{У зв'язку з висловленими нами вище положеннями про вільну працю, зокрема, що в цій праці прихований пауперизм^{*}, слід навести такі місця з праці сера *Фредеріка-Мортон* *Ідена*, *баронета* «TheStateofthePoor, oranHistoryoftheLabouringClassesinEnglandfromtheConquesttothePresentPeriod». 3 vols. London, 1797 (цитати взято з тому I, кн. 1)^{54a}. У кн. 1, розд. I сказано таке:

«У нашому географічному поясі для задоволення потреб потрібна праця, і *тому* принаймні *частина* суспільства *завжди* повинна *невтомно* працювати; інші працюють в галузі мистецтва і т. д., а одиниці, які не працюють, все-таки володіють продуктами праці. Однак цим власники завдячують виключно *цивілізації і порядку*; вони цілком — творіння *останніх*. Бо останні визнають, що плоди праці можна привласнювати й іншим способом, крім праці. Люди з незалежним статком *майже цілком* зобов'язані своїм *статком праці інших*, а не своїм власним здібностям, які аж ніяк не вищі, ніж здібності інших. Не володіння землею і грошми, а командування працею — ось що відрізняє багатих від бідних» [том I, стор. 1—2].

Бідність як така починається із звільнення землеробів; феодалське прикріплення до землі або принаймні до місцевості позбавляло досі законодавство від піклування про бідних, жебраків і т. д. Іден припускає, що різні торговельні гільдії і т. д. також годували своїх власних бідняків [там же, стор. 57, 60]. Він говорить:

«Зовсім не маючи на увазі применшувати незліченні вигоди, викликані мануфактурами і торгівлею, результат цього дослідження очевидно *приводить до неминучого висновку, що мануфактури і торгівля* (тобто сфера виробництва, яка насамперед підпала під владу капіталу) «є *істинними батьками наших*

^{*} Див. цей том, частина II, стор. 93-94. Ред.

бідних» [там же, стор. 61].

У тій же праці зазначається, що, починаючи з Генріха VII (за якого разом з тим починається очищення земель від зайвих ротів шляхом перетворення ріллі на пасовиська, яке тривало понад 150 років і викликало принаймні скарги і втручання законодавця; отже, зростала кількість робочих рук, що віддаються у розпорядження промисловості), заробітна плата в промисловості уже не встановлювалася законом, це мало місце лише в землеробстві. Акт, виданий в 11-й рік царювання Генріха VII [там же, стор. 73—75].

(Разом з вільною працею ще не цілком утвердилася наймана праця. Робітники не мають підтримки у феодалних відносинах; пропозиція робочої сили ще надто незначна; тому капітал як капітал ще неспроможний звести їх заробітну плату до мінімуму. Звідси визначення заробітної плати в статутах. Доти доки заробітна плата ще регулюється статутами, ще не можна сказати, що капітал як капітал підпорядкував собі виробництво і що наймана праця набула адекватного їй способу існування.)

У наведеному Іденом акті згадуються льоноткачі, будівельники і кораблебудівники. У тому ж акті встановлюється також [VII—13] робочий час:

«Оскільки багато поденників півдня нічого не роблять, приходять пізно, йдуть рано, після обіду довго сплять, довго сидять за сніданком, обідом і вечерею і т. д. і под.», то призначаються такі години роботи: «з 15-го березня по 15 вересня з 5 годин ранку, сніданок — $1\frac{1}{2}$ години, обід і пообідній сон— $1\frac{1}{2}$ години, другий сніданок— $1\frac{1}{2}$ години і робота до 7—8 годин вечора. Взимку — поки світло, зате немає пообіднього сну, який дозволяється лише з 15 травня по 15 серпня» [там же, стор. 75—76].»

{У 1514 році знову регулюється заробітна плата, майже так само, як і минулого разу. Також знову фіксуються робочі години. Хто не хотів працювати згідно з правилами, підлягав тюремному ув'язненню [там же, стор. 81—82].

Таким чином, все ще мала місце *примусова праця* за певну заробітну плату вільних робітників. Їх доводиться ще *примушувати* працювати на умовах, встановлених капіталом. Людина, позбавлена власності, більше схильна стати бродягою, розбійником чи жебраком, ніж робітником. Лише при розвиненому капіталістичному способі виробництва наймана праця стає чимось само собою зрозумілим. На первісному ступені капіталу мав місце державний примус для перетворення неімущих у *робітників* на умовах, вигідних капіталові, які тут ще не нав'язані робітникам їх взаємною конкуренцією.}

(Надто жорстокі засоби примусу застосовувалися за Генріха VIII та інших.) (Закриття *монастирів* за Генріха VIII так само вивільняє багато робочих рук.) (За Едуарда VI встановлюють ще суворіші закони проти здорових робітників, які не бажають працювати) [там же, стор. 83—100]. Акт, виданий у 1-й рік царювання Едуарда VI, розд. 3:

«Хто, будучи працездатним, відмовляється працювати і живе бездіяльно три дні, буде затаврований розпеченим залізом на грудях буквою V і буде відданий у рабство на два роки тій особі, яка донесе на такого ледаря і т. д.». «Якщо він втече від свого господаря на 14 днів, він стане його довічним рабом і буде затаврований на лобі або на щоці буквою S, а якщо втече вдруге і буде викритий двома надійними свідками,

то вважатиметься кримінальним злочинцем і зазнає смертної кари» [там же, стор. 101].

(У 1376 р. уперше згадуються бродяги, здорові нероби, у 1388 р.— паупери. Аналогічний жорстокий закон був прийнятий у 1572 р. за Єлизавети) [там же, стор. 42— 43, 61—62, 127].

[15) ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОБІГУ І ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНОГО ТА ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ.ВАРТІСТЬ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ І ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ].

Оборотний капітал і основний капітал, які в попередньому визначенні виступають як форми того самого капіталу, що чергуються в різних фазах його кругообороту, тепер, коли основний капітал розвинувся у свою вищу форму, одночасно виступають як два відмінних види існування капіталу. Такими вони стають внаслідок відмінності у способі їх обігу. У повільно здійснюючого обіг оборотного капіталу є одне спільне визначення з основним капіталом. Але перший відрізняється від другого тим, що сама його споживна вартість — його матеріальне буття— вступає в обіг і, разом з тим, скидається ним, викидається з меж процесу обігу. Тим часом основний капітал — згідно з тим як він досі розглядається нами — вступає в обіг лише як вартість, а доти доки він перебуває в обігу також і як споживна вартість, як, наприклад, машина, що перебуває в обігу, він є основним капіталом лише потенційно.

Проте це розрізнення основного і оборотного капіталу, яке насамперед ґрунтується на відношенні матеріального буття капіталу, або його буття як споживної вартості, до обігу, має у процесі відтворення разом з тим виступати як відтворення капіталу у двоякій формі основного капіталу і оборотного капіталу. Оскільки відтворення капіталу в будь-якій формі передбачає не лише уречевлений робочий час, але й додатковий робочий час, не лише відтворення його вартості, але й виробництво додаткової вартості,— то виробництво основного капіталу в цьому відношенні не може відрізнитися від виробництва оборотного капіталу. Тому у фабриканта знаряддя чи машин,— у всіх тих формах, у яких основний капітал спочатку виступає як оборотний капітал, відповідно до свого матеріального буття, у своєму бутті як споживної вартості, перш ніж він буде закріплений як основний капітал, тобто перш ніж він почне споживатися, оскільки саме його споживання зв'язує його з фазою виробництва і виділяє його як основний капітал,— не спостерігається ніякої різниці в збільшенні вартості капіталу, чи то він відтворюється у формі основного чи у формі оборотного капіталу. Тому також і економічно сюди не додається ніякого нового визначення.

Навпаки, там, де основний капітал як такий, а не в первісному визначенні оборотного капіталу, пускається своїм виробником в обіг, тобто де *продається частинами його використання, хоч би це було для виробництва чи для*

споживання,— бо при перетворенні T в G , яке відбувається в першій частині обігу капіталу, для самого капіталу однаково, чи вступить товар знову у фазу обігу другого продуктивного капіталу, чи він стане об'єктом безпосереднього споживання; *навпаки*, для самого капіталу товар *завжди* визначається як *споживна вартість*, коли капітал відштовхує товар від себе, обмінює його на G ,— для виробника основного капіталу спосіб обігу повинен бути іншим, ніж для виробника оборотного капіталу. Створена ним додаткова вартість може повертатися до нього лише частинами і поступово, разом із самою вартістю. Це треба буде розглянути в наступному розділі.

Нарешті, хоч тепер оборотний капітал і основний капітал виступають як два різні види капіталу, все-таки оборотний капітал зумовлений споживанням, використанням основного капіталу, а основний капітал, зі свого боку, являє собою оборотний капітал, який лише набрав цієї певної форми. Будь-який капітал, перетворений в уречевлену продуктивну силу,— будь-який основний капітал — є капітал, закріплений у цій формі, а тому являє собою споживну вартість, вилучену як споживна вартість і з [індивідуального] споживання, і з обігу. Та обставина, що при побудові машини або залізниці в цю певну споживну вартість були перетворені дерево, залізо, вугілля і жива праця (отже, непрямо, також і спожиті робітником продукти), не робила б їх основним капіталом, якби сюди не додавалася решта розглянутих вище визначень. Коли оборотний капітал перетворюється в основний капітал, частина тих споживних вартостей, у формі яких цей оборотний капітал обертався, так само як непрямо і та частина оборотного капіталу, яка обмінюється на живу працю,— перетворюються в такий капітал, вартісний еквівалент якого створюється лише протягом тривалішого циклу, в такий капітал, який лише частинами і поступово вступає в обіг як вартість і який може бути реалізований лише шляхом свого зношування в процесі виробництва.

Перетворення оборотного капіталу в основний капітал передбачає відносно надлишковий капітал, оскільки це є капітал, застосований не для безпосереднього виробництва, а для виробництва нових засобів виробництва. Сам основний капітал може знову бути безпосереднім знаряддям виробництва — як засіб у рамках безпосереднього процесу виробництва. У цьому випадку його вартість переходить у продукт і компенсується шляхом послідовного повернення продукту. Або ж основний капітал не входить у безпосередній процес виробництва, а виступає як загальна умова багатьох процесів виробництва, як, наприклад, будинки, залізниці і т.д., і тоді його вартість може бути заміщена лише завдяки тому оборотному капіталу, творенню якого він непрямо сприяв.

Подробиці, які стосуються співвідношення між виробництвом основного капіталу і виробництвом оборотного капіталу, стосуються лише наступного викладу. Якби дорогі машини застосовувалися для того, щоб дати невелику масу продуктів, то вони не діяли б як продуктивна сила, а набагато більше здорожували б продукт, ніж якби він був вироблений без участі машин. Машини створюють додаткову вартість не тому, що

вони мають вартість,— бо їх вартість просто компенсується,— а лише тому, що вони збільшують підносний додатковий час, або скорочують необхідний робочий час. Отже, маса продуктів повинна зростати пропорційно до збільшення кількості використаних машин, а застосовувана жива праця повинна відносно зменшуватися. *Чим менша вартість основного капіталу порівняно з його ефективністю, тим більше він відповідає своєму призначенню.* Будь-який непотрібний основний капітал являє собою *fauxfrais** виробництва, подібно до всіх непотрібних витрат обігу. Якби капітал міг володіти машинами, не витрачаючи на них праці, то це підвищило б продуктивну силу праці і скоротило б необхідну працю, хоч і не треба було б купувати працю [уречевлену в машинах]. Отже, вартість основного капіталу ніколи не є самоціллю у виробництві капіталу.

[VII—14] Таким чином, оборотний капітал перетворюється в основний капітал, а основний капітал відтворюється в оборотному капіталі; як те, так і друге має місце лише тією мірою, якою капітал привласнює собі живу працю.

«Будь-яке збереження основного капіталу являє собою приріст чистого доходу суспільства» (*Smith. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Tome II. Paris, 1802, стор. 226*) [Російський переклад, стор. 215].

Завершальна і остання відмінність [між основним і оборотним капіталом], яка наводиться економістами,— це різниця між *рухомим і нерухомим*; не в тому розумінні, що перше входить в обіг, а друге ні; а в тому розумінні, що одне фізично закріплене, нерухоме; в тому розумінні, в якому відрізняють рухому власність від нерухомої. Наприклад, меліорація ґрунту, водопроводи, будівлі; і значною мірою — машини, оскільки для того щоб діяти, вони мають бути фізично закріплені; наприклад, залізниця; одне слово, будь-яка форма, в якій продукт промисловості прикріплюється до земної поверхні.

Цим *aufond** нічого не додається до визначення основного капіталу; але в його визначенні, дійсно, закладено те, що чим більше його споживна вартість, його матеріальне буття, відповідає визначенню його форми, тим у вищому розумінні він є основний капітал. Тому нерухома споживна вартість, як, наприклад, будинок, залізниця і т. д., є найбільш відчутною формою основного капіталу. Правда, вона може все-таки обертатися в тому розумінні, як взагалі обертається нерухома власність — як титул, а не як споживна вартість; вона не обертається в фізичному розумінні. З самого початку зростання рухомої власності, її збільшення порівняно з нерухомою свідчить про висхідний рух капіталу на протигагу земельній власності. Але « коли капіталістичний спосіб виробництва вже даний, ступінь підпорядкування ним собі умов виробництва проявляється у перетворенні капіталу в нерухому власність. Тим самим капітал робить своїм місцезнаходженням саму землю, й ілюзорно міцні, дані

* побічні (непродуктивні) витрати. *Ред.*

* - по суті. *Ред.*

природою передумови земельної власності самі виступають як усього лише зумовлені промисловістю.

(Спочатку існування в общині і опосередковане общиною відношення до землі як до власності є основними передумовами відтворення як індивіда, так і самої общини. У пастуших народів земля є лише умовою кочового життя, тому про присвоєння землі там немає й мови. Коли разом із землеробством з'являється осілість, земельна власність спочатку є спільною, і навіть там, де справа доходить до приватної власності, відношення індивіда до неї виступає як зумовлене його відношенням до общини. Ця власність виступає як всього лише лен общини і т. д. і под. Перетворення земельної власності в просту мінову вартість — така мобілізація її — є продукт капіталу і повного підпорядкування йому державного організму. Тому земля, навіть там, де вона стала приватною власністю, лише в обмеженому розумінні є міновою вартістю. Мінова вартість виникає у відокремленому, відмежованому від землі й індивідуалізованому через трудову діяльність (або через просте присвоєння) природному продукті. Тут уперше виступає також і індивідуальна праця. Взагалі обмін починається насамперед не всередині первісних общин, а на їх межі, там, де вони закінчуються. Звичайно, обмін землі, їх місцепроживання, продаж її чужим общинам були б зрадою. Обмін може лише поступово поширитися на нерухому власність, почавши з своєї первісної галузі, з рухомої власності. Тільки шляхом розширення рухомої власності капітал крок за кроком прибирає до своїх рук нерухому власність. У цьому процесі гроші є головним агентом.)

Адам Сміт спочатку розрізняє оборотний капітал і основний капітал за їх функцією в процесі виробництва. Лише потім він приходять до такого формулювання:

«Можна різними способами застосовувати капітал для одержання прибутку: 1) як оборотний капітал, 2) як основний капітал» (там же, стор. 197—198) [Російський переклад, стор. 205—206].

Це друге формулювання, очевидно, не стосується розгляду відмінності [між основним і оборотним капіталом] як такої, тому що основний капітал і оборотний капітал уже мають виступати як два види капіталу, перш ніж можна говорити про те, яким чином можна застосовувати капітал в обох формах для одержання прибутку.

«Сукупний капітал кожного підприємця неодмінно ділиться на його основний капітал і його оборотний капітал. При рівності суми одна частина буде тим більшого, чим менша друга» (там же, стор. 226) [Російський переклад, стор. 215—216].

Оскільки капітали 1) діляться на основний і оборотний капітал у нерівних пропорціях і 2) мають фазу виробництва з перервами чи без перерв і повертаються з віддалених або близьких ринків, тобто мають неоднаковий час обігу, — то додаткова вартість, яка створюється за певний час, наприклад за рік, повинна бути неоднаковою, тому що [у різних капіталів] кількість процесів відтворення за даний проміжок часу неоднакова. Творення ними вартості визначається не просто працею, застосованою під час безпосереднього процесу виробництва, а можливістю повторення цієї

експлуатації праці протягом даного періоду.

Отже, як висновок: якщо при розгляді простого процесу виробництва капітал виступає як самозростаюча вартість лише в його відношенні до найманої праці, а обіг залишається збоку, то в процесі його відтворення в капітал включено і обіг, і до того ж обидва моменти обігу $T-G-G-T$ (як система обмінів, через які капітал повинен пройти і яким відповідає стільки ж якісних змін самого капіталу). Обіг виступає включеним у капітал як $G-T-T-G$, оскільки процес виходить із капіталу в його грошовій формі і тому повертається до нього в цій самій формі. Капітал містить у собі обидва кругообороти, і притому вже не як просту зміну форм або простий обмін речовин, який випадає із визначення форми, а те й друге, включене в саме визначення вартості.

Процес виробництва як такий, що містить у самому собі умови свого відновлення, є процесом відтворення, швидкість якого визначається різними, розглянутими вище відношеннями, цілком впливаючими з різновидів самого кругообороту. У рамках відтворення капіталу одночасно відбувається відтворення тих споживних вартостей, у яких існує капітал, інакше кажучи, відбувається постійне оновлення і відтворення через людську працю споживних вартостей, які споживаються людьми і за своєю природою минущі. Обмін речовин і зміна форми, які людська праця підпорядковує людським потребам, з точки зору капіталу виступають як відтворення його самого. Aufond* це є постійне відтворення самої праці.

«Капітальні вартості увічнюються шляхом відтворення: продукти, з яких складається капітал, споживаються нарівні з усіма іншими, але їх вартість, знищувана шляхом споживання, водночас відтворюється в інших матеріалах або в тому самому» (Say. Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomell. Paris, 1817, стор. 185).

Обмін і система обмінів, а також включене в неї перетворення на гроші як самостійну вартість, виступають як умова і межа для відтворення капіталу. У капіталу саме виробництво всебічно підпорядковане обміну. Ці мінові операції, обіг як такий, не виробляють додаткової вартості, а є умовою її реалізації. Вони виступають як умовами самого *виробництва капіталу*, так і його *формою як капіталу* лише остільки, оскільки він проходить через ці операції. Відтворення капіталу є разом з тим виробництво певних формальних умов, певних [VII —15] типів відношень, у яких виступає персоніфікована уречевлена праця. Тому обіг є не лише обміном продукту на умови виробництва — тобто, наприклад, виробленої пшениці на насіння, на нову працю і т. д. За будь-якої форми виробництва робітник повинен обмінювати свій продукт на умови виробництва, щоб мати можливість повторити процес виробництва. Землероб, який виробляє для безпосереднього споживання, також перетворює частину продукту в насіння, знаряддя праці, робочу худобу, добриво і т. д. і відновлює

* - по суті. Ред.

свою працю. Перетворення в гроші необхідне для відтворення капіталу як такого, а його відтворення неодмінно являє собою виробництво додаткової вартості.

{Щодо фази відтворення (особливо, часу обігу) необхідно ще відзначити, що вона має межі через саму споживну вартість. Пшениця повинна бути відтворена протягом року. Скороминуці предмети, такі, як молоко і т. д., повинні відтворюватися частіше. М'ясо — оскільки тварина живе, тобто чинить опір часові — так часто відтворювати не треба, але яловичину, яка є на ринку, необхідно в якнайкоротший строк відтворити у формі грошей, або вона згниє. Відтворення вартості і споживної вартості частково збігаються, частково не збігаються.}

Хоч в одному процесі виробництва праця лише зберігає вартість того, що ми раніше назвали постійною частиною капіталу, вона повинна в іншому процесі виробництва постійно відтворювати цю частину капіталу, оскільки те, що в одному процесі виробництва виступає як передумова у вигляді матеріалу і знаряддя, в іншому процесі відтворення виступає як продукт, і це відновлення, відтворення повинно відбуватися безперервно і одночасно.

Ми переходимо тепер до *третього відділу*.

Відділ третій. КАПІТАЛ ЯК ТАКИЙ, ЩО ДАЄ ПЛОДИ (ПРОЦЕНТ, ПРИБУТОК, ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І Т.Д.)

[А]) ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПРИБУТОК

[1]) НОРМА ПРИБУТКУ І СУМА ПРИБУТКУ. ПАДІННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ

Капітал виступає тепер як єдність виробництва і обігу, і додаткова вартість, яку він створює протягом певного періоду часу, наприклад протягом року, дорівнює $SZ/(p+c)=SZ/U$, або $S \cdot (Z/p - Z/p \cdot c/(p+c))$.*

Капітал тепер реалізований не лише як вартість, що відтворює себе і тому увічніює себе, а також і як вартість, що встановлює вартість. Шляхом поглинання живого робочого часу, а також шляхом властивого йому самому руху обігу (де рух обміну виступає як його власний рух, як іманентний процес уречевленої праці), капітал відноситься до самого себе як до творця нової вартості, як до виробника вартості. Він відноситься до додаткової вартості як основа до нею обгрунтованого. Його рух полягає в тому, що виробляючи себе, він разом з тим відноситься як основа до самого себе як обгрунтованого, як передбачена вартість до самого себе як додаткової вартості чи — до додаткової вартості як ним породженої.

За певний період часу, що виступає як одиниця-міра його оборотів, оскільки цей період є природним мірилом його відтворення в землеробстві, капітал виробляє певну додаткову вартість, яка визначається не лише додатковою вартістю, яку капітал утворює протягом одного процесу виробництва, а також і кількістю повторень процесу виробництва або кількістю актів його відтворення за певний період часу. При цьому, внаслідок того що в процес його відтворення включено також і обіг, тобто рух капіталу поза безпосереднім процесом виробництва, додаткова вартість уже не *виступає* як породжувана його простим безпосереднім відношенням до живої праці; це відношення, навпаки, виступає як лише один з моментів його руху в цілому.

Капітал, виходячи від самого себе як активного суб'єкта, суб'єкта процесу — а в обороті безпосередній процес виробництва дійсно виступає як визначуваний його рухом як капіталу, незалежно від його відношення до праці, — відноситься до самого себе як до зростаючої вартості, тобто капітал відноситься до додаткової вартості як ним породжуваної і обгрунтованої; відноситься як джерело виробництва до самого себе як продукту; відноситься як виробляюча вартість до самого себе як вироблюваної вартості. Тому капітал уже не вимірює нововироблену вартість її реальним мірилом,

*У цих формулах S означає додаткову вартість, Z — час, p — фазу виробництва, c фазу обігу, U — оборот капіталу (див. цей том, частина II, стор. 144—148). Ред.

відношенням додаткової праці до необхідної праці, а бере за мірило самого себе як передумову. Капітал певної вартості виробляє за певний період часу певну додаткову вартість.

Додаткова вартість, вимірювана вартістю заздальгідь даного капіталу, капітал, що виступає як зростаюча вартість,— є *прибуток*; під цим кутом зору, кутом зору не вічності⁵⁵, а капіталу, додаткова вартість є прибуток, а капітал у самому собі відрізняє себе як капітал, який виробляє і відтворює вартість, від себе як прибутку, як нововиробленої вартості. Продукт капіталу є *прибуток*. Тому величина додаткової вартості вимірюється відповідно до величини вартості капіталу, і тому *норма прибутку* визначається відношенням додаткової вартості до вартості капіталу.

Значна частина того, що належить сюди, була вже розглянута вище. Але те, що передбачалося, слід поставити сюди.

Оскільки новостворена вартість, природа якої така сама, як і природа капіталу, знову включається в процес виробництва, в свою чергу зберігає себе як капітал, остільки сам капітал зріс і діє тепер як капітал більшої вартості. Після того як капітал відрізняв прибуток, як нововироблену вартість, від себе як передбаченої самозростаючої вартості і визначив прибуток як міру свого самозростання, він знову знімає цей поділ і передбачає тотожність прибутку з собою як капіталом, який тепер, вирішивши в розмірі прибутку, відновлює той же процес у більшому масштабі. Зробивши коло, капітал розширюється як суб'єкт цього кола і, таким чином, описує ряд розширюваних кіл, спіраль.

Загальні закони, розглянуті в попередньому викладі, можна коротко формулювати так. Дійсна додаткова вартість визначається відношенням додаткової праці до необхідної праці, або відношенням частини капіталу (частини уречевленої праці), обмінюваної на живу працю, до тієї уречевленої праці, якою вона компенсується. А додаткова вартість у формі прибутку вимірюється її відношенням до загальної вартості всього капіталу, який передує процесу виробництва. Отже, *норма прибутку* залежить — *допускаючи* ту саму додаткову вартість, *те саме відношення додаткової праці до необхідної праці* — від відношення частини капіталу, обмінюваної на живу працю, до частини, існуючої у формі сирових матеріалів і засобів виробництва. Таким чином, чим меншою стає частина, обмінювана на живу працю, тим меншою стає норма прибутку. Отже, в тій самій пропорції, в якій капітал починає займати все більше місце в процесі виробництва як капітал порівняно з безпосередньою працею, чим більше зростає відносна додаткова вартість, здатність капіталу створювати вартість,— тим більше *падає норма прибутку*.

Ми бачили, що величина вже передбаченого капіталу, капіталу, який передує відтворенню, специфічно виражається в зростанні основного капіталу як виробленої продуктивної сили, як уречевленої праці, наділеної уявним життям. Загальна величина вартості виробляючого капіталу виразиться в кожній його частині як зменшена частка

капіталу, обміняного на живу працю, порівняно з частиною капіталу, існуючого як постійна вартість. Візьмемо, наприклад, обробну промисловість. Тут пропорційно до зростання основного капіталу, машин і т. д. повинна зростати частина капіталу, існуюча у вигляді сировини, тимчасом як частина, обмінювана на живу працю, зменшується.

Таким чином, порівняно з величиною вартості капіталу, що передує виробництву,— і частини капіталу, яка діє у виробництві як капітал,— норма прибутку падає. Чим ширшого існування уже набув капітал, тим менша новостворена [VII —16] вартість по відношенню до передбаченої вартості (відтвореної вартості). Тому *при однаковій додатковій вартості, тобто при однаковому співвідношенні додаткової і необхідної праці*, прибуток може бути неоднаковим і повинен бути неоднаковий порівняно з величиною капіталів. Норма прибутку може падати, хоч реальна додаткова вартість підвищується. Норма прибутку може підвищуватися, хоч реальна додаткова вартість падає.

Правда, капітал може зростати, і в тій самій пропорції може зростати прибуток, якщо величина передбаченої як вартість частини капіталу, існуючої у формі сировини і основного капіталу, зростає такою ж мірою, як частина капіталу, обмінювана на живу працю. Але така рівномірність передбачає зростання капіталу без зростання і розвитку продуктивної сили праці. Одна передумова знімає іншу. Це суперечить законові розвитку капіталу і особливо — законові розвитку основного капіталу. Такий рух може мати місце лише на тих ступенях, на яких спосіб виробництва капіталу ще не адекватний капіталові, або в таких сферах виробництва, де капітал лише формально захопив владу, як, наприклад, у землеробстві. Тут природна родючість ґрунту може діяти як збільшення основного капіталу — тобто може зростати відносний додатковий робочий час — без зменшення кількості необхідного робочого часу. (Наприклад, у *Сполучених Штатах*.) *Валовий прибуток*, тобто додаткова вартість, яка розглядається поза її формальним відношенням не як пропорція, а як проста величина вартості, безвідносно до іншої величини, зростатиме в середньому *не як норма прибутку, а як величина капіталу*.

Отже, якщо норма прибутку обернено пропорційна вартості капіталу, то *сума прибутку* буде прямо пропорційна цій вартості. Однак і це положення правильне лише для обмеженого ступеня розвитку продуктивної сили капіталу чи праці. Капітал, який дорівнює 100, при нормі прибутку 10%, дає меншу суму прибутку, ніж капітал, який дорівнює 1000, при нормі прибутку 2%. У першому випадку сума прибутку дорівнює 10, а в другому 20, тобто валовий прибуток більшого капіталу вдвічі більший від валового прибутку капіталу, меншого в 10 разів, незважаючи на те що норма прибутку меншого капіталу в 5 разів більша, ніж у більшого. Але якби прибуток більшого капіталу становив лише 1%, то сума прибутку дорівнювала б 10, як і в у 10 разів меншого капіталу, бо в тій же пропорції, як [зросла] його величина, скоротилася б норма прибутку. Якби норма прибутку для капіталу, що дорівнює 1000, становила

тільки $\frac{1}{2}\%$, то сума прибутку була б удвічі менша, ніж у капіталу, меншого в 10 разів, тобто становила б усього лише 5, бо норма прибутку була б у 20 разів меншою.

Отже, в загальному формулюванні:

Якщо норма прибутку більшого капіталу зменшується, але не пропорційно до його величини, то зростає валовий прибуток, незважаючи на зменшення норми прибутку. Якщо норма прибутку зменшується пропорційно до його величини, то валовий прибуток залишається тим же, що й у меншого капіталу; залишається постійним. Якщо норма прибутку зменшується в більшій пропорції, ніж зростає його величина, то валовий прибуток більшого капіталу порівняно з меншим зменшується разом із зменшенням норми прибутку.

Це в усіх відношеннях найважливіший закон сучасної політичної економії і найістотніший для розуміння найважчих відношень. З історичної точки зору це найважливіший закон. Цей закон, незважаючи на його нескладність, досі ніхто не зрозумів і ще ніколи свідомо не формулював.

Оскільки це зменшення норми прибутку рівнозначне 1) вже виробленій продуктивній силі і тій матеріальній основі, яку вона утворює для нового виробництва (а це водночас передбачає великий розвиток могутності науки); 2) зменшенню тієї частини вже виробленого капіталу, яка обмінюється на безпосередню працю, тобто зменшенню безпосередньої праці, потрібної для відтворення величезної вартості, яка виражається великою масою продуктів, великою масою продуктів за низькими цінами, бо загальна сума цін дорівнює відтвореному капіталу плюс прибуток; 3) розмірові капіталу взагалі, в тому числі і його частині, яка не є основним капіталом; отже, грандіозному розвитку зносин, великій сумі мінових операцій, величині ринку і всебічності одночасної праці; розвиткові засобів сполучення і т. д., наявності фонду споживання, необхідного для цього величезного процесу (робітники їдять, потребують житла і т. д.),— то виявляється, що вже наявна матеріальна, уже вироблена, існуюча у формі основного капіталу продуктивна сила, як могутність науки, як населення і т. д.— одне слово, всі умови багатства, величезні умови для відтворення багатства, тобто для багатого розвитку соціального індивіда — інакше кажучи, викликаний самим капіталом у його історичному розвитку розвиток продуктивних сил, досягнувши певного пункту, знімає самозростання капіталу, замість того щоб установлювати його.

За межами певного пункту розвиток продуктивних сил стає для капіталу перешкодою; отже,— капіталістичні відносини стають перешкодою для розвитку продуктивних сил праці. Досягнувши цього пункту, капітал, тобто наймана праця, вступає в таке саме відношення до розвитку суспільного багатства і продуктивних сил, в якому опинилися цеховий лад, кріпацтво, рабство, і як кайдани скидається неодмінно. Остання рабська форма, якої набирає людська діяльність,— з одного боку, форма найманої праці, а з другого — форма капіталу, тим самим усувається, і саме це усунення є результатом способу виробництва, що відповідає капіталу; матеріальні і

духовні умови заперечення найманої праці і капіталу, які самі вже являють собою заперечення попередніх форм невільного суспільного виробництва, самі є результатом капіталістичного процесу виробництва.

Зростаюча невідповідність між продуктивним розвитком суспільства і його наявними виробничими відносинами знаходить собі вияв у різких суперечностях, кризах, судорогах. Насильне знищення капіталу, не через зовнішні для нього обставини, а як умова його самозбереження, є тією найбільш разючою формою, в якій йому дається порада відійти і поступитися місцем вищому стану суспільного виробництва. Продуктивний розвиток суспільства — це не тільки зростаюча могутність науки, але й масштаб, у якому вона вже виступає як основний капітал, розмір, широчінь її реалізації і охоплення нею всієї сукупності виробництва. Це також зростання населення і т. д., одне слово — розвиток усіх моментів виробництва; бо продуктивна сила праці, так само як і застосування машин, залежить від чисельності населення, зростання якого вже само собою є як передумовою, так і результатом зростання споживних вартостей, які підлягають відтворенню, а отже, й споживанню.

Оскільки розглядуване нами зниження прибутку рівносильне відповідному зменшенню безпосередньої праці по відношенню до величини уречевленої праці, відтворюваної і новостворюваної безпосередньою працею, то капітал спробує зробити все, щоб компенсувати зменшення пропорції живої праці до величини капіталу взагалі, а тому також зменшення відношення додаткової вартості, взятої у формі прибутку, до передбаченого капіталу, скорочуючи частку необхідної праці і ще далі збільшуючи кількість додаткової праці порівняно з усією застосовуваною працею. Тому найвищий розвиток продуктивної сили поряд із величезним збільшенням існуючого багатства збігатиметься із знеціненням капіталу, деградацією робітника і максимальним виснаженням його життєвих сил.

Ці суперечності призводять до вибухів, катаклізмів, криз, під час яких, шляхом раптового припинення праці і знищення значної частини капіталу, останній насильно зводиться до рівня, на якому він може продовжувати функціонувати*. Звичайно, ці суперечності призводять до вибухів, криз, при яких раптове припинення будь-якої праці і знищення значної частини капіталу насильно повертають його до того рівня, на якому він може [VII—17] повністю застосовувати свої продуктивні сили, не вдаючись до самогубства. Але ці регулярні катастрофи призводять до повторення їх у більшому масштабі, а в кінцевому результаті — до насильного повалення капіталу.

У розвиненому русі капіталу є моменти, які затримують цей рух іншим способом, ніж через кризи; так, наприклад: постійне знецінення частини існуючого капіталу; перетворення значної частини капіталу в такий основний капітал, який не є агентом прямого виробництва; непродуктивна витрата значної частини капіталу і т. д.

* Ця фраза, написана Марксом по-англійськи над наступною фразою, написаною в основному по-німецьки, повторює ту саму думку. *Рад.*

(Капітал, застосований продуктивно, завжди заміщається двояко; як ми бачили, установлення вартості продуктивним капіталом передбачає якийсь вартісний еквівалент. Непродуктивне витрачання капіталу, з одного боку, його заміщує, а з другого — знищує*.)

Що, далі, падіння норми прибутку може бути затримане шляхом зняття існуючих вирахувань із прибутку, як, наприклад, шляхом зниження податків, зменшення земельної ренти і т. д., — власне кажучи, сюди не належить, незважаючи на велике практичне значення цих обставин, бо все це — частки прибутку, що мають інші назви і присвоюються іншими особами, ніж самі капіталісти**. Падіння норми прибутку затримується також шляхом створення нових галузей виробництва, де потрібно більше безпосередньої праці порівняно з капіталом, або де ще не розвинута продуктивна сила праці, тобто продуктивна сила капіталу. (Так само — монополії.)

«Прибуток є термін, що визначає зростання капіталу чи багатства; таким чином, невміння знайти закони, які керують нормою прибутку, є невміння знайти закони утворення капіталу» (W. Atkinson. Principles of Political Economy. London, 1840, стор. 55).

Проте він не зумів збагнути навіть того, що таке норма прибутку.

Адам Сміт пояснював падіння норми прибутку в міру зростання капіталу взаємною конкуренцією капіталів. У цьому йому заперечував Рікардо, що хоч конкуренція може звести прибуток у різних галузях ділового світу до середнього рівня, може вирівняти норму прибутку, але вона не може знизити саму цю середню норму. Положення Адама Сміта правильне остільки, оскільки лише в конкуренції — у впливі капіталу на капітал — реалізуються іманентні капіталу закони, його тенденції. Положення, однак, неправильне в тому смислі, в якому він його розуміє — а саме, нібито конкуренція нав'язує капіталові зовнішні, принесені ззовні закони, які не є його власними законами. Конкуренція може перманентно знижувати норму прибутку в усіх галузях промисловості, — тобто середню норму прибутку, — лише за умови загального падіння норми прибутку і лише остільки, оскільки загальне і перманентне, діюче як закон, падіння норми прибутку існує і може бути зрозумілим також і до конкуренції і незалежно від конкуренції. Конкуренція приводить у дію внутрішні закони капіталу, робить їх примусовими законами для окремого капіталу, але не винаходить цих законів. Вона реалізує їх. Тому пояснювати ці закони просто конкуренцією — означає зізнатися в тому, що їх не розумієш.

Рікардо з свого боку говорить:

* Той самий закон виражається, — але це вираження його слід розглянути далі в теорії народонаселення, — просто як відношення зростання населення — і особливо його трудящої частини — до вже існуючого капіталу.

** Те, як цей закон інакше виражається в співвідношенні багатьох капіталів, тобто в конкуренції, також стосується іншого відділу. Він може бути формульований також у вигляді закону нагромадження капіталів; так, наприклад, у Фуллартона. З цим ми зустрінемося в наступному відділі. Важливо звернути увагу на те, що при цьому законі йдеться не просто про розвиток потенційної продуктивної сили, а разом з тим про той обсяг, у якому ця продуктивна сила діє як капітал, реалізована насамперед у вигляді основного капіталу - з одного боку, і у вигляді населення — в другого.

«Ніяке нагромадження капіталів не може *перманентно* знижувати прибуток, якщо при цьому така ж перманентна причина не підвищує заробітну плату» (*D. Ricardo. Des principes del'economiepolitique et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio. Tome II. Paris, 1835, стор. 92*) [Російський переклад, том I, стор. 238].

Цю причину він вбачає в зростаючій, відносно зростаючій непродуктивності землеробства, в «зростаючій утрудненості збільшення кількості засобів існування», тобто в зростанні пропорційної заробітної плати, так що праця не одержує реально більшої оплати, а одержує продукт більшої кількості праці; одне слово,— потрібна більш значна частина необхідної праці для виробництва сільськогосподарських продуктів. Тому в Рікардо зниженню норми прибутку відповідає номінальне зростання заробітної плати і реальне зростання земельної ренти. На його односторонній спосіб дослідження, при якому досліджується лише поодинокий випадок, як, наприклад, те, що норма прибутку може впасти, тому що в даний момент зросла заробітна плата, причому історичне відношення, яке дійсне для періоду в 50 років і яке набирає протилежного вигляду в наступні 50 років, він перетворює в загальний закон і взагалі виходить з історичної диспропорції між розвитком промисловості і землеробства,— само собою було комічно, що Рікардо, Мальтус і т. д. висували загальні вічні закони стосовно землеробства в епоху, коли ще майже не існувало фізіологічної хімії,— на цей спосіб дослідження Рікардо нападали, швидше інстинктивно, багато хто, відчуваючи, що метод цей хибний і незадовільний, але здебільшого нападали швидше на правильні, ніж на хибні сторони.

«Адам Сміт вважав, що взагалі нагромадження чи збільшення капіталу знижує загальну норму прибутку з огляду на той же закон, який призводить до того, що збільшення капіталу в одній якійсь окремій галузі знижує в ній прибуток. Але насправді таке збільшення капіталу в окремій галузі *означає* його збільшення в більшій *пропорції*, ніж та пропорція, в якій водночас збільшується капітал в інших галузях: воно відносне» (*An inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. London, 1821, стор. 9*).

«Конкуренція серед промислових капіталістів може вирівняти прибутки, особливо ті, які перевищують звичайний рівень, але не може знизити цей звичайний рівень» (*Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стор. 179—180*).

(Рамсей та інші економісти правильно роблять розмежування між зростанням продуктивності в галузях виробництва, що виробляють основний капітал або, звичайно, заробітну плату, і зростанням продуктивності в інших галузях виробництва, наприклад в галузях, які виробляють предмети розкоші. Останні не можуть зменшити необхідний робочий час. Однак це можливо шляхом обміну [предметів розкоші] на сільськогосподарські продукти інших народів, і тоді це те ж саме, як і коли б збільшилася продуктивність самого землеробства. Звідси важливе значення вільної торгівлі хлібом для промислових капіталістів.)

Рікардо говорить (англійське видання «*On the Principles of Political Economy, and Taxation*», 3rd edition. London, 1821):

«Фермер і фабрикант так само не можуть жити без прибутку, як робітник не може жити без заробітної плати» (стор.,123) [Російський переклад, том I, стор. 1071. «Прибуток має природну тенденцію падати, бо з прогресом суспільства і багатства додаткова кількість предметів харчування потребує щораз більше праці. Ця

тенденція, це тяжіння прибутку час від часу затримується удосконаленням в машинах, застосовуваних у виробництві предметів необхідності, а також відкриттями в агрономічній науці, які знижують витрати виробництва» (там же, стор. 120—121) [Російський переклад, том I, стор. 106].

Рікардо відразу безпосередньо змішує прибуток з додатковою вартістю, він взагалі не розрізняв їх. *Але в той час як [норма] додаткової вартості визначається відношенням застосовуваної капіталом додаткової праці до необхідної праці, норма прибуткує не чим іншим, як відношенням додаткової вартості до сукупної вартості авансованого для виробництва капіталу.* Тому відносна величина прибутку знижується і підвищується відповідно до відношення частини капіталу, обмінюваної на живу працю, до частини, існуючої у вигляді матеріалу і основного капіталу. *За всіх обставин додаткова вартість, розглядувана як прибуток, повинна виражати таку відносну величину баришу, яка менша за дійсну відносну величину додаткової вартості.* Тому що за всіх обставин прибуток вимірюється його відношенням до всього капіталу, який завжди більший, ніж капітал, витрачений на заробітну плату і обмінаний на живу працю.

Оскільки Рікардо таким чином просто змішує додаткову вартість і [VII —18] прибуток, а додаткова вартість може зменшуватися постійно, зменшуватися у вигляді тенденції, лите в тому випадку, якщо зменшується додаткова праця порівняно з необхідною працею, тобто з працею, потрібного для відтворення робочої сили, що можливо лише при зменшенні продуктивної сили праці,— то Рікардо вважає, що продуктивна сила праці зростає в промисловості разом з нагромадженням капіталу, але зменшується в землеробстві. З політичної економії він тікає в органічну хімію. Ми довели необхідність цієї тенденції поза будь-яким зв'язком із земельною рентою, так само як нам не було потреби враховувати, наприклад, зростаючий попит на працю і т. д.

Зв'язок земельної ренти і прибутку слід проаналізувати лише при розгляді самої земельної ренти,— це сюди не належить. Але що фізіологічний постулат Рікардо, виражений як загальний закон, хибний,— це довела сучасна хімія. А учні Рікардо, оскільки вони не просто йому підтакували, спокійнісінько відкинули, як і взагалі вся новітня політична економія, те, що було для них неприємного в принципах їхнього вчителя. Відхід від проблеми є звичайним їхнім методом розв'язання проблеми.

Інші економісти, як, наприклад, Уейкфілд⁵⁸, вдаються до розгляду *поля застосування для зростаючого капіталу.* Це стосується дослідження конкуренції і зводиться швидше до *утрудненості, для капіталу реалізувати зростаючий прибуток; отже — до заперечення іманентної тенденції норми прибутку до зниження.* Але необхідність для капіталу шукати все більше поле застосування сама є висновком. Не можна зарахувати Уейкфілда і таких, як він, до тих, хто сам поставив це питання. (Певного мірою це — відтворення погляду Адама Сміта.)

Нарешті, проповідники гармонії серед сучасних економістів на чолі з американцем

Кері, найбільш нав'язливим попутником якого був француз Бастіа (зауважимо побіжно, що чудовою іронією історії є те, що континентальні фритредери підтакують добродієві Бастіа, який зі свого боку запозичив свою премудрість у протекціоніста Кері), визнають сам факт, тенденцію падіння норми прибутку в міру зростання продуктивного капіталу. Але пояснюють вони це просто тим, що зростає вартість частки праці — частки всього продукту, одержуваної робітником, в той час як капітал компенсується зростанням валового прибутку. Неприємні протилежності, антагонізми, якими оперує класична політична економія і які Рікардо підкреслює з науковою невблаганністю, таким чином стушовуються і перетворюються в добродушні гармонії. Аналіз Кері має ще деяку видимість аналізу, та й взагалі думає він сам. Його міркування стосуються закону, який нам слід розглянути лише у вченні про конкуренцію, де ми з ним і покінчимо.

З банальністю Бастіа, який у вигляді парадоксів формулює загальні місця, шліфує їх і приховує формальною логікою крайню вбогість думки, можна покінчити вже тут*. У творі «*Gratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*». Paris, 1850 (зауважимо побіжно, що Прудонмає вкрай комічний вигляд у цій полеміці, в якій він ховає своє діалектичне безсилляза риторичною зарозумілістю), в листі VIII пана Бастіа (де, зауважимо побіжно, цей благородний муж зовсім просто і легко, за допомогою своєї примирливої діалектики, перетворює прибуток, який одержується завдяки простому поділу праці і перепадає настільки ж тому, хто будує дорогу, як і тому, хто користується дорогою, у прибуток, який належить самій «дорозі», тобто капіталові) сказано:

«У міру зростання капіталів (а разом з тим і продуктів) збільшується абсолютна частка, належна капіталові, і скорочується його пропорційна частка У міру зростання капіталів (а разом з тим і продуктів) збільшується пропорційна частка і абсолютна частка праці ... Оскільки абсолютна частка капіталу збільшується, хоч він бере послідовно $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ і $\frac{1}{5}$ всього продукту, то праця, якій послідовно належить $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, очевидно, одержує при розподілі все більшу частку, як у відносному, так і в абсолютному розумінні».

У вигляді ілюстрації Бастіа наводить таке:

	Весь про- дукт	Частка капі- талу	Частка праці
1-й період	1 000	$\frac{1}{2}$, або 500	$\frac{1}{2}$, або 500
2-й»	1 800	$\frac{1}{3}$, або 600	$\frac{2}{3}$, або 1 200
3-й»	2 800	$\frac{1}{4}$, або 700	$\frac{3}{4}$, або 2 100
4-й»	4 000	$\frac{1}{5}$, або 800	$\frac{4}{5}$, або 3 200» (стор. 130, 131).

Той самий фокус повторюється на стор. 288 у формі зростаючого валового прибутку при зменшуваній нормі прибутку, але при збільшуваній масі продуктів, що продаються за нижчими цінами. При цьому з великою пихою говориться про

* Можна в цьому місці вставити дещо з третього зошита⁵⁷ про протилежність Кері і Бастіа.

«закон безмежного зменшення, яке ніколи не доходить до нуля, закон, добре відомий математикам» (стор. 288). «Тут видно» (шарлатан) «безперервне зменшення множника внаслідок постійного збільшення множеного» (там же).

Рікардо передчував свого Бастіа. Підкресливши зростання прибутку як суми при зростанні капіталу, незважаючи на зменшення норми прибутку,— тобто попередивши всю премудрість Бастіа,— він не минув нагоди зауважити, що ця прогресія «правильна лише протягом певного часу». Він говорить дослівно таке:

«Хоч би як зменшилася норма прибутку внаслідок нагромадження капіталу в землеробстві і підвищення заробітної плати» (необхідно зауважити, що під підвищенням заробітної плати Рікардо розуміє збільшення витрат виробництва продуктів землі, необхідних для утримання робочої сили), «все-таки загальна сума прибутку повинна зрости. Так, коли припустити, що при повторних нагромадженнях, щоразу в розмірі 100 000ф. ст., норма прибутку знижується з 20 до 19, 18, 17%, то ми можемо сподіватися, що вся сума прибутку, одержуваного послідовними власниками капіталу, завжди буде зростати; що ця сума буде більша, якщо капітал дорівнює 200 000, ніж коли він дорівнює 100 000; і ще більша, якщо капітал дорівнює 300 000; і буде зростати, хоч і за зменшеною нормою, при будь-якому зростанні капіталу. Але ця прогресія правильна лише протягом певного часу: так, 19% з 200 000 ф. ст. становлять більше, ніж 20% зі 100 000 ф. ст.; 18% з 300 000 більше, ніж 19% з 200 000 ф. ст. Але коли капітал буде нагромаджений у дуже великих розмірах, а норма прибутку впаде, тоді далі нагромадження зменшуватиме загальну суму прибутку. Так, якщо припустити нагромадження в розмірі 1 000 000, а прибуток — 7%, то вся сума прибутку становитиме 70 000 ф. ст. Якщо до 1 000 000 додати 100 000 ф. ст., а прибуток знизиться до 6%, [VII—19] то власники капіталу одержать 66 000 ф. ст., або на 4 000 ф. ст. менше, незважаючи на те, що сума капіталу зросла з 1 000 000 до 1 100 000» (*Ricardo. On the Principles of Political Economy. London, 1821, стор. 124, 125*) [Російський переклад, том I, стор. 108 — 109].

Це, звичайно, не заважає панові Бастіа провести учнівську операцію і змусити зростаюче множене так зростати, що при зменшеному множителі виходить більший добуток, цілком так само, як закони виробництва не перешкодили доктору Прайсу побудувати своє обчислення складних процентів. Раз норма прибутку зменшується, вона зменшується по відношенню до заробітної плати, яка, отже, повинна зростати як відносно, так і абсолютно. Такий висновок Бастіа.

(Рікардо вбачав тенденцію до зниження норми прибутку при збільшенні капіталу; і оскільки він змішував прибуток з додатковою вартістю, він повинен був змусити заробітну плату зростати, щоб пояснити зниження прибутку. Але оскільки піп водночас вбачав, що реальна заробітна плата швидше зменшувалася, ніж збільшувалася, він змусив зростати її вартість, тобто кількість необхідної праці, не змушуючи зростати споживну вартість заробітної плати. Тому в нього фактично зростає лише земельна рента. А гармонійний Бастіа відкрив, що при нагромадженні капіталу заробітна плата зростає як відносно, так і абсолютно.)

Бастіа припускає те, що повинен довести, а саме — що зниження норми прибутку тотожне зі збільшенням частки заробітної плати, і потім «ілюструє» своє припущення арифметичним прикладом, який, очевидно, йому дуже сподобався. Якщо зниження норми прибутку нічого не виражає, крім зменшення відносної кількості живої праці, потрібної всьому капіталові для свого відтворення, то це вже щось інше. Пан Бастіа

випускає з поля зору ту невелику обставину, що за його припущенням, незважаючи на зниження норми прибутку капіталу, сам капітал зростає, капітал, який передує виробництву. Що вартість капіталу може зростати без присвоєння капіталом додаткової вартості, про це міг би здогадатися навіть пан Бастіа. Що просте збільшення кількості продуктів не збільшує вартості, могли б йому показати постійно повторювані у французькій історії нарікання на надмірні врожаї. Тоді питання просто звелось б до дослідження того, чи дійсно падіння норми прибутку рівносильне зростанню додаткової праці по відношенню до необхідної праці, або, краще сказати, чи дійсно воно не рівносильне падінню загальної норми всієї застосованої живої праці по відношенню до відтворюваного капіталу.

Ось чому пан Бастіа просто ділить продукт між капіталістом і робітником, замість того щоб ділити його на сировину, знаряддя виробництва і працю та запитати самого себе, які відповідні частини вартості продукту йдуть в обмін на ці різні частки. Частина продукту, обмінювана на сировину і знаряддя виробництва, робітників, очевидно, зовсім не стосується. Те, що вони ділять з капіталом під виглядом заробітної плати і прибутку, є не чим іншим, як новоприєднаною живою працею. Але що особливо непокоїть Бастіа, це те — кому випадає з'їсти збільшений продукт. Оскільки капіталіст з'їдає відносно невелику частину, то чи не повинен робітник з'їсти відносно більшу частину? Саме у Франції, загальна продукція якої хіба що у фантазії Бастіа забезпечує взагалі сити їжу, пан Бастіа міг би переконатися, що до капіталу присмоктується безліч паразитичних тіл, які під тим чи іншим юридичним приводом поглинають настільки значну частину загальної продукції, щоб робітникам не дісталось нічого зайвого. Крім того, зрозуміло, що разом з виробництвом, яке ведеться в широкому масштабі, загальна маса застосовуваної праці, незважаючи на зменшення відношення застосовуваної праці до капіталу, може збільшуватися і що, таким чином, ніщо не перешкоджає тому, щоб із збільшенням капіталу зростаючому робітничому населенню потрібна була зростаюча маса продуктів. До того ж Бастіа, для гармонійного мозку якого всі коти сірі (див. вище про заробітну плату*), змішує зменшення процента із збільшенням заробітної плати, тоді як перше, будучи, навпаки, рівносильним збільшенню промислового прибутку, зовсім не зачіпає робітників, а стосується лише тієї пропорції, відповідно до якої різні види капіталістів ділять між собою сукупний прибуток.

[2]) КАПІТАЛ І ДОХОД. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА.[ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ І ПРИБУТОК]

Повернімося до предмета нашого розгляду. Продукт капіталу є, отже, прибуток.

* Див. цей том, частина I, стор. 180—181, 253 —254. Ред.

Відносячись до самого себе як до прибутку, капітал відноситься до себе як до *джерела виробництва вартості, а норма прибутку виражав пропорцію збільшення вартості капіталу*. Але капіталіст не зводиться до самого капіталу. Він повинен жити, а оскільки він не живе за рахунок своєї праці, то повинен жиги за рахунок прибутку, тобто за рахунок чужої праці, присвоюваної ним. Як джерело багатства капітал визначається саме так. Капітал відноситься до прибутку як до *доходу*, бо він включив у себе продуктивність як свою іманентну властивість. Він може спожити частину цього доходу (здається, весь доход, але це виявиться неправильним), не перестаючи бути капіталом. З'ївши цей плід, капітал знову може давати плоди. Він може являти собою споживаюче багатство, не перестаючи представляти загальну форму багатства, що було неможливим для грошей у простому обігу. *Гроші повинні були вдаватися до аскетизму для того, щоб залишатися загальною формою багатства; або, будучи витраченими на реальне багатство, на споживання, вони переставали бути загальною формою багатства*.

Таким чином, прибуток виступає як *форма розподілу* подібно до заробітної плати. Але оскільки капітал може зростати лише шляхом зворотного перетворення прибутку в капітал — у додатковий капітал,— то прибуток є також і *формою виробництва для капіталу*; цілком так само, як заробітна плата являє собою з точки зору капіталу всього лише *відносини виробництва*, будучи, з точки зору робітника, відносинами розподілу.

Тут виявляється, що відносини розподілу самі породжені відносинами виробництва і представляють ці відносини з іншої точки зору. Виявляється далі, як відношення виробництва до споживання визначається самим виробництвом. Безглуздий погляд усіх буржуазних економістів, наприклад також Джона-Стюарта Мілля, який вважає буржуазні відносини виробництва вічними, а їх форми розподілу історичними, свідчить, що Мілля не зрозумів ні перших, ні других.

Сісмонді правильно зауважує щодо простого обміну:

«Обмін завжди передбачає наявність двох вартостей; кожна з них може мати різну долю; але *якість капіталу і доходу* властива не обмінюваному об'єктові. Ця якість належить особі, яка є його (капіталу чи доходу) власником» (*Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde edition. Tome I. Paris, 1827, стор. 90*) [Російський переклад, том I, стор. 185—186].

Тому доход не можна пояснити простими міновими відносинами. Властивість вартості, одержаної при обміні, являти собою капітал чи доход, визначається відносинами, які лежать поза простим обміном. Тому безглуздо зводити ці більш складні форми до простих мінових відносин, як це роблять гармонійні фритредери. З точки зору простого обміну і нагромадження, що розглядається як просте нагромадження грошей (мінової вартості), неможливі ні прибуток, ні доход із капіталу.

«Якщо багаті витрачають нагромаджене багатство на предмети розкоші — а вони можуть одержати товари лише шляхом обміну,— то їх фонд виявився б незабаром вичерпаним ... Але в суспільному ладу багатство набуло властивості відтворюватися через *чужу працю*. Багатство, як і праця, *через працю* дає щорічний

плід, який може бути щороку ж *знищений* без того, щоб багатії від цього збідніли. Цей плід є доход, що впливає з капіталу» (там же, стор. 81—82) [Російський переклад, том I, стор. 181—182]

Таким чином, якщо прибуток виступає як результат капіталу, то з другого боку він виступає як *передумова утворення капіталу*. І таким шляхом знову утворюється кругооборот, у якому результат виступає як передумова.

«Частина доходу перетворилася, таким чином, у капітал, у постійно помножуючу себе вартість, яка більше не зникає. Ця вартість відокремлюється від товару, який створив її; вона як якась метафізична, нематеріальна якість завжди залишається в руках того самого землероба» (капіталіста), «для якого вона набирає різних форм» (там же, стор. 89) [Російський переклад, том I, стор. 185].

[VII—20] *Якщо капітал визначається як такий, що творить прибуток як джерело багатства незалежно від праці, то передбачається, що кожна частина капіталу однаково продуктивна*. Подібно до того як додаткова вартість у формі прибутку вимірюється відношенням до сукупної вартості капіталу, гак разом з тим уявляється, що додаткова вартість створюється рівномірно різними складовими частинами капіталу. Отже, оборотна частина капіталу (частина, що складається з сирових матеріалів і фонду життєвих засобів) дає не більше прибутку, ніж складова частина, яка утворює основний капітал, і до того ж прибуток відноситься однаково до цих складових частин відповідно до їх величини.

Оскільки прибуток капіталу реалізується лише в ціні, яка сплачується за нього, тобто за створену капіталом споживну вартість, то, виходить, прибуток визначається *надлишком одержаної ціни над ціною, яка покриває витрати*. Оскільки, далі, ця реалізація відбувається лише в обміні, то для окремого капіталу *прибуток не обов'язково обмежується його додатковою вартістю, додатковою працею, яка міститься в ній, а залежить від надлишку ціни, одержуваного ним при обміні*. Він може *одержати при обміні вартість, яка перевищує еквівалент, і тоді прибуток більший, ніж його додаткова вартість*. Але це можливо лише остільки, оскільки другий учасник обміну не одержує еквівалента. Сукупна додаткова вартість, як і *сукупний прибуток*, який являє собою *додаткову вартість, що лише вираховується в інший спосіб*, ніколи не можуть при цій операції ні зрости, ні зменшитися; *змінюється тут не сама додаткова вартість, а лише її розподіл між різними капіталами*. Однак це належить лише до розгляду багатьох капіталів, а не сюди.

По відношенню до прибутку вартість капіталу, який передує виробництву, виступає як *аванси, як витрати виробництва*, що мають бути компенсовані в продукті. Після вирахування тієї частини ціни, яка їх компенсує, надлишок утворює прибуток. Оскільки додаткова праця — прибуток і процент є лише його частинами — нічого не коштує капіталові і, отже, не підходить під рубрику авансованої ним вартості, вартості, яку він мав до процесу виробництва і збільшення вартості продукту, — то ця додаткова праця, яку включено у витрати виробництва продукту і яка утворює джерело додаткової вартості, а отже також і прибутку, не фігурує серед витрат виробництва капіталу. Ці витрати дорівнюють лише дійсно авансованим ним вартостям, а не привласненій ним

у виробництві і реалізованій в обігу додатковій вартості. Таким чином, з точки зору капіталу витратами виробництва є не справжні витрати виробництва — саме тому, що йому додаткова праця нічого не коштує. Надлишок ціни продукту над ціною витрат виробництва дає йому прибуток.

Отже, прибуток може існувати для капіталіста і без реалізації його дійсних витрат виробництва, тобто всієї додаткової праці, пущеної ним у хід. Прибуток — надлишок над витраченими капіталом авансами — може бути меншим від додаткової вартості, тобто меншим від одержаного капіталом надлишку живої праці над тією уречевленою працею, яку він обміняв на робочу силу. Однак унаслідок відокремлення процента від прибутку — що ми зараз розглянемо — навіть і для продуктивного капіталу одна з частин додаткової вартості виступає як витрати виробництва.

Змішування *витрат виробництва*, розглядуваних з точки зору капіталу, з кількістю праці, уречевленою в продукті капіталу, що включає додаткову працю, привело до твердження, що

«прибуток не включений у природну ціну», що «безглуздо називати надлишок, або прибуток, частиною витрат» (*Torrens. An Essay on the Production of Wealth. London, 1821, стор. 51—52*).

Це відтак призводить до великої плутанини: або до твердження, що прибуток не реалізується в обміні, а виникає з нього (це може мати місце завжди лише у відносному розумінні, якщо один з учасників обміну не одержує свого еквівалента), або до того, що капіталові приписується магічна сила, яка з нічого створює щось. Коли створена в процесі виробництва вартість реалізує в обміні свою ціну, то ціна продукту виступає на ділі як визначена сумою грошей, яка є еквівалентом сукупної кількості праці, вміщеної в сировині, машинах, заробітній платі і неоплаченій додатковій праці. Отже, ціна ще виступає тут лише як зміна форми вартості, як вартість, виражена в грошах; а величина цієї ціни передбачена в процесі виробництва капіталу. Тим самим капітал виступає як визначник ціни, так що ціна визначається витраченими капіталом авансами плюс реалізована ним у продукті додаткова праця. Ми побачимо згодом, як, навпаки, ціна виступає визначником прибутку. І якщо тут сукупні *дійсні* витрати виробництва виступають визначниками ціни, то згодом ціна буде виступати визначником витрат виробництва. Щоб нав'язати капіталові його іманентні закони як зовнішню необхідність, конкуренція, очевидно, перевертає їх усі. *Спотворює їх*.

Для повторення ще раз: прибуток капіталу залежить не від його величини, а, при рівній величині, від співвідношення складових частин капіталу (постійної і змінної частини); потім від продуктивності праці (яка, проте, виражена в тій першій пропорції, бо при меншій продуктивності той самий капітал не міг би за той самий час при тій самій кількості живої праці обробити той самий матеріал); залежить від часу обороту, що визначається різними співвідношеннями основного і оборотного капіталу, різною довговічністю основного капіталу і т. д. і т. д. (див. вище^{*}). Нерівність прибутку в різних

^{*} Див. цей гом, частина II, стор. 207—209. *Ред.*

галузях промисловості для капіталів тієї самої величини, тобто нерівність норми прибутку, є умовою і передумовою вирівнювань, здійснюваних конкуренцією.

Оскільки капітал одержує сировину, знаряддя, працю шляхом обміну, купує їх, уже самі його елементи виступають у формі цін; уже зумовлені як ціни; передують йому. Порівняння ринкової ціни його продукту з цінами його елементів стає тоді для нього вирішальним. Але це належить до розділу про конкуренцію.

Отже, додаткова вартість, створювана капіталом за певний час обороту, набирає форми *прибутку*, оскільки вона вимірюється відношенням до сукупної вартості капіталу, який передує виробництву, тоді як додаткова вартість прямо вимірюється додатковим робочим часом, що його виграє капітал при обміні з живою працею. Прибуток є тільки інша форма додаткової вартості, більш розвинута з точки зору капіталу. Додаткова вартість тут швидше розглядається як обмінювана в процесі виробництва не на працю, а на самий капітал. Тому капітал виступає як капітал, як передбачена вартість, яка відноситься через посередництво свого власного процесу до самої себе як до створеної, виробленої вартості, а створена ним вартість називається *прибутком*.

Два закони, що безпосередньо впливають з цього перетворення додаткової вартості у форму прибутку, такі:

1) *Додаткова вартість, виражена як прибуток, завжди виступає як пропорція меншого розміру, ніж додаткова вартість у її безпосередній реальності.* Бо замість того щоб вимірюватися відношенням до однієї частини капіталу, частини, обмінюваної на живу працю (відношенням, яке виявляється відношенням додаткової праці до необхідної праці), вона вимірюється відношенням до капіталу в цілому. Хоч би яка була додаткова вартість, одержувана капіталом a , і хоч би яке було співвідношення s і v у капіталі a , тобто постійної і змінної частини капіталу, додаткова вартість m повинна бути менша, коли вимірюється відношенням до суми $s+v$, ніж коли вона вимірюється відношенням до свого реального мірила v . Прибуток — якщо його розглядати не як абсолютну суму, а (це буває найчастіше) як *пропорцію* (норма прибутку є прибуток, виражений у вигляді *відношення*, *відповідно до якого* капітал створив додаткову вартість) — [VII—21] чи норма прибутку ніколи не виражає собою справжнього ступеня експлуатації праці капіталом, а завжди виражає значно менше відношення, і тим більш хибним є відношення, яке виражене нормою прибутку, чим більший капітал. Норма прибутку лише в тому випадку могла б виражати собою дійсну норму додаткової вартості, коли б увесь капітал витрачався лише на заробітну плату, коли б капітал цілком обмінювався на живу працю, тобто коли б був лише фонд життєвих засобів і коли б капітал не існував не тільки у формі вже виробленої сировини (що трапляється у добувній промисловості), отже, коли б не тільки сировина дорівнювала нулю, але й засоби виробництва, чи то в формі знарядь чи розвиненого основного капіталу, дорівнювали нулю. Останнє не може мати місця на основі способу виробництва, що

відповідає капіталові. Якщо $a = c + v$, то, хоч би яким було число m , $m/(c+v) < m/v$.

2) Другий важливий закон полягає в тому, що в міру того як капітал уже привласнив собі живу працю у формі уречевленої праці, отже, в міру того як праця капіталізується і тому все більше функціонує в процесі виробництва у формі основного капіталу, або в міру зростання продуктивної сили праці, — норма прибутку знижується. Зростання продуктивної сили праці рівносильне а) зростанню відносної додаткової вартості чи відносного додаткового робочого часу, що його віддає робітник капіталові; б) скороченню робочого часу, необхідного для відтворення робочої сили; с) зменшенню частини капіталу, обмінюваної взагалі на живу працю, порівняно з частиною капіталу, яка бере участь у процесі виробництва у вигляді уречевленої праці і передбаченої вартості. Тому норма прибутку обернено пропорційна зростанню відносної додаткової вартості, або відносної додаткової праці, обернено пропорційна розвитку продуктивних сил і величині капіталу, застосовуваного у виробництві як (постійний капітал. Інакше кажучи, другий закон — це *тенденція норми прибутку до зниження* в міру розвитку капіталу, як його продуктивної сили, так і розмірів, якими він уже обмежив себе як уречевлену вартість; розмірів капіталізації як праці, так і продуктивної сили.

Інші причини, які, крім зазначеної, можуть впливати на норму прибутку, можуть знижувати її на більш чи менш тривалі періоди, сюди ще не належать. Цілком правильно, що коли процес виробництва розглядати в його цілому, то капітал, який функціонує у вигляді матеріалу і основного капіталу, не лише являє собою уречевлену працю, але й повинен заново відтворюватися працею, і притому відтворюватися безперестанку. Тому його існування, обсяг, досягнутий його існуванням, передбачає певну чисельність робочого населення, велике народонаселення, яке само собою є умовою будь-якої продуктивної сили. Але це відтворення [постійного капіталу] всюди має своєю передумовою дію основного капіталу, сировини і могутності науки, як такої, так і включеної у виробництво і вже реалізованої в ньому. Цей пункт слід розвинути докладніше при розгляді нагромадження.

Очевидно, далі, що, хоч розглядувана порівняно з усім капіталом його частина, обмінювана на живу працю, і зменшується, загальна маса застосовуваної живої праці може збільшитися або залишитися незмінною, якщо капітал зростає в такій самій чи більшій пропорції. Тому народонаселення може постійно зростати пропорційно до зменшення необхідної праці. Якщо капітал a витрачає $\frac{1}{2}$ на c і $\frac{1}{2}$ на v , а капітал a' — $\frac{3}{4}$ на c і $\frac{1}{4}$ на v , то капітал a' міг би на $\frac{6}{4}c$ застосувати $\frac{2}{4}v$. Але якщо спочатку капітал дорівнював $\frac{3}{4}c + \frac{1}{4}v$, то тепер він дорівнює $\frac{6}{4}c + \frac{2}{4}v$, або він виріс на $\frac{4}{4}$, тобто подвоївся. Однак і це відношення слід докладніше дослідити лише в зв'язку з теорією нагромадження і народонаселення. Взагалі ті наслідки, які впливають із зазначених законів, і всілякі роздуми з приводу цих наслідків поки що не повинні відводити нас від нашого шляху.

Отже, норма прибутку визначається не лише відношенням додаткової праці до необхідної праці, чи тим відношенням, згідно з яким уречевлена праця обмінюється на живу працю, але й взагалі відношенням застосованої живої праці до уречевленої праці; відношенням тієї частини капіталу, яка взагалі обмінюється на живу працю, до частини, яка бере участь у процесі виробництва як уречевлена праця. Але перша з цих частин зменшується пропорційно до зростання додаткової праці порівняно з необхідною.

(Оскільки робітник повинен відтворювати частину капіталу, обмінювану на його робочу силу, так само, як інші частини капіталу, то відношення, в якому капіталіст збагачується при обміні на робочу силу, виступає як визначуване відношенням додаткової праці до необхідної праці. Спочатку це уявляється так, що необхідна праця лише повертає капіталістові його витрати. Але оскільки капіталіст нічого не витрачає, крім самої праці,— що з'ясовується в зв'язку з відтворенням,— то розглядуване відношення (відношення додаткової вартості) може бути формульоване просто як відношення додаткової праці до необхідної праці.)

[3] МАШИНИ, ЇХ ВАРТІСТЬ І ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗБІЛЬШЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ПРАЦІ.РЕЗЮМЕ ЗАГАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ]

{Щодо основного капіталу — і його довговічності як умови, що не долучається лише ззовні,— слід ще зауважити: тією мірою, якою знаряддя виробництва саме є вартістю, уречевленою працею, *воно нічого не привносить як продуктивна сила.* Якби машина, на виготовлення якої потрібно 100 робочих днів, заміняла собою лише 100 робочих днів, то вона ніяк не могла б примножити продуктивну силу праці і ніяк не могла б знизити собівартість продукту. Чим довговічніша машина, тим частіше можна виробляти за її допомогою ту саму кількість продуктів, або тилі частіше можна обновлювати оборотний капітал, повторювати його відтворення, і тим менша частка вартості, необхідна для компенсації спрацювання машини; тобто тим більше зменшується ціна продукту, його попередні витрати виробництва. Однак ми ще не маємо права вносити тут відношення ціни в наш аналіз: зниження ціни як умова завоювання ринку стосується лише конкуренції.

Тому питання треба поставити інакше: якби капітал міг одержати знаряддя виробництва без витрат, за нуль, то що б вийшло? Те ж саме, як і коли б витрати обігу дорівнювали нулю. А саме, праця, необхідна для збереження робочої сили, зменшилася б і, отже, зросла б кількість додаткової праці, тобто додаткової вартості, причому капіталові це нічого не коштувало б. Таким збільшенням продуктивної сили, механізмом, який нічого не коштує капіталові, є поділ праці і комбінування праці в

процесі виробництва. Але це передбачає виробництво у великому масштабі, тобто розвиток капіталу і найманої праці.

Друга продуктивна сила, яка нічого не коштує капіталові, це сила науки. (Що капітал завжди повинен вносити певні податки на попів, учителів і вчених, незалежно від того, чи мають ці вчені велику чи мізерну наукову силу, це само собою зрозуміле.) Але цю силу науки капітал може собі привласнити лише шляхом застосування машин (частково також у хімічному процесі). Зростання населення — така продуктивна сила, яка нічого не коштує капіталові.

Словом, усі суспільні сили, розвиваючись разом із зростанням населення та історичним розвитком суспільства, нічого капіталові не коштують. Але оскільки самі ці сили для свого застосування в безпосередньому процесі виробництва потребують субстрату, створеного працею, тобто існуючого в формі уречевленої праці, оскільки, отже, вони самі є вартостями, капітал може привласнити їх лише через еквіваленти.

Чудово. Такий основний капітал, застосування якого обходилося б дорожче за використання живої праці, [VII —22] тобто вимагало б більше живої праці для його виробництва чи утримання, ніж замінювалося б ним, був би тягарем. Сили, які нічого не коштують, які капіталістові досить просто привласнити, мали б для капіталу максимальну цінність. Із простого положення, що, коли вартість машини дорівнює нулю, вона для капіталу найцінніша, впливає те, що будь-яке зменшення її вартості для нього виграш. *Якщо, з одного боку, капітал має тенденцію збільшувати сукупну вартість основного капіталу, то, з другого боку, його тенденцією є зменшувати вартість кожної його частини.*

Коли основний капітал вступає в обіг як вартість, він перестає діяти як споживна вартість у процесі виробництва. Його споживна вартість якраз і зводиться до збільшення продуктивної сили праці, до зменшення необхідної праці, до збільшення відносної додаткової праці і, отже, додаткової вартості. Коли основний капітал вступає в обіг, його вартість лише заміщається, а не збільшується. Навпаки, продукт, оборотний капітал, є носієм додаткової вартості, яка реалізується лише тоді, коли продукт переходить із процесу виробництва в обіг.

Якбимашина існувала вічно, не складалася б сама із недовговічного матеріалу, який доводиться відтворювати (зовсім абстрагуючись від винайдення досконаліших машин, які позбавляють її характеру машини), була б сама чимось на зразок *perpetuummobile*^{*}, то вона найбільше відповідала б своєму поняттю. Її вартість не треба було б заміщати, оскільки ця вартість продовжувала б жити в непорушній матеріальності. Оскільки основний капітал застосовується лише тоді, коли його вартість менша від створюваної ним вартості, то, хоч сам він [відразу] ніколи не вступає в обіг як вартість, додаткова вартість, реалізована в оборотному капіталі, все-

* — вічного двигуна. Ред.

таки незабаром компенсувала б аванси, і таким чином він діяв би як творець вартості після того, як витрати капіталіста на нього, подібнодо витрат на додаткову працю, привласнювану капіталом, стали б рівними нулю. Він продовжував би функціонувати як продуктивна сила праці і водночас був би грішми у їх третьому значенні, тобто постійного самодостатньою вартістю.

Візьмемо капітал у 1 000 ф. ст. Хай одна п'ята його — машини, а додаткова вартість у сумі дорівнює 50 ф. ст. Отже, вартість машини дорівнює 200 ф. ст. Після чотириразового обороту машини були б оплачені. Крім того, що капіталіст продовжував би володіти 200 ф. ст. у вигляді уречевленої праці в машинах, при п'ятому і наступних оборотах було б те ж саме, як і коли б із капіталом, який капіталістові коштує лише 800, можна було б одержати 50, тобто замість 5% одержати $6\frac{1}{4}\%$.

Коли основний капітал вступає в обіг як вартість, зникає його споживна вартість для процесу збільшення вартості капіталу, або основний капітал вступає в обіг лише тоді, коли цей процес припиняється. Тому чим основний капітал довговічніший, чим менше він вимагає ремонту, повного або часткового відтворення, чим триваліший час його обігу, тим сильніше він діє як продуктивна сила праці, як капітал, тобто як уречевлена праця, яка породжує живу додаткову працю. Довговічність основного капіталу, тотожна з тривалістю часу обігу його вартості, або часу, потрібного для його відтворення, впливає як його вартісний момент із самого поняття основного капіталу. (Що ця довговічність сама по собі, розглядувана просто з *матеріального* боку, міститься в понятті засобів виробництва, не вимагає пояснення.)}

Норма додаткової вартості визначається просто відношенням додаткової праці до необхідної праці. Норма прибутку визначається не лише відношенням додаткової праці до необхідної праці, але й відношенням частини капіталу, обмінюваної на живу працю, до всього капіталу, який вступає у виробництво.

Прибуток, як ми його тут поки що розглядаємо, тобто як прибуток *капіталу*[desKapitals], отже, не як прибуток, одержуваний одним капіталом за рахунок іншого, а, висловлюючись конкретно, як *прибуток класу капіталістів, ніколи не може бути більшим, ніж сума додаткової вартості*. Як сума прибуток є сума додаткової вартості, але ця сама сума вартості як відношення до сукупної вартості капіталу, а не до тієї його частини, вартість якої дійсно зростає, тобто яка обмінюється на живу працю. *У своїй безпосередній формі прибуток є не що інше, як сума додаткової вартості, виражена у вигляді відношення до сукупної вартості капіталу.*

Перетворення додаткової вартості у формі прибутку, цей спосіб обчислення додаткової вартості з боку капіталу, хоч би як він ґрунтувався на ілюзії щодо природи додаткової вартості, або, точніше, хоч би як він приховував цю природу, необхідний з точки зору капіталу.

{Неважко уявити, що машина як така створює вартість, бо вона діє як продуктивна сила праці. Але якби для роботи машини не потрібно було ніякої [живої] праці, то вона могла б збільшувати споживну вартість, однак створювана нею мінова вартість ніколи не перевищувала б витрат на її виробництво, її власної вартості, уречевленої в ній праці. Машина створює вартість не тому, що заміняє собою [живу] працю, а лише остільки, оскільки вона є засобом збільшення додаткової праці, і лише сама додаткова праця (отже, взагалі — праця) є як мірило, так і субстанція додаткової вартості, створюваної за допомогою машини.}

Зменшення необхідної праці по відношенню до додаткової праці, якщо ми розглядаємо робочий день окремого робітника, виявляється в тому, що капітал привласнює собі більш значну частину робочого дня. Застосовувана жива праця залишається тут незмінною. Припустимо, що внаслідок збільшення продуктивної сили, наприклад внаслідок застосування машини, з шести робітників, кожен з яких працював шість днів на тиждень, троє стають зайвими. Якби ці 6 робітників самі були власниками машин, то кожен з них став би працювати тільки половину дня. Тепер троє робітників продовжують працювати цілий день. Якби капітал продовжував застосовувати всіх шістьох робітників, то кожен з них працював би лише півдня, але не виконував би ніякої додаткової праці. Припустимо, що необхідна праця раніше дорівнювала 10 годинам, щоденна додаткова праця двом годинам; тоді щоденна додаткова праця всіх шести робітників становила 2×6 годин, тобто дорівнювала одному робочому дню, а за тиждень дорівнювала 6 дням, або 72 годинам. Кожен з них працював один день на тиждень безплатно. Або ж це те саме, якби шостий робітник працював безплатно цілий тиждень. П'ятеро робітників становлять необхідну працю, і якби можна було зменшити їх кількість до чотирьох, а один робітник, як і раніше, працював би даром,— то відносна додаткова вартість зросла б. Вона відносилася раніше як 1 : 6, а тепер її відношення було $61 : 5$. *Таким чином, попередній закон — збільшення кількості додаткових робочих годин — набирає тепер форми зменшення кількості необхідних робітників.* Якби той самий капітал мав можливість застосовувати шістьох робітників згідно з цією новою нормою, то додаткова вартість збільшилася б не лише відносно, але й абсолютно. Додатковий робочий час становив би $14\frac{2}{5}$ години. $2\frac{2}{5}$ години на 6 робітників звичайно більше, ніж $2\frac{2}{5}$ години на 5.

Якщо розглядати абсолютну додаткову вартість, то вона визначається абсолютним подовженням робочого дня за межі необхідного робочого часу. Необхідний робочий час є праця лише заради простої споживної вартості, заради засобів існування. Додатковий робочий день є праця заради мінової вартості, заради багатства. Він є першим моментом промислової праці. Природна межа визначена — допускаючи, що в наявності є умови праці, сировина і знаряддя праці, або лише одне з них, виходячи з того, чи є праця лише добуваючою чи оформляючою, чи відриває вона лише споживну вартість від її місцезнаходження чи надає їй нової форми,— природна межа визначена

кількістю одночасних робочих днів або живих робочих сил, тобто робочим населенням. На цьому ступені різниця між капіталістичним виробництвом і попередніми способами виробництва є лише формальною. Викрадання людей, рабство, работоргівля і примусова праця рабів; [VII—23] збільшення кількості цих працюючих машин, машин, які виробляють додатковий продукт, тут досягається прямим насильством, а в капіталу воно опосередковане обміном.

Споживні вартості тут зростають у тій самій простій пропорції, як мінові вартості, і тому ця форма додаткової праці виступає як у способах виробництва, що базуються на рабстві, кріпацтві і т. д., де головним чином і переважно мається на увазі споживна вартість, так і в капіталістичному способі виробництва, безпосередньо спрямованому на мінову вартість і лише посередньо — на споживну вартість. Ця споживна вартість може бути суто фантастичною, як, наприклад, при будові єгипетських пірамід, одне слово, при релігійних пишних будовах, до чого приневолювалися народні маси Єгипту, Індії і т. д., або ж може бути спрямована на щось безпосередньо корисне, як, наприклад, у стародавніх етрусків.

А в другій формі додаткової вартості, формі відносної додаткової вартості, яка виступає як розвиток продуктивної сили робітників, *по відношенню до робочого дня — як скорочення необхідного робочого часу*, а по відношенню до населення — *як зменшення необхідного робочого населення* (така антагоністична форма), — у цій формі безпосередньо виявляється промисловий і відмінний історичний характер способу виробництва, яке ґрунтується на капіталі.

Першій формі відповідає насильне перетворення більшої частини населення в найманих робітників і дисципліна, яка перетворює їх існування в існування всього лише робітників. Наприклад, за 150 років, починаючи з Генріха VII, в анналах англійського законодавства закарбовані кривавими письменами заходи примусу, які застосовувалися для того, щоб перетворити у вільних найманих робітників масу населення, яке стало не-імущим і вільним. Розпуск феодалної челяді, конфіскація церковного майна, ліквідація гільдій і конфіскація їх власності, насильне зганяння населення а землі шляхом перетворення орних земель у пасовища, обгороджування общинних земель і т. д. створили робітників як всього лише носіїв робочої сили. Але вони, звичайно, вважали за краще бродяче життя, жебракування і т. д., ніж найману працю, і їх доводилося силоміць привчати до неї. Аналогічні явища повторюються при виникненні великої промисловості, фабрик, які працюють за допомогою машин. Пор. *Оуена* *.

Лише на певному ступені розвитку капіталу *обмін між капіталом і працею фактично став формально вільним*. Можна сказати, що наймана праця була цілком реалізована за своєю формою в Англії лише наприкінці XVIII століття після ска-

* Див. цей том, частина II, стор. 203—204. *Ред.*

сування закону про учнівство⁵⁸.

Капітал має, звичайно, тенденцію сполучати абсолютну додаткову вартість з відносною; тобто має тенденцію до *максимального подовження робочого дня при максимальній кількості одночасних робочих днів, поряд із зведенням до мінімуму необхідного робочого часу і кількості необхідних робітників*. Це суперечлива вимога, наслідки якої виявляються у різних формах, а саме: надвиробництві, надлишковому населенні і т. д., виявляється, отже, у формі процесу, в ході якого суперечливі визначення змінюють одне одного в часі. Один із необхідних наслідків цієї вимоги є *максимальне примноження споживної вартості праці* або *максимальне збільшення галузей виробництва* — так, що виробництво капіталу постійно і неодмінно породжує, з одного боку, *розвиток інтенсивності продуктивної сили праці*, а з другого боку — *безмежну різноманітність галузей праці*, породжує, таким чином, усебічне багатство форми і змісту виробництва, підпорядковуючи виробництву всі сторони природи.

[4]) ЗМІНА В СПІВВІДНОШЕННІ СКЛАДОВИХ ЧАСТИН КАПІТАЛУ

Збільшення продуктивної сили, що виникає само по собі при виробництві у великому масштабі з поділу і комбінування праці, з економії на певних витратах по забезпеченню умов процесу праці, які *залишаються тими самими або ж скорочуються при спільній праці багатьох робітників, як, наприклад, опалення і т. д., виробничі будинки і т. д.*, — нічого не коштує капіталові; він одержує безплатно цю збільшену продуктивну силу праці.

Якби продуктивна сила зросла одночасно у виробництві різних умов виробництва — сировини, засобів виробництва і життєвих засобів — і в залежних [від них галузях виробництва], то її зростання не внесло б ніяких змін у співвідношення різних складових частин капіталу. Якщо, наприклад, продуктивна сила праці зростає одночасно у виробництві льону, ткацьких верстатів і в самому ткацтві (внаслідок поділу праці), то більшій кількості виготовлюваної за день тканини відповідала б більша кількість сировини і т. д. У добувних галузях промисловості, наприклад у гірничій промисловості, немає потреби, коли праця стає більш продуктивною, щоб зростала кількість сировини, тому що тут немає перероблюваної сировини. Для того щоб збільшити врожаї, не треба навіть збільшення кількості знарядь, а треба лише, щоб вони були *сконцентровані* і щоб *праця, яка раніше виконувалася сотнями людей окремо, тепер виконувалася б спільно*. Але те, що вимагається при всіх формах додаткової праці, — це *зростання населення*: робочого населення для першої форми [форми абсолютної додаткової праці], населення взагалі для другої форми [форми відносної додаткової праці], оскільки вона вимагає розвитку науки і т. д., а населення

тут виступає як основне джерело багатства.

Однак коли ми розглядаємо капітал спочатку, сировина і знаряддя виступають як такі, що прийшли з обігу, а не як вироблені самим капіталом; адже і в реальній дійсності окремий капітал одержує умови свого виробництва з обігу, хоч вони й вироблені в свою чергу капіталом, але іншим капіталом. З цього випливає, з одного боку, необхідна тенденція капіталу опановувати всі сторони виробництва; його тенденція до того, щоб виробництво матеріалу праці і сировини, як і знарядь, здійснювалося також капіталом, хоч би іншим капіталом¹— пропагандистська тенденція капіталу.

По-друге, зрозуміло, що коли *вартість об'єктивних умов виробництва, які капітал одержує з обігу, залишається тією самою*, тобто якщо в тій самій кількості споживної вартості уречевлюється та сама кількість праці, то [при підвищенні продуктивної сили новоприєднуваної живої праці] на живу працю може бути витрачена менш значна частина капіталу, *або змінюється співвідношення складових частин капіталу*. Якщо капітал становить 100, сировина $\frac{2}{5}$, знаряддя $\frac{1}{5}$, праця $\frac{2}{5}$ і якщо шляхом подвоєння продуктивної сили (в результаті поділу праці) та сама праця з тим самим знаряддям може обробити подвійну кількість сировини, то капітал повинен зрости на 40; тобто функціонував би капітал, який дорівнює 140, в тому числі сировина — 80, знаряддя — 20, праця — 40.

Праця відносилася б тепер до сукупного капіталу як 40 : 140 (раніше — як 40 : 100). Праця відносилася раніше як 4 : 10; тепер лише як 4 : 14.

Або ж припустимо, що з того самого капіталу, який дорівнює 100, на сировину тепер [після подвоєння продуктивної сили] припадало б $\frac{3}{5}$, на знаряддя— $\frac{1}{5}$, на працю — $\frac{1}{5}$. Нехай прибуток, як і раніше, дорівнював би 20. Але додаткова праця становила б тепер 100%, якщо раніше вона становила 50%. Тепер треба лише 20 одиниць змінного капіталу на 60 одиниць сировини і 20 одиниць знаряддя: 80, 20, 100.

Капітал, який дорівнює 80, дає капіталістові прибуток, який дорівнює 20*. Якби капіталіст застосовував на цьому ступені виробництва всю працю цілком, то капітал повинен був би зрости до 160, а саме, 80 — сировина, 40 — знаряддя і 40 — праця. Це дало б додаткову вартість у розмірі 40. На попередньому ступені, коли капітал, який дорівнював 100, давав додаткову вартість, яка дорівнювала лише 20, капітал, що дорівнює 160, дав би додаткову вартість лише в розмірі 32, тобто на 8 менше, і капітал повинен був би тоді зрости до 200, щоб виробити ту ж саму додаткову вартість — 40.

Необхідно розрізняти такі випадки:

1) Збільшувана праця (*більша інтенсивність, прискорення праці*) не вимагає збільшення авансів у вигляді матеріалу або знаряддя праці. Наприклад, ті самі 100 робітників, із знаряддями тієї самої вартості, ловлять більше риби, або краще

* Тут Маркс припускає, що після подвоєння продуктивної сили сировина становить лише 40 вартісних одиниць, а не 60, як це передбачалося вище. Ред.

обробляють землю, або видобувають більше руди з рудників, або вугілля з шахт, виготовляють більше листків із тієї самої кількості золота завдяки більшій вмілості, кращому комбінуванню і поділу праці і т. д., або псують менше сировини, тобто при тій самій кількості сировини тієї самої вартості досягають більших результатів. Отже, в тому випадку, коли ми припустимо, що самі їх продукти надходять у їх споживання, скорочується їх необхідний робочий час; при тих самих [VII—24] витратах на їх утримання вони виконують більшу роботу. Інакше кажучи, тепер для відтворення робочої сили потрібна менш значна частина їх праці. Необхідна частина робочого часу зменшується по відношенню до додаткового робочого часу, і незважаючи на те що вартість продуктів залишається тією самою — наприклад, 100 робочих днів, частка, що дістається капіталові, додаткова вартість збільшується. Якщо вся додаткова вартість дорівнювала одній десятій всього робочого часу, тобто 10 робочим дням, а тепер становить уже $\frac{1}{5}$, то додатковий робочий час збільшився на 10 днів. Робітники працюють 80 днів на себе і 20 днів на капіталіста, тимчасом як у першому випадку вони працювали 90 днів на себе і лише 10 на капіталіста. (Це обчислення за робочими днями і за робочим часом, як єдині субстанції вартості, відкрито виявляється там, де існують відносини кріпосництва. У капіталу це приховано грішми.) Із новоствореної вартості більш значна частина припадає капіталові. Але, згідно з нашим припущенням, співвідношення різних складових частин постійного капіталу залишається тим самим, тобто незважаючи на те що капіталіст застосовує більше додаткової праці, бо менше платить робітникам, він не застосовує більшого капіталу в сировині і знаряддях. Він обмінює менш значну частину уречевленої праці на ту саму кількість живої праці, або ту саму кількість уречевленої праці на більш значну кількість живої праці. Це можливо лише в добувній промисловості; а в обробній промисловості це можливо лише остільки, оскільки сировина витрачається економніше. Далі — там, де завдяки хімічним процесам збільшується кількість речовини, у землеробстві; в транспортній промисловості.

2) Продуктивність збільшується не лише в даній певній галузі виробництва, а водночас також і в її умовах, а саме в тому випадку, коли разом з інтенсифікацією праці, яка збільшує кількість вироблених за певний час продуктів, повинна бути збільшена кількість сировини, або знарядь, або як перша, так і друга (сировина може нічого не коштувати, наприклад очерет чи таке дерево, яке нічого не коштує). В цьому випадку відношення [частин] капіталу залишалось б попереднім, тобто капіталові не треба було б при зростанні продуктивності праці авансувати більшу вартість на сировину і знаряддя.

3) Зростаюча продуктивність праці вимагає, щоб більш значна частина капіталу авансувалася на сировину і знаряддя. Якщо ж ця кількість робітників стала більш продуктивною виключно завдяки поділу праці і т. д., то знаряддя залишається незмінним, повинна збільшитися лише сировина, бо така сама кількість робітників за

той самий час обробить більшу кількість сировини і, згідно з нашим припущенням, продуктивність підвищилася лише завдяки більшій умілості робітників, поділу і комбінуванню праці і т. д. У цьому випадку частина капіталу, обмінювана на живу працю, не лише відносно скорочується (вона залишається незмінною, якщо зростає лише абсолютний робочий час, і зменшується, коли зростає відносний робочий час) порівняно з іншими складовими частинами капіталу, які залишаються тими ж самими, на величину свого падіння, а також і на величину зростання відносного робочого часу.

Візьмемо такий приклад:

	Сировина	Знаряд	Праця	m
Робочі дні:	180	90	80	10
	$411^{3/7}$	90	70	20

У першому випадку з 90 робочих днів було 10 додаткових; додаткова праця становила $12^{1/2}\%$. У другому випадку сировина зростає пропорційно до зростання норми додаткової праці порівняно з першим випадком [$180:411^{3/7} = 1/8 : 2/7$].

Якщо в усіх випадках зростання додаткової вартості передбачає зростання населення, то в цьому випадку воно також передбачає нагромадження, або більший розмір капіталу, який вступає у виробництво. (Це в остаточному підсумку також зводиться до збільшення розмірів робочого населення, зайнятого виробництвом сирових матеріалів.) У першому випадку сукупна частина капіталу, яка функціонує у вигляді [живої] праці, становить $1/4$ всього капіталу і відноситься до постійної частини капіталу як 1 : 3; у другому випадку сукупна частина капіталу, яка функціонує у вигляді [живої] праці, становить менше $1/6$ всього капіталу і відноситься до постійної частини капіталу менше, ніж 1 : 5. Тому, незважаючи на те що збільшення продуктивної сили, яке ґрунтується на поділі і комбінуванні праці, тримається на абсолютному збільшенні застосовуваної робочої сили [Arbeitskraft], воно неодмінно пов'язане з її зменшенням по відношенню до капіталу, який приводить робочу силу в рух. І якщо в першій формі, у формі абсолютної додаткової праці, застосовувана маса праці повинна зростати пропорційно до зростання застосовуваного капіталу, то в другому випадку вона зростає в меншій пропорції, і до того ж обернено пропорційно до зростання продуктивної сили.

Якби завдяки застосуванню останнього методу до землеробської праці подвоїлася продуктивність землі і та сама кількість праці давала б 1 квартал пшениці замість півквартера, то необхідна праця зменшилася б наполовину, і капітал міг би застосовувати подвійну кількість робітників при тій самій сумі заробітної плати. (Заробітна плата виражена тут лише в хлібі.) Але припустимо, що [фермерів] для обробітку його землі не треба великої кількості робітників. У такому разі він буде застосовувати попередню кількість праці при половинній заробітній платі; частина

його капіталу вивільниться — одна з тих частин, які раніше витрачалися у вигляді грошей; застосований робочий час залишився тим самим по відношенню до використовуваного капіталу, але додаткова частина цього часу зросла по відношенню до необхідної частини. Якщо раніше необхідна праця по відношенню до всього робочого дня становила $\frac{3}{4}$ робочого дня, або 9 годин, то тепер вона дорівнюватиме $\frac{3}{8}$ робочого дня, або $4\frac{1}{2}$ години. Додаткова вартість у першому випадку становила 3 години, у другому — $7\frac{1}{2}$.

Хід процесу такий: при даному робочому населенні і при даній величині робочого дня,— тобто при даній величині робочого дня, помноженій на кількість одночасних робочих днів,— додаткова праця може збільшуватися лише відносно, завдяки зростанню продуктивної сили праці, можливість чого дана вже в передбаченому зростанні населення і його трудових навиків (тим самим також передбачається певний вільний час для непрацюючого населення, не працюючого безпосередньо, тобто розвиток розумових здібностей і т. д., духовне освоєння природи). Якщо дано певний рівень розвитку продуктивних сил, то додаткова праця може збільшуватися тільки абсолютно шляхом перетворення більш значної частини населення в робітників і збільшення одночасних робочих днів. Перший процес є *відносне скорочення робочого населення, хоч абсолютно воно залишається незмінним*; другий процес є *збільшенням його*. Обидві тенденції є необхідними тенденціями капіталу. Єдність цих суперечливих тенденцій, а тому жива суперечність, дана лише разом із системою машин, про яку ми зараз будемо говорити. Друга форма, очевидно, допускає лише *незначну кількість неробочого населення порівняно з робочим населенням*. Перша форма, оскільки при ній потрібна кількість живої праці збільшується повільніше, ніж кількість застосовуваного капіталу, допускає *більшу кількість неробочого населення порівняно з робочим населенням*.

Відношення різних складових частин капіталу одна до одної, як вони виступають при його становленні, коли він одержує сировину і знаряддя, умови продукту, з обігу, коли він відноситься до них як до даних передумов, зникає, правда, при розгляді, оскільки всі моменти постають однаково виробленими капіталом, оскільки в іншому випадку капітал не підпорядкував би собі всі умови свого виробництва; але для окремого капіталу ці частини завжди залишаються в такому відношенні. Тому частину кожного окремого капіталу можна завжди розглядати як постійну вартість, і лише та частина, яку витрачено на працю, виявляється змінною. Ці складові частини розвиваються нерівномірно, але капітал має тенденцію, як це з'ясується при розгляді конкуренції, розподіляти продуктивну силу рівномірно.

[VII—25] Оскільки при зростанні продуктивності праці капітал наштовхнувся б на перешкоду у вигляді відсутності зростання сировини і машин, то хід розвитку промисловості такий, що чим більше виробництво стає виробництвом сирових матеріалів для промисловості, як сировини, що йде на матеріал праці, так і сировини,

що йде на знаряддя праці, і чим більше матеріал праці наближається до простої сировини, тим більше саме в цих галузях і починається як уведення [найманої] праці у великому масштабі, так і застосування машин. Так, наприклад, у прядінні раніше, ніж у ткацтві, у ткацтві раніше, ніж у набивці і т. д. У виробництві металів, які є основною сировиною, що йде на знаряддя праці,— найраніше. Якщо не можна швидко збільшити кількість того самого продукту, який доставляє сировину для промисловості на нижчому ступені, то вдаються до заміників, кількість яких можна збільшити швидше (*бавовна* замість льону, вовни і шовку). В галузі харчових продуктів відбувається те саме шляхом заміни хліба картоплею. Більша продуктивність в останньому випадку досягається шляхом виробництва гіршого продукту, який містить менше кровотворних субстанцій і тому передбачає дешевші органічні умови свого відтворення. Останнє стосується розгляду заробітної плати. Не забути Румфорда⁵⁹ при обговоренні мінімуму заробітної плати.

Перейдемо тепер до третього випадку відносної додаткової праці, як ця праця виступає при застосуванні машин.

{У ході нашого викладу з'ясувалося, що вартість, яка виступала як абстракція, можлива у вигляді такої абстракції лише тоді, коли дані гроші; з другого боку, цей обіг грошей приводить до капіталу і тому може бути цілком розвинутим лише на основі капіталу, як і взагалі лише на його основі обіг може охопити всі моменти виробництва. Тому в ході аналізу виявляється не лише історичний характер таких форм, як капітал, властивих певній історичній епосі, але й такі визначення, як вартість, що виступають зовсім абстрактно, виявляють ту історичну основу, від якої вони абстраговані, на якій вони тільки й можуть через те виступати у вигляді такої абстракції; а такі визначення, які більш чи менш належать усім епохам, як, наприклад, гроші, виявляють історичну видозміну, якої вони зазнають. Економічне поняття вартості в стародавньому світі не зустрічається. Вартість на відміну від ціни зустрічається лише в юридичному розумінні при викритті обману і т. д. Поняття вартості належить цілком новітній політичній економії, бо воно є найбільш абстрактним вираженням самого капіталу і виробництва, що базується на ньому. Поняттям вартості видається таємниця капіталу.}

Що характерне для додаткової праці, яка базується на машинах, то це — зменшення застосовуваного необхідного робочого часу в тій формі, що застосовується менше одночасних робочих днів, менше робітників. Другий момент полягає в тому, що саме збільшення продуктивної сили повинне бути оплачене капіталом, а не є даровим. Засіб, за допомогою якого здійснюється це збільшення продуктивної сили, сам є уречевлений безпосередній робочий час, вартість, і для того щоб оволодіти ним, капітал змушений дати взамін частину своєї вартості. Введення машин неважко вивести з конкуренції і нав'язаного нею закону скорочення витрат виробництва. Тут необхідно вивести машини з відношення капіталу до живої праці, незалежно від іншого капіталу.

Якщо капіталіст, використовуючи в бавовнопрядінні 100 робітників, які щорічно коштують йому 2 400 ф. ст., замінить 50 робітників машиною, що коштує 1 200 ф. ст., і якщо при цьому машина також зноситься за ріки її доведеться замінити на початку другого року, то він, очевидно, нічого не виграє і не зможе продавати свої продукти дешевше, ніж раніше. Решта 50 робітників виконуватимуть ту саму роботу, яку раніше виконували 100 робітників. Додатковий робочий час кожного окремого робітника збільшиться пропорційно скороченню їх кількості, отже [весь додатковий час] залишиться тим же самим. Якщо він раніше дорівнював 200 робочим годинам щоденно, тобто 2 годинам на кожен із 100 робочих днів, то тепер він також дорівнював би 200 робочим годинам, тобто дорівнював би 4 годинам на кожен з 50 робочих днів. Додатковий робочий час збільшувався б для робітників, але для капіталу все залишилося б як і раніше, бо тепер йому довелося б обміняти 50 робочих днів (необхідний і додатковий час, разом узяті) на машину. Ті уречевлені 50 робочих днів, які він обмінює на машину, дадуть йому лише еквівалент, отже, не додатковий час, як було б у тому випадку, коли б він обміняв 50 уречевлених робочих днів на 50 живих робочих днів. Але це було б компенсовано додатковим робочим часом 50 робітників, що залишаються. Було б те ж саме, якщо відкинути форму обміну, як коли б капіталіст примусив працювати 50 робітників, весь робочий день яких був би необхідною працею, але зате використовував би 50 інших робітників, робочий день яких відшкодував би цей «збиток».

Але припустимо тепер, що машина коштує тільки 960 ф. ст., тобто лише 40 робочих днів, і що робітники, які залишаються, виробляють, як і раніше, по 4 години додаткового робочого часу кожен, тобто 200 годин, або 16 днів і 8 годин ($16\frac{2}{3}$ дня); тоді капіталіст зекономив би на витратах 240 ф. ст. Але якщо він раніше вигравав при витратах, що дорівнювали 2 400, тільки 16 днів 8 годин, то тепер він при витратах, які дорівнюють 960 ф. ст., так само виграв би 200 робочих годин. 200 відносяться до 2 400 як 1 : 12; тоді як $200 : 2\ 160 = 20 : 216 = 1 : 10\frac{4}{5}$. Якщо виразити це в робочих днях, то в першому випадку він одержав би зі 100 робочих днів 16 робочих днів 8 годин, а в другому випадку — ту саму кількість з 90 робочих днів; у першому випадку — 200 з щоденних 1 200 робочих годин; у другому випадку — з 1 080 робочих годин. $200 : 1\ 200 = 1 : 6$; $200 : 1\ 080 = 1 : 5\frac{2}{5}$. У першому випадку додатковий час окремого робітника = $\frac{1}{6}$ робочого дня = 2 годинам. У другому випадку він дорівнює на 1 робочий день [живий і уречевлений] $2\frac{6}{27}$ години [тобто $2\frac{2}{9}$ години]. До цього додається ще те, що при використанні машин частина капіталу, яка раніше витрачалася на інструменти, має бути вирахована з додаткових витрат, спричинених машиною.

[Б) ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛІВ ПРО ГРОШІ І ПРО КАПІТАЛ]

[1) ВИПИСКИ І НОТАТКИ З РІЗНИХ ПИТАНЬ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ, ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ, ТА ІНШИХ]

{«Гроші, які обертаються в країні, являють собою певну частину капіталу цієї країни, абсолютно відірвану від виробничих завдань з метою полегшити або збільшити продуктивність решти капіталу. Тому певний рівень багатства такий же необхідний для того, щоб прийняти золото як засіб обігу, як і для того, щоб виготовити машину з метою полегшити якусь інше виробництво» («The Economist», том V, [від 8 травня 1847 р.], стор. 520).

{«Яка практика? Фабрикант одержує від свого банкіра 500 ф. ст. банкнотами в суботу на заробітну плату. Він роздає їх своїм робітникам. Того ж дня більшість цих грошей робітники несуть до крамарів, а ті повертають їх різним банкірам» (там же, [від 22 травня 1847 р.] стор. 575).}

{«Власник бавовнопрядильної фабрики, який, при капіталі в 100 000 ф. ст., витратив би 95 000 ф. ст. на фабрику і машини, незабаром виявив би, що в нього немає коштів на закупку бавовни і на заробітну плату. Ведення справи було б утруднене, і фінанси його розладналися б. А тим часом знаходяться люди, які сподіваються, що нація, яка нерозумно вклала більшу частину своїх ресурсів у залізницю, виявиться все-таки здатною вести нескінченні операції промисловості і торгівлі» (там же, [від 6 листопада 1847 р.] стор. 1271).}

{«Гроші ... адекватний еквівалент будь-якої відчужуваної речі» (J. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Economy. Vol. I. Dublin. 1770, стор. 32).

{«У стародавні часи примусити людей працювати понад те, що необхідно для задоволення їх власних потреб, примусити частину населення працювати для того, щоб утримувати решту безплатно, можна було тільки шляхом рабства... Якщо людей не примушувати до праці, то вони працюватимуть лише на самих себе; і якщо в них мало потреб, то буде мало роботи. Але коли утворюються держави і виникає потреба в бездільних людях для захисту держав від насильств їх ворогів, то будь-що необхідно добути їжу [VII—26] для тих, хто не працює; а оскільки, за припущенням, потреби працівників невеликі, то необхідно знайти спосіб збільшення їх праці понад розміри їх потреб. На досягнення цієї мети не було розраховане рабство... Отже, тут застосовувався метод насильства, щоб примусити людей працювати над добуванням їжі... Люди тоді змушені були працювати тому, що були рабами інших; люди тепер змушені працювати тому, що вони раби власних потреб» (Стьюарт, там же, том I. стор. 38—40).

{«Лише безконечна різноманітність потреб і видів товарів, необхідних для їх задоволення, робить прагнення до багатства безмежним і ненаситним» (Уейкфілд у примітках до Адама Сміта, том I, стор. 64⁶⁰).}

{«Я розглядаю машини як метод збільшення (за їх ефективністю) кількості працюючих без витрати на прогонування додаткової кількості людей» (J. Steuart. An Inquiry... Vol. I. Dublin, 1770. стор. 123).

{«Коли ремісники об'єднуються в корпорації, вони залежать безпосередньо не від споживачів, а від купців» (там же, том I, стор. 153).}

{«Це жалюгідне землеробство не є комерційним підприємством, оскільки воно не застосовує відчуження, а є лише способом підтримання існування» (там же, стор. 156).}

{«Торгівля є операція, через яку багатство або робота, чи то індивідів чи суспільств, можуть бути обміняні за допомогою групи людей, які називаються купцями, на еквівалент, здатний задовольнити будь-яку потребу без будь-якої перерви у виробництві чи будь-якої затримки в споживанні» (Стьюарт, там же, том I, стор. 166).}

{«Поки потреби і прості, і нечисленні, робітник має досить часу для виконання всієї своєї роботи; коли потреби стають різнобічними, людям доводиться працювати більш напружено; люди починають цінувати час; тому вводиться торгівля. Купець як посередник між виробником і споживачем» (там же, стор. 171).}

{«Гроші — спільна ціна всіх речей» (там же, стор. 177).}

{«Гроші представлені купцем. Для споживачів купець являє собою сукупність мануфактуристів, а для

останніх — сукупність споживачів, і обом класам його кредит заміняє застосування грошей. Він по черзі представляє потреби, мануфактуристів і гроші» (там же, стор. 177, 178).

На відміну від *дійсної вартості*, яку Стюарт, див. том I, стор. 181—183, визначає досить плутано (він думає при цьому про витрати виробництва) як кількість уречевленої праці («те, що робітник може виконати за день» і. т. д.), як необхідні витрати робітників і як ціну сировини,— він розглядає прибуток як *прибуток від відчуження*, що хитається залежно від попиту.

У Стюарта категорії що дуже невизначені; вони ще не зафіксовані, як у А. Сміта. Щойно ми бачили, що *дійсна вартість* тотожна з витратами виробництва, причому поряд із працею робітників і вартістю матеріалу дивно фігурує ще заробітна плата як особлива складова частина. В іншому місці він розуміє під *внутрішньою вартістю* товару вартість його сировини чи саму сировину, в той час як під *корисною вартістю* розуміє витрачений на товар робочий час.

«Перша є щось реальне само по собі. Наприклад, срібло в срібному мереживі. *Внутрішня вартість* шовкової, вовняної чи льняної тканини менша, ніж первісно використана вартість, тому що вона стала майже непридатна для іншого використання, крім того, для якого призначена ця тканина; *корисну вартість*, навпаки, слід оцінювати відповідно до праці, витраченої на її виробництво. Праця, витрачена на видозмінення, являє собою відрізок часу людини, який, будучи корисно спожитий, надав форму якій-небудь речовині, що зробила цю речовину корисною, прикрашальною або, коротко кажучи, придатною для людини, посередньо чи безпосередньо» (там же, том I, стор. 361, 362).

(Дійсна споживна вартість є форма, надана речовині. Але сама ця форма є лише працею у стані спокою.)

«Встановлення звичайного рівня ціни якого-небудь предмета передбачає його часте і звичне відчуження. У країнах, де панує простота, .. майже неможливо встановити будь-який певний рівень для цін предметів першої потреби... При такому стані суспільства важко зустріти в продажу харчові продукти і предмети першої потреби: ніхто їх не купує; бо головне заняття кожної людини— це виробляти їх для самої себе... Лише продаж продуктів може визначити їх ціни, і лише частий продаж може встановити певний рівень цін. Частий продаж предметів першої потреби означає поділ жителів на землеробів і на вільні руки» і т. д. (там же, том I, стор. 495, 396).

(Вчення про визначення цін масою засобів обігу вперше було висунуто Локком, повторено в «*The Spectator*»⁶¹ від 19 жовтня 1711 р., було розвинуто і елегантно сформульовано Юмом і Монтеск'є; у своїй основі було формально доведено до кінця у Рікардо і з усіма своїми недоладностями практично застосовано у банківській справі і т. д. Лойдом, полковником Торренсом і т. д.) *Стюарт* полемізує проти цього вчення, і до того ж його аналіз передбачає по суті майже все, що згодом доводили Бозанкет, Тук і Уілсон (*Стюарт*, цит. тв., том I, стор. 398—404).

(Стюарт наводить, між іншим, як історичну ілюстрацію:

«Відомо, що в епоху, коли Греція і Рим потопали в розкошах, коли рідкісні речі і твори вибраних художників продавалися за надмірні ціни, бика купували за безцінь, а хліб був дешевший, можливо, ніж будь-коли в Шотландії... Попит пропорційний не кількості споживачів, а кількості покупців; але споживачі — це всі жителі, а покупці — лише небагато вільних працівників... У Греції і Римі панувало рабство: ті споживачі, що жили за рахунок праці своїх власних рабів чи державних рабів або харчувалися хлібом, який роздавався народові безплатно, не мали потреби ходити на ринок; вони не конкурували з покупцями... Оскільки було мало ремісників, то попит загалом був невеликий; отже, кількість вільних працівників була невелика, а вони були

єдиними особами, які *могли* мати потребу купити їжу і предмети першої потреби: отже, конкуренція покупців повинна була бути порівняно невеликою, а ціни повинні були бути низькими. Далі, ринки постачалися частково надлишками, виробленими на землях знатних осіб, які оброблялися рабами; а оскільки вони жили за рахунок землі, надлишки у певному розумінні нічого не коштували їхнім власникам; і оскільки кількість тих, що мали потребу в покупках, була мізерна, ці надлишки продавалися дешево. Крім того, внаслідок безплатної роздачі хліба народові, на ринку неодмінно повинен був бути застій, і т. д. Навпаки, на рідкісну вишукану рибу або на художника існував великий попит, і тому ціни неймовірно підвищувалися і т. д. У ту епоху розкіш, хоч і надмірна, судилася небагатьом, і оскільки гроші взагалі оберталося серед мас тільки повільно, вони завжди застрягали в руках багатіїв, які не знали ніякої міри, крім власної примхи, при встановленні цін на те, що їм хотілося мати» (*Стюарт*, цит. тв., том I, стор. 403—405.)

«*Рахункові гроші* є не що інше, як мимовільний масштаб з рівними поділками, винайдений для вимірювання відносної вартості продаваних речей. Рахункові гроші цілком відмінні від *монетних грошей*, які являють собою ціну; вони могли б існувати навіть у тому випадку, якби на світі не існувало ніякої субстанції, що являє собою пропорційний еквівалент для всіх товарів» (*J. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. II. Dublin, 1770, стор. 102*). «Рахункові гроші виконують ту саму функцію по відношенню до вартості, яку виконують (градуси), мінути, секунди для кутів чи масштаби для географічних карт і т. д; У всіх цих винаходах завжди яке-небудь найменування береться за одиницю» (там же). «Корисність усіх цих винаходів зводиться до позначення *пропорції*. Так само грошова одиниця не може перебувати в постійній певній пропорції до якої-небудь частини вартості, тобто вона не може бути закріплена за якою-небудь певною кількістю золота, срібла чи якогось іншого товару. Після того як одиницю встановлено, ми можемо, [VII—27] помноживши її, дійти до величезної вартості і т. д.» (стор. 103). «Отже, гроші — це масштаб для вимірювання вартості» (стор. 102).

«Оскільки вартість товарів залежить від загального поєднання обставин, пов'язаних як із самими товарами, так і з примхою людей, то вартості товарів повинні розглядатися як такі, що змінюються лише в їх взаємному відношенні одна до одної. Отже, все, що порушує або заплутує встановлення цих *змін пропорції за допомогою загального, визначеного і незмінного масштабу*, неминуче шкодить торгівлі і перешкоджає відчуженню» (там же, стор. 104). «Треба неодмінно розрізняти *ціну* (тобто монету), що розглядається як мірило, і *ціну*, що розглядається як еквівалент вартості. Метали неоднаково добре виконують ці дві функції... *Гроші — ідеальний масштаб з рівними поділками*. Якщо мене запитують, що повинно бути нормальною одиницею вартості кожної поділки, я відповім, поставивши інше запитання: яка нормальна величина градуса, мінути, секунди? Вони не мають такої нормальної величини. Але якщо тільки визначена одна яка-небудь поділка, то, за самою природою масштабу, решта поділок повинна відповідно наслідувати це визначення» (стор. 105). «Прикладом таких ідеальних грошей є банківські гроші в Амстердамі і гроші в Анголі на африканському узбережжі... Банківські гроші незмінні як скеля в морі. Ціни всіх предметів регулюються відповідно до цього ідеального стандарту» (там же, стор. 106, 107).

У колекції італійських економістів, виданій Кустоді, *ParteAntica, Tomo III, Джеміньяно Монтанарі* в творі «*DellaMoneta*», написаному близько 1683 р., говорить про «винайдення» грошей:

«Зносини народів між собою поширилися по всій земній кулі до такої міри, що, можна сказати, весь світ зробився немов одним містом, у якому відбувається безперервний ярмарок усіх товарів, де кожна людина, сидячи дома, може за посередництвом грошей купувати і насолоджуватися всім, що в іншому місці виробляється землею, тваринами і людською працею. Дивовижний винахід!» (стор. 40). «Але вимірюваним речам властиво перебувати в такому відношенні з мірилом, що вимірювана річ стає в певному розумінні мірилом вимірювальної речі, так що подібно до того як рух є мірилом часу, так і час стає мірилом самого руху; тому виходить, що не тільки гроші є мірилом наших бажань, але й навпаки, бажання є мірилом самих грошей і вартості» (стор. 41, 42). «Цілком зрозуміло, що чим більша кількість грошей буде обертатися в торгівлі, в межах якоїсь провінції, порівняно з продаваними товарами, які там є, тим дорожчі будуть ці товари, якщо можна назвати річ дорогою тому, що вона коштує багато золота в країні, багатій на золото, а не вважати саме золото в цьому випадку дешевим, якщо так багато золота прирівнюється до іншої речі, яка в іншому місці вважається

більш дешевою» (стор. 48).

«Сто років тому основною рисою в торговельній політиці націй було *нагромадження* золота й срібла як багатства, головним чином» (*W. Gouge. A Short History of Paper Money and Banking in the United States. Philadelphia, 1833, Part I, стор. 67*).

Мінова торгівля в Сполучених Штатах (див. *W. Gouge. Part II, стор. 3 і далі*):

«У Пенсільванії, як і в інших колоніях, широка торгівля відбувалася шляхом міні... Ще в 1732 р. в Меріленді було прийнято закон, який перетворював у законний платіжний засіб тютюн, по курсу один пенс за фунт, і просо, по курсу 20 пенсів за бушель» (стор. 5). Але незабаром «у результаті торгівлі з Вест-Індією і таємної торгівлі з іспанцями, срібла стало так удосталь, що в 1652 р. в Новій Англії було засновано монетний двір, де карбували шилінги, монети в 6 пенсів і 3 пенси» (там же). «У Вірджинії в 1645 р. було заборонено мінову торгівлю; іспанська монета в 6—8 шилінгів стала стандартною монетою цієї колонії» (іспанський долар) ... «Інші колонії присвоїли долару різні назви... Номінально рахункові гроші були скрізь такі самі, як і в Англії. В країні були вжитку переважно іспанські і португальські монети» і т. д. (там же, стор. 5, 6). Законом королеви Анни було зроблено спробу покінчити з цією плутаниною (стор. 6).

[2] ВИПСКА З ПИТАНЬ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ І НАЙМАНОЇ ПРАЦІ]

*«Вовняна промисловість. В епоху Єлизавети сукнар посідав місце хазяїна фабрики, або мануфактуриста; він був капіталістом, який закуповував вовну і здавав її ткачам, партіями по 12 фунтів, для вироблення сукна. Спочатку вовняна промисловість існувала тільки в містах і в корпоративних і ринкових посадах, тоді як жителі сіл виготовляли не набагато більше від того, що [було необхідно] для їх сімей. Пізніше промисловість розвинулася в некорпоративних містах із сприятливими місцевими умовами, а також у селах, де фермери, тваринники і землероби почали виробляти сукно, як на продаж, так і для домашнього вжитку». (Грубіші сорти.) «У 1551 р. було видано статут, що обмежував кількість верстатів і учнів у сукнарів і ткачів, які жили не в містах, і забороняв сільським ткачам мати пристрій для валяння, а валяльнику — мати верстат. Згідно з законом того ж року, всі ткачі тонкого чорного сукна подвійної ширини мусили бути учнями протягом 7 років. Незважаючи на це, сільські мануфактури, як об'єкт торговельного прибутку, пустили міцне коріння. У 5-й і 6-й рік царювання Едуарда VI було видано статут (розд. 22), яким заборонялося застосування машин... Тому в цьому виробництві до кінця XVII століття зберігалася перевага фламандців і голландців... У 1668 р. було завезено голландський верстат із Голландії» (*Tuckett. A History of the Past and Present State of the Labouring Population. Vol. I. London, 1846, стор. 137 —141*). «Завдяки впровадженню машин у 1800 р. одна особа могла виробити стільки ж, скільки 46 чоловік у 1785 році. У 1800 р. капітал, вкладений у фабрики, машини і т. д., що застосовується у вовняній промисловості, становив не менше шести мільйонів ф. ст., а загальна кількість осіб різного віку, зайнятих у цій галузі в Англії, становила 1 500 000» (там же, стор. 142—143).*

Таким чином, продуктивна сила праці зросла на 4 600%. Але, по-перше, по відношенню до самого лише основного капіталу ця цифра становить приблизно лише $\frac{1}{6}$, а по відношенню до всього капіталу (сировина і т. д.) — може, лише $\frac{1}{20}$.

«Навряд чи яка-небудь мануфактура мала таку вигоду з наукових відкриттів, як мистецтво фарбувати сукно, внаслідок застосування законів хімії» (там же, стор. 143—144).

Шовкова промисловість. До початку XVIII століття «мистецтво крутіння шовку найуспішніше розвивалося в Італії, де для цієї мети було введено особливі машини. У 1715 р. Джон Ломб, один а трьох братів, які володіли підприємством по крутінню і продажу шовку, вирушив до Італії і зумів роздобути собі модель в одній із місцевих фабрик... Шовкова фабрика з удосконаленими машинами була в 1719 р. споруджена в Дербі Ломбом і його братами. На цій фабриці було 20 586 коліс, які приводилися в рух одним водяним колесом...

Парламент дав йому 14 000 ф. ст. за повідомлення секрету виробництва. Ця фабрика ближче підходила до поняття сучасної фабрики, ніж будь-які попередні підприємства такого роду. Машина мала 97 746 коліс, рухів та індивідуальних частин, [VII— 28] які працювали вдень і вночі, приводилися в рух одним великим водяним колесом і управлялися одним регулятором; а для нагляду і обслуговування треба було 300 чоловік» (стор. 133—134).

(В англійській шовковій промисловості зовсім не виявлявся дух винахідництва; винаходи було введено лише антверпенськими ткачами, які втекли в Англію після розграбування міста герцогом Пермським; а потім різні галузі було введено французькими емігрантами в 1585—1692 рр. [стор. 132, 135, 136].)

У 1740 р. 59 доменних печей виробили 1700 тонн заліза; у 1827 р. 284 домни дали (590 000 тонн. Таким чином, доменні печі зросли як $1 : 4^{48/59}$, навіть не вп'ятеро більше; а тонни як $1 : 405^{15/19}$ (див. про співвідношення за ряд років там же, стор. 157).

На скляній промисловості найкраще видно, наскільки прогрес науки залежить від промисловості. З другого боку, наприклад, винайдення квадранта було викликане потребами мореплавання, парламент призначив премії за винаходи [там же, стор. 171—179].

8 бавовнопрядильних машин, які в 1825 р. коштували 5 000 ф. ст., були в 1833 р. продані за 300 ф. ст. (див. про бавовнопрядіння там же, стор. 204).

«Першокласна бавовнопрядильна фабрика не може бути збудована, обладнана машинами і забезпечена газом та паровим двигуном дешевше, ніж за 100 000 ф. ст. Парова машина в 100 кінських сил приводить у рух 50 000 веретен, які вироблять 62 500 миль тонкої бавовняної нитки за день. На такій фабриці тисяча чоловік виробить стільки ж ниток, скільки 250 000 чоловік без машин. Мак-Куллох обчислює кількість [цих робітників] у Великобританії в 130 000 чоловік» (там же, стор. 218).

«Там, де немає регулярного функціонування доріг, навряд чи можна сказати, що існує суспільство; люди не можуть мати нічого спільного між собою» (*Такет*, там же, том I, стор. 270).

«З продуктів землі, корисних людям, $^{99}/_{100}$ є продукти, вироблені людьми» (там же, том II, стор. 348).

«Коли рабство або довічне учнівство було скасоване, працівник став сам собі господарем і став залежати від власних ресурсів. Але люди, не маючи достатньої роботи і т. д., не помруть від голоду, якщо вони можуть жебракувати або красти; тому передусім бідняки перетворилися в злодіїв і жебраків» (там же, том II, стор. 637, примітка).

«Одна з чудових відмінностей сучасного стану суспільства від того, яке існувало за часів Єлизавети, в та, що її закон про бідних був законом для примусу до праці, розрахованим на боротьбу проти бродяжництва, яке було викликане закриттям монастирів і переходом від рабства до вільної праці. Прикладом може бути 5-й акт Єлизавети, за яким домохазяїнам, що заорювали півплуга землі *, надавалося право брати собі в учні в землеробстві або в іншому мистецтві чи ремеслі будь-яку особу, виявлену ними незайнятою; а в разі її опору — привести її до судді, який був майже змушений віддати її під варту, доки вона не погодиться взяти на себе зобов'язання. За Єлизавети з кожних 100 чоловік необхідно було б для виробництва їжі застосовувати 85. Нині помічається нестача не працюючості, а вигідного застосування [робочих рук]... Тоді величезними труднощами було переборення схильності до неробства і бродяжництва, а не підшукування для людей занять, які дають заробіток. За царювання Єлизавети було видано кілька законів, які примушували безцільних людей працювати» (там же, том II, стор. 643, 644).

* — тобто половину тієї кількості землі, яку може виорати за рік одна пара волів. *Ред.*

[3] ВИПИСКА І ЗАУВАЖЕННЯ З ПИТАНЬ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ, НОРМИ І РОЗПОДІЛУ ПРИБУТКУ, ТА З ДЕЯКИХ ІНШИХ]

«Основний капітал, будучи один раз сформований, перестає впливати на попит на працю, але в той час як він формується, він надає роботу такій самій кількості людей, якій могла б надати роботу така сама сума, чи була б вона у вигляді оборотного капіталу чи доходу» (*J. Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London, 1817, стор. 56*).

«Суспільство складається з двох класів: з одного, який споживає і відтворює; і другого, який споживає, але не відтворює. Якби все суспільство складалося з виробників, то не мало б великого значення, за якими цінами вони обмінювалися б товарами; але ті, які є лише споживачами, становлять надто численний клас, щоб на них не звернути увагу. Їх купівельна спроможність впливає з земельних рент, закладних, щорічних рент, професій і різних послуг, які робляться ними для суспільства. Чим вища ціна, за якою можна примусити клас споживачів купувати, тим вищим буде прибуток виробників товарів, продаваних споживачам. Серед цих тільки споживаючих класів уряд посідає найпомітніше місце» (*W. Blake. Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments. London, 1823, стор. 42. 43*).

Щоб показати, що капітал, даний у позичку державі, не обов'язково являв собою такий капітал, який раніше застосовувався продуктивно, Блейк говорить (наступцікавить лише визнання того, що частина капіталу завжди бездіяльна):

«Помилка криється в припущенні, 1) що весь капітал країни цілком застосовується; 2) що є безпосереднє застосування для капіталу, який поступово нагромаджується, в міру того як він зростає завдяки заощадженням. Я гадаю, що в будь-який час окремі частини капіталу бувають вкладені у підприємства, які дають досить мізерний прибуток при досить повільному поверненні капіталу, і що окремі частини капіталу лежать цілком омертвленими у формі товарів, на які немає достатнього попиту... Так ось, якби ці бездіяльні частини капіталу і заощаджень могли бути передані в руки уряду в обмін на його щорічні ренти, то вони стали б джерелами нового попиту, не зачіпаючи при цьому існуючого капіталу» (там же, стор. 54, 55).

«Яка б кількість продуктів не розходилася з ринку завдяки попиту капіталістів, що роблять заощадження, вона вливається назад — притому з додатком — у вигляді відтворюваних ними товарів. Уряд, навпаки, забирає з ринку товари для споживання без відтворення... Зрозуміло, що там, де заощадження робляться з доходу, особа, яка має право спожити заощаджувану частину доходу, задоволена, не споживаючи цю частину. Це доводить, що країна спроможна виробити більше продуктів, ніж необхідно для задоволення потреб суспільства. Якщо заощаджувана сума застосовується як капітал, що відтворює рівну йому вартість разом із прибутком, то ця новостворена вартість, будучи додана до загального фонду, може бути взята назад лише тією особою, яка зробила заощадження, тобто тією самою особою, яка вже виявила відсутність нахилу до споживання... Якщо кожна людина споживає те, що вона має право спожити, то неодмінно повинен існувати ринок. Той, хто робить заощадження за рахунок свого доходу, відмовляється від цього права на споживання, і його частка залишається невикористаною. Якби цей дух економії був загальним, то ринок був би перевантажений товарами, і від розмірів нагромаджених надлишків залежить, чи можуть вони знайти нове застосування як капітал» (стор. 56, 57).

(Цей твір треба буде взагалі подивитися при роботі над розділом пронагромадження.)

(Пор. там же, стор. 50—82, де говориться, що норма прибутку і заробітної плати

підвищувалася завдяки *цінам*, внаслідок попиту воєнного часу, поза будь-яким зв'язком «із якістю останніх ділянок землі, що надходили в обробіток».)

«Під час війни з революційною Францією ринкова норма [V11—29] процента підвищилася до 7, 8, 9 і навіть до 10%, незважаючи на те, що весь цей час оброблялися землі гіршої якості» (там же, стор. 64—66) «Підвищення процента до 6, 8, 10 і навіть 12% доводить підвищення прибутку. Знецінення грошей, якщо припустити, що воно мало місце, не могло б ніяк змінити співвідношення капіталу і процента. Якщо 200 ф. ст. тепер коштують тільки 100 ф. ст., то проценти в розмірі 10 ф. ст. коштують лише 5 ф. ст. Те, що справляє вплив на вартість капіталу, однаково впливає і на вартість прибутку, але не може змінити співвідношення між ними» (стор. 73).

«Міркування Рікардо про те, що товарні ціни не можуть підвищитися внаслідок зростання заробітної плати, не підходять до такого суспільства, де численний клас не належить до числа виробників» (там же). «[При підвищенні цін] виробники одержують більше, ніж їм належить, за рахунок того, що по праву належить класові осіб, які єлише споживачами» (стор. 74).

Це, звичайно, важливо, бо капітал обмінюється не лише на капітал, але й на доход, і будь-який капітал сам може бути витрачений як доход. Проте це не має ніякого значення для визначення прибутку взагалі. Прибуток у різних формах — прибутку, процентів, ренти, пенсій, податків і т. д.— може бути розподілений (так само, як навіть і частина заробітної плати) між різними категоріями і класами населення. Вони ніколи не можуть розподілити між собою більше, ніж сукупну додаткову вартість або сукупний додатковий продукт. Пропорція, відповідно до якої вони виробляють цей розподіл, звичайно, важлива економічно; але вона нічого не змінює в розглядуваному питанні

«Якщо обіг товарів на 400 мільйонів вимагає 40 мільйонів грішми і ця пропорція 1 : 10 є належним рівнем, тоді якщо вартість обігових товарів через природні причини зростає до 450 мільйонів, то гроші — для того щоб залишатися на належному рівні — повинні були б зрости до 45 мільйонів, або 40 мільйонів повинні обернутися з більшою швидкістю шляхом банківських операцій або іншим способом для того щоб виконати функцію 45 мільйонів... Таке збільшення кількості грошей або така швидкість їх обігу є наслідок, а не причина зростання цін...» (У. Блейк, там же. стор. 80 і далі).

«Вищі і середні класи Риму досягли великого багатства завдяки завоюванням в Азії, але це багатство, не будучи створене торгівлею або промисловістю, скидалося на те багатство, яке одержала Іспанія із своїх американських колоній» (*Mackinnon, History of Civilisation Vol. I. London, 1846, стор. 66*).

«У XV столітті, твердить Харрісон» (див. також Ідена⁶²), «фермери ледве були спроможні сплатити оренду, не продавши корови або коня, або чого-небудь із своїх продуктів, незважаючи на те що вони платили не більше 4 ф. ст. за ферму ... Фермер у ту епоху споживав більшу частину вироблених ним продуктів, і його слуги їли з ним за одним столом ... Матеріалів для одягу здебільшого не купували, а виготовляли кожною сім'єю Сільськогосподарські знаряддя були настільки прості, що багато з них виготовлялися або принаймні ремонтувалися самим фермером. Вважалося, що кожен селянин уміє виготовити ярмо чи сідло і збрую; така робота заповнювала їх зимові вечори» (*Tuckett. A History of the Past and Present State of the Labouring Population. Vol. II. London, 1846, стор. 324, 325*).

* * *

Процент і прибуток:

«Коли індивід продуктивно застосовує свої власні заощадження, то він одержує винагороду за витрату часу і вмілість — за діяльність по нагляду (далі, прибуток включає премію за ризик, якому міг бути підданий його капітал в його особливому ділі) — і винагороду за продуктивне застосування його заощаджень, процент. Вся винагорода в цілому є валовий *прибуток*. Коли індивід застосовує заощадження іншої особи, він одержує лише винагороду за нагляд. Коли індивід позичає свої заощадження іншому, він одержує лише *проценти*, або

чистий прибуток» («TheWestminsterReview»^{62a}, січень 1826 р.. стор. 107—108).

Отже, тут процент рівносильний *чистому прибутку*, рівносильний *винагороді за продуктивне застосування заощаджень*; власне прибуток — винагорода за *діяльність по нагляду* під час продуктивного застосування заощаджень.

Той самий філістер говорить:

«Будь-яке вдосконалення виробництва, що не порушує співвідношення частин капіталу, призначених для оплати праці і не призначених для цього, супроводжується зростанням зайнятості робочих класів; будь-яке нове застосування машин і коней *пов'язане із зростанням продукції і, отже, капіталу*; якою б мірою цим не зменшилося *відношення* частини національного капіталу, яка створює фонд заробітної плати, до тієї частини, яка застосовується інакше, наявна тенденція не до зменшення, а до зростання *абсолютної величини цього фонду*, отже, до зростання кількості зайнятих робітників» (там же, стор. 123).

[4) ГРОШІ ЯК МІРА ВАРТОСТЕЙ. ПЛУТАНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ІДЕАЛЬНУ ГРОШОВУ ОДИНИЦЮ-МІРУ]

Із визначення грошей як міри [вартостей] і, по-друге, з того основного закону, що маса засобів обігу, передбачаючи певну швидкість обігу, визначається товарними цінами і кількістю товарів, які обертаються за певними цінами (або сукупною ціною товарів, що в свою чергу визначається двома обставинами: рівнем товарних цін і кількістю товарів, які перебувають в обігу за певними цінами); далі, 3) із закону, що гроші як засіб обігу стають монетою, лише скороминущим моментом, простим знаком вартостей, обмінюваних ними,— впливають дальші визначення, які ми розглянемо лише там, де вони збігаються з більш складними економічними відносинами: кредитним обігом, вексельним курсом і т. д. Необхідно уникати всіляких деталей, а коли їх треба вносити, то вносити їх лише там, де вони втрачають, свій елементарний характер.

Насамперед, грошовий обіг як найбільш поверхова (в розумінні виштовхнутої на поверхню) і найбільш абстрактна форма всього процесу виробництва сам по собі зовсім безмістовний, за тим винятком, що його власні формальні відмінності, а саме аналізовані в II розділі * прості визначення, утворюють його зміст. Зрозуміло, що простий грошовий обіг, якщо його розглядати сам по собі, не повертається до вихідного пункту, а складається з безлічі байдужих і випадково співіснуючих рухів. Можна, наприклад, розглядати монетний двір як вихідний пункт грошового обігу, однак для зворотного припливу монети на монетний двір немає ніякого закону, крім знецінення монети через зношення, що робить необхідним переплавку і перекарбування. Це стосується лише матеріальної сторони і зовсім не становить моменту самого обігу.

У самому обігу пункт повернення може бути відмінним від вихідного пункту; якщо має місце повернення до вихідного пункту, то сам грошовий обіг виступає як усього-на-

* Див. цей том, частина I, стор. 47—169. Ред..

всього вияв такого обігу, який лежить поза грошовим обігом і визначає його; так, наприклад, стоїть справа, коли ми розглядаємо грошовий обіг між фабрикантом, робітником, торговцем і банкіром. Далі, причини, що стосуються товарної маси, яку пускають в обіг, підвищення і падіння цін, швидкості обігу, кількості одночасних платежів і т. д.,— усе це обставини, які лежать поза простим грошовим обігом. Це відношення, які знаходять собі вираження в обігу; обіг, так би мовити, дає їм назви, але їх не можна пояснити його власного диференціацією. Грішми є різні метали, і ці метали перебувають один до одного в різних, змінних вартісних відношеннях. Таким чином, додається питання про подвійний стандарт і т. д., яке набирає всесвітньо-історичних форм. Але питання лише набирає цих форм і сам подвійний стандарт долучається лише завдяки зовнішній торгівлі. Тому плідотворний розгляд цього питання передбачає аналіз далеко складніших відношень, ніж просте грошове відношення.

Гроші як міра вартості виражені не в вагових частках дорогоцінного металу, а в рахункових грошах, довільних назвах відповідних частин деякої визначеної кількості грошової субстанції. Ці назви можна змінити, а при збереженні тієї самої назви можна змінити співвідношення монети та її металевої субстанції. Звідси подробиці монети, що відіграють велику роль в історії держав. Далі, грошові одиниці різних країн. Це питання може цікавити лише в зв'язку з вексельним курсом.

[VII—30] Гроші є мірою лише тому, що вони матеріалізують робочий час у певній субстанції, отже, самі є вартістю, і до того ж тому, що це певне матеріалізоване вираження вартості має значення її загальнопредметної матеріалізації, матеріалізації робочого часу як такого на відміну від лише особливих його втілень; отже, тому, що вони — еквівалент. Але оскільки гроші в своїй функції міри є лише мислимим пунктом порівняння, оскільки їм тут досить існувати лише ідеально, оскільки тут мак місце лише ідеальне переведення товарів у їх загальне вартісне буття; оскільки, далі, гроші як таке мірило фігурують лише у вигляді рахункових грошей і я кажу, що товар коштує стільки-то шилінгів, франків і т. д., коли переводжу його в гроші,— то це дало привід для плутаного уявлення про ідеальну міру, яке розвинуто Стюартом^{*}, а потім у різні періоди і навіть зовсім недавно підновлено в Англії під виглядом глибокого відкриття. А саме, розуміється це так, що назви фунт стерлінгів, шилінг, гінея, долар і т. д., фігуруючи як рахункові одиниці, являють собою не певні назви певних кількостей золота, срібла і т. д., а всього лише довільні пункти порівняння, які самі не виражають ніякої вартості, ніякої визначеної кількості уречевленого робочого часу.

Звідси вся нісенітниця щодо фіксування ціни золота і срібла, ціни, яка розуміється тут як назва, якою позначаються ті чи інші частки золота і срібла. Унція золота тепер ділиться на 3 ф. ст. 17 ш. 10 п. Це називають фіксуванням ціни; це є, як правильно зауважує Локк^{**}, лише фіксуванням назви відповідних часток золота, срібла і т. д.

^{*} Див. цей том, частина II, стор. 271—272, *Ред.*

^{**} Там же, стор. 291—292, *Ред.*

Звичайно, виражені в самих собі золото і срібло дорівнюють самим собі. Унція є унція, чи назву я її 3 ф. ст. чи 20 ф. ст.

Коротко кажучи, ця ідеальна міра в розумінні Стюарта означає таке : якщо я скажу, що товар a коштує 12 ф. ст., товар b — 6 ф. ст., товар c — 3 ф. ст., то вони відносяться як $12 : 6 : 3$. Ціни виражають лише те відношення, згідно з яким ці товари обмінюються один на другий. $2b$ обмінюються на $1a$ і $1\frac{1}{2}b$ на $3c$. Так ось, замість того щоб брати відношення $a : b$: св реальних грошах, які самі мають вартість, є вартістю, я міг би замість фунта стерлінгів, який виражає собою певну масу золота, з таким же успіхом узяти будь-яку беззмистовну назву (яка тут іменується ідеальною), наприклад: «макрель». Тоді $a = 12$ макрелям; $b = 6$ макрелям; $c = 3$ макрелям. Це слово «макрель» тут являє собою лише назву поза всяким зв'язком із властивим йому змістом.

Приклад Стюарта щодо градуса, мінути, секунди нічого не доводить; бо хоч градус, мінута, секунда мають змінну величину, але вони не є простими назвами, а завжди виражають собою відповідну частку певної просторової величини або відрізка часу. Таким чином, вони дійсно мають деяку субстанцію. Те, що гроші у визначенні міри [вартості] функціонують лише як уявні гроші, тут перетворюють у те, що вони—довільне уявлення, лише назва, а саме назва числового відношення вартості, назва простого відношення чисел. Але тоді було б правильніше зовсім не користуватися назвами, а лише числовими відношеннями, бо все зводиться до такого: я одержую $6a$ за $12b$, $3b$ за $6c$; це відношення можна виразити й таким способом: $a = 12x$; $b = 6x$, $c = 3x$; причому x є лише назвою для співвідношень $a : b$ і $b : c$. Простого, неіменованого відношення чисел було б тут не досить. Бо $a : b = 12 : 6 = 2 : 1$, і $b : c = 6 : 3 = 2 : 1$. Отже, $b = \frac{1}{2} a$ і $c = \frac{1}{2} b$. Отже, $b = c$. Отже, $a = 2 b$. Отже, $a = 2c$.

Якщо я візьму який-небудь преїскурант, наприклад: поташ за центнер — 35 шилінгів, какао за фунт — 60 шилінгів, залізо (штаби) за тонну — 145 шилінгів і т. д., то для того щоб з'ясувати відношення цих товарів один до одного, я можу не тільки забути про кількість срібла в шилінгу: самих лише чисел 35, 60, 145 і т. д. досить для того, щоб визначити взаємне відношення вартості поташу, какао, штабів заліза. Тепер досить неіменованих чисел; і я не лише можу їх одиниці дати будь-яку назву без усякого зв'язку з будь-якою вартістю, але в мене взагалі немає потреби давати їй будь-яку назву. Стюарт наполягає на тому, що я повинен дати їй яку-небудь назву, але що ця назва, як усього лише довільна назва одиниці, як усього лише позначення самої пропорції, не може бути твердо закріплена за якоюсь частиною чи кількістю золота, срібла або якого-небудь іншого товару.

За будь-якої міри, коли вона є точкою порівняння, тобто коли різні речі, що підлягають порівнянню, ставляться у відношення числа [Anzahl] до міри як одиниці і потім зіставляються одне з одним, природа міри стає неістотною і зникає в самому акті порівняння; одиниця міри [dieMaßeinheit] стає просто числовою одиницею; якість цієї одиниці зникла — те, наприклад, що сама вона є певна величина довжини або часу чи

градус кута і т. д. Але тільки тоді, коли різні речі вже передбачаються як виміряні, одиниця, що є мірою, означає лише пропорцію між ними — наприклад, у нашому випадку пропорцію їх вартостей. Рахункова одиниця не лише має в різних країнах різні назви, але й позначає різні частки, наприклад, однієї унції золота. Але вексельний курс зводить усі ці одиниці до однієї й тієї ж вагової одиниці золота чи срібла.

Тому, якщо я припушу різні товарні величини, наприклад, як сказано вище, рівними 35 шилінгам, 60 шилінгам, 145 шилінгам, то для їх зіставлення,— оскільки тепер одиниця передбачається однаковою для всіх і всі вони зробилися сумірними величинами,— стає цілком зайвим розмірковувати про те, що шилінг є певною кількістю срібла, назвою певної кількості срібла. Але товари лише тоді стають порівнянними один з одним як прості числові величини, як кількості довільно взятої однойменної одиниці, і лише тоді виражають взаємні пропорції, коли кожен окремий товар виміряно товаром, який є для них одиницею, мірилом. Але я можу вимірювати їх один одним, робити їх сумірними лише в тому разі, коли в них є якесь єдине начало,— а це єдине начало є вміщений в обох товарах робочий час.

Таким чином, одиниця-міра повинна бути певною кількістю певного товару, яка уречевила в собі деяку певну кількість праці. Оскільки та сама кількість праці не завжди виражена в одній і тій же кількості, наприклад, золота, то вартість самої цієї одиниці-міри мінлива. Але коли гроші розглядаються лише як міра, ця мінливість не становить перешкоди. Навіть при міновій торгівлі, коли вона певною мірою розвинута як мінова торгівля, як повторювана нормальна операція, а не тільки як поодинокий міновий акт, який-небудь інший товар виступає як одиниця-міра; наприклад, у Гомера — худоба. У дикого папуаса узбережжя,

який «для того щоб одержати який-небудь закордонний товар, дає в обмін свою дитину або двох дітей, а якщо у нього нема, то позичає дітей у свого сусіда, обіцяючи йому дати взамін власних дітей, коли вони будуть у нього, причому це прохання рідко відхиляється»⁶³,—

не існує ніякої міри для обміну. Єдина сторона обміну, яка існує для нього, є та, що він може привласнити чужий товар лише шляхом відчуження речі, якою він володіє. Саме це відчуження для нього нічим не регулюється, крім його примхи, з одного боку, а з другого боку — розміру його рухомого майна.

У журналі «TheEconomist» від 13 березня 1858 р. [стор. 290] знаходимо в листі до редакції таке :

«Оскільки заміна срібла золотом для карбування монет, яка проводиться у Франції (що досі було основним способом поглинання нововідкритого золота), наближається до свого завершення і особливо тому, що при застої торгівлі й знижених цінах треба буде карбувати менше монет, нам слід сподіватися, що ближчим часом наша тверда ціна за унцію в розмірі 3 ф. ст. 17 ш. 10¹/₂п. приверне золото сюди».

Що ж означає ця наша «тверда ціна унції» золота? Нічого, крім того, що певна частка унції золота називається пенсом, певна кратна кількість цієї вагової одиниці золота — шилінгом, а певна кратна кількість цих шилінгів — фунтом стерлінгів. Чи не

думає цей пан, що [VII—31] в інших країнах золоті гульдени, луїдори і т. д. не позначають так само якусь певну кількість золота, тобто що певна кількість золота там не носить твердої назви і що це є привілеєм Англії чи її особливістю? Що в Англії одна унція золота, виражена в грошах, є щось більше, ніж одна унція золота, а в інших країнах щось менше? Цікаво було б знати, як цей джентльмен уявляє собі вексельний курс.

Стюарта збиває з пантелику така річ. Товарні ціни нічого не виражають крім тих відношень, згідно з якими товари можуть бути обміняні один на другий, крім тих пропорцій, відповідно до яких вони обмінюються один на другий. Якщо дано ці пропорції, то я можу дати одиниці будь-яке найменування, бо в цьому випадку було б досить неіменованого абстрактного числа, і замість того щоб сказати, що цей товар дорівнює 6 штюберам^{*}, а цей товар дорівнює 3 штюберам і т. д., я міг би сказати: цей товар дорівнює 6 одиницям, а цей товар дорівнює 3 одиницям; мені зовсім не треба було б давати одиниці найменування. Бо оскільки вся справа лише в числовому відношенні, я можу дати цій одиниці будь-яке найменування.

Але тут уже припускається, що ці пропорції дано, що товари вже стали сумірними величинами. Як тільки величини визначено як сумірні, їх відношення стають простими числовими відношеннями. Гроші виступають саме як міра, а певна кількість того товару, в якому представлені гроші,— як одиниця-міра для знаходження пропорцій і для того, щоб виразити товари як сумірні і відповідно до цього поводитися з ними. Таким справжнім єдиним началом є робочий час, відносно уречевлений у них. Але сам робочий час виступає тут як загальний. Процес, через який в умовах грошової системи вартості визначаються робочим часом, не належить до розгляду самих грошей і виходить за межі обігу, перебуває поза обігом як діюча причина і передумова.

Питання могло б полягати лише ось у чому: замість того щоб говорити, що цей товар дорівнює одній унції золота, чому не сказати прямо, що він дорівнює x годинам робочого часу, уречевлених в унції золота? Чому робочий час, субстанція і міра вартості, не є разом з тим мірою цін, або чому, інакше кажучи, ціна і вартість взагалі відрізняються одна від одної? Школа Прудона думає, що робить велику справу, коли вимагає, щоб була встановлена ця тотожність і товарні ціни були б виражені в робочому часі. Збіг ціни і вартості передбачає рівність попиту і пропозиції, простий обмін еквівалентів (отже, не обмін капіталу на працю) і т. д.; одно слово, якщо формулювати цю вимогу економічно, відразу ж виявляється, що вона є запереченням усієї основи виробничих відносин, які базуються на міновій вартості. Але якщо уявити, що цей базис усунуто, то з другого боку, відпадає сама проблема, яка існує лише на цьому базисі і разом з ним. Те, що товар у своєму безпосередньому бутті, як споживна вартість, не є вартістю, не є адекватною формою вартості, рівносильно тому, що він є

* — дрібним монетам нижньорейнських князівств. Ред.

такою формою як щось матеріально інше або як прирівняне до якоїсь іншої речі; або це рівнозначно тому, що вартість має свою адекватну форму в певній специфічній речі на відміну від інших. Товари як вартості є уречевлена праця; тому адекватна вартість повинна сама виступати у формі певної визначеної речі, як визначена форма уречевленої праці.

Балаканина щодо ідеального масштабу ілюструється в Стюарта [див. вище, стор. 270] двома історичними прикладами, з яких перший — банківські гроші Амстердама — показує якраз протилежне, оскільки ці гроші не що інше, як зведення обігових монет до їх золотого вмісту (металевого вмісту), а другий приклад був підхоплений усіма новітніми економістами, які дотримуються того ж напрямку. Так, Уркарт⁶⁴ наводить приклад Берберії, де масштабом є ідеальний брусок, брусок заліза, всього-на-всього уявний брусок заліза, який не підвищується і не знижується [в своїй вартості]. Якщо, наприклад, реальний брусок заліза падає, припустимо, на 100% [у своїй вартості], то ідеальний брусок вартий двох брусків заліза, а якщо реальний брусок знову піднімається на 100%, то ідеальний брусок вартий всього лише одного реального. Пан Уркарт разом з тим, як він стверджує, підмітив, що в Берберії не буває ні торговельних, ні промислових криз, а тим більше — грошових криз, і приписує це магічному впливу цієї ідеальної міри вартості. Цей «ідеальний» уявлюваний масштаб є не що інше, як уявлювана дійсна вартість, але це — таке уявлення, яке не одержує ніякої предметної дійсності, оскільки там не розвинуті дальші форми грошової системи, розвиток яких залежить від зовсім інших умов. Це те саме, як коли б у міфології стали вважати більш високими ті релігії, де образи богів не вироблені до ступеня наочності, а залишилися в сфері уявлення, тобто в кращому разі побутують у мові, але не в мистецтві.

Брусок [як міра вартості] тримається на реальному залізному бруску, який згодом був перетворений у якийсь уявний предмет і зафіксований як такий. Унція золота, виражена в англійських рахункових монетах, дорівнює 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п. Чудово. Припустимо, що фунт шовку якраз і мав таку саму ціну, але що ця ціна потім упала, як, наприклад, міланський шовк-сирець 12 березня 1858 р. в Лондоні коштував 1 ф. ст. 8 ш. за фунт⁶⁵.

Це є уявлення про деяку визначену кількість заліза, про брусок заліза, який зберігає ту саму вартість, по-перше, по відношенню до всіх інших товарів, а по-друге, по відношенню до вміщеного в ньому робочого часу. Цей брусок заліза, звичайно, сутоуявний, але він не має такої незмінності, «подібно до скелі в морі», яку йому приписують Стюарт і Уркарт майже через 100 років після Стюарта. Те, що не змінюється у цьому бруску, є назва: в одному випадку в реальному бруску заліза міститься два ідеальних, а в другому випадку — лише один. Це виражається так, що той самий незмінний ідеальний брусок дорівнює в одному випадку двом, а в другому — одному реальному бруску. Якщо припустити це, то зміненням виявиться тільки відношення реального бруска [до ідеального], а не ідеальний брусок. Але фактично ідеальний

залізний брусок в одному випадку вдвічі довший, ніж у другому, а незмінним залишилася сама його назва. Один раз, наприклад, 100 фунтів заліза називаються бруском, а другий раз — 200 фунтів.

Припустимо, що будуть випущені гроші, які представляють робочий час, наприклад годинні бони; цей годинний бон міг би в свою чергу одержати будь-яке найменування, наприклад, «фунт стерлінгів», двадцята частина години — найменування «шилінг», $\frac{1}{240}$ години — найменування «пенс». Золото і срібло, як і всі інші товари, виражали б, відповідно до необхідного для їх виробництва часу, різні кратні числа або частки фунтів стерлінгів, шилінгів, пенсів, і унція золота могла б дорівнювати як 8 ф. ст. 6 ш. 3 п., так і 3 ф. ст. 17 ш. 10 $\frac{1}{2}$ п. У цих числах завжди була б виражена та пропорція, в якій міститься в унції золота певна кількість праці. Замість того щоб говорити, що 3 ф. ст. 17 ш. 10 $\frac{1}{2}$ п., які дорівнюють унції золота, коштують тепер лише $\frac{1}{2}$ фунта шовку, можна собі уявити, що унція золота дорівнює тепер 7 ф. ст. 15 ш. 9 п., або що 3 ф. ст. 17 ш. 10 $\frac{1}{2}$ п. дорівнюють уже лише пів-унції золота, тому що вони мають лише половину [попередньої] вартості.

Якщо ми зіставимо, наприклад, ціни, що існували в XV столітті в Англії, з цінами XVIII століття, то ми можемо виявити, що які-небудь два товари мали ту саму номінальну грошову вартість, наприклад 1 фунт стерлінгів. Тут фунт стерлінгів є масштабом, але в першому випадку він виражає вчетверо чи вп'ятеро більшу вартість, ніж у другому, і ми могли б сказати, що коли вартість цього товару в XV столітті дорівнювала $\frac{1}{4}$ унції золота, то в XVIII столітті вона дорівнює одній унції золота; бо в XVIII столітті унція золота виражає собою той самий робочий час, що й $\frac{1}{4}$ унції в XV столітті. Отже, можна було б сказати, що міра [вартості], фунт стерлінгів, залишилася тією самою, але в одному випадку вона дорівнювала вчетверо більшій кількості золота, ніж у другому. Це і є ідеальний масштаб. Зроблене нами тут порівняння могли б зробити самі люди XV століття, якби вони дожили до XVIII століття, і вони могли б сказати, що унція золота, яка тепер коштує 1 ф. ст., раніше коштувала тільки $\frac{1}{4}$. Тепер 4 фунти золота коштують не більше, ніж 1 фунт золота, наприклад, у XV столітті. Якщо цей фунт раніше носив назву лівр, то я можу уявити, що один лівр тоді дорівнював 4 фунтам золота, а тепер дорівнює лише 1 фунту золота; що вартість золота змінилася, а міра вартості — лівр — залишилася незмінною. Дійсно, у Франції і в Англії лівр спочатку означав фунт срібла, а тепер він дорівнює лише $\frac{1}{x}$ фунта срібла. Тому можна сказати, що найменування лівр, масштаб залишалися номінально завжди тими самими, але що змінилася [VII — 32] вартість срібла. Француз, який прожив би від епохи Карла Великого до теперішнього часу, міг би сказати, що лівр сріблом завжди залишався масштабом вартості, незмінним, але коштував спочатку фунт срібла, проте через зрадливість долі зрештою коштує лише $\frac{1}{x}$ лота. Аршин — той самий; але тільки його довжина різна в різних країнах. Це фактично те саме, як коли б, наприклад, продукт робочого дня, золото, яке видобувається за один робочий день, дістало назву лівра; цей лівр залишався б завжди

тим самим, незважаючи на те що виражав би собою цілком різні кількості золота в різні періоди.

Справді, що ми робимо, коли порівнюємо фунт стерлінгів XV століття з фунтом стерлінгів XVIII століття? Обидва являють собою ту саму масу металу (кожен із них дорівнює 20 шилінгам), але мають різну вартість; бо тоді метал коштував вчетверо більше, ніж тепер. Ми говоримо, таким чином, що порівняно з теперішнім часом лівр дорівнював учетверо більшій масі металу, ніж та, яка міститься в ньому нині. І можна було б уявити, що лівр залишився незмінним, але тоді дорівнював 4 реальним ліврам, а тепер дорівнює лише 1 лівру. Це було б лише відносно правильно, не по відношенню до кількості металу, який міститься в ліврі, а по відношенню до його вартості. Але ця вартість сама кількісно виражена так, що тодішня $\frac{1}{4}$ лівра золотом дорівнює нинішньому 1 лівру золотом. Чудово. Лівр тотожний, але тоді він дорівнював 4 реальним ліврам золота (за нинішньою вартістю золота), а тепер дорівнює лише одному. Якщо падає вартість золота, а її відносне підвищення або падіння порівняно з іншими товарами виражено в їх ціні, то замість того щоб сказати, що предмет, який коштував раніше 1 ф. ст. золотом, коштує тепер 2 ф. ст., можна було б сказати, що він коштує все ще 1 ф. ст., але що 1 ф. ст. тепер коштує 2 реальні ліври золотом і т. д.; отже, 1 лівр складається з 2 реальних ліврів золотом і т. д. Замість того щоб говорити: я продав учора цей товар за 1 ф. ст., а сьогодні продаю його за 4 ф. ст., можна було б сказати, що я продаю його за 1 ф. ст., але вчора продав його за 1 ф. ст., який складається з 1 реального ф. ст., а сьогодні за 1 ф. ст., який складається з 4 реальних фунтів.

Усі інші ціни впливають самі собою, коли встановлено відношення реального бруска до уявного; але це є просто порівняння колишньої вартості бруска з його нинішньою вартістю. Це те саме, як коли б ми все обчислювали, наприклад, у фунті стерлінгів XV століття. Те саме, що повинен зробити історик, який хоче простежити через різні століття ту саму монету, те саме рахункове найменування монети, що містить у собі постійну кількість металу, коли він обчислює цю монету в нинішніх грошах, прирівнюючи її до більшої чи меншої кількості золота відповідно до її вартості, яка мінялася в різні століття,—те саме робить цей бербер чи негр. Напівцивілізовані люди намагаються втримати грошову одиницю, масу металу, яка є мірою, також і як вартість, намагаються також і цю вартість розглядати як тверду, незмінну міру. Але разом з тим вони здогадуються, що реальна вартість бруска змінилася. При невеликій кількості тих товарів, вартість яких цьому берберові доводиться вимірювати, і при життєвості традицій у нецивілізованих людей, цей заплутаний спосіб обчислення не є таким важким, яким він здається.

Одна унція золота = 3 ф. ст. 17 ш. 10 $\frac{1}{2}$ п., тобто неповним 4 ф. ст. Якщо для зручності припустити, що унція золота дорівнює 4 ф. ст., тоді $\frac{1}{4}$ унції золота буде називатися фунтом стерлінгів і, носячи таку назву, буде служити рахунковою монетою. Але вартість цього фунта стерлінгів змінюється, частково відносно, порівняно з вартістю

інших товарів, вартість яких змінюється, частково тому, що сам фунт є продуктом більшої чи меншої кількості робочого часу. Єдине незмінне в ньому — це назва, а також кількість, частка унції, вагова частка золота, назвою якої він є, яка, отже, міститься в монеті, що зветься фунтом.

Дикун хоче зберегти цей фунт як незмінну вартість, і тому для нього змінюється кількість металу, яка в ньому міститься. Якщо вартість золота зменшиться на 100%, то, як і раніше, фунт залишиться для нього мірою вартості, але фунт, який складається з $\frac{2}{4}$ унцій золота, і т. д. Для нього фунт завжди дорівнює певній масі золота (заліза), яка має ту саму вартість. Але оскільки ця вартість змінюється, то фунт дорівнює то більшій, то меншій кількості реального золота або заліза, залежно від того, більшу чи меншу кількість їх слід дати в обмін на інші товари. Він порівнює теперішню вартість із попередньою, яка є для нього стандартом, продовжуючи жити лише в його уяві. Таким чином, замість того щоб рахувати відповідно до $\frac{1}{4}$ унції золота, вартість якої змінюється, він рахує відповідно до тієї вартості, яку раніше мала $\frac{1}{4}$ унції золота, тобто відповідно до уявлюваної незмінної вартості $\frac{1}{4}$ унції, яка, проте, виражається в змінних кількостях золота. З одного боку, прагнення зберегти міру вартості як тверду вартість, з другого боку — вміння обхідним шляхом уникнути збитку. Але вкрай безглуздо це випадкове зміщення [мірила], за допомогою якого напівдикуни засвоїли нав'язане їм іззовні вимірювання вартостей грішми, спершу зміщуючи це вимірювання вартостей, а потім знову ставлячи все на своє місце в цьому зміщенні, — вкрай безглуздо розглядати це як органічно історичну форму або навіть протиставляти більш розвиненим відношенням як щось вище. Ці дикуни теж виходять із певної кількості — з бруска заліза, але зберігають ту вартість, яку цей брусок мав за традицією, як рахункову одиницю, і т. д.

У сучасній політичній економії все це питання набуло значення в основному завдяки двом обставинам:

1) У різні історичні епохи траплялося, наприклад в Англії під час війни з революційною Францією, що ціна сирового золота перевищувала ціну карбованого золота. Таким чином, це історичне явище нібито неспростовно доводило, що назви, якими позначають певні вагові частки золота (благородного металу), фунт стерлінгів, шилінг, пенс і т. д., внаслідок якогось непоясненого процесу, набувають самостійності по відношенню до тієї субстанції, найменуванням якої вони є. Яким чином інакше могла б унція золота коштувати більше, ніж та сама унція золота, з якої викарбувано 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п.? Або яким чином унція золота могла б коштувати більше, ніж 4 ліври золотом, якщо лівр є лише назвою $\frac{1}{4}$ унції?

Проте при більш ретельному дослідженні виявилось, що в одних випадках монети, які оберталися з назвою фунта стерлінгів, фактично не мали вже нормального металевого вмісту, що, отже, наприклад, 5 обігових фунтів фактично важили тільки 1 унцію золота (тієї самої проби). Оскільки монета, яка являла собою нібито $\frac{1}{4}$ унції

золота (приблизно), фактично становила вже тільки $\frac{1}{5}$ унції, то було дуже просто, що ця унція дорівнювала 5 таким фунтам стерлінгів, які перебували в обігу; що, отже, вартість золотих зливків перевищувала їх монетну ціну, оскільки фактично вже не одна чверть унції, а лише $\frac{1}{5}$ унції золота називалася фунтом стерлінгів, який являє собою найменування лише $\frac{1}{5}$ унції.

Те саме явище мало місце і в тих випадках, коли вміст металу в обігових монетах хоч і не падав нижче своєї нормальної міри, але вони оберталися поряд із знеціненими паперовими грішми, а переплавка і вивезення цих монет були заборонені. У цьому випадку $\frac{1}{4}$ унції золота, яка оберталася у формі фунта стерлінгів, брала участь у знеціненні банкнот; доля, якої було позбавлене золото в зливках. По суті це [VII—33] той самий факт: рахункове найменування «фунт стерлінгів» перестало означати $\frac{1}{4}$ унції, а зробилося найменуванням для меншої кількості золота. Отже, унція золота дорівнювала, наприклад, п'ятьом подібним фунтам. І це означало тоді, що ціна зливків стала перевищувати монетну ціну *.

Ці або аналогічні історичні явища, які всі однаково просто можуть бути пояснені і які належать до того самого ряду, дали таким чином вперше привід для уявлення про ідеальну міру, або для твердження, що гроші як міра є лише пунктом порівняння, а не певною кількістю [певного товару]. З цього питання в Англії за 150 років написано було сотні томів.

Те, що вартість певної монети може перевищити вартість її металевого вмісту, само по собі не становить нічого дивного, оскільки в монету вкладається нова праця (для надання їй форми). Але незалежно від цього трапляється, що вартість певної монети починає перевищувати вартість її металевого вмісту. Це не становить ніякого економічного інтересу і не давало ще приводу для якихось економічних досліджень. Це означає лише те, що для певних цілей золото і срібло потрібне саме в такій формі, припустімо, в британських фунтах стерлінгів чи в іспанських доларах. Звичайно, директори банків були особливо зацікавлені в тому, щоб довести, що не вартість банкнот упала, а що вартість золота підвищилася. Щодо останнього питання, то його можна розглянути лише згодом.

2) Але теорія ідеальної міри вартості була сформульована вперше на початку XVIII століття і повторена в другому десятиріччі XIX століття, коли йшлося про такі питання, при яких гроші фігурували не як міра і не як засіб обміну, а як незмінний еквівалент, як самодостатня вартість (у третьому визначенні) і тому як загальна матерія контрактів. В обох випадках ішлося про те, слід чи не слід державні та інші боргові зобов'язання, укладені в знецінених грошах, визнавати й погашати повноцінними грішми. Це просто була суперечка між кредиторами держави і більшістю нації. Саме це питання нас тут зовсім не стосується. Ті учасники суперечки, які вимагали пристосування пред'яв-

* Всередині країни монетне мито може також підняти ціну монет вище за ціну зливків.

люваних до боржників вимог до фактичних зобов'язань, ставали на хибну основу питання про те, чи слід змінити грошовий стандарт чи ні. З цього приводу й були висунуті такі грубі теорії щодо грошового стандарту, фіксування ціни золота і т. д.

(«Зміна стандарту подібна до зміни національних мір і ваг» (У. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. II. Dublin, 1770, стор. 110).

З першого ж погляду зрозуміло, що загальна кількість зерна в нації не змінюється від того, що вдвічі збільшиться чи зменшиться розмір, наприклад, шефеля. Але ця зміна величини шефеля була б дуже важливою, наприклад, для орендарів, зобов'язаних платити ренту зерном у розмірі певної кількості шефелів, якби вони й після того, як була подвоєна міра, повинні були доставляти ту саму кількість шефелів, що й раніше.)

У згаданому вище випадку саме кредитори держави чіплялися за назву «фунт стерлінгів» незалежно від вираженої ним вагової частки золота, тобто чіплялися за «ідеальний стандарт», бо в дійсності останній є лише рахункове найменування вагової частки металу, який є мірою [вартості]. Але, якимось дивно, саме їхні противники висунули цю теорію «ідеального стандарту», а боролися з цією теорією кредитори держави. Замість того, щоб просто зажадати перерахунку боргових зобов'язань або того, щоб кредиторам держави було виплачено лише ту кількість золота, яка ними була фактично авансована, вони вимагали зниження стандарту відповідно до знецінення грошей, тобто, наприклад, якщо фунт стерлінгів упав до $\frac{1}{5}$ унції золота, щоб надалі ця $\frac{1}{5}$ унція золота носила назву фунта, або щоб фунт карбувався у вигляді 21 шилінга замість 20 шилінгів. Це зниження стандарту називалося підвищенням вартості грошей, бо унція тепер дорівнювала б 5 ф. ст. замість попередніх 4. Таким чином, вони не говорили: нехай ті, хто авансував, наприклад, одну унцію золота у вигляді 5-ти знецінених фунтів, одержать тепер лише 4 повноцінних фунти, а говорили, що вони повинні одержати 5 фунтів, але що надалі у фунті буде вміщено на $\frac{1}{20}$ унції золота менше, ніж раніше.

Коли прихильники таких поглядів виставили цю вимогу в Англії після відновлення платежів готівкою, рахункова монета вже знову досягла своєї попередньої металевої вартості. При цьому було тоді висунуто ще й інші грубі теорії щодо грошей як міри вартості, і під приводом спростування цих теорій, хибність яких було легко довести, контрабандним шляхом було задоволено інтереси державних кредиторів.

Перша така боротьба відбувалася між Локком і Лаундсом. З 1688 р. до 1695 р. державні позики були укладені в знецінених грошах — знецінених внаслідок того, що всі повновагі гроші переплавлялися в зливки і оберталися лише легкі гроші. Гінея підвищилася до 30 шилінгів. Лаундс, секретар казначейства (управитель монетного двору?), хотів знизити фунт стерлінгів на 20%; Локк наполягав на попередньому, елизаветинському стандарті. У 1696 р.— переплавка [срібних монет], загальне перекарбування. Локк одержав перемогу. Борги, укладені по 10 — 14 шилінгів у гінеї, виплачувалися по курсу 20 шилінгів. Це було настільки ж вигідно для держави, як і для земельних власників.

«Лаундс неправильно ставив питання. По-перше, він стверджував, що його проект не являє собою зниження попереднього стандарту. Далі, підвищення ціни злиwkів він приписував внутрішній вартості срібла, а не неповновагості тієї монети, на яку воно купувалося. Він завжди припускав, що карбування, а не субстанція робить гроші... Локк зі свого боку ставив лише те питання, чи включає проект Лаундса зниження стандарту чи ні, але не дослідив інтересів тих, хто зв'язаний тривалими зобов'язаннями. Основний аргумент Лаундса на користь зниження стандарту полягав у тому, що срібло в зливках підвищилося до 6 шилінгів 5 пенсів за унцію (тобто що його можна було купити за 77 пенсів, вважаючи шилінг рівним $\frac{1}{77}$ тройського фунта *), і тому він вважав, що з тройського фунта треба карбувати 77 шилінгів, що рівносильно було зниженню вартості фунта стерлінгів на 20%, або $\frac{1}{5}$. Локк відповідав йому, що 77 пенсів були сплачені обрізаними монетами, які за вагою не перевищували 62 пенсів стандартного карбування... Однак хіба людина, яка взяла в позичку 1 000 ф. ст. цими обрізаними монетами, зобов'язана виплатити 1 000 ф. ст. за їх стандартною вагою? Як Лаундс, так і Локк лише надто поверхово аналізували вплив зміни стандарту на співвідношення боржників і кредиторів... Тоді кредитна система була ще мало розвинута в Англії... Бралися до уваги лише інтереси земельних власників і корони. Торгівля в цей час майже завмерла і була підірвана піратською війною.... Відновлення стандарту було найбільш вигідним для земельних власників і для казни; так це й було зроблено» (Стюарт, там же, том II, стор. 178, 179).

Стюарт зауважує іронічно з приводу всієї цієї операції:

«У результаті підвищення стандарту уряд значно виграв щодо податків, а кредитори — на своєму капіталі і процентах; а нація, яка зазнала основних збитків, була задоволена (pleased) (цілком задоволена), тому що її стандарт» (тобто мірило її власної вартості) «не був знижений; таким чином, усі три сторони дістали задоволення» (там же, том II, стор. 156).

Пор. *John Locke. Works in 4 volumes. The 7th edition. Vol. II. London, 1768*: статтю «Some Considerations on the Lowering of Interest and Raising the Value of Money» (1691), а також статтю «Further Considerations concerning Raising the Value of Money, wherein Mr. Lowndes's Arguments for it, in his late Report concerning «An essay for the amendment of the Silver coins», are particularly examined». Обидві праці — в II томі. У першій статті між іншим сказано:

[VII—34] «Підвищення вартості грошей, про яке нині плетуть стільки дурниць, є або підвищення вартості наших грошей, а це не в ваших силах; або підвищення назви нашої монети» (стор. 53). «Назвіть, наприклад, кроною те, що раніше називалося півкроною. Вартість її як і раніше буде визначатися металевим вмістом. Якщо зменшення на $\frac{1}{20}$ кількості срібла, яке міститься в якій-небудь монеті, не знижує її вартості, то й зменшення на $\frac{19}{20}$ кількості срібла в монеті не зменшить її вартості. Отже, згідно з цією теорією, якщо назвати кроною трипенсову монету або фартінг, то на неї можна купити стільки ж прянощів або шовку чи будь-якого іншого товару, як на крону, яка містить у 20 або 60 разів більше срібла» (стор. 54). «Таким чином, підвищити вартість монети означає лише те, що меншій кількості срібла присвоюється штемпель і назва більшої кількості» (там же). «Штемпель монети є гарантія для публіки, що ця монета містить таку-то кількість срібла при такій-то назві» (стор. 57). «Не назва, а срібло сплачує борги і купує товари» (стор. 58). «Монетного штампу досить для гарантування ваги і проби монети, але викарбуваній таким чином золотій монеті дається можливість знаходити свою власну ціну так само, як це роблять інші товари» (стор. 66). Взагалі шляхом підвищення вартості грошей можна лише «збільшити кількість грошей за їх чисельністю, але не можна збільшити кількість грошей за вагою і вартістю» (стор. 73).

[У другій статті читаємо:]

«Срібло є масштаб, зовсім відмінний від інших. Ярд або кварта, якими люди користуються як мірою, може залишатися в руках покупця, продавця чи третьої особи: не має значення, кому цей ярд чи ця кварта належить.

* — міра ваги, яка дорівнює 12 унціям. Ред.

Срібло є не лише мірою для операцій, воно є предметом, стосовно якого укладаються операції, а в торгівлі воно переходить від покупця до продавця, являючи собою в даній кількості еквівалент проданої речі: і таким чином срібло не лише *вимірює* вартість товару, до якого воно прикладене як міра, але й дається в обмін на товар як його еквівалент. А це воно здійснює лише своєю кількістю і нічим іншим» (стор. 92). «Оскільки підвищення вартості грошей є лише довільне найменування яких-небудь частин того чи іншого шматка срібла, так що сьогодні ми називаємо пенсом $1/60$ унції срібла [а завтра — $1/75$ унції], то таке підвищення можна провести в будь-якому розмірі» (стор. 118). «Коли існує потреба у вивозі срібних зливків, а вивіз нашої монети заборонений законом, привілей вільного вивозу, яким користуються зливки, буде дещо підвищувати їх ціну порівняно з нашими монетами, хоч би як ми підвищували або хоч би як ми знижували їх найменування» (стор. 119, 120).

Ту саму позицію, яку займав Лаундс у суперечці з Локком, пояснюючи підвищення цін на зливки тим, що підвищилася вартість зливків і тому знизилася вартість рахункової монети (тобто тим, що оскільки вартість зливка підвищилася, то вартість деякої частки його, іменованої фунтом стерлінгів, знизилася), займали little-shilling-men* — Атвуд та інші з бірмінгемської школи в 1819 і наступних роках. (Коббет⁶⁶ поставив питання на правильний ґрунт: перегляд державних позик, рент і т. д., але все зіпсував своєю хибною теорією, яка відкидає взагалі паперові гроші; він дивним чином дійшов цього висновку, виходячи, як і Рікардо, який прийшов до протилежного висновку з тієї самої хибної передумови — визначення цін кількістю засобів обігу.) Вся їх премудрість полягає в таких фразах:

«Сер Роберт Піль у своїй полеміці з Бірмінгемською торговельною палатою запитує: що буде являти собою вашабанкноти в 1 фунт стерлінгів?» (TheCurrencyQuestion. TheGeminiLetters. London, 1844, стор. 266) (а саме, банкнота в 1 фунт стерлінгів, якщо вона не підлягає обмінові на золото). «Що слід розуміти під нинішнім стандартом вартості?».. Чи означають 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п. одну унцію золота або ж її вартість? Якщо вони означають саму унцію, то чому не називати речі своїми іменами і замість фунтів стерлінгів, шилінгів і пенсів не говорити: унції, вагові пенні і грани? Тоді ми повернемося до система безпосередньої мінової торгівлі» (стор. 269).

(Не зовсім так. Але що виграв би пан Атвуд, якби замість 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п. говорили унція, а замість шилінга — стільки-то вагових пенні? Що для зручності підрахунку вагові частки одержують найменування — а це, крім того, показує, що металові тут надається чужого йому соціального призначення,— хіба ця обставина говорить щось за чи проти вчення Атвуда?)

«Чи вони означають вартість? Якщо унція золота дорівнює 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п., то чому ж вона в різні періоди коштувала то 5 ф. ст. 4 ш., то 3 ф. ст. 17 ш. 9 пенсів?.. Вираз «фунт стерлінгів» має відношення до вартості, а не до незмінної стандартної вартості... Працяє матір'ю вартості і надає відносної вартості золоту або залізу».

(Тому й змінюється на ділі вартість однієї унції і 3 ф. ст. 17 ш. $10\frac{1}{2}$ п.)

«Хоч би які словесні позначення застосовувалися для вираження денної чи тижневої праці людини, ці слова виражають витрати виробництва товару» (стор. 270). «Слова «один фунт» є ідеальна одиниця» (стор. 272).

Останнє положення важливе, тому що показує, як це вчення про «ідеальну

* — прихильники малого шилінга, тобто прихильники зменшення кількості дорогоцінного металу в англійських монетах.

одиницю» зводиться до вимоги таких грошей, які безпосередньо представляли б працю. Тоді, наприклад, фунт стерлінгів був би вираженням 12-денної праці. Вимога полягає в тому, щоб визначення вартості не приводило до визначення грошей як певного відмінного від нього визначення або щоб праця як міра вартостей не приводила до того, щоб уречевлена в певному товарі праця ставала мірою інших вартостей. Важливо те, що тут ця вимога формулюється з точки зору буржуазної економії (так стоїть справа і в Грея, який загострив і розробив у власному розумінні це питання і про яке ми зараз будемо говорити), а не з точки зору заперечення буржуазної економії, як у Брея. Прудоністи (див., наприклад, пана Дарімона) дійсно дійшли до того, що виставили цю вимогу одночасно і як відповідну нинішнім виробничим відносинам, і як велике нововведення, яке абсолютно революціонізує ці відносини, бо вони як *srauds*^{*}, звичайно, не зобов'язані нічого знати про те, про що пишуть чи думають по той бік Ла-Маншу. Принаймні вже той простий факт, що цю вимогу понад 50 років тому поставлено було однією із фракцій буржуазних економістів в Англії, свідчить, наскільки помиляються ті соціалісти, які на цьому шляху претендують дати щось нове і антибуржуазне. Про саму вимогу див. вище^{**}. (Тут можна вставити лише дещо з Грея. А втім, лише в зв'язку з банками можна зайнятися розглядом деталей цього питання.)

[5] ГРОШІ ЯК ЗАСІБ ОБІГУ, ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ТОВАР КОНТРАКТІВ І ЯК ПРЕДМЕТ НАГРОМАДЖЕННЯ.ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ЇЇ ЗМІНА]

Щодо грошей як еквівалента, що залишається рівним собі, тобто *вартості* як такої і тому матерії всіх контрактів, то зрозуміло, що зміни вартості того матеріалу, в якому представлені гроші (прямо, як це має місце в золоті і сріблі, або непрямо, у вигляді чека на певну кількість золота, срібла і т. д., у вигляді банкнот), повинні викликати великі революції у взаємовідносинах різних класів держави. Цього тут не треба досліджувати, бо самі ці відносини передбачають знання різних економічних відносин. [VII—35] У вигляді ілюстрації наведемо лише таке.

Відомо, що знецінення золота і срібла в XVI і XVII століттях, внаслідок відкриття Америки, знизило роль робітничого класу і класу земельних власників і підвищило роль капіталістів (особливо промислових капіталістів). У Римській республіці підвищення вартості міді перетворило плебеїв у рабів патриціїв.

«Оскільки навіть найбільші суми доводилося виплачувати міддю, то цей метал нагромаджувався у вигляді безформних мас або безформних шматків, які відпускалися і приймалися на вагу. Мідь у цьому стані називалася *aesgrave*^{****}. Метал, який служив грішми, зважувався. {Спочатку у римлян мідь не карбувалася, потім її

* — французькі обивателі (буквально: «жаби»). *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 60—75, 80, 88—90. *Ред.*

*** — важка мідь (визначається на вагу). *Ред.*

стали карбувати карбівкою іноземних монет. «Цар Сервій був першим, хто позначив мідь зображенням овець і биків» (*Plinius. Historianaturalis*. Книга XVIII, розділ 3).}

Після того як патриції нагромадили велику кількість цього грубого тьмяного металу, вони намагалися позбавитися від нього, чи то купуючи в плебеїв усі землі, які ті згоджувалися їм продати, чи надаючи їм довгострокові позички. їм доводилося дешево віддавати цінності, які їм заважали і придбання яких їм нічого не коштувало. Конкуренція всіх тих, хто хотів позбавитися від цього металу, повинна була дуже швидко привести до значного зниження цін на мідь у Римі. На початку IV століття від заснування Риму, як видно із закону Мененія (302 р. від заснування Риму), підношення міді до срібла було 1 : 960...

Цей метал, так знецінений у Римі, разом з тим був одним із найбільш ходових об'єктів торгівлі (оскільки греки виготовляли з бронзи художні вироби і т. д.)... Благородні метали ввозилися до Риму для обміну на мідь з величезним прибутком, і така вигідна торгівля викликала все нове й нове ввезення їх...

Поступово патриції замінили в своїх скарбницях золотими і срібними зливками (*aurum infectum*, *argentum infectum*) ці купи старої міді, такі незручні для зберігання і такі неприємні на вигляд. Після поразки Пірра, а особливо після римських завоювань в Азії... *aes grave* вже зовсім зникла, і потреби обігу зробили необхідним уведення грецької монети під назвою *вікторіату*^{*}, срібної монети вагою в півтора скрупула, як аттична драхма; у VII столітті від заснування Риму закон Клодія зробив вікторіат римською монетою. Вікторіат звичайно обмінювався на фунт міді, або на асіз 12 унцій.

Таким чином, завдяки вивезенню міді між сріблом і міддю встановилося відношення 192 : 1, тобто вп'ятеро менша пропорція, ніж в епоху найбільшого знецінення міді. Проте мідь у Римі все ще була дешевша, ніж у Греції і в Азії.

У міру того як відбувався цей великий переворот у міновій вартості грошового матеріалу, якнайжорстокіше погіршувалося становище нещасних плебеїв, які, одержавши в позичку знецінену мідь і витративши або використавши її згідно з тодішнім курсом, за буквою своїх зобов'язань повинні були виплатити суму, вп'ятеро більшу від тієї, яку реально одержали в позичку. У них не було засобів, щоб викупитися з кабали... Той, хто одержав у позичку 3 000 асів у той час, коли ця сума дорівнювала 300 бикам або 900 скрупулам срібла, міг дістати їх тепер лише за 4 500 скрупулів срібла, оскільки ас становив 1 ¹/₂ скрупула цього металу... Коли плебей повертав ¹/₅ одержаної ним у позичку міді, то він реально погашав свій борг, бо ¹/₅ якраз мала ту саму вартість, як 1 в епоху, коли було укладено боргове зобов'язання. Мідь підвищилася вп'ятеро за своєю вартістю порівняно з сріблом...

Плебеї поставили вимогу переглянути борги, переоцінити належні суми і змінити титул їх початкового зобов'язання ... Хоч кредитори не вимагали повернення капіталу, та сама сплата процентів була непомірною, оскільки проценти, які спочатку дорівнювали 12%, внаслідок надмірного подорожчання грошей, стали такими обтяжливими, як і коли б вони становили 60% капіталу. В порядку компромісу боржники добилися закону, за яким із капіталу вираховувалися проценти, які на нього нарастали....

Сенатори чинили опір тому, щоб випустити з рук засоби, за допомогою яких вони тримали народ у найогиднішій залежності. Будучи хазяїнами майже всієї земельної власності, озброєні правовими титулами, які давали їм право закувати боржників у кайдани і піддавати їх тілесним покаранням, вони придушували бунти і шаленіли проти найбільш непокірних. Житло кожного патриція було тюрмою. Нарешті, розпалювали війни, які забезпечували боржникові зарплату, разом із припиненням дій примусових заходів, і відкривали для кредиторів нові джерела багатства і влади.

Таке було внутрішнє становище Риму в епоху поразки Пірра, взяття Тарента і великих перемог над саммітами, луканцями та іншими південно-італійськими народами і т. д.... У 483 чи 485 р. від заснування Риму було випущено першу римську срібну монету, лібелу; називалася вона лібелою тому, що при малій вазі дорівнювала фунтові [*libra*] з 12 унцій міді» (*G. Garnier. Histoire de la monnaie*. Tome second. Paris, 1819, стор. 7—24).

{*Асигнати*^{**}.

* — монети з зображенням богині перемоги. *Ред.*

** — паперові гроші, які були випущені у Франції Установчими зборами під час революції кінця XVIII ст. і оберталися в

««Національне майно. Асигнат у 100 франків»— законний платіжний засіб ... Вони відрізнялися від усіх інших паперових грошей тим, що навіть не претендували на представництво будь-якої певної речі. Слова «національне майно» означали, що їх вартість може бути одержана шляхом купівлі на них конфіскованого майна на постійно влаштовуваних аукціонах. Але не було ніяких підстав, чому ця вартість називалася 100 франків. Вона залежала від порівняльної кількості майна, яке можна було купити таким чином, і від кількості випущених асигнатів» (*N. W. Senior. Three Lectures on the Cost of Obtaining Money. London, 1830, стор. 78, 79*).

«Рахунковий лівр, уведений Карлом Великим, майже ніколи не представлений реальною рівноцінною монетою, зберіг своє найменування, як і його поділ на су і деньє, до кінця XVIII століття, в той час як назва, форма, розмір, вартість реальних монет без кінця змінювалися не лише за всякої зміни імператора, але й за того самого царювання. Вартість рахункового лівра також зазнавала величезних скорочень,.. але це завжди були акти насильства і сваволі» (*G. Garnier. Histoire de la monnaie. Tome I. Paris, 1819, стор. 76, 77*).

Всі монети в давні часи спочатку були мірами ваги (там же).

«Гроші насамперед — це товар, який має загальний збут, або такий товар, яким кожний торгує з метою роздобути інші товари» (*[S. Bailey.] Money and its Vicissitudes in Value. London, 1837, стор. 1*). «Гроші — великий товар -посередник»(там же, стор. 2). «Гроші— загальний товар контрактів, або той товар, у якому виражено більшість майнових операцій, що підлягають виконанню в майбутньому» (стор. 3). Нарешті, гроші є «міра вартості...Оскільки всі товари обмінюються на гроші, то взаємна вартість товарів *A* і *B* необхідним чином виражена в їхній грошовій вартості, або в їхніх цінах... [VII—36] подібно до того як порівняльна вага речовин показана їх вагою по відношенню до ваги води, або їх питомою вагою» (стор. 4).

«Перша суттєва вимога полягає в тому, щоб гроші були однакові за своїми фізичними якостями, так щоб однакові кількості їх були настільки тотожні, щоб не було підстави віддавати перевагу одній перед іншою... Наприклад, зерно і худоба вже на цій підставі непридатні для цього, тому що однакова кількість зерна і однакова кількість худоби не завжди однакові щодо тих якостей, за які їм віддають перевагу» (стор. 5, 6).

«Незмінність вартості, така бажана для грошей як товару-посередника і товару контрактів, зовсім несуттєва для грошей як міри вартості» (стор. 9). «Вартість грошей може постійно мінятися, і проте вони можуть служити такою ж хорошою мірою вартості, як і коли б вони залишалися зовсім незмінними за своєю вартістю. Припустимо, наприклад, що вартість грошей зменшилася, а зменшення вартості означає зменшення вартості по відношенню до одного або декількох товарів; припустимо, що вартість грошей зменшилася по відношенню до хліба і праці. До зниження вартості грошей на гінею можна було купити три бушелі пшениці або шість робочих днів, а після цього зниження можна купити на гінею лише два бушелі пшениці або чотири робочих дні. В обох випадках, якщо дано відношення пшениці і праці до грошей, можна вивести їх взаємовідношення, інакше кажучи, ми можемо встановити, що бушель пшениці коштує два робочих дні. Це все, що потрібно для виміру вартості, і виконується це так само легко після зниження вартості грошей, як і до нього. Висока якість якої-небудь речі як міри вартості зовсім не залежить від мінливості вартості цієї речі... Змішують незмінність вартості з незмінністю проби [дорогоцінного металу] і ваги... Оскільки те, що конститує вартість, є розпорядженням деякою кількістю, то для виміру вартості необхідно як одиницею користуватися певною кількістю речовини якого-небудь однакового товару, і незмінним повинна бути саме ця певна кількість речовини єдиної якості» (стор. 9—11).

«У всіх грошових контрактах ідеться про кількість золота й срібла, що позичається, а не про вартість» (стор. 102, 103). «Якби хто-небудь став наполягати на тому, що контракт стосується певної вартості, то він зобов'язаний був би сказати, по відношенню до якого товару: таким чином, він стверджував би, що грошовий контракт стосується не певної кількості грошей, як це в ньому виражено, а певної кількості якогось товару, про який у ньому не згадується» (стор. 104).

«Сказане вище не варто обмежувати тими контрактами, при яких дійсно позичаються гроші. Воно придатне до всіх зобов'язань про майбутні грошові платежі, чи то будуть платежі за різні товари, продані в кредит, чи платежі за послуги, чи за найм землі або будинків; вони перебувають у тих самих умовах, що й чисті позики, надані в товарі-посереднику. Якщо продавець *A* продає тонну заліза покупцеві *B* за 10 ф. ст. з 12-місячним кредитом, то в результаті це те саме, що дати в позичку 10 ф. ст. на рік, і інтереси обох сторін як у

тому, так і в іншому випадку будуть однаково зачеплені зміною вартості грошей» (стор. 110, 111).

Визначені і незмінні частки грошової субстанції, яким належить бути одиницею-мірою, одержують певні найменування, і закріплення за ними цих найменувань змішують з фіксуванням *ціни* грошей. Плутанина, яка звідси випливає, виявляється між іншим також у пишномовного романтика від політичної економії пана Адама Мюллера. Він говорить зокрема:

«Кожен розуміє, наскільки важливе правильне *визначення монетної ціни*, особливо в такій країні, як Англія, де уряд з великодушною щедрістю» (тобто за рахунок країни і на вигоду торговців зливками з Англійського банку) «карбує безплатно, де не береться грошове мито і т. д. і де, отже, якби уряд призначив значно вищу монетну ціну, ніж ринкова ціна, якби він, замість того щоб, як тепер, платити за унцію золота 3 ф. ст. 17 ш. 10¹/₂п., призначив би монетну ціну унції в 3 ф. ст. 19 ш., то все золото потекло б у монетний двір, а одержане звідти срібло було б обміняне на ринку на дешевше ринкове золото і, таким чином, знову надійшло б у монетний двір, так що грошове господарство розладналося б» (A. H. Müller. DieElementederStaatskunst. ZweiterTheil. Berlin, 1809, S. 280, 281).

Таким чином, пан Мюллер не знає, що пенс і шилінг є в Англії лише найменуванням певних часток унції золота. Оскільки срібні і мідні монети —які, *notabene*^{**}, карбуються не відповідно [вартісному] відношенню срібла і міді до золота, а лише як прості знаки для однойменних часток золота і тому підлягають прийому при сплатах лише у дуже невеликій кількості,— в обігу мають назву шилінгів і пенсів, то він думає, що унція золота ділиться на золоті, срібні і мідні монети (тобто в нього виходить потрійний стандарт вартості). Потім трохи далі він знову згадує, що в Англії не існує подвійного стандарту, а отже, тим більше не існує потрійного. Неясність уявлень пана Мюллера стосовно «буденних» економічних відносин є реальною основою його «більш високої» концепції.

Із загального закону, що сукупна ціна обігових товарів визначає масу засобів обігу (при даному рівні швидкості обігу), випливає, що на певному ступені зростання вартостей, пущених в обіг, більш дорогоцінний метал, метал більшої питомої вартості,— тобто той, який при меншому обсязі містить більше робочого часу,— замінює менш дорогоцінні метали як панівний засіб обігу; тобто мідь, срібло, золото витісняють одне одного як панівний засіб обігу. Ту саму сукупну суму цін можна привести в обіг у 14 разів меншою кількістю золотих монет, ніж срібних. Мідні і тим більше залізні монети як панівний засіб обігу передбачають слабкість обігу. Цілком так само більш потужні, але дорожчі засоби транспорту і шляхи сполучення замінюють менш дорогі в міру зростання обігової товарної маси і обігу взагалі.

З другого боку, зрозуміло, що дрібна роздрібна торгівля у повсякденному житті потребує мінових операцій дуже обмеженого масштабу, тим більше дрібних, чим бідніша країна і чим слабший взагалі обіг. У цій роздрібній торгівлі, де обертаються дуже невеликі кількості товарів, а отже, і дуже невеликі вартості, гроші в самому справжньому розумінні слова виступають лише у вигляді скороминущого засобу обігу і

* — зауважте. Ред.

не закріплюють себе у вигляді реалізованої ціни. Тому для цієї торгівлі вводиться допоміжний засіб обігу, який являє собою лише знак певних часток панівного засобу обігу. Це — срібні і мідні розмінні гроті, які тому й карбуються не у відповідності з відношенням вартості їх субстанції до вартості, наприклад, золота. Тут гроші виступають лише як знак, хоч все-таки у відносно цінній субстанції. Наприклад, золото довелося б розділити на дуже дрібні частинки для того, щоб вони могли відповідати як еквівалент подрібненню товарів, потрібному при цій роздрібній торгівлі.

Тому ці допоміжні засоби обігу є законним платіжним засобом лише в невеликій кількості, внаслідок чого вони й не можуть утвердитися як реалізація цін. [VII—37] Так, наприклад, в Англії мідь у сумі 6 пенсів, срібло в сумі 20 шилінгів. Чим більш розвинутим є взагалі обіг, чим значнішою є сума цін товарів, що вступають в обіг, тим більш різко відрізняється їх оптовий обмін від роздрібного обміну і тим більшою мірою вони потребують різного виду грошей для обігу. Швидкість обігу розмінних грошей обернено пропорційна величині їх вартості.

«На ранніх ступенях розвитку суспільства, коли нації бідні, а їх платежі незначні, мідь часто відповідала всім вимогам обігу і карбувалась у вигляді монет дуже низької вартості з метою полегшити мізерний обмін, який тоді відбувався. Так це було в ранньому періоді Римської республіки і в Шотландії» (D. Buchanan. Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's. Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Edinburgh, 1814, стор. 3).

«Загальне багатство країни дуже точно вимірюється природою її платежів і станом її монетної системи; і рішуча перевага грубого металу в її грошовій системі в поєднанні з користуванням монетами дуже низької вартості характеризує примітивний стан суспільства» (стор. 4). Надалі «грошовий обіг поділяється на дві різні частини: функції по великих платежах виконуються більш дорогоцінними металами, нижчі метали, навпаки, зберігаються для дрібних операцій і таким чином відіграють суто допоміжну роль по відношенню до основного засобу обігу. Між початковим уведенням якогось благородного металу в грошовий обіг країни і винятковим користуванням ним для великих платежів — великий проміжок часу; платежі в роздрібній торгівлі повинні тим часом стати настільки значними внаслідок зростання багатства, що вони, принаймні частково, можуть із зручністю вироблятися за допомогою нових і більш цінних монет; бо для ведення великих платежів не можна користуватися такою монетою» (це неправильно, як свідчать банкноти), «яка водночас не була б придатною і для операцій у роздрібній торгівлі. Адже кожен торговець кінець кінцем одержує назад свій капітал від споживача...

Всюди на континенті срібло збереглося у великих платежах. ..У Великобританії кількість обігового срібла не перевищує кількості, необхідної для дрібних платежів... Фактично лише небагато платежів у сумі 20 шилінгів провадяться в сріблі... До царювання Вільгельма III срібло приносили в казначейство у великих мішках для сплати державних зборів. У цей період сталася велика зміна... Виняткове користування золотом для великих платежів у Англії було яскравим доказом того, що в цю епоху сумарні платежі в роздрібній торгівлі провадилися, переважно, в золоті; це можливо й без того, щоб поодинокі платежі завжди перевищували або хоч би дорівнювали якій-небудь із золотих монет; бо при загальному достатку золота і недостачі срібла золоті монети, природно, пропонувалися для сплати невеликих сум, а взамін вимагали сальдо в сріблі; внаслідок цього участь золота в роздрібній торгівлі, скорочуючи користування сріблом навіть для дрібних платежів, запобігала його нагромадженню в руках дрібних торговців... Водночас з уведенням в Англії золота для великих платежів, узамін срібла» (1695 р.), «у Швеції срібло замінило мідь...

Зрозуміло, що гроші, які застосовуються для великих платежів, будуть прийматися лише за їх внутрішньою вартістю... Але для допоміжних грошей не потрібна внутрішня вартість... У Римі, поки там переважали мідні монети, вони котирувалися за їх внутрішньою вартістю... За 5 років до початку

першої Пунічної війни було випущено срібні монети, які лише поступово витіснили мідь із великих платежів... Через 62 роки після введення срібних грошей — у римську грошову систему було введено золото, але воно, очевидно, ніколи не витісняло срібла з великих платежів... В Індії мідні гроші не є допоміжними; тому вони приймаються за їх внутрішню вартість. Рупія, срібна монета в 2 шилінги 3 пенси, є розрахунковою грошовою одиницею; по відношенню до неї золотій монеті (могуру) і мідній монеті (пайсу) надається можливість знаходити свій курс на ринку; кількість мідних монет, обмінюваних по курсу на рупію, постійно міняється залежно від ваги і вартості монети, тоді як в Англії 24 півпенси завжди дорівнюють 1 шилінгу, незалежно від їх ваги. В Індії роздрібний торговець все ще змушений приймати значні кількості міді в обмін на свої товари і тому він не може приймати її інакше, як за її внутрішню вартість... У грошових системах Європи мідні гроші приймаються за вартість, позначеною на них, незалежно від їх ваги і проби» (стор. 4—18).

В Англії «в 1798 р. було випущено приватними купцями надлишкову кількість мідної монети; і хоч мідні гроші підлягають прийому в кількості, що не перевищує 6 пенсів, цей надлишок знайшов шлях до роздрібних торговців; ті знову намагалися пустити мідь в обіг; але вона зрештою повернулася до них назад. Коли випуск мідних монет було припинено, мідь нагромадилася в різних торговців у сумах в 20, 30 і навіть 50 ф. ст., і вони змушені були зрештою збувати її за її внутрішню вартість» (стор. 31).

У розмінних допоміжних грошах засіб обігу як такий, як всього-на-всього скороминущий засіб, набуває особливого існування поряд із таким засобом обігу, який разом з тим є еквівалентом, що реалізує ціну і нагромаджується як самостійна вартість. Отже, тут ці гроші лише знак. Тому їх можна випускати лише в такій кількості, яка абсолютно потрібна для дрібної роздрібною торгівлі і виключає можливість їх нагромадження. Кількість розмінних допоміжних грошей повинна визначатися приведеною ними в обіг масою цін, поділеною на швидкість обігу. Оскільки маса засобів обігу, які мають певну вартість, визначається цінами, то з цього впливає само по собі, що якби штучно було пущено в обіг більшу кількість розмінних грошей, ніж потребує обіг, і якби ця кількість не могла виходити з обігу (що тут не має місця, оскільки ці гроші як засіб обігу мають вартість, яка перевищує їх внутрішню вартість), то вони були б знецінені; не тому, що кількість грошей визначає ціни, а тому, що ціни визначають кількість грошей і, отже, лише певна кількість грошей певної вартості може залишитися в обігу.

Таким чином, якщо немає ніяких каналів, через які обіг може видалити надлишкову кількість грошей, то засіб обігу не може перетворити свою форму засобу обігу у форму самодостатньої вартості, і тоді вартість засобу обігу повинна знизитися. Але це може мати місце,— не беручи до уваги штучних перешкод, заборон переплавки в зливки, вивезення і т. д.,— лише в тому разі, коли засіб обігу є всього-на-всього знаком, не має сам реальної вартості, яка відповідала б його номінальній вартості, отже, не може перейти з форми засобу обігу у форму товару взагалі, не може скинути своєї карбівки, якщо він прикований до свого існування у вигляді монети.

З другого боку, з цього впливає, що знаки, розмінні гроші, можуть обертатися за номінальною вартістю грошей, які представляють їх і не мають ніякої власної вартості,— в тому разі, якщо вони представляють засіб обігу лише в такій кількості, в якій він обертася б сам. Але тоді є умова, щоб вони або були наявні в такій невеликій кількості,

щоб оберталися лише у допоміжній формі, ні на мить не перестаючи бути засобом обігу (коли вони постійно служать частково для обміну дрібних кількостей товару, частково лише для розміну справжнього засобу обігу), тобто щоб вони не могли бути предметом нагромадження,— або ж вони не повинні мати ніякої вартості, так щоб їх номінальна вартість ніколи не могла зіставлятися з їх внутрішньою вартістю. В останньому випадку вони виступають як всього лише *знак*, який за посередництвом самого себе вказує на вартість як існуючу поза ним. У першому випадку справа ніколи не доходить до того, щоб їхня внутрішня вартість зіставлялася з їхньою номінальною вартістю.

[VII—38] Тому фальсифікація грошей одразу відчутна, тимчасом як цілковите знищення їх вартості не шкодить. Інакше могло б здатися парадоксальним, що золото можна замінити нічого не вартим папірцем, але що мінімальне зменшення металевого вмісту золотої монети знецінює її.

Взагалі подвійне визначення грошей в обігу суперечливе: бути всього лише засобом обігу там, де вони є скороминущим опосередкуванням, і водночас служити реалізацією цін, в якій формі вони нагромаджуються і переходять у третє визначення грошей. Як засіб обігу вони зношуються, тобто не містять тієї кількості металу, яка перетворює їх у певну кількість уречевленої праці. Тому їх відповідність власній вартості завжди більш або менш ілюзорна. Навести приклад.

Важливо вже в цьому пункті розділу про гроші ввести визначення кількості, але аргументуючи цілком протилежно, ніж у звичайній доктрині. Гроші можна замінити тому, що їх кількість визначається цінами, які вони приводять в обіг. Якщо самі гроші мають вартість — як це має місце у допоміжних засобах обігу,— то їх кількість повинна визначатися таким чином, щоб вони ніколи не могли нагромаджуватися як еквівалент і фактично завжди фігурували б лише як побічне колесо справжнього засобу обігу. Якщо ж вони повинні замінити самий цей справжній засіб обігу, то вони не повинні мати ніякої вартості, тобто їх вартість повинна існувати поза ними. Хитання в обігу визначаються розміром і кількістю операцій (*«The Economist»*). Обіг може збільшитися при незмінних цінах внаслідок збільшення кількості товарів; при незмінній кількості товарів — внаслідок зростання їх цін; нарешті — внаслідок першого й другого одночасно.

Положення, що ціни регулюють кількість засобів обігу, а не кількість засобів обігу — ціни, або, інакше кажучи, що торгівля регулює грошовий обіг (кількість засобів обігу), а не грошовий обіг регулює торгівлю, передбачає, звичайно, як показала наша дедукція, що ціна є лише вартість, перекладена на іншу мову. Вартість, і до того ж вартість, яку визначає робочий час, є передумова. Тому зрозуміло, що цей закон незастосовний однаково при хитанні цін у всі епохи; наприклад, в античному світі, в Римі, де засоби обігу впливають не з самого обігу, з обміну, а добуваються шляхом розбою, грабежу тощо.

«Жодна країна, якщо вона діє послідовно, не може мати більше одного стандарту для виміру вартості, бо цей стандарт повинен бути однотипним і незмінним. Жоден товар не має однакової і незмінної вартості по відношенню до інших; він має таку лише по відношенню до самого себе. Золота монета завжди коштує стільки

ж, скільки й інша золота монета тієї самої проби, тієї самої ваги і в тому самому місці; але цього не можна сказати про золото якийсьінший товар, наприклад срібло» («TheEconomist», том I, №37 від 11 травня 1844 р., стор. 771). «Фунт стерлінгіве не що інше, як рахункове найменування, яке має відношення до даної визначеної кількості золота стандартної якості» (там же). «Сказати, що унції золота можна надати вартість 5 ф. ст. замість 3 ф. ст. 17 ш. $10^{1/2}$ п., означає сказати лише те, що надалі з неї будуть карбувати 5 соверенів* замість $3^{429}/_{480}$ соверена. Ми тим самим змінили б не вартість золота, а лише вагу і, отже, вартість фунта стерлінгів, або соверена. Унція золота мала б ту саму вартість, що й раніше, по відношенню до пшениці і всіх інших товарів, але оскільки фунт стерлінгів, незважаючи на те що він носив би те саме найменування, являв би собою менш значну частину унції золота, то він відповідно представляв би меншу кількість пшениці та інших товарів. Те саме мало б місце, якби ми сказали, що квартал пшениці буде ділитися не на 8, а на 12 бушелів; таким шляхом ми не могли б змінити вартості пшениці, а могли б лише зменшити кількість пшениці, яка міститься в одному бушелі і, отже, його вартість» (там же, стор. 772).

«Хоч би які тимчасові чи постійні зміни відбувалися [у вартості золота], його ціназавжди буде виражатися тією самою грошовою сумою; унція золота, як і раніше, дорівнюватиме 3 ф. ст. 17 ш. $10^{1/2}$ п. наших грошей. Зміна його вартості проявляється в більшій або меншій кількості товарів, яку можна за нього купити» («TheEconomist», том I, № 42 від 15 червня 1844 р., стор. 890).

Ідеальний брусок слід порівняти, наприклад, з *ідеальним мільрейсом* у Бразилії (також з англійським фунтом стерлінгів під час знецінення банкнот і т. д.). Постійною тут є назва *мільрейс*, змінною — кількість золота чи срібла, яку він виражає.

«У Буенос-Айресі паперові гроші (паперові долари) не оборотні в золото. Ці долари спочатку дорівнювали 4 шилінгам б пенсам кожний; тепер вони дорівнюють приблизно $3^{1/4}$ пенса і опускалися до $1^{1/2}$ пенса. Ярд сукна раніше коштував 2 долари, тепер — номінально 28 доларів унаслідок знецінення паперових грошей» [«TheEconomist», том I, № 57, від 28 вересня 1844 р., стор. 1253].

«У Шотландії засобом обміну»(не плутати із стандартом вартості!), «починаючи з 1 ф. ст. і вище, є виключно паперові гроші, а золото зовсім не обертається; однак золото настільки ж є стандартом вартості, як і коли б в обігу не було нічого іншого, бо паперові гроші підлягають обміну на ту саму встановлену кількість цього металу; і вони обертаються лише на основі віри в їх оборотність у золото» («TheEconomist», том I, № 58 від 5 жовтня 1844 р., стор. 1275).

«Гінеї* приховуютьсясв часи недовір'я» (Thornton.An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of the Great Britain. London, 1802, стор. 48).

Незалежно від тих різноманітних форм, у яких виступає де приховування грошей, сам принцип приховування грошей, які тут функціонують як самостійна вартість, являє собою *один із моментів*, необхідних при обміні, який спирається на грошовий обіг, бо, як говорить Адам Сміт⁶⁷, кожному, крім свого власного товару, необхідно мати деяку кількість, певну частку «загального товару».

«Людина, яка володіє комерційним підприємством, вкладає в нього своє майно» (Thornton.An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain. London, 1802, стор. 21).}

[6] ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ТОВАРУ ПРАЦЕЮ

* — англійських золотих монет в 1 ф. ст. кожна (із зображенням короля або королеви). *Ред.*

* — англійські золоті монети, які дорівнюють 21 шилінгу. *Ред.*

«Рівновеликі капітали, або, інакше кажучи, однакові кількості нагромадженої праці, нерідко приводять у рух різні кількості безпосередньої праці, але це нітрохи не міняє справи» (Torrens. An Essay on the Production of Wealth. London. 1821. стор. 29—30). «У ранній період розвитку суспільства відносну вартість товарів визначає сукупна кількість витраченої на їх виробництво праці, нагромадженої і безпосередньої. Але починаючи з того часу, коли виникає нагромадження капіталу і встановлюється різниця між класом капіталістів і класом робітників, коли той, хто виступає як підприємець у якій-небудь галузі виробництва, не сам виконує роботу в своєму підприємстві, а авансує іншим засоби існування і матеріали,— починаючи з цього часу мінову вартість товарів визначає кількість витраченого у виробництві капіталу, або нагромадженої праці» (стор. 33, 34). «Якщо два капітали рівні, то вартості їх продуктів будуть рівні, хоч би яка була різна кількість безпосередньої праці, яку вони приводять у рух або якої потребують їх продукти. Якщо ці капітали нерівні, то їх продукти матимуть нерівну вартість, хоч би сукупна кількість праці, витраченої на продукт кожного з них, була зовсім однаковою» (стор. 39). Отже, «після вказаного відособлення капіталістів і робітників мінову вартість починає визначати величина капіталу, кількість нагромадженої праці, а не — як до цього відособлення — сума нагромадженої і безпосередньої праці, витраченої на виробництво товару» (стор. 39—40).

Плутанина пана Торренса правомірна по відношенню до абстрактної манери рикардіанців. Сама по собі вона в корені хибна. По-перше, визначення вартості чистим робочим часом має місце лише на основі виробництва [VII—39] капіталу, тобто лише на основі відособлення двох класів. Зрівнювання *цін* унаслідок однакової середньої норми прибутку — (і навіть це треба розуміти *sumgranosalis***) — не має *нічого* спільного з визначенням вартості, а, навпаки, *передбачає* її. Це місце важливе для того, щоб показати плутанину рикардіанців.

Норма додаткової вартості, розглядуваної в розумінні прибутку, визначається 1) величиною самої додаткової вартості, 2) відношенням живої праці до нагромадженої (відношенням капіталу, витраченого на заробітну плату, до капіталу, застосовуваного як [постійний] капітал). Необхідно окремо дослідити обидві причини, які визначають пункти перший і другий. Наприклад, закон ренти належить до першого пункту. Поки що припустимо необхідну працю як таку, тобто припустимо, що робітник завжди одержує лише необхідний мінімум заробітної плати. Це припущення, звичайно, необхідно для того, щоб установити закони прибутку, оскільки вони визначаються не підвищенням і зниженням заробітної плати або впливом земельної власності. Всі *тверді* передумови самі стають плінними в ході подальшого аналізу. Але тільки завдяки тому, що вони твердо встановлюються на самому початку, можливий подальший аналіз без переплутування всього. Крім того, практика свідчить, наприклад, що хоч би яким різним був у різні епохи і в різних країнах стандарт необхідної праці або хоч би як змінювалася його відносна величина в результаті зміни цін на сирові продукти або його абсолютна і відносна величина в результаті попиту і пропозиції праці, у будь-яку дану епоху капіталові доводиться розглядати цей стандарт як якусь тверду величину і оперувати ним відповідно до цього. Розгляд самих цих змін цілком і повністю стосується розділу, який трактує про найману працю.

«Мінова вартість визначається не абсолютними, а відносними витратами виробництва. Якби витрати виробництва золота залишилися тими самими, тоді як витрати виробництва всіх інших речей зросли б удвічі, то

** — дослівно: «з дрібкою солі», у переносному розумінні: «з застереженням», «не зовсім буквально». *Ред.*

зменшилася б купівельна спроможність золота по відношенню до всіх інших речей; його мінова вартість знизилася б удвічі; і результат цього зменшення мінової вартості золота був би таким самим, як і коли б витрати виробництва всіх інших речей залишилися незмінними, в той час як витрати виробництва золота скоротилися б удвічі» (*Торренс*, цит. тв., стор. 56—57).

Це важливо для цін. Для визначення вартості це зовсім не важливо; чиста тавтологія. Вартість товару визначається кількістю вміщеної в ній праці. Це означає, що товар обмінюється на ту саму кількість праці у будь-якій іншій формі споживної вартості. Тому зрозуміло, що коли робочий час, необхідний для виробництва предмета *a*, подвоїться, то лише половина цього предмета буде дорівнювати його попередньому еквіваленту *b*. Оскільки еквівалентність визначається рівністю робочого часу або кількості праці, то різниця вартостей, зрозуміло, визначається нерівністю робочого часу, іншими словами, робочий час є міра вартості.

* * *

«У 1826 р. різні машини, застосовувані в бавовняному виробництві, давали одній людині можливість виконувати роботу 150 чоловік. Якщо припустити, що в цій галузі зайнято тепер лише 280 000 чоловік, то 50 років тому там повинно було б бути зайнято 42 мільйони» (*Hodgskin. PopularPoliticalEconomy. London, 1827, стор. 72*) [Російський переклад, стор. 88].

«Відносна вартість дорогоцінних металів у їх зіставленні з іншими товарами визначає ту кількість металу, яку слід давати взамін інших речей; а кількістю операцій купівлі-продажу за даний період визначається кількість потрібних грошей, тією мірою, якою гроші є знаряддям купівлі-продажу» (там же, стор. 188) [Російський переклад, стор. 163].

«Є багато підстав припускати, що практика карбівки монет бере початок від індивідів і провадилася ними до того, як карбівка була захоплена і монополізована урядами. Так протягом тривалого часу стояла справа в Росії (див. *Шторха*⁶⁸)» (там же, стор. 195, примітка) [Російський переклад, стор. 168].

Годскін іншої думки, ніж романтичний Мюллер* :

«Монетний двір лише карбує те, що дають індивіди, зовсім нерозсудливо не беручи з них при цьому плати за роботу по карбівці і обкладаючи націю в інтересах тих, хто торгує грішми» (там же, стор. 194) [Російський переклад, стор. 167].

[7)] МАШИНИ І ДОДАТКОВА ПРАЦЯ.КАПІТАЛ І ПРИБУТОК

Після всіх цих відступів про гроші,— а нам ще доведеться при нагоді знову робити подібні відступи до закінчення цього розділу,— повернімося до нашого вихідного пункту (див. стор. 25**).

Приклад того, як навіть і в обробній промисловості вдосконалення машин і викликане цим збільшення продуктивної сили створює *сировий матеріал* (відносно), замість того щоб вимагати абсолютного збільшення його:

«*Фабрична система* в льняній промисловості виникла зовсім недавно. До 1828 року переважна маса льону перероблялася на пряжу в Ірландії н Англії ручним

* Див. цей том, частина II, стор. 297. Ред.

** Там же, стор. 269. Ред.

способом. Приблизно в цей час льонопрядильні машини були настільки вдосконалені, особливо завдяки наполегливості пана Пітера Ферберна з Лідса, що набули загального застосування. З цього часу в Белфасті та інших місцях північної Ірландії, як і в різних місцевостях Йоркширу, Ланкаширу і Шотландії, починають досить інтенсивно будувати прядильні фабрики для виготовлення тонкої льняної пряжі, і вже через небагато років ручне прядіння припинилося... Тонка пачосова пряжа тепер фабрикується з того, що 20 років тому викидалося як відходи» («TheEconomist» від 31 серпня 1850 р., стор. 954).

При будь-якому застосуванні машин — розглянемо питання спочатку так, як воно безпосередньо виступає, а саме так, що капіталіст, замість того щоб вкладати деяку частину свого капіталу в безпосередню працю, вкладає її в машини, — деяка порція капіталу віднімається від змінної і зростаючої частини його, тобто від частини, що обмінюється на живу працю, і додається до постійної частини, вартість якої лише відтворюється або зберігається в продукті. Але це робиться для того, щоб підвищити продуктивність частини змінного капіталу, яка залишається.

Перший випадок: вартість машини дорівнює вартості замінюваної нею робочої сили. В цьому випадку нововироблена вартість не збільшується, а зменшується, якщо додатковий робочий час частини робочої сили, що залишилася, не зростає тією ж мірою, якою зменшилася її кількість. Якщо зі 100 робітників звільняється 50, яких замінюють машини, то ті 50 робітників, що залишаються, повинні дати стільки ж додаткового робочого часу, скільки давали колишні 100. Якщо з 1 200 щоденних робочих годин 100 робітників давали 200 годин додаткового робочого часу, то тепер залишені 50 робітників повинні дати стільки ж додаткового робочого часу, тобто щоденно 4 години замість колишніх 2. У цьому випадку додатковий робочий час ($50 \times 4 = 200$) той же самий, що й раніше ($100 \times 2 = 200$), незважаючи на те, що скоротився абсолютний робочий час. У цьому випадку для капіталу, якому важливо лише виробництво додаткової праці, становище те саме. У цьому випадку перероблювана сировина залишається та сама; отже, залишаються тими самими й витрати на неї; витрати на знаряддя праці збільшилися б; витрати на працю зменшилися б. Загальна вартість продукту була б та сама, тому що дорівнювала б тій самій сумі уречевленого й додаткового робочого часу.

Подібне становище не було б зовсім для капіталу спонуканням [до введення машин]. Те, що капітал набув би з одного боку — в розумінні додаткового робочого часу, він втратив би на тій частині капіталу, яка ввійшла у виробництво як уречевлена праця, тобто як постійна вартість. Однак треба мати на увазі, що машина замінила недосконалі знаряддя праці, які мали певну вартість, тобто придбані в обмін на певну суму грошей. Якщо не для капіталіста, що вже веде діло, то для того, хто вперше приступає до діла, з витрат на машини повинна бути вирахована та частина капіталу, яка витрачалася [на знаряддя виробництва] при нижчому рівні продуктивної сили.

[VII—40] Якщо, таким чином, при придбанні машини за 200 ф. ст. (ціна робочої сили

50 робітників) відпадає попередня витрата на знаряддя виробництва, наприклад у розмірі 240 ф. ст., то додаткові витрати капіталу [на машину] дорівнюють лише 960 ф. ст. (ціні 40 робітників за рік)! Отже, в цьому випадку, якщо залишені 50 робітників виробляють таку саму кількість додаткової праці, як колишні 100, то тепер 200 додаткових робочих годин-виробляються капіталом, що дорівнює 2160 ф. ст., а раніше — капіталом, що дорівнює 400 ф. ст. Кількість робітників скоротилася наполовину, абсолютна величина додаткової праці залишилася попередньою — 200 робочих годин. Капітал, витрачений на матеріал праці, також залишився той самий, але відношення додаткової праці до постійної частини капіталу абсолютно збільшилося.

Оскільки капітал, витрачений на сировину, залишився незмінним, а капітал, витрачений на машини, збільшився, але не пропорційно до зменшення капіталу, витраченого на працю, то *сукупні витрати капіталу зменшилися*; додаткова праця залишилася незмінною, тобто зросла по відношенню до капіталу, не лише пропорційно до зростання додаткового робочого часу, необхідного для збереження його попереднього розміру при зменшенні кількості робітників удвічі, але й у більшому розмірі, а саме: відповідно до того відношення, в якому витрата на попередні засоби виробництва вираховується з витрат на нові засоби виробництва.

Уведення машин, або, кажучи більш загально, таке збільшення продуктивної сили, при якому сама ця продуктивна сила має своїм субстратом уречевлену працю і, отже, вимагає витрат, так що частина частки капіталу, яка раніше витрачалася на працю, витрачається як складова частина капіталу, що вступає в процес виробництва як постійна вартість, — таке збільшення продуктивної сили може мати місце лише тоді, коли сукупна кількість додаткового робочого часу не тільки залишається тією ж самою [за своєю абсолютною величиною] і, отже, зростає по відношенню до застосованої живої праці, а зростає більшою мірою, ніж відношення вартості машин до вартості звільнених робітників.

Це може мати місце або тому, що вираховуються всі витрати на попереднє знаряддя виробництва. У цьому випадку *загальна сума витраченого капіталу зменшується*, і незважаючи на те що відношення загальної суми застосовуваної праці до постійної частини капіталу зменшилося, додатковий робочий час залишився тим самим і тому зріс не тільки по відношенню до капіталу, витраченого на працю, до необхідного робочого часу, а також і по відношенню до капіталу в цілому, до вартості всього капіталу в цілому, бо остання зменшилася.

Або ж вартість машин може дорівнювати вартості живої праці, яка стала тепер зайвою, але відношення додаткової праці [до необхідного в] частині, що залишилася, [змінного] капіталу збільшилося такою мірою, що 50 робітників дають не лише таку саму кількість додаткової праці, як колишні 100, але й більше. Припустимо, наприклад, що кожен робітник дає замість 4-х годин $4\frac{1}{4}$ години. Але в цьому випадку потрібний більший обсяг капіталу, що йде на сировину і т. д., одне слово — більший сукупний

капітал.

Якщо капіталіст, який наймає раніше 100 робітників, що одержували 2 400 ф. ст. на рік, звільнить 50 робітників і замінить їх машиною, яка коштує 1200 ф. ст., то ця машина — хоч вона коштує капіталістові стільки ж, скільки йому коштували колишні 50 робітників,— є продуктом меншої кількості робітників, тому що капіталіст, купуючи машину, оплачує капіталістові, в якого він купує, не лише необхідну працю, але й додаткову працю. А якщо наш капіталіст сам буде для себе машину, то, хоч і буде вона продуктом 50 робітників, він застосував би їх лише для необхідної праці.

Отже, при застосуванні машин має місце збільшення додаткової праці і абсолютне зменшення необхідного робочого часу. Це може супроводжуватися як абсолютним зменшенням застосовуваного капіталу, так і зростанням його.

* * *

Додаткова вартість як породжена самим капіталом і вимірювана її числовим відношенням до вартості всього капіталу — є *прибуток*. Жива праця як привласнена і поглинута капіталом виступає як його [капіталу] власна життєва сила, як його само-відтворююча сила, до того ще видозмінена його власним рухом, обігом і властивим його власному руху часом, часом обігу. Лише так капітал і виступає як вартість, що увічніює і помножує саму себе, причому він відрізняє себе як передбачену вартість від самого себе як породженої вартості.

Оскільки у виробництво вступає весь капітал і його різні складові частини як капітал відрізняються одна від одної лише формально і однаково є сумами вартості, то творення вартості уявляється однаково іманентним усім цим частинам. Крім того, оскільки частина капіталу, обмінювана на працю, функціонує продуктивно лише *при одночасній наявності решти частин капіталу*, — а відносна величина цієї продуктивності зумовлена величиною вартості і т. д., різним призначенням цих частин у їх співвідношенні одна з одною (як основний капітал і т. д.),— то виробництво додаткової вартості, прибутку, здається однаково визначуваним усіма частинами капіталу. Оскільки, з одного боку, умови праці дані як об'єктивні складові частини капіталу, а, з другого боку, сама праця дана як включена до її складу активність, то весь процес праці виступає як процес самого капіталу, а виробництво додаткової вартості — як його продукт, величина якого і вимірюється тому не тією додатковою працею, до якої капітал примушує робітника, а як збільшена продуктивність, надана капіталом праці.

Справжній продукт капіталу є прибуток. Оскільки капітал тепер представлений як джерело багатства. А оскільки капітал створює споживні вартості, він виробляє споживні вартості, але *споживні вартості, які визначаються вартістю*: «сама вартість утворює продукт» (Сей ⁶⁹). У цьому розумінні капітал виробляє для споживання. Оскільки капітал увічніює себе шляхом постійного відновлення праці, він виступає як перманентна вартість, призначена для виробництва, яке залежить від його

збереження. Оскільки капітал весь час знову обмінюється на працю, він виступає як робочий фонд.

Робітник, звичайно, не може виробляти без предметних умов праці. [VII—41] Ці умови праці відокремлені від нього в капіталі і протистоять йому як щось самостійне. Він може відноситися до них як до умов праці лише тоді, коли сама його праця попередньо привласнена капіталом. З точки зору капіталу уявляється, що не об'єктивні умови праці необхідні робітникові, а необхідно, щоб вони існували *самостійно щодо робітника, щоб робітник був відірваний від них, щоб вони належали капіталістові і щоб зняття цього відриву відбувалося лише таким шляхом, що робітник віддає капіталові свою виробляючу силу, взамін чого капітал зберігає його абстрактну робочу силу, тобто саме як просту здатність відтворювати багатство у вигляді капіталу, який протистоїть йому як сила, пануюча над ним.*

Таким чином, усі частини капіталу дають прибуток одночасно — як оборотна частина (витрачена на заробітну плату, сировину і т. д.), так і частина, витрачена на основний капітал. Капітал може відтворюватися або у формі оборотного капіталу, або у формі основного капіталу. Оскільки ми вище, при розгляді обігу, бачили *, що вартість капіталу повертається у різних формах, зважаючи на те, яку з обох цих форм вона набрала, і оскільки з точки зору капіталу, виробляючого прибуток, припливає назад не просто вартість, а вартість капіталу разом з прибутком, вартість самозберігаюча і вартість самозростаюча, то в цих двох формах капітал буде виступати як такий, що дає прибуток у різній формі.

Оборотний капітал цілком входить в обіг, зі своєю споживною вартістю як носієм своєї мінової вартості, і таким чином обмінюється на гроші, тобто продається цілком, хоч у кожному окремому випадку лише частина його надходить в обіг. Але протягом одного обороту оборотний капітал у вигляді продукту повністю перейшов у споживання (чи то буде споживання індивідуальне чи продуктивне), і вартість його повністю була відтворена. У цю вартість включено додаткову вартість, яка виступає тепер як прибуток. Оборотний капітал відчужується як споживна вартість для того, щоб бути реалізованим як мінова вартість. Це є, таким чином, *продаж із прибутком*.

Ми бачили, навпаки, що основний капітал повертається лише частинами протягом кількох років, кількох циклів оборотного капіталу, і притому лише в міру зношування (в безпосередньому акті виробництва), вступає в обіг як мінова вартість і повертається як така **. Але тепер і вступ в обіг, і приплив назад мінової вартості виступають як вступ і повернення не лише капітальної вартості, але разом з тим і прибутку, так що певній частці капіталу відповідає певна частка прибутку.

«Капіталіст чекає однакової вигоди від усіх авансованих ним частин капіталу» (*Malthus. Principles of Political Economy. 2nd edition. London, 1836, стор. 268*).

* Див. цей том, частина II, стор. 207—225, 228—234. *Ред.*

** Див. там же, стор. 215—216, 223—225. *Ред.*

«Багатство і вартість, можливо, найтісніше зв'язані тією обставиною, що вартість необхідна для виробництва багатства» (там же, стор. 301).

{«*Основний капіталі*» (на бавовняних фабриках) «звичайно підноситься до оборотного капіталу як 4 : 1, так що фабрикант, у якого є 50 000ф. ст., витрачає 40 000 ф. ст. на побудову своєї фабрики і обладнання її машинами і лише 10 000 ф. ст. на закупівлю сировини (бавовна, вугілля і т. д.) і на заробітну плату» (N. W. Senior. Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture. London, 1837, стор. 11—12).

«Основний капітал зазнає безперервного знецінення не лише внаслідок зношування, але й унаслідок постійного вдосконалення машин...» (там же, стор. 12).

«При теперішніх законах жодна фабрика, де зайняті особи молодші 18 років, не може працювати більше $11\frac{1}{2}$ годин на день, тобто по 12 годин протягом 5 днів тижня і 9 годин по суботах. Нижченаведений аналіз свідчить, що на фабриці, яка так працює, увесь чистий прибуток походить від останньої години. Припустимо, що фабрикант витрачає 100 000ф. ст.: 80 000 на фабричні споруди і машини та 20 000 ф. ст. на сировину й заробітну плату. Якщо припустити, що капітал обертається один раз на рік і що валовий прибуток становить 15%, то річний оборот товарів цієї фабрики повинен становити вартість у 115 000 ф. ст., яка виробляється постійним перетворенням 20 000 ф. ст. оборотного капіталу з грошей у товар і зворотним перетворенням із товару в гроші» (насправді тут має місце перетворення і зворотне перетворення додаткової праці спочатку в товар, а потім знову в необхідну працю і т. д.) «в періоди, які дещо перевищують два місяці. Із цих 115 000 ф. ст. кожна з 23-х півгодин робочого дня виробляє $\frac{5}{115}$, або $\frac{1}{23}$. Із $\frac{23}{23}$, що становлять загальну суму 115 000, $\frac{20}{23}$, тобто 100 000 ф. ст. із 115 000, лише заміщають капітал; $\frac{1}{23}$ (або 5 000 із 115 000) компенсує зношування фабрики і машин. $\frac{2}{23}$ що залишаються, тобто останні 2 з 23 півгодин кожного робочого дня, виробляють чистий прибуток у розмірі 10%. Тому, якби (при незмінених цінах) фабрика могла працювати 13 годин замість $11\frac{1}{2}$, то, при збільшенні оборотного капіталу приблизно на 2 600 ф. ст., чистий прибуток збільшився б більше ніж удвічі».

(Це означає, що [сировина на суму в] 2 600 ф. ст. була б оброблена без застосування відповідно більшого основного капіталу і без будь-якої оплати праці. Валовий і чистий прибуток дорівнює матеріалові, що *безплатно* обробляється для капіталіста, і тоді, звичайно, одна зайва година = 100%, якщо додаткова праця, як неправильно передбачає пан марака, становить лише $\frac{1}{12}$ дня, або лише $\frac{2}{23}$, як говорить Сеніор.)

«З другого боку, якби (при незмінених цінах) робочий день був скорочений на 1 годину, то зник би чистий прибуток, а якби на $1\frac{1}{2}$ години» то зник би і валовий прибуток. Оборотний капітал був би повернутий, але не було б фонду для компенсації прогресуючого зношування основного капіталу» (там же, стор. 12—13).

(Наскільки неправильні дані пана Сеніора, настільки ж важлива його ілюстрація для нашої теорії.)

«Відношення основного капіталу до оборотного постійно зростає з двох причин: 1) внаслідок тенденції механічних удосконалень усе більше й більше перекидати виробничу роботу на машину; 2) внаслідок поліпшення засобів транспорту і пов'язаного з цим зменшення запасів підлягаючої використанню сировини в руках фабриканта. Раніше, коли вугілля і бавовна завозилися водним шляхом, ненадійність і нерегулярність підвозу змушували фабриканта тримати 2- чи 3-місячний запас. Тепер залізниця доставляє йому сировину щотижня або навіть щодня з порту чи з рудника. З огляду на такі обставини, я цілком упевнений, що через кілька років відношення основного капіталу до оборотного замість нинішнього буде становити 6 або 7 чи навіть 10 до 1; і, отже, посиляться мотиви до подовження робочого часу, як до єдиного засобу, за допомогою якого відносно збільшення основного капіталу можна зробити прибутковим. Коли який-небудь чорнороб, сказав мені пан Ашуорт, кидає свою лопату, він робить некорисним на цей час капітал, який коштує 18 пенсів. Коли хто-небудь із наших робітників іде з фабрики, він робить некорисним капітал, який обійшовся в 100 ф. ст.» (там же, стор. 13—14.)

{Це — чудовий доказ того, що за панування капіталу застосування машин не скорочує, а подовжує робочий час. Скорочує воно необхідну працю, а не працю,

необхідну для капіталістів. Оскільки основний капітал знецінюється, коли він не застосовується у виробництві, то зростання його зв'язане з тенденцією зробити працю *перманентною*. Що ж до другого пункту, висунутого Сеніором, то [VII—42] зменшення оборотного капіталу по відношенню до основного капіталу було б таким значним, як він припускає, тоді, коли ціни залишалися б незмінними. Але якщо, наприклад, бавовна впала нижче від своєї середньої звичайної ціни, то фабрикант закупить такі великі запаси, наскільки це йому дозволяє його оборотний капітал, і навпаки. Щодо вугілля, виробництво якого рівномірне і на яке навряд чи можливе якесь надзвичайне підвищення попиту через особливі обставини, зауваження Сеніора правильне.

Ми бачили^{*}, що транспорт, а тому й засоби сполучення не визначають собою обігу тією мірою, якою вони стосуються доставки продукту на ринок або його перетворення в товар; бо з цього боку вони самі включені у фазу виробництва. Але вони визначають собою обіг тією мірою, якою вони 1) визначають повернення [капіталу], 2) зворотне перетворення капіталу з грошової форми у форму умов виробництва. Капіталістові доводиться купувати тим менший запас сировини і допоміжних матеріалів, чим швидше і безперервніше здійснюється їх доставка. Тому він може тим частіше обертати (або відтворювати) той самий оборотний капітал у цій формі, не тримаючи його в себе в становищі бездіяльного капіталу. З другого боку, як уже зауважив Сісмонді, це впливає також таким чином, що роздрібний торговець, крамар, тим швидше може оновлювати свій запас і, отже, менше потребує того, щоб тримати в себе запас товарів, оскільки він може щохвилини одержати нові.

Все це показує, як при розвитку виробництва нагромадження в розумінні нагромадження запасів відносно скорочується і посилюється лише у формі основного капіталу, тоді як безперервна одночасна праця (виробництво) зростає як щодо регулярності та інтенсивності, так і за обсягом. Швидкість руху засобів транспорту, разом з їх усебічністю, все більше й більше (за винятком землеробства) перетворює необхідність попередньої праці, якщо говорити про оборотний капітал, в необхідність одночасного, взаємозалежного, диференційованого виробництва. Це зауваження важливе для розділу про нагромадження.}

«Наші бавовняні фабрики при своєму виникненні працювали цілодобово. Труднощі чищення і лагодження машин і роздвоєння відповідальності, викликане необхідністю мати подвійний штат наглядачів, бухгалтерів, і т. д.,— майже поклали кінець цьому, але доти доки закон Хобхауза нескоротне робочого часу до 69 годин, на наших фабриках звичайно працювали 70—80 годин на тиждень» (Сеніор, цит. тв., стор. 15).

[8] ФАКТИЧНІ ДАНІ ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ УВЕДЕННЯ МАШИН НА СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НЕОБХІДНОЮ І ДОДАТКОВОЮ ПРАЦЕЮ]

^{*} Див. цей том, частіша II, стор. 14—24. Ред.

«За даними Бейнса, першокласну бавовнопрядильну фабрику не можна побудувати, обладнати машинами, паровими двигунами і газом, витративши менше ніж 100 000 ф. ст. Паровий двигун на 100 кінських сил приводить у рух 50 000 веретен, які вироблять 62 500 миль тонких бавовняних ниток за 1 день. На такій фабриці 1 000 робітників виготовлять стільки ниток, скільки виготовили б 250 000 робітників без машин» (S. Laing. National Distress; its Causes and Remedies. London, 1844, стор. 75).

«Коли прибуток падає, оборотний капітал має тенденцію ставати певною мірою основним капіталом. Коли норма процента — 5%, то капітал не застосовується для побудови нових шосейних доріг, каналів і залізниць, якщо тільки ці роботи не дають відповідно високий процент; але- коли норма процента всього лише 4 або 3%, то капітал на такі підприємства авансуватиметься, якщо одержуваний з них прибуток буде лише пропорційно нижчий за своїм процентним відношенням до капіталу. Акціонерні компанії для виконання великих робіт с природним наслідком зниження норми прибутку. Це також спонукає індивідів закріплювати своєї капітали у формі будівель і машин» (Th. Hopkins. Great Britain for the last forty years. London, 1834, стор. 232).

«Мак-Куллох так оцінює чисельність і доход осіб, зайнятих у бавовняній промисловості:

833 000 ткачів, прядильників, відбілювальників і т. д., по 24 ф. ст. зарікна кожного — 20 000 000 ф.ст.

111 000 столярів, машиністів, механіків і т. д., по 30 ф. ст. на кожного - 3 33 3000 ф.ст.

Прибуток, управління, вугілля і матеріали для машин - 6 667 000 ф. ст

Всього: 30 000 000 ф. ст.

Передбачається, що з $6\frac{2}{3}$ мільйона ф. ст. 2 мільйони ф. ст. ідуть на вугілля, залізо та інші матеріали, на машини та інші витрати, причому виплачується заробіток 66 666 особам у розмірі 30 ф. ст. на рік на кожного, що становить [разом із вищезазначеними 944 000] сукупне робоче населення в розмірі 1 010 666 чоловік; до них треба додати ще дітей, старих і т. д., які перебувають на утриманні працюючих, або ще 505 330 чоловік; таким чином, усього 1 515 996 осіб, які живуть за рахунок заробітної плати. Додамо ще тих, які посередньо або безпосередньо живуть за рахунок $4\frac{2}{3}$ мільйона ф. ст. прибутку» (Гопкінс, там же, стор. 336, 337).

Згідно з цим обчисленням, 833 000 робітників безпосередньо зайняті [бавовняним] виробництвом, 177 666 — виробництвом машин і допоміжних матеріалів, потрібних унаслідок застосування машин. Але заробітна плата останніх обчислена в розмірі 30 ф. ст.; щоб звести їх кількість до праці тієї ж якості, що й праця 833 000 [текстильників], треба рахувати заробітну плату по 24 ф. ст. на душу; тоді 5 333 000 ф. ст. дали б близько 222 208 робітників; це становило б близько 1, зайнятого у виробництві машин і допоміжних матеріалів, на $3\frac{3}{4}$, зайнятих у виробництві бавовняних виробів. Трохи більше, ніж 1 на 4; але, припустімо, 1 на 4. Якби тепер 4 залишені [у бавовняній промисловості] робітники працювали лише стільки ж, скільки працювали колишні 5, і, отже, додатковий робочий час кожного був би на $\frac{1}{4}$ більший від попереднього, то для капіталу не вийшло б [збільшення] прибутку. Залишені 4 робітники повинні давати більше додаткової праці, ніж колишні 5; або кількість робітників, зайнятих виготовленням машин, повинна «бути менша, ніж кількість робітників, витіснених машиною. Машини вигідні для капіталу лише тією мірою, якою вони збільшують додатковий робочий час робітників, зайнятих при машинах (механізація не скорочує додаткового робочого часу цих робітників, а збільшує відношення додаткового робочого часу до необхідного часу, так що останній не лише відносно скорочується при збереженні тієї ж самої кількості рівночасних робочих днів, а скорочується абсолютно).

Збільшення абсолютного [додаткового] робочого часу передбачає ту саму або зростаючу кількість рівночасних робочих днів; так само стоїть справа із збільшенням

продуктивної сили шляхом поділу праці і т. д. В обох випадках сукупний робочий час усіх використовуваних робітників залишається тим самим або зростає. При застосуванні машин відносний додатковий робочий час зростає не лише по відношенню до необхідного робочого часу і тому по відношенню до сукупного робочого часу всіх застосовуваних робітників, а відношення до необхідного робочого часу зростає при зменшенні сукупного робочого часу всіх застосовуваних робітників, тобто при зменшенні кількості рівночасних робочих днів (порівняно з додатковим робочим часом).

Один фабрикант із Глазго повідомив такі дані *Дж.-К. Саймонсу*, автору книги «Arts and Artisans at Home and Abroad». Edinburgh, 1839 (ми наводимо тут декілька його повідомлень, щоб мати приклади для співвідношення основного капіталу, оборотного капіталу, частини капіталу, витраченої на заробітну плату, і т. д.).

[VII—43] Глазго:

«Витрати на спорудження механізованої ткацької фабрики на 500 ткацьких верстатів, розрахованої на виготовлення добротного міткалю або полотна, які звичайно виробляються в Глазго, становитимуть приблизно 18000 ф. ст.

Річна продукція, припустімо, 150 000 шматків по 24 ярди кожен, по 6 шилінгів за шматок 45000 ф. ст.

Компоненти цих 45 000 ф. ст. — такі:

Проценти на вкладений капітал і на

амортизацію машин..... 1 800 ф. ст.

Парова енергія, мастило, сало і т. д.,

ремонт машин, інструментів і т. д. 2 000 ф. ст.

Пряжа і льон 32 000 ф. ст.

Заробітна плата робітників 7 500 ф. ст.

Передбачуваний прибуток 1 700 ф. ст.

45 000 ф. ст.»

(J. C. Symons. Art and Artisans at Home and Abroad. Edinburgh, 1839, стор. 233).

Якщо ми, таким чином, передбачимо 5% на машини, то валовий прибуток дорівнює $1\,700 + 900 = 2\,600$. Капітал, витрачений на заробітну плату, становить лише 7 500. Таким чином, [валовий] прибуток відноситься до заробітної плати як $26 : 75 = 5\frac{1}{5} : 15$. Це буде $34\frac{2}{3}\%$.

«Ймовірні витрати на спорудження бавовнопрядильної фабрики з ручними прядильними мюль-машинами, розрахованої на виробництво пряжі № 40 доброї середньої якості 23 000 ф. ст. (при патентованих сельфакторах на 2 000 ф. ст. більше)

Річна продукція при нинішніх цінах на бавовну і при нинішній продажній ціні пряжі 25000 ф. ст.

Компоненти цих 25 000 ф. ст. — такі:

10% на вкладений капітал і на амортизацію машин 2300 ф. ст.

Бавовна 14000 ф. ст.

Парова енергія, мастило, сало, газ і загальні витрати на ремонт інструментів і машин 1 800 ф. ст.

Заробітна плата робітників..... 5 400 ф. ст.

Прибуток 1 500 ф. ст.

25 000 ф. ст.»

(там же, стор. 234).

(Таким чином, оборотний капітал приймається рівним 7 000 ф. ст., бо 1 500 становлять 5% з 30 000 ⁷⁰.)

«Тижнева продукція фабрики становить 10 000 фунтів пряжі» (там же, стор. 234).

Отже, тут [валовий] прибуток становить $1150 + 1\,500 = 2\,650$; $2\,650 : 5\,400$ (заробітна плата) $= 1 : 2\frac{2}{53}$. Це буде $49\frac{8}{108}\%$.

«Витрати по бавовно-прядильній фабриці з 10 000 прядильних ватерів, розрахованій на виробництво пряжі № 24 доброї якості 20 000 ф.ст.

Якщо візьмемо нинішню вартість продукту,

то річна продукція буде коштувати 23 000 ф.ст.

10% на вкладений капітал і на амортизацію машин 2000 ф. ст.

Бавовна 13000 ф.ст.

Парова енергія, сало, мастило, газ, ремонт

машин і т. д 2500ф..... ст.

Заробітна плата робітників 3800 ф.ст.

Прибуток 1400 ф.ст

23 000 ф. ст.»

(там же, стор. 235).

Таким чином, валовий прибуток тут 2 400; заробітна плата 3 800; $2\,400 : 3\,800 = 24 : 38 = 12 : 19$. Це буде $63\frac{3}{19}\%$.

У першому випадку [норма додаткової вартості] $34\frac{2}{3}\%$, у другому випадку — $49\frac{8}{108}\%$, а в останньому випадку — $63\frac{3}{19}\%$. У першому випадку заробітна плата становить $\frac{1}{6}$ сукупної ціни продукції; в другому — понад $\frac{1}{5}$; в останньому — менше $\frac{1}{6}$. Але в першому випадку заробітна плата відноситься до вартості [постійного] капіталу як $1 : 4\frac{8}{15}$; у другому випадку як $1 : 5\frac{15}{27}$; у третьому випадку як $1 : 7\frac{7}{19}$. Тією самою мірою, якою зменшується відношення частини капіталу, витраченої на заробітну плату, до частини, витраченої на машини, і до оборотного капіталу, разом узятим (у першому випадку ці частини становлять разом 34 000; у другому випадку 30 000, у третьому випадку 28 000), повинен, зрозуміло, зростати прибуток по відношенню до частини, витраченої на заробітну плату, для того щоб зберігся той самий процент прибутку.

Абсолютне зменшення всієї маси праці, тобто робочого дня, помноженого на кількість рівночасних робочих днів, по відношенню до додаткової праці може проявитися в двоякій формі. У згаданій першій формі, коли частина колишніх робітників звільняється внаслідок застосування основного капіталу (машин). Або таким чином, що введення машин буде зменшувати збільшення застосовуваних робочих днів, незважаючи на те що зростає продуктивність і притому в більшій мірі (зрозуміло), ніж вона зменшується через «вартість» нововведених машин. Оскільки основний капітал має вартість, оскільки він не збільшує, а зменшує продуктивність праці.

«Надлишкове робітниче населення дало б фабрикантам можливість знизити рівень заробітної плати; але впевненість у тому, що будь-яке значне зниження заробітної плати супроводжувалося б негайними величезними збитками внаслідок страйків, значних перебоїв і різних інших утруднень, які виникнуть на їхньому шляху, змушує їх віддати перевагу повільнішому процесові вдосконалення машин, завдяки якому, навіть потроївши виробництво, вони не будуть потребувати нових робітників» (P. Gaskell. *Artisans and Machinery*. London, 1836, стор. 314).

«Коли вдосконалення не витісняють повністю робітників, вони дають одному робітникові можливість виробляти, чи, правильніше, спостерігати за виробництвом такої кількості продукту, яка вимагає нині 10 або 20 робітників» (там же, стор. 315).

«Винайдено машини, які дають можливість одній людині виробляти стільки ж пряжі, скільки могли б виробити 70 років тому 250 або навіть 300 чоловік, машини, які дають можливість одному чоловікові або хлопчику вибивати стільки ситцю, скільки раніше могли вибивати 100 чоловіків і 100 хлопчиків. 150 000 робітників на бавовнопрядильних фабриках виробляють стільки пряжі, скільки 40 мільйонів могли б виробити при одностатевій прядці» (там же, стор. 316).

[VII—44] «Безпосереднім ринком або безпосереднім полем діяльності для капіталу, можна сказати, є праця. Маса капіталу, яка в даний час у даній країні чи в усьому світі може бути вкладена так, щоб давати не менше визначеної норми прибутку, залежить, очевидно, в основному від тієї кількості праці, до виконання якої, в результаті витрати цього капіталу, можна спонукати наявну в даний момент кількість людей» (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption etc. London, 1821, стор. 20. Цей твір написано одним рикардянцем проти книги Мальтуса «Principles of Political Economy»).

[9] ВІДЧУЖЕННЯ УМОВ ПРАЦІ ВІД ПРАЦІ З РОЗВИТКОМ КАПІТАЛУ

Той факт, що при розвитку продуктивних сил праці предметні умови праці, опредмечена [уречевлена] праця повинні зростати в процентному відношенні до живої праці (це, власне кажучи, є тавтологічне положення, бо що ж інше означає зростання продуктивної сили праці, як не те, що потрібно менше безпосередньої праці для створення більшого продукту і що, отже, суспільне багатство все більше й більше виражається в створених самою працею умовах праці), з точки зору капіталу уявляється не так, що один момент суспільної діяльності, опредмечена [уречевлена] праця, стає дедалі могутнішим тілом для другого моменту, суб'єктивної живої праці, а так, що—і це важливо для найманої праці—об'єктивні умови праці набувають усе колосальнішої самостійності по відношенню до живої праці, самостійності, яка виражається вже в самому їх розмірі, і що суспільне багатство в усе могутніших скупченнях протистоїть праці як чужа і панівна сила. Наголос ставиться не на *опредмеченості [уречевленості]*, а на *відчуженості [Entfremdet-, Entäußert-, Veraußertsein]*, на приналежності величезної предметної могутності, яку сама суспільна праця протиставила собі як один із своїх моментів,— на приналежності цієї могутності не робітникові, а персоніфікованим умовам виробництва, тобто капіталові.

Оскільки на основі капіталу і найманої праці творення цього предметного тіла для діяльності здійснюється в рамках протилежності по відношенню до безпосередньої робочої сили, оскільки цей процес опредмечування [уречевлення] праці на ділі виступає як процес відчуження праці з боку робітника або привласнення чужої праці з

боку капіталу,— остільки спотворення є *дійсним, а не уявним*, існуючим не лише в уяві робітників і капіталістів. Але, очевидно, цей процес спотворення є лише *історичною* необхідністю, необхідністю лише для розвитку продуктивних сил, який починається з певної історичної відправної точки, або основи, але аж ніяк не *абсолютною* необхідністю для виробництва, а, навпаки, минущою необхідністю, і результатом і метою (іманентною метою) цього процесу є усунення самої цієї основи, так само як цієї форми процесу.

Буржуазні економісти настільки в полоні уявлень певної стадії історичного розвитку суспільства, що необхідність *опредмечування* [уречевлення] суспільних сил праці уявляється їм нерозривно зв'язаною з необхідністю їх *відчуження* по відношенню до живої праці. Але разом з усуненням *безпосереднього* характеру живої праці як лише *одиночної*, або загальної лише внутрішньо, або лише зовні, разом з перетворенням діяльності індивідів у безпосередньо загальну або *суспільну*, з предметних моментів виробництва знімається ця форма відчуження; вони тим самим перетворюються у власність, в органічне суспільне тіло, де індивіди відтворюють себе як окремі одиниці, але як суспільні одиниці. Умови такого відтворення їх життя, такого їх продуктивного життєвого процесу, створені лише самим історичним економічним процесом — як об'єктивні, так і суб'єктивні умови, які являють собою лише дві різні форми тих самих умов.

Відсутність власності в робітника і власність *опредмеченої* [уречевленої] праці на живу працю, або привласнення чужої праці капіталом — як те, так і друге лише виражає на двох протилежних полюсах одне і те саме відношення — є основні умови буржуазного способу виробництва, а зовсім не байдужі для цього способу виробництва випадковості. Ці способи розподілу являють собою ті самі умови виробництва, лише *subspesiedistributionis**. Тому вкрай безглуздо, коли, наприклад, *Джон-Стюарт Мілль* говорить:

«Закони і умови виробництва багатства мають характер фізичних істин... Не так стоїть справа з розподілом багатства. Він залежить виключно від людських установлень» (J. St. Mill. Principles of Political Economy. Vol. I. London, 1848, стор. 239, 240).

«Закони і умови» виробництва багатства і закони «розподілу багатства» є ті самі закони в різній формі, і як ті, так і другі змінюються, підлягають тому самому історичному процесові; взагалі являють собою лише моменти певного історичного процесу.

Не треба особливої проникливості, щоб зрозуміти, що, виходячи, наприклад, з виниклої з розкладу кріпацтва вільної праці, тобто з найманої праці, машини можуть *виникнути* лише в рамках протилежності по відношенню до живої праці, як чужа для неї власність і ворожа їй сила; інакше кажучи, що машини повинні протистояти

* — під кутом зору розподілу. Ред.

робітникам як капітал. Але так само легко зрозуміти, що Машини не перестануть бути агентами суспільного виробництва, коли, наприклад, стануть власністю асоційованих робітників. Але в першому випадку їх розподіл, тобто те, що вони *не належать* робітникові, є також і умовою способу виробництва, яке ґрунтується на найманій праці. У другому випадку змінений розподіл походив би від *зміненої*, нової основи виробництва, що виникла лише в результаті історичного процесу.

[10] РІЗНІ ВИПИСКИ ПРО ГРОШІ, КОЛОНІЇ, ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ СИРОВИНИ В РЕЗУЛЬТАТІ ПОЛІПШЕННЯ І ПЕРЕРОБКИ, ПРО ЛИХВАРСТВО, КРЕДИТ, ПРОДУКТИВНЕ СПОЖИВАННЯ І Т. Д.]

Золото, образно кажучи мовою перуанців, це — «сльози, пролиті сонцем» (*W. Я. Prescott. History of the Conquest of Peru. 4th edition. Vol. I. London, 1850, стор. 92*).

«Без застосування знаряддя або машин, звичних для європейця, кожний індивід» (у Перу) «міг би зробити дуже мало; але, працюючи великими масами і під загальним керівництвом, вони, завдяки невтомній наполегливості, досягали разючих результатів» (там же, стор. 127).

{Гроші, які зустрічалися в мексиканців (поряд із переважаючою в них міноювою торгівлею і східною земельною власністю), являли собою

«регульовані [владою] засоби обігу різної вартості. Вони склалися з прозорих трубочок із золотим піском, із шматочків олова, нарізаних у формі літери *T*, та з мішків какао, в яких містилася певна кількість зерен. «О щаслива монета,— говорить Петро Мученик («*De Orbe Novo*»**), яка дає роду людському приемний і корисний напій та оберігає своїх власників від пекельної болячки скупості, бо її не можна ні в землю закопати, ні довго зберігати» (*W. H. Prescott. History of the Conquest of Mexico. 5th edition. Vol. I. London, 1850, стор. 123*).

«Ешвеге у 1823 р. оцінює загальну вартість діамантів, добутих за 80 років, у сумі, що навряд чи перевищує 18-місячну продукцію цукру або кави в Бразилії» (*Я. Merivale. Lectures on Colonization and Colonies. Vol. I. London, 1841, стор. 52*). «Перші»(британські) «колоністи» (в Північній Америці) «спільно обробляли розчищені землі навколо своїх сіл... Цей звичай переважав у Вірджинії до 1619 р.» і т. д. (там же, том I, стор. 91—92).

«У 1593 р. кортеси зробили Філіппу II таке подання: «Кортеси у Вальядоліді 1548 року просили вашу величність не дозволяти надалі ввезення в королівство свічок, скляних товарів, ювелірних виробів, ножів і подібних речей, які ввозяться з-за кордону з метою обміну цих абсолютно непотрібних для людського життя товарів *на золото, так ніби іспанці були індіयцями*» (*Sempere. Considerations sur les causes de la grandeur et, de la decadence de la monarchie Espagnole. Tome premier. Paris, 1826, стор. 275— 276*).

«У густонаселених колоніях працівник, хоч і вільний, природно залежний від капіталіста; у негустозаселених колоніях ця відсутня там природна залежність повинна замінюватися штучними обмеженнями» (*Н. Merivale. Lectures on Colonization and Colonies. Vol. II. London, 1842, стор. 314*).

[VII—45] *Римські гроші*: aes grave**, фунт міді (emereperaesetlibram***). Цебувас****. У 485 р. від заснування Рима срібні денарії; денарій = 10 асам. (Таких денаріїв було 40 на фунт срібла; у 510 р. від заснування Рима 75

** — «Про Новий світ». Ред.

** — важка мідь (визначається на вагу). Ред.

*** - дослівно: «купувати за допомогою міді і ваг»; потім у переносному розумінні: «купувати з дотриманням усіх формальностей». Ред.

**** — As[римський ас], або libra(римський фунт) = 12 унціям; 1 унція = 24 скрупулам; у фунті — 288 скрупулів [*Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I. Paris, 1840, стор. 11—12*].

денаріїв на фунт срібла; кожний денарій ще = 10 асам, але 10 асам по 4 унції в кожному.) У 513 р. ас скорочений до унцій; а денарій все ще дорівнював 10 асам, становлячи лише $\frac{1}{84}$ фунта срібла. Останнє число, $\frac{1}{84}$, утримувалося до кінця республіки, але в 537 р. денарій коштує 16 асів в 1 унцію, а в 665 р. — лише 16 асів у $\frac{1}{2}$ унції ... Срібний денарій у 485 р. від заснування Рима = 1 франку 63 сантимам; у 510 р. = 87 сантимам; у 513 — 707 рр. = 78 сантимам. Від Гальби до Антонінів = 1 франку (*Dureau de La Malle. Ecoriomie politique des Romains. Tome I. Paris, 1840, стор. 15, 16, 448, 450*).

За часів першого срібного денарія 1 фунт срібла відносився до 1 фунта міді як 400 : 1. На початку 2-ї Пунічної війни = 112 : 1 (там же, том I, стор. 76, 82—84).

«Грецькі колонії на півдні Італії одержували з Греції і Азії безпосередньо або через Тірі Карфаген те срібло, з якого вони карбували монети, починаючи з VI і V століття до н. е. Незважаючи на це сусідство, римляни з політичних причин забороняли вживання золота і срібла. Народ і сенат відчували, що *такий зручний засіб обігу* викличе *концентрацію*, збільшення кількості рабів, занепад давніх звичаїв і землеробства» (там же, стор. 64, 65).

«Згідно з Варроном, раб є розмовляюче знаряддя, тварина — знаряддя напівніме, плуг — знаряддя німе» (там же, стор. 253, 254).

«Щоденне споживання [хліба] в римського городянина дещо перевищувало 2 французьких фунти; в сільського жителя воно перевищувало 3 фунти. Парижанин з'їдав 0,93 фунта хліба; сільські жителі в 20-ти департаментах, де харчуються переважно пшеницею, — 1,70 фунта» (там же, стор. 277). «В Італії (сучасній) — 1 фунт 8 унцій, там, де харчуються переважно пшеницею. Чому римляни їли порівняно більше? Спочатку вони їли пшеницю сиру або лише розмочену в воді; потім вони навчилися її підсмажувати... Згодом оволоділи майстерністю молоти зерно і спочатку їли сире тісто, виготовлене з цього борошна. Для подрібнення зерна користувалися ступкою або двома каменями, вдаряючи одним об одний або ж тручи одним по другому... Це сире тісто, *puls*, римський солдат заготовляв собі на кілька днів... Потім винайшли сито для просівання зерна, знайшли спосіб відділяти висівки від борошна; нарешті, додали дріжджів, але спочатку їли хліб сирым, поки випадок не навчив того, що випікання хліба перешкоджає його окисленню і сприяє консервуванню. Лише після війни проти Персея в 580 р. в Римі з'явилися пекарі» (там же, стор. 277—279). «До християнської ери римляни не знали вітряків» (там же, стор. 280).

«Пармантьє довів, що у Франції з часу Людовіка XIV мистецтво розмолу зробило великі успіхи і що різниця між колишнім і новим розмолотом досягає половини хліба, одержуваного з тієї самої кількості зерна. На річне споживання жителя Парижа спочатку призначали 4, потім 3, потім 2 і нарешті $1\frac{1}{3}$ сетье пшениці... Цим легко пояснюється величезна диспропорція між щоденним споживанням хліба в римлян і в нас; а саме — недосконалістю способів розмолу і випікання хліба» (там же, стор. 280—281).

«Аграрний закон був обмеженням земельної власності активних громадян. Обмеження власності служило основою існування і процвітання стародавніх республік» (там же, том II, стор. 256).

«Державні доходи склалися з надходжень від державних маєтків, із поставок натурою, натуральних повинностей і кількох грошових податків, які сплачували при ввезенні і вивезенні товарів або збирали при продажу певних продуктів. Таке становище... існує майже без будь-яких змін в Оттоманській імперії... В епоху диктатури Сулли і навіть наприкінці VII століття (697 р. від заснування Рима) Римська республіка мала щорічний доход лише в розмірі 40 мільйонів франків... У 1780 р. грошові доходи турецького султана (в пістрах) становили тільки 35 мільйонів пістрів, або 70 мільйонів франків... Як римляни, так і турки більшу частину доходів одержували натурою. У римлян... у вигляді податку в казну надходила $\frac{1}{10}$ зерна, $\frac{1}{5}$ — плодів, у турків — від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{10}$ різних продуктів... Оскільки Римська імперія являла собою лише величезне скупчення незалежних муніципіїв більша частина податків і більша частина видатків залишилися комунальними» (том II, стор. 402—405).

«За Августа і Нерона Рим, без передмість, налічував лише 266 684 жителів». Дюро припускає, що «в IV столітті християнської ери в передмістях, було 120 000 жителів. У межах стіни Авреліана — 382 695, усього 502 695, плюс 30 000 солдатів і 30 000 іноземців; усього круглим рахунком 562 000 душ... *Мадрид*, який з часу Карла V протягом півтора століття був столицею частини Європи і половини Нового світу, багато в дечому нагадує Рим. Його населення також росло не пропорційно до його політичного значення» (том I, стор. 370, 403 405—

406).

«Стан тодішнього римського суспільства далеко більше був подібний до стану Росії або Оттоманської імперії, ніж Франції або Англії; нерозвинутість торгівлі і промисловості, величезні багатства поряд із крайніми злиднями» (том II, стор. 214).

(Розкіш лише в столиці і в резиденціях римських сатрапів.)

«Римська Італія, з часу зруйнування Карфагена до заснування Константинополя, існувала, маючи перед собою Грецію і Схід, у такому ж стані, в якому Іспанія в XVIII столітті перебувала по відношенню до Європи. Альбероні говорив: «Іспанія для Європи те саме, що рот для тіла; все туди входить, нічого там не залишається» (там же, том II, стор. 399—400).

«Лихварство спочатку користувалося свободою в Римі. Закон Дванадцяти таблиць (303 рік від заснування Рима) встановив процент з грошей в 1% на рік (за Нібуром — 10% на рік)... Ці закони незабаром були порушені... Дуїлій (у 398 році від заснування Рима) знову обмежив ставку процента одним процентом на рік (*unciariumfoenus**). У 408 році ця ставка була зменшена до $\frac{1}{2}\%$. У 413 році позичання грошей під проценти було взагалі заборонене плебісцитом, який провів трибун Генуцій... Немає нічого дивного в тому, що в такій республіці, де громадянам заборонялося займатися промисловістю, оптовою і роздрібною торгівлею, забороні підлягала також і *торгівля грішми*» (том II, стор. 259—261). «Таке становище тривало протягом трьохсот років, до взяття Карфагена. [Потім було дозволено брати не вище] 12% на рік. Звичайна ставка була 6% річних... Юстиніан установив процентну ставку в розмірі 4%. *Usuraquincup*** у Транна означає законний процент у розмірі 5%... В Єгипті в 146 році до н. е. законний комерційний процент становив 12%» (том II, стор. 261—263).

[VII—46] Разом з розвитком лихварства і грошей розвивається примусове відчуження феодалної земельної власності;

«Введення грошей, які купують усе, і, як наслідок цього, захист інтересів кредитора, що позичив свої гроші земельному власникові, приводять до необхідності законного відчуження земельної власності для стягнення боргу» (*JohnDalrymple.An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain. 4thedition. London, 1759, стор. 124*).

У середньовічній Європі платили золотом звичайно лише при деяких торговельних операціях, що здебільшого стосувалися коштовностей. Найчастіше поза купецьким колом платежі золотом мали місце в зв'язку з дарами вельмож, деякими високими митами, великими грошовими штрафами, купівлею земель. Некарбованезолото нерідко зважували на фунти або марки (напівфунти)... 8 унцій — 1 марці; 1 унція, отже, = 2 лотам, або 3 каратам. Із золотих монет до епохи хрестових походів відомі лише візантійські соліди, італійські тарі та арабські маурабатіні» (згодом — мараведі) (*Hillman. StadtowesendesMittelalters. 1. Theil. Bonn, 1826 стор. 402—404*).

«У законах франкських племен також фігурують соліди як всього-на всього рахункова монета, в якій виражена вартість сільськогосподарських продуктів, що поставляють у порядку оплати штрафів. Наприклад, сакси розуміли під солідом річного бичка, яким він бував звичайно восени... Згідно з рипуарською правдою здорова корова заміняла 1 солід... 12 денаріїв = 1 золотому соліду» (там же, стор. 405, 406). «4 тари = 1 візантійському солідові... З XIII століття в Європі карбувалися різні золоті монети: августали (імператора Фрідріха II в Сіцилії: Бріндізі і Мессіна), флорентини або флорини (Флоренція з 1252 р.),... дукати або цехіни (Венеція, з 1285 р.)» (там же, стор. 408—411). «В Угорщині, Німеччині і Нідерландах з XIV століття також карбувалися великі золоті монети; в Німеччині їх називали просто гульденами» (там же, стор. 413).

«При платежах сріблом панував звичай зважувати метал, здебільшого на марки, при всіх більш чи менш великих платежах... Карбоване срібло також зважувалося при таких платежах, оскільки монети склалися з цілком чистого срібла і, отже, вся справа була у вазі. Тому назви фунт (лівр, ліра)*** і марка частково позначали уявні або рахункові монети, частково перейшли на реальні срібні монети. Срібні монети: денарії або

* — дослівно: приріст у розмірі однієї унції. *Ред.*

** — дослівно: проценти в розмірі п'яти унцій. *Ред.*

*** *Notabene*[зауважте]: у Мексичі існували, гроші, але не було мір ваги; у Перу існували міри ваги, але не було грошей⁷¹. *Ред.*

крейцери...У Німеччині ці денарії звалися пфенігами(пеніг, пенінг, феніг)... уже з IX століття. Спочатку пендінг, пентінг, пфентінк від pfundig****, в старій формі pfiinding...те ж саме, що «ваговитий»: отже, ваговії ті денарії [pfundigeDenaren], скорочено Pfundinge...Ще одно найменував ня денарія, починаючи з початку XII століття, у Франції, Німеччині, Нідерландах і Англії в зв'язку із зіркою [Stern], зображуваною на ньому замість хреста; стернлінги, стерлінги, старлінги...«Денарії стерлінги» = «пфеніги стерлінги»... У XIV столітті на фунт припадало 320 нідерландських стерлінгів, 20 штук на унцію... Срібні соліди по-німецьки — шильдлінги, шилінги... Срібний солід у ранньому середньовіччі був не реальною монетою, а сукупністю 12 денаріїв...Один солід золотом = 12 денаріям (стерлінгам), бо таке було середнє співвідношення золота і срібла.

Як розмінні монетиходили оболи,півпфеніги, Halbinge... У міру поширення дрібного ремесла все більше торговельних міст і дрібних князів набували право карбувати свої місцеві монети, тобто здебільшого розмінні монети. Домішували мідь. Це йшло все далі... Товсті пфеніги, Grosdeniers, Grossi, Groschen, Groten, вперше карбувалися в Турі в середині XIII століття. Ці грошени спочатку являли собою подвійні пфеніги» (там же, стор. 415—433).

«Те, що папи наклали майже на всі католицькі країни церковні податки, немало сприяло розвиткові грошового господарства в промисловій Європі, а потім, як результат цього,— виникненню різних спроб обійти церковну заборону процентів... Папа користувався ломбардцями для стягнення з архієпископств сум, належних папі за архієпископську мантію, та інших церковних поборів. Це були основні лихварі і заставаприймачі, які діяли під захистом папи. Відомі вже з середини XII століття. Особливо — лихварі із Сієни. «Публічні лихварі». В Англії вони називали себе *«римсько-єпископальними торговцями грішми»*. Деякі єпископи, базельський та інші, закладали єпископські персні, шовкові ризи, все церковне начиння за безцінь євреям і платили проценти. Але й самі єпископи, абати, попи також займалися лихварством, закладаючи церковне начиння взамін участі в прибутках тосканським торговцям грішми із Флоренції, Сієни та інших міст» і т. д. (див. там же, частина II, стор. 36—45).

Оскільки гроші — *загальний еквівалент, загальна купівельна сила*, то все продажне, все може бути перетворене в гроші. Але все може бути перетворене в гроші лише шляхом відчуження речі її власником. Тому все здатне відчужуватися, або е байдуже для індивіда, зовнішнє для нього. Таким чином, так звані *невідчужувані, вічні* володіння і відповідні їм нерухомі, тверді майнові відносини розпадаються перед виглядом грошей. Далі, оскільки самі гроші існують лише в обігу і обмінюються на предмети індивідуального споживання і т. д.,— на вартості, які зрештою можуть звестися до суто індивідуальних насолод,— то все має цінність лише остільки, оскільки існує для індивіда. Тим самим знищується будь-яка самостійна цінність речей, крім тієї, яка зводиться лише до їх буття для іншого, до їх відносності, до їх обмінюваності,— знищується абсолютна цінність усіх речей і відношень. Все принесене в жертву егоїстичній насолоді. Бо якщо все може бути відчужено взамін грошей, все може бути також придбано через гроші. Все можна одержати за «наявні гроші», які, як щось існуюче поза індивідом, можна придбати шляхом шахрайства, насильства і т. д. Таким чином, усе може бути привласнене всіма, і залежить від випадку, що може чи не може привласнити собі індивід, бо це залежить від грошей, які є в його володінні. Тим самим індивід потенціально панує над усім. Не існує ніяких абсолютних цінностей, оскільки для грошей цінність як така — відносна. Немає нічого невідчужуваного, оскільки все може бути відчужене за гроші. Немає нічого вищого, священного і т. д., оскільки все

**** — ваговитий, який важить стільки-то фунтів. Ред.

можна привласнити через гроші. «Священні предмети» і «релігійні», які не можуть перебувати «ні в чийй власності»⁷², «не можуть бути оцінені, не можуть віддаватися в заставу або відчужуватися», які «вилучені з людської торгівлі»⁷³,— не існують перед грішми, подібно до того як перед богом усі рівні. Недивно, що римська церква середньовіччя сама була основним пропагандистом грошей.

«Оскільки церковний закон проти лихварства давно втратив будь-яке значення, [папа] Мартін скасував його також і номінально в 1425 році»(*Hüllmann.StadtewesendesMittelalters. II. Theil. Bonn, 1827, стор. 55*). «У середні віки в жодній країні не було загальної процентної ставки. Насамперед суворість попів. Ненадійність судових гарантій щодо повернення позик. Тим вища процентна ставка в окремих випадках. Незначимість грошового обігу, необхідність робити більшу частину грошових платежів готівкою, [VII—47] оскільки банкова справа ще не розвинулася. Тому велика різноманітність як у розмірі процента, так і в самому понятті лихварства. За часів Карла Великого позика вважалася лихварською лише тоді, коли за неї брали 100%. У Ліндау на Боденському озері в 1344 р. місцеві бюргери брали 216²/₃%. У Цюріху Рада визначила законним процент 43¹/₃%... В Італії іноді доводилося платити 40%, хоч у XII—XIV століттях звичайна ставка не перевищувала 20%... Верона встановила законним процент 12¹/₂%... Імператор Фрідріх II у своїй постанові зазначив 10%, але це лише для євреїв; про християн він не хотів говорити. У Рейнській Німеччині 10% уже в XIII столітті були звичайною ставкою процента» (там же, стор. 55—57).

* * *

«Продуктивне споживання— коли споживання товару становить частину процесу виробництва»(*S. P. Newman.ElementsofPoliticalEconomy. AndoverandNewYork, 1835, стор. 296*). «Слід відзначити, що в цих випадках немає споживання вартості, оскільки та ж сама вартість існує в новій формі» (там же). Далі, «споживання. [означає] використання індивідуального доходу за його різними призначеннями» (там же, стор. 297).

«Слід зробити продаж за грошів будь-який час такою ж легкою операцією, якою тепер є купівля на гроші, і тоді виробництво стане однаковою і завжди ефективною причиною попиту» (*JohnGray.The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange. Edinburgh, 1831, стор. 16*) [Російський переклад, стор. 86]. «Поряд із землею, капіталом, працею четверта необхідна умова виробництва; можливість негайного обміну» (там же, стор. 18) [Російський переклад, стор. 87]. «Здатність до обмінутака ж важлива» для людини, що живе в суспільстві, «як для Робінзона Крузо була важлива здібність виробляти»(там же, стор. 21) [Російський переклад, стор. 88].

«Згідно з Сеєм, кредит лише переміщує капітал, але не створює ніякого капіталу. Це правильно лише в тому єдиному випадку, коли [грошовий] капіталіст дає гроші в позичку промисловцеві, але це неправильно щодо кредиту між виробниками при їх взаємному авансуванні. Те, що один виробник авансує іншому, це не капітали, а продукти, товари. Ці продукти, ці товари можуть стати і без сумніву стануть у руках позичальника активними капіталами, тобто знаряддями праці, але в руках свого власника вони є підлягаючими збуту продуктами, і, отже, чимось пасивним... Слід розрізняти продукт, або товар, і агенти праці, або продуктивний капітал. Доки продукт залишається в руках свого виробника, він є лише товаром, або, якщо хочете, пасивним, інертним капіталом. Промисловець, який зберігає його, не тільки не одержує ніякої вигоди, але для нього це тягар, причина нескінченних утруднень, накладних витрат і збитків; витрати на приміщення, зберігання і охорону, проценти з фондів і т. д.,— не рахуючи псування і відпливу, яких зазнають майже всі товари, коли довго перебувають у пасивному стані... Отже, якщо він продає свої товари в кредит іншому промисловцеві, який зможе застосувати їх у своїй галузі виробництва, то з інертного товару, яким ті були, вони для останнього стануть активним капіталом. Таким чином, тут з одного боку буде мати місце збільшення продуктивного капіталу без будь-якого зменшення капіталу з другого боку. Більше того: коли припустити, що продавець, відпустивши свої товари в кредит, все ж таки одержить узамін векселі, які може тут же врахувати, то хіба не ясно, що тим самим він набуває можливості у свою чергу закупити нову сировину і знаряддя праці, щоб знову взятися за діло? Таким чином, тут має місце подвійне збільшення продуктивного капіталу, інакше кажучи — придбання обома сторонами нових можливостей» (*Ch. Coquelin. Du Credit et des Banques dans l'Industrie. «Revue des Deux*

Mondes»⁷⁴, том 31, 1842 р., стор. 799—800).

«Хай уся маса призначених на продаж товарів перейде швидко, без затримок і без перешкод із стану інертного продукту в стан активного капіталу. Яка нова активність у країні!... Це швидке перетворення є саме те благодіяння, яке робить кредит... Це є *активність обігу*... Таким чином кредит може подесятерити обороти промисловців... За даний проміжок часу торговець чи виробник обновили свою сировину і свої продукти десять разів замість одного... Кредит здійснює це, збільшуючи в усіх купівельну спроможність. Замість того щоб зберігати цю спроможність лише за тими, хто має зараз спроможність платити, кредит надає купівельну спроможність всім тим, становище і репутація яких гарантують майбутній платіж; він надає купівельну спроможність кожному, хто спроможний використати продукти через працю... Отже, перше благодіяння кредиту полягає в тому, що він збільшує якщо не суму вартостей, якими володіє країна, то принаймні суму активних вартостей. Такий безпосередній результат. Звідси впливає зростання продуктивних сил, а через це також суми вартостей і т. д.» (там же, стор. 801, 802, 805).

«Здавання внайми є умовний продаж, або продаж користування річчю на обмежений час» (*Th. Corbet. An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals. London, 1841, стор. 81*).

«Перетворення, яких зазнає капітал у процесі виробництва. Щоб стати продуктивним, капітал повинен бути спожитий» (*S. P. Newman. Elements of Political Economy. Andover and New York, 1835, стор. 80*).

«Економічний цикл — це весь хід виробництва, починаючи від моменту, коли проводиться авансування, і до одержання результатів. У землеробстві сімба являє собою початок циклу, а збирання врожаю — його завершення» (там же, стор. 81). «Відмінність між основним і оборотним капіталом базується на тому, що протягом кожного економічного циклу одна частина капіталу споживається частково, а друга частина — цілком» (там же).

«Направлення капіталу в різні сфери застосування» (там же, стор. 82). Це стосується вчення про конкуренцію.

«Засіб обміну. У нерозвинутих націй будь-який товар, що становить найбільшу частину багатства суспільства або з якоїсь причини є частіше від інших предметом обміну, служить засобом обігу. Так, наприклад, худоба виступає засобом обміну в пастуших племенах, сушена риба — в Нью-Фаундленді, цукор — у Вест-Індії, тютюн — у Вірджинії. *Благородні метали*; їх переваги: а) однаковість якості у всіх країнах світу; б) припускають дрібні і точні підрозділи; с) рідкісність і труднощі видобутку; d) придатність до карбування» (там же, стор. 99—101).

[11] ФАНТАЗІЇ ПРАЙСА І ПРУДОНА. ПОГЛЯДИ ТАУНСЕНДА І ГАЛІАНІ

Уявлення про капітал як про самовідтворюючу істоту, як про вартість, що вічно зберігається і зростає з огляду на природжену її властивість, призвело до фантастичних ідей д-ра Прайса, які далеко полишають за собою фантазії алхіміків, але в які серйозно вірив Пітт, зробивши їх підвалинами своєї фінансової премудрості у своїх законах про фонд погашення державного боргу (див. Лодерделя)⁷⁵. Нижче наводяться деякі різючі місця з творів цієї людини.

[VII—48] «Гроші, що дають складні проценти, спочатку зростають повільно. Але надалі темп зростання безперервно прискорюється, і через деякий час він досягає такої швидкості, що перевершує будь-яку уяву. Один пенс, відданий у зростання в рік народження Христа з 5% під складні проценти, нині зріс би в суму більшу, ніж дали б 150 мільйонів земних куль, що склалися б тільки з чистого золота. Але якщо віддати його в зростання під прості проценти, то за той же самий час він перетворився б не більш ніж у 7 шилінгів $4\frac{1}{2}$ пенса. Досі наш уряд вважав за краще поправляти свої грошові справи швидше другим способом, ніж першим» (*Richard Price. An Appeal to the Public, on the Subject of the National Debt. 2nd edition. London, 1772, стор. 18—19*).

(Суть його вигадки ось у чому: нехай уряд позичає гроші на прості проценти і вміщує позичені гроші по складних процентах.)

У своїх «Observations on Reversionary Payments». 2nd edition, London, 1772 він злітає ще вище:

«Один шилінг, відданий у зростання в рік народження Христа з 6% під складні проценти, зріс би в суму більшу, ніж скільки могла б умістити вся сонячна система, перетворена в кулю, діаметр якої дорівнював би діаметрові орбіти Сатурна» (стор. XIII, примітка). «Держава завжди спроможна знайти вихід із скрутного становища, бо, маючи найменші збереження, вона може сплатити *найбільші* борги в такий короткий строк, якого можуть вимагати її інтереси» (стор. XIV).

Бравий Прайс був просто засліплений величезними цифрами, що впливають із геометричної прогресії. Оскільки він розглядав капітал цілком безвідносно до умов відтворення праці, як автоматично діючу річ, просто як число, що збільшує само себе, то він міг би припускати, що відкрив закон зростання капіталу в вищенаведеній формулі. Пітт у 1792 р. в промові, в якій він пропонував збільшити суму, асигновану на фонд погашення, сприймає цілком серйозно містифікацію д-ра Прайса. ($S = C(1 + i)^n$).⁷⁶

Мак-Куллох наводить як властивості металевих грошей таке:

«Матеріал повинен бути 1) подільний на найдрібніші частки, 2) придатний до зберігання без псування протягом невизначеного часу, 3) зручний для перевезення з місця на місце завдяки великій вартості, закладеній у малому об'ємі, 4) монета певного найменування розміром і якістю завжди дорівнює будь-якій іншій монеті того самого найменування, 5) його вартість повинна бути порівняно стійкою» (MacCulloch. A Dictionary, practical, theoretical, and historical, of Commerce and Commercial Navigation. A new edition. London, 1847, стор. 836).

В усій полеміці пана Прудоназ Бастіа («Gratuite du Credit». Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850) уся суть розмірковувань бравого Прудона в тому, що для нього позика уявляється чимось зовсім іншим, ніж продаж.

Позичати під проценти «означав мати можливість знову й знову продавати той самий предмет і знову й знову одержувати за нього ціну, ніколи не відмовляючись від власності на те, що тут продають» («Gratuite du Credit», лист перший, написаний Шеве, одним із редакторів газети «La Voix du Peuple»⁷⁷).

Через відмінність форми, в якій тут виступає відтворення капіталу, він не помічає, що це постійне відтворення капіталу — ціна якого постійно повертається і завжди знову з прибутком обмінюється на працю, причому прибуток знову й знову реалізується при купівлі-продажу — конституює поняття капіталу. Його збиває з пантелику те, що «предмет» не міняє власника, як при купівлі-продажу; отже, по суті — лише своєрідна форма відтворення, властива позичуваному під проценти капіталу разом з основним капіталом. При здаванні внайми будинку, про який говорить Шеве, має місце безпосередньо форма основного капіталу. Якщо розглядати оборотний капітал у всьому його процесі, то виявляється, що хоч *той самий предмет* (наприклад, даний фунт цукру) не продається щоразу заново, але та сама вартість усе знову й знову відтворюється і що відчуження стосується лише форми, а не субстанції.

Люди, здатні робити такі заперечення, очевидно, ще не з'ясували для себе найелементарніших понять політичної економії. Прудон не розуміє, яким чином прибуток впливає із закону обміну вартостей, отже, не розуміє цього і щодо процента. Тому «будинок», гроші і т. д. повинні, на його думку, обмінюватися не як «капітал», а як «товар... за собівартістю» («*GratuiteduCredit*», стор. 43—44).

Бравий юнак не розуміє, що вся справа в тому, що вартість обмінюється на працю за законом вартості і що через те для того щоб ліквідувати процент, необхідно ліквідувати сам *капітал*, спосіб виробництва, який ґрунтується на міновій вартості, а отже і найману працю.

Нездатність пана Прудона знайти хоч би тільки різницю між позикою і продажем:

«Насправді, капелюшник, який продав капелюхи, одержує взамін них вартість, не більше й не менше. Але капіталіст, який позичає гроші, не лише одержує назад свій капітал незменшеним,— він одержує більше, ніж свій капітал, більше, ніж було ним пущено в обмін: він одержує понад капітал ще й процент» (там же, стор. 69).

Таким чином, капелюшники пана Прудона, обчислюють собівартість без прибутку і процента. Прудон не розумів, що, саме одержуючи *вартість* своїх капелюхів, вони одержують більше від того, у що обійшлися їм ці капелюхи, бо частина цієї вартості привласнена при обміні з працею без еквівалента. А ось — його велика теза, розглянута вище * :

«Оскільки в торгівлі процент на капітал приєднується до заробітної плати робітника, щоб разом з нею скласти ціну товару, то робітник не може викупити продукт своєї власної праці. Жити працюючи — це такий принцип, який за панування процента містить у собі суперечність» (там же, стор. 105).

У ІХ листі (стор. 144—152) бравий Прудон змішує гроші як засіб обігу з капіталом і в результаті цього приходиться до висновку, що існуючий у Франції «капітал» дає 160% (а саме, 1 600 мільйонів франків річних процентів по державних позиках, іпотеках і т. д. на капітал в один мільярд франків — на «суму грошей готівкою, які перебувають у Франції в обігу»).

Наскільки він взагалі далекий від розуміння капіталу і його постійного відтворення, видно з того, що він вважає чимось специфічно властивим «капіталу-грошам», тобто грошам, віддаваним у позичку як капітал, таке:

«Оскільки в результаті нагромадження процентів капітал-гроші від одного обміну до другого постійно знову й знову повертаються до свого джерела, то звідси виходить, що будь-яка нова віддача цих грошей у позичку, здійснювана тими самими руками, дає прибуток завжди тій самій особі» (стор. 154).

«Всяка праця повинна давати надлишок» [стор. 200].

(Все слід *продавати*, нічого не слід *давати в позичку*. У цьому вся суть [у Прудона]. Нездатність зрозуміти, що обмін товарів ґрунтується на обміні між капіталом і працею, а в останньому обміні закладено прибуток і процент. Прудон хоче обмежитися найпростішою, найабстрактнішою формою обміну.)

Ще одна неабияка аргументація пана Прудона:

«Оскільки вартість є не чим іншим, як відношенням, і оскільки між усіма продуктами неодмінно

* Див. цей том, частина I, стор. 371—382. Ред.

встановлюється відношення один до одного, тозвідси виходить, що із суспільної точки зору продукти завжди є вартостями і встановленими вартостями. Для суспільства різниці між капіталом і продуктом не існує. Різниця ця абсолютно суб'єктивна, вона існує лише для індивідів» (стор. 250).

Антагоністична природа капіталу і необхідність для нього наявності неіснуючого робітника наївно виражені в старих англійських економістів, наприклад у преподобного пана Дж. Таунсенда, батька теорії народонаселення, шляхом шахрайського привласнення якої Мальтус (взагалі безсоромний плагіатор: так, наприклад, теорія ренти запозичена ним у фермера Андерсона) зробив себе великою людиною. Таунсенд [VII—49] говорить:

«Мабуть, такий закон природи, що бідні до певної міри непередбачливі, так що в суспільстві постійно є люди для виконання найбільш грубих, брудних і низьких функцій. Сума людського щастя завдяки цьому дуже збільшується. Більш витончені люди звільняються завдяки цьому від обтяжливих робіт і можуть без перешкод іти за своїм більш високим покликанням і т. д.» ([У. Townsend.] A Dissertation on the Poor laws. Republished, London, 1817, стор. 39). «Законодавчий примус до праці супроводжується надто великими труднощами, насильством і шумом, породжує недобррозичливість і т. д., тимчасом як голод не лише являє собою мирний, тихий, безперервний натиск, але й — будучи найбільш природним мотивом до старанності і праці — викликав найсильніше напруження» (там же, стор. 15).

(Це фактично відповідь на те, чия праця продуктивніша, праця рабів чи вільного робітника. Адам Сміт не міг поставити і такого питання, оскільки капіталістичний спосіб виробництва передбачає вільну [найману] працю. З другого боку, розвинуте відношення капіталу і праці так само робить правомірним той поділ праці на продуктивний і непродуктивний, який дає Адам Сміт. Навпаки, банальні жарти лорда Брума і претендуючі на серйозність заперечення Сея, Шторха, Мак-Куллоха і всіх інших виявляються безсилями. Адам Сміт помиляється лише в тому, що дещо грубо розуміє опредмечування [уречевлення] праці — як таку працю, яка закріплюється в якому-небудь відчутному предметі. Але це в нього — момент другорядний, невмілість висловлювання.)

У Галіані також робітники є як такі з огляду на закон природи (Галіані випустив свою книгу в 1750 році):

«Бог влаштував так, що люди, які виконують роботи найпершої потреби, народжуються густо» (*Galiani. Della Moneta. Scrittori Classic) Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Tomo III. Milano, 1803, стор. 78).*

Але в нього вже є і правильне поняття вартості:

«Праця... є єдине, що надає речам вартість» (там же, стор. 74).

Праця, правда, мав також і якісні відмінності, не лише тому, що здійснюється в різних галузях виробництва, але й за більшою або меншою інтенсивністю і т. д. Тут, звичайно, не можна що досліджувати того способу, яким відбувається вирівнювання цих відмінностей і всяка праця зводиться до простої некваліфікованої праці. Досить того, що це зведення фактично здійснено зумовленням продуктів усіх видів праці як вартостей. Як вартості вони є еквівалентними в певних співвідношеннях; більш високі види праці самі оцінюються в простій праці. Це стає відразу ж зрозумілим, якщо подумати про те, що, наприклад, каліфорнійське золото є продуктом простої праці. А

втім, кожен вид праці оплачується цим золотом. Якісну відмінність таким чином знято, і продукт більш високого виду праці фактично зводиться до тієї чи іншої певної кількості простої праці. Виходить, ці обчислення різних якостей праці тут абсолютно неістотні і нітрохи не порушують принципу.

«Метали використовуються як гроші тому, що мають вартість, а не мають вартості тому, що використовуються як гроші» (Галіані, там же, стор 95) «Швидкість грошового обігу, а не кількість металу робить кількість грошей більшою або меншою» (стор. 99). «Гроші бувають двох видів, ідеальні реальні, і застосовуються вони для двох різних цілей, для оцінки речей і для купівлі їх. Для оцінки ідеальні гроші такі ж хороші, як і реальні, і, можливо, ще кращі... Інше застосування грошей в купівля тих самих речей, які вони оцінюють... Ціни і зобов'язання обчислюються в ідеальних грошах, а виконуються в реальних» (стор. 112—114). «Метали мають ту особливість, що лише в них усі відношення зводяться до одного, що є їх кількістю, оскільки вони не мають від природи якісної відмінності ні за своєю внутрішньою структурою, ні за зовнішньою формою і фактурою» (стор. 126—127).

Це — дуже важливе зауваження. Вартість передбачає спільну субстанцію, а всі відмінності, пропорції — зведеними до суто кількісних. Це якраз і має місце в благородних металів, які таким чином виступають як природна субстанція вартості.

«Гроші... як пропорція всіх речей по відношенню до життєвих потреб б тим, що можна назвати одним словом цінаречей» (стор. 152). «Самі ідеальні гроші звичайно бувають рахунковими грішми, тобто через їх посередництво складають зобов'язання і оцінюють усі речі: це відбувається з тієї самої причини, з якої гроші, що нині є ідеальними, є найстародавніші гроші кожної нації і колись були всі реальними грішми; а оскільки вони були реальними грішми, то ними користувалися для рахунку» (стор. 153).

(Це разом з тим є формальне розкриття ідеальних грошей Уркарта та інших. Для негрів і т. д. брусок заліза спочатку був реальними грішми, потім перетворився в ідеальні гроші, але разом з тим вони намагалися зберегти його попередню вартість. А оскільки вартість заліза, як вони могли спостерігати в торгівлі, змінюється по відношенню до золота і т. д., то ідеальний брусок, для того щоб зберегти свою вартість, виражає змінні пропорції дійсних кількостей заліза — важке обчислення, яке робить честь силі абстракції цих панів.) *(Каслрі в дебатах, викликаних комітетом по зливках 1810 року, висував подібні плутані уявлення.)*

Красива фраза Галіані:

«Та нескінченність, якої речі не досягають, рухаючись в одному напрямку, досягається ними шляхом кругообігу» (*Галіані*, цит. тв., стор. 156).

Добре говорить Галіані про споживну вартість:

«Ціна є відношення... Ціна речей — це їх пропорція по відношенню до наших потреб; вона ще не має твердого мірила. Можливо, воно буде знайдене. Я особисто вважаю, що таким мірилом є *сама людина*» (стор. 159, 162).

«В Іспанії, в ті часи, коли вона була наймогутнішою і найбагатшою державою, рахунок вели на реалі і на найдрібніші мараведі» (стор. 172, 173).

«Скоріше за все людина є єдиним і справжнім багатством» (стор. 188). «*Багатство в відношення між двома особами*» (стор. 221). «Коли ціна якої-небудь речі, або її пропорція по відношенню до інших речей, змінилася в однаковому відношенні до всіх речей, то наявний очевидний доказ того, що змінилася вартість самої цієї речі, а не вартість усіх інших речей» (стор. 154).

(Витрати на збереження капіталу і на ремонт слід також брати до уваги.)

[12] РІЗНЕ]

«Позитивне обмеження кількості паперових грошей [у законодавчому порядку] виконало б те єдине корисне завдання, яке витрати виробництва виконують по відношенню до інших грошей» (*Opdyke. A Treatise on Political Economy. New York, 1851, стор. 300*).

Суто кількісна відмінність грошового матеріалу:

«Гроші» (при позичках) «повертаються *лише за своїм родом*^{*}; цей факт відрізняє це знаряддя від усіх інших, вказує на природу зроблених ним послуг, ясно демонструє унікальну своєрідність його функцій» (там же, стор. 267).

«Володіючи грішми, ми повинні здійснити лише один обмін для одержання бажаного предмета; якщо ж ми маємо інші продукти, для нас зайві, то ми повинні зробити два обміни, з яких перший (одержання грошей) незрівнянно важчий, ніж другий» (стор. 287—288).

«*Банкір* відрізняється від старого *лихваря*... тим, що він дає в позичку багатим і рідко або ніколи — біднякам. Тому він позичає з меншим ризиком і може дозволити собі робити це на більш легких умовах; через обидві ці причини він не накликає на себе тієї народної ненависті, яка супроводжувала *лихваря*» (F. W. Newman. *Lectures on Political Economy. London, 1851, стор. 44*).

[VII—50] «Всі ховають і таємно закопують свої гроші глибоко в землю, а особливо язичники, які тримають у своїх руках майже всю торгівлю і майже всі гроші і одержимі вірою, що золото й срібло, які вони переховують протягом свого життя, будуть служити їм після смерті» (Frangois Bernier. *Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol. Tome I. Paris, 1830, стор. 314*).

«У своєму природному стані матерія завжди позбавлена вартості. Лише за допомогою праці вона набуває мінової вартості і стає елементом багатства» (MacCulloch. *Discours sur l'origine, les progres, les objets particuliers, et l'importance de l'economie politique. Traduit par Prevost. Geneve et Paris, 1825, стор. 57*).

«Товари при обміні є мірою [вартості] один для одного» (Storch. *Cours d'economie politique. Avec des notes par J. B. Say. Tome I. Paris, 1823, стор. 81*). «У торгівлі між Росією і Китаєм срібло служить для оцінки всіх товарів, а проте ця торгівля здійснюється шляхом обміну товару на товар» (стор. 88). «Подібно до того як праця не є джерелом багатства, вона не є і їх мірою» (стор. 123). «Сміт... піддався думці, що та сама причина, яка змушує існувати матеріальні речі, є також джерелом і мірою їх вартості» (стор. 124).

«Процент є ціна, яку платять за користування капіталом» (стор. 336). «Гроші повинні мати безпосередню вартість, але таку, яка ґрунтується на штучній потребі. Грошовий матеріал не повинен бути безумовно необхідним для існування людини; бо вся та кількість цього матеріалу, яка застосовується як гроші, ніколи не може вживатися для індивідуального користування; вона завжди повинна перебувати в обігу» (том II, стор. 113, 114). «Гроші заміщують усе» (стор. 133).

Том V: «Considerations sur la nature du revenu national». Paris, 1824:

«Відтворювальне споживання по суті являє собою не витрати, а лише аванси, тому що вони компенсуються для того, хто їх робить» (стор. 54). «Чи немає явної суперечності в тому, що народи збагачуються шляхом заощаджень або нестатків, тобто добровільно прирікаючи себе на бідність?» (стор. 176).

«В епоху, коли шкіри і хутра служили в Росії грішми, незручності, пов'язані з обігом настільки громіздких і настільки німецьких грошей, наштовхнули на думку замінити їх таврованими клаптиками шкіри, які внаслідок цього стали знаками, що підлягали оплаті шкірами і хутрами... Цю функцію (а саме, функцію представляти в майбутньому певні частки срібної копійки) вони зберігали до 1700 р., принаймні в місті Калузі та її околицях, доки Петро I (у 1700 р.) не наказав здати їх узамін дрібних мідних грошей» (том IV, стор. 79).

* — як будь-які повноцінні гроші, а не як *ті самі* золоті чи срібні монети, які Сули видані позичальникові позикодавцем. Ред.

Натяк на чудеса складних процентів зустрічається вже у великого борця проти лихварства XVII століття — *Джозаї Чайлда* його «*Traite sur le commerce et sur les avantages qui resultent de la reduction de l'interest de l'argent*», traduits de l'anglais. Amsterdam et Berlin, 1754, стор. 115—117 (англійською мовою опубліковано в 1669 р.).

«Фактично товар завжди буде обмінюватися на більшу кількість праці, ніж та, якою він був вироблений, і якраз цей надлишок і утворює прибуток» (MacCulloch. *The Principles of Political Economy*. Edinburgh, 1825, стор. 221).

Звідси видно, як добре пан Мак-Куллох розумів принцип Рікардо. Він розрізняє *дійсну вартість* і *мінову вартість*; перша є кількість праці, витраченої на привласнення або виробництво товару; друга є *спроможність купити* певну кількість праці або інших товарів (стор. 211).

«Людина такою ж мірою в продуктом праці, як будь-яка машина, збудована нею; і нам уявляється, що при всіх економічних дослідженнях її слід розглядати саме з такої точки зору» (стор. 115). «Заробітна плата по суті справи складається з частини продукту праці робітника» (стор. 295). «Прибуток капіталу в лише іншою назвою для заробітної плати нагромадженої праці» (стор. 291).

«Періодичне знищення капіталу стало необхідною умовою існування якого б то не було ринкового рівня процента, і, з цього погляду, ті жахливі лиха, яких ми звичайно чекаємо з таким неспокоєм і страхом і яким ми так прагнемо запобігти, можливо, являють собою не що інше, як природний і необхідний коректив до надмірно зростлого і роздутого добробуту, цілющу силу, за допомогою якої наша суспільна система, як вона склалася нині, дістає можливість час від часу оправитися від постійно наступаючої повнокровності, що загрожує існуванню цієї системи, і знову прийти в здоровий і справний стан» (John Fullarton. *On the Regulation of Currencies*. London, 1844, стор. 165).

«Гроші — «загальна купівельна спроможність» (Чалмерс) *.

«Капітал... послуги і товари, застосовувані у виробництві. Гроші: міра вартості, засіб обміну і загальний еквівалент; більш практично: засіб одержати капітал; єдиний засіб заплатити за капітал, попередньо одержаний у кредит; фактично — гарантія одержання рівноцінної вартості у вигляді капіталу. Торгівля обмін капіталу на капітал за посередництвом грошей, і оскільки зобов'язання укладено в грошах, то лише за допомогою грошей можна виконати це зобов'язання і погасити борг. При продажу один вид капіталу обмінюється на гроші для одержання еквівалентної йому вартості, специфікованої в капіталі будь-якого виду. Процент — винагорода за грошову позичку. Якщо гроші беруться у позичку з метою добути капітал, то сплачувана компенсація є винагорода за користування капіталом (сировиною, працею, товарами і т. д.), одержаним на позичені гроші. Якщо гроші позичаються з метою погасити борг, заплатити за капітал, уже одержаний і використаний до цього (за умови заплатити за нього грішми), тоді компенсація дається за користування самими грішми, і в цьому відношенні процент і облікова ставка подібні. Облік є винагорода виключно за гроші як такі, за перетворення кредитних грошей в реальні гроші. Надійний вексель дає ту саму можливість розпоряджатися капіталом, як і банкноти, мінус плата за облік; і векселі враховуються з метою одержати гроші більш зручних купюр для видачі заробітної плати і для дрібних платежів готівкою або для погашення більших зобов'язань, яким настав строк; а також заради тієї вигоди, яка здобувається, якщо можна одержати готівкою гроші шляхом обліку за нормою нижче 5%, що становлять звичайну винагороду за гроші готівкою. Однак головна мета при обліку залежить по суті від попиту і пропозиції грошей, які виступають засобом платежу... Розмір процента залежить в основному від попиту і пропозиції капіталу, а розмір облікової ставки залежить цілком від попиту і пропозиції грошей» («*The Economist*» від 13 березня 1858 р., Лист до редакції).

[VII—51] Пан К. Арнд, який цілком на своєму місці, коли міркує про «собачий

* Див. цей том, частина II, стор. 90. Ред.

податок»⁷⁸, зробив таке цікаве відкриття:

«У ході природного творення благ є лише *одне* явище, яке — у цілком цивілізованих країнах — до певної міри ніби покликане регулювати ставку процента: це — те відношення, в якому деревні маси європейських лісів збільшуються внаслідок щорічного приросту. Приріст цей відбувається зовсім незалежно від їх мінової вартості, в пропорції від 3 до 4 на сотню» (К. Arnd. Die naturgeinasse Volkswirthschaft, gegenuber dem Monopoliengeiste und dem Communismus. Hanau, 1845, стор. 124—125).

Це заслуговує назви: «ставка процента, яка виростає в лісі».

«Вартість, яка залишається [після покриття всіх виробничих витрат], або надлишок, у кожній галузі буде пропорційна вартості застосованого капіталу» (Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 84) [Російський переклад, том I, стор. 83].

[13]] ПРОЦЕНТ І ПРИБУТОК

Щодо *процента* слід розглянути дві сторони справи.

По-перше, поділ *прибутку* на процент і прибуток. (Як єдність того й іншого англійці називають прибуток *grossprofit**) Відмінність стає відчутною, помітною, коли клас грошових капіталістів протистоїть класові промислових капіталістів. *По-друге*, сам *капітал* стає товаром, або товар (гроші) продається як капітал. Так, наприклад, говорять, що капітал, подібно до всіх інших товарів, узгоджує свою ціну з попитом і пропозицією. Отже, попит і пропозиція визначають ставку процента. Виходить, тут капітал як такий вступає в обіг.

Грошові капіталісти і промислові капіталісти можуть утворити два окремих класи лише тому, що прибуток здатний розщепитися на дві галузі доходу. Два сорти капіталістів виражають собою лише сам факт; але повинен бути наявний розпад, розщеплення прибутку на дві особливі форми доходу, для того щоб на цьому ґрунті могли вирости два особливі класи капіталістів.

Форма процента давніша від форми прибутку. Високий рівень процента в Індії для простих землеробів зовсім не свідчить про високий рівень прибутку, а свідчить про те, що як прибуток, так і частина заробітної плати привласнюються лихварем у формі процента. Коли пан Кері^{78a} порівнює цей процент із тим, який панує на англійському грошовому ринку і сплачується англійським капіталістом, і робить звідси висновок, наскільки вища «норма праці» (частка праці в продукті) в Англії, ніж в Індії, то така операція цілком гідна рівня історичного чуття пана Кері. Йому слід би було залучити для порівняння проценти, сплачувані в Англії ручними ткачами, наприклад у Дербішірі, яким капіталісти авансують (позичають) матеріал та інструмент. Він побачив би, що ці проценти настільки високі, що після сплати за всіма статтями витрат робітники зрештою ще опиняються боржниками, хоч вони не тільки повернули капіталістові його аванси, але ще на додачу приєднали до них безплатно свою працю.

* — валовим прибутком. Ред.

Історична форма промислового прибутку з'являється лише після того, як капітал перестає виступати поряд із самостійним робітником. Тому спочатку прибуток виступає визначуваним процентом. Але в буржуазній економіці процент визначається прибутком і є лише частиною його. Таким чином, прибуток повинен бути настільки великий, щоб частина його могла відокремитися у вигляді процента. Історично навпаки: процент повинен бути знижений до такого рівня, щоб частина додаткової вартості могла відокремитися у вигляді прибутку.

Існує природний зв'язок між заробітною платою і прибутком — між необхідною працею і додатковою працею; але чи є який-небудь зв'язок між прибутком і процентом крім того, який визначається суперництвом цих двох класів, що одержують ці різні форми доходу? Але для того щоб існували як це суперництво, так і обидва класи, вже передбачено поділ додаткової вартості на прибуток і процент. Капітал, розглядуваний у загальному вигляді [imAllgemeinen], не є всього лише абстракцією. Якщо, наприклад, я розглядаю сукупний капітал якоїсь нації на відміну від сукупної найманої праці (або також земельної власності) або ж розглядаю капітал як загальний економічний базис одного класу на відміну від іншого класу, то я розглядаю капітал взагалі. Так само, як, наприклад, я розглядаю з фізіологічної точки зору людину на відміну від тварини. Справжня відмінність між прибутком і процентом існує у вигляді відмінності між класом грошових капіталістів і класом промислових капіталістів. Але для того щоб два таких класи могли протистояти один одному, їх подвійне існування передбачає розщеплення додаткової вартості, створеної капіталом.

(Політична економія має справу із специфічними суспільними формами багатства, або, точніше, виробництва багатства. Речовина багатства, чи то суб'єктивна, як праця, чи об'єктивна, як предмети, що служать для задоволення природних або історичних потреб, виступає спочатку спільною для всіх епох виробництва. Тому ця речовина виступає спочатку всього лише передумовою, яка лежить цілком поза межами політичної економії і входить у сферу її розгляду лише тоді, коли вона видозмінюється відношеннями, властивими формі, або сама видозмінює їх. Те загальне, що звичайно говориться про це, обмежується абстракціями, які являли собою певну історичну цінність в епоху перших спроб політичної економії, коли форми ще з великими труднощами вилущувалися з матеріального змісту і з великим напруженням фіксувалися як справжній об'єкт дослідження. Пізніше вони стають нудними загальними місцями, тим більше противними, чим більше вони виступають із претензією на науковість. Це стосується всього того, про що німецькі економісти звичайно базикають під рубрикою категорії «благ».)

Важливо те, що як процент, так і прибуток виражають співвідношення *капіталу*. Капітал, який дає проценти, протистоїть як особлива форма не праці, а капіталові, що дає прибуток. Те відношення, коли, з одного боку, робітник виступає ще як самостійний працівник, тобто не як найманий робітник, але коли, з другого боку, предметні умови

такого працівника вже мають самостійне існування поряд із ним самим, будучи власністю особливого класу лихварів, неодмінно розвивається — при всіх спробах виробництва, які більш або менш базуються на обміні, — разом з розвитком купецького майна або грошового майна, на протигагу особливим і обмеженим формам землеробського чи ремісничого майна. Сам розвиток цього меркантильного майна можна розглядати як розвиток мінової вартості і тому як розвиток обігу і грошових відносин у зазначених сферах. Правда, це відношення, з одного боку, показує нам відокремлення, відмежування умов праці — які все більше і більше приходять з обігу і все більше і більше залежать від нього — від економічного буття робітника. Але з другого боку, останнє ще не підпорядковане процесові капіталу. Тому спосіб виробництва ще істотно не видозмінюється. Якщо вказане відношення повторюється в рамках буржуазної економіки, то це має місце у відсталих галузях виробництва або в таких, які ще [VII—52] чинять опір загрожуючій їм загибелі у сучасному способі виробництва. У цих галузях має місце найогидніша експлуатація праці без того, щоб тут відношення капіталу і праці мало в собі базис для розвитку нових продуктивних сил і зародок нових історичних форм. У самому способі виробництва капітал ще виступає тут як матеріально підпорядкований окремому працівникові або працюючій сім'ї — чи то в ремісничому виробництві, чи то в дрібному землеробстві. Має місце експлуатація з боку капіталу без капіталістичного способу виробництва. Процентна ставка дуже висока, оскільки процент включає в себе прибуток і навіть частину заробітної плати. Ця форма лихварства, при якій капітал не оволодіває виробництвом і, отже, є капіталом лише формально, передбачає панування добуржуазних форм виробництва, але вона знову відтворюється в другорядних сферах у рамках самої буржуазної економіки.

Друга історична форма процента: віддача капіталу в позичку споживаючому багатству. Ця форма є тут історично важливою, як один із моментів виникнення капіталу, оскільки доход, а часто також і землі земельних власників нагромаджуються і капіталізуються в кишенях лихварів. Це один із тих процесів, через які оборотний капітал або також капітал у грошовій формі концентрується в руках класу, незалежного від земельних власників.

Формою реалізованого капіталу, як і реалізованої ним додаткової вартості, є гроші. Таким чином, прибуток (а не лише процент) виражається у грошах, бо в них вартість реалізується і вимірюється.

Необхідність грошових платежів — а не лише грошей для купівлі товарів і т. д. — розвивається всюди, де є мінові відносини і грошовий обіг. Зовсім не обов'язково, щоб обмін був одночасним. При наявності грошей є можливість одній стороні відпускати свій товар, а другій робити платіж тільки пізніше. Потреба в грошах для цієї мети (далі вона приводить до розвитку позик і обліку векселів) — одне з основних історичних джерел процента. Але це нас тут зовсім не стосується; це слід розглянути лише при аналізі кредитних відносин.

Різниця між купівлею ($G - T$) і продажем ($T - G$):

«Коли я продаю, то 1) я нараховую на товар прибуток і одержую його, 2) я одержую товар універсально представницький або оборотний — гроші, які завжди можуть бути продані і на які я завжди можу одержати в своє розпорядження будь-який інший товар, бо особлива легкість збуту грошей є точним результатом або природним наслідком меншої легкості збуту [інших] товарів... При купівлі справа стоїть інакше. Якщо купують для перепродажу або постачання клієнтів, то хоч би яка була ймовірність, не існує абсолютної впевненості, що можна буде продати за вигідну ціну... Але не всі купують для перепродажу; багато хто купує для власного споживання» і т. д. (*Th. Corbet. An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals. London, 1841, стор. 117—118*).

«Звіт, поданий парламенту паном Джемсом Уілсоном, свідчить, що монетний двір накарубав у 1857 р. золотих монет на суму 4 859 000 ф. ст., з яких 364 000 ф. ст. у вигляді півсоверенів. Карбування срібла цього року становило 373 000 ф. ст., причому вартість витраченого металу дорівнювала 363 000 ф. ст. За десятиріччя, що минуло 31 грудня 1857 р., всього було накарбовано на 55 239 000 ф. ст. золотих монет і на 2 434 000 ф. ст. срібних монет... За останній рік накарбовано мідних монет на суму 6 720 ф. ст. (причому вартість міді становила 3 492 ф.ст.), з них 3 163 — у вигляді пенсів, 2 464 — у вигляді півпенсів і 1 120 — у вигляді фартінгів... Загальна вартість мідних монет, накарбованих за останнє десятиріччя, становила 141 477 ф. ст., причому мідь була придбана за 73 503 ф. ст.» («*The Economist*» від 10 квітня 1858 р.).

«На думку Томаса Калпепера (1641 р.), Джозаї Чайлда (1670 р.), Патерсона (1694 р.) і Локка (1700 р.), багатство залежить від хоч би навіть насильственого зниження процентної ставки із золота і срібла. Ця думка панувала в Англії протягом майже двох століть» (*Ganilh. Des Systemes d'economie politique. Tome premier. Paris, 1809, стор. 76—77*).

Коли Юм, на противагу Локку, доводив, що процентна ставка визначається нормою прибутку⁷⁹, він уже мав перед собою далеко вищий розвиток капіталу. Ще більше це стосується Бентама, коли він наприкінці XVIII століття писав свій захист лихварства⁸⁰.

(Починаючи з Генріха VIII до Анни має місце зниження процентної ставки в законодавчому порядку.)

«У кожній країні є: 1) виробляючий клас⁴¹ і 2) грошовий клас, який живе на проценти від свого капіталу» (*J. St. Mill. Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стор. 110*).

«Процент, який беруть у ломбардах, стає таким надмірним внаслідок частих заставлянь і викупів протягом того самого місяця або заставлянь одного предмета з метою викупити інший, одержавши при цьому невелику різницю грішми. У Лондоні є 240 зареєстрованих ломбардів, а в провінції приблизно 1 450... Вкладений ними в діло капітал обчислюється приблизно в 1 мільйон; він обертається принаймні тричі на рік, даючи в середньому щоразу $33\frac{1}{2}\%$; таким чином, нижчі класи в Англії щороку сплачують 1 мільйон за короткострокові позички в 1 мільйон, не беручи до уваги втрати речей, не викуплених у строк» (*J. D. Tuckett. A History of the Past and Present State of the Labouring Population. Vol. I. London, 1846, стор. 114*).

[14] ПЕРЕТВОРЕННЯ КУПЦЯ В ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІСТА. ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ. РОЗМІР ПРОЦЕНТНОЇ СТАВКИ]

«Деякі роботи не можуть виконуватися інакше, як у великому масштабі, наприклад фабрикація фарфору, скла тощо. Тому такі роботи ніколи не виконуються ремісниками. Вже в XIII і XIV століттях деякі роботи,

наприклад у галузі ткацтва, велися у великому масштабі» (*Poppe.GeschichtederTechnologie. ErsterBand. Gottingen, 1807, стор. 32*).

«У старі часи всі фабрики були обмежені рамками ремесла, а *купець* лише скуповував і збував вироби ремісників. Найсуворіше цього дотримувалися в суконних і льняних мануфактурах. Але поступово в багатьох місцевостях купці починають брати на себе функції майстрів» (звичайно, без цехових забобонів і традицій, без ставлення колишніх майстрів до підмайстрів) «і наймати підмайстрів за поденну оплату» (*Поппе, там же, стор. 70—71*).

Це було основною причиною того, що в Англії справжня промисловість зародилася і розвинулася в некорпоративних містах.

Торговельний капітал, або гроші, як вони виступають у вигляді купецького майна, є першою формою капіталу, тобто такої вартості, яка впливає виключно з обігу (обміну), зберігає, відтворює і збільшує себе в обігу, так що виключною метою цього руху і цієї діяльності є мінова вартість. Наявні обидва рухи — купувати для продажу і продавати для купівлі, але [VII—53] переважає форма $G - T - T - G$. Гроші та їх примноження є винятковою метою операції. Купець не купує товару для власних потреб, заради його споживної вартості, і не продає його для того, щоб, наприклад, погасити грошові зобов'язання або щоб одержати інший товар для задоволення своїх потреб. Його пряма мета є збільшення вартості, і до того ж у її безпосередній формі у вигляді грошей. Торговельне майно, по-перше,— це гроші як засіб обміну: гроші як такий рух, який опосередковує обіг; купець обмінює гроші на товар і товар на гроші, і навпаки. Гроші виступають тут також і як самоціль, але вони не обов'язково повинні через те існувати в своїй металевій формі. Тут має місце живе перетворення вартості в обидві форми — товарну і грошову; байдужість вартості по відношенню до певної форми споживної вартості, якої вона набуває, і разом з тим її метаморфоз у всі ці форми, які, проте, виступають лише як переоблачення.

Таким чином, якщо торговельна діяльність зв'язує між собою процеси обігу і через те гроші як купецьке майно, є, з одного боку, першою формою існування капіталу і виступають історично саме так, то, з другого боку, ця форма виступає як прямо суперечна *поняттю вартості*. Купувати дешево і дорого продавати — такий закон торгівлі. *Отже, не обмін еквівалентів, при якому, навпаки, торгівля була б неможлива як особливий вид промислу.*

Однак гроші як торговельне майно,— так, як вони виступають у найрізноманітніших формах суспільства і на найрізноманітніших ступенях розвитку суспільних продуктивних сил,— являють собою лише опосередковуючий рух між протилежними сторонами, над якими вони не панують, і між передумовами, яких вони не створюють.

«У кожному цивілізованому суспільстві основна торгівля відбувається між міськими і сільськими жителями. Вона полягає в обміні сирових продуктів на вироби промисловості...або безпосередньо, або за посередництвом грошей» (A. Smith.Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction par G. Garnier. Tome II. Paris, 1802, стор. 403) [Російський переклад, стор. 279].

Торгівля завжди є сполучним началом. Виробництво спочатку велося в невеликому масштабі.

«Місто є базаром, або ринком, до якого звертаються сільські жителі, щоб обміняти свої сирові продукти на вироби промисловості. Ця торгівля доставляє міським жителям як матеріал для їх праці, так і засоби існування. Кількість готових виробів, які вони продають сільським жителям, неодмінно визначав собою кількість матеріалів і продуктів харчування, які вони купують» (там же, стор. 403) [Російський переклад, стор. 281].

Доти доки основною метою є «засоби існування і насолоди», панує споживна вартість. У понятті вартості закладено те, що вона зберігається і примножується тільки шляхом обміну. Але існуюча вартість — це насамперед гроші.

«Промисловість, спрямована на виробництво того, що виходить за межі абсолютно необхідного, утвердилася в містах задовго до того, як набула поширення серед сільського населення» (там же, стор. 452) [Російський переклад, стор. 296].

«Хоч жителі міста необхідне їм продовольство і всі засоби й матеріали праці одержують врешті-решт із села, але жителі міста, розташованого на морському узбережжі чи на судноплавній річці, можуть одержувати все це також і з найвіддаленіших куточків землі чи то в обмін на продукти своєї власної промисловості, чи то виконуючи функцію посередника, який доставляє товари з однієї віддаленої країни в іншу і обмінює продукти однієї з них на продукти іншої. Таким способом те чи інше місто може стати досить багатим, у той час як не тільки навколишня місцевість, але й усі країни, де воно торгує, залишаються бідними. Кожна з цих країн, узята окремо, може надати місту лише незначну частину того, що необхідно для його прохарчування і для роботи його промисловості. Але всі ці країни, разом узяті, можуть забезпечити місто великою кількістю засобів існування і великою різноманітністю промислової діяльності» (там же, стор. 452—453) [Російський переклад, стор. 296].

(Італійські міста раніше від інших піднеслися в Європі завдяки торгівлі; під час хрестових походів — Венеція, Генуя, Піза — частково через перевезення людей і завжди через перевезення продуктів, які треба було поставляти їм. Ці республіки були ніби інтендантами цих армій.) (Там же.) Купецьке майно, як постійно зайняте обміном і обмінююче заради мінової вартості, являє собою фактично живі гроші.

«Жителі торговельних міст привозили з більш багатих країн вишукані вироби і предмети розкоші великої ціни, доставляли тим самим нову поживу для марнолюбства великих земельних власників, які купували їх нарозхват, даючи взамін велику кількість сирових продуктів своїх земель. Таким чином, торгівля значної частини Європи в цю епоху являла собою обмін сирових продуктів однієї країни на мануфактурні продукти більш передової промислової країни» (стор. 454, 455). «Коли смак до більш витончених виробів став настільки поширеним, що створився значний попит, купці, для того щоб скоротити транспортні витрати, намагалися створити у власній країні такі мануфактури. Таке походження перших мануфактур для продажу на віддалений ринок» (там же). Мануфактури предметів розкоші виникли на ґрунті зовнішньої торгівлі і були засновані купцями (оброблялися закордонні матеріали) (стор. 456—458) [Російський переклад, стор. 297—298].

Адам Сміт згадує й інший вид мануфактури, «який природно і сам собою виник завдяки поступовому вдосконаленню грубих і домашніх ремесел». Оброблялися місцеві матеріали (стор. 459) [Російський переклад, стор. 298].

Торговельні народи античного світу існували так, як боги Епікура в міжсвітових просторах⁸², або, краще сказати, так, як євреї за часів польського суспільства. Більшість тих торговельних народів або міст, що самостійно досягли значного розвитку, вели *посередницьку торгівлю*, яка базувалася на варварстві виробляючих народів, серед яких вони відігравали роль грошей (посередників).

На початкових ступенях буржуазного суспільства торгівля панує над промисловістю; в сучасному суспільстві — навпаки.

Звичайно, торгівля буде виявляти більший чи менший вплив на ті суспільства, між якими вона ведеться. Завдяки торгівлі виробництво все більше й більше буде підпорядковуватися міновій вартості, а безпосередня споживна вартість— усе більше відтіснятися на задній план, оскільки торгівля робить існування все більш залежним не від безпосереднього споживання продукту, а від його продажу. Вона розкладає старі відносини. Тим самим вона посилює грошовий обіг. Спочатку вона охоплює лише залишки виробництва; крок за кроком захоплює і саме виробництво. Однак розкладницький вплив торгівлі дуже залежить від природи тих виробляючих суспільств, серед яких оперує торгівля. Наприклад, торгівля майже не підірвала основ староіндійської общини і взагалі азійських відносин. Обман при обміні є [VII—54] базисом торгівлі, яка виступає самотійно.

Однак капітал виникає лише там, де торгівля опановує саме виробництво і де купець стає виробником або виробник стає просто купцем. Цьому протистоять середньовічний цеховий устрій, кастовий поділ і т. д. Але виникнення капіталу в його адекватній формі передбачає наявність капіталу як торговельного капіталу, так що люди виробляють уже не для споживання, більш або менш опосередкованого грішми, а для торгівлі у великому масштабі.

Купецьке майно, як самотійна економічна форма і основа торговельних міст і торговельних народів, існує й існувало як посередник між народами, що стоять на найрізноманітніших ступенях економічного розвитку, а в самому торговельному місті (наприклад, у староазійському, грецькому або ж італійському і т. д. у середні віки) виробництво може продовжувати існувати в цеховій і подібній формі.

Стюарт.«Торгівляє операція, через яку багатство або робота, чи то індивідів чи громад, можуть бути обміняні за посередництвом групи людей, іменованих купцями, на еквівалент, здатний задовольнити будь-яку потребу без будь-якої перерви у виробництві чи якої-небудь затримки в споживанні. Промисловість застосування майстерної праці вільною людиною, з метою добути шляхом торгівлі еквівалент, придатний для задоволення будь-якої потреби» (*J. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I. Dublin, 1770, стор. 166*).

«Доки потреби і прості, і нечисленні, працівник знаходить достатньо часу для виконання всієї своєї роботи; коли потреби стають різнобічніші, людям доводиться працювати більш напружено; люди починають цінувати час; тому вводиться торгівля... Купець як посередник між працівниками і споживачами» (стор. 171).

«Зосередження (продуктів) у небагатьох руках є введення торгівлі» (там же). «Споживач купує не для перепродажу; купець купує і продає, лише розраховуючи на бариші» (стор. 174) (тобто заради вартості). «Найпростіший вид торгівлі — це той, який робиться шляхом обміну найнеобхідніших життєвих засобів» (обмін між продуктивними надлишками фермерів і «вільними руками») [стор. 175—176]. «Прогрес слід приписати в основному введенню грошей» (стор. 176).

«Доки потреби взаємно задовольняються через просту міну, для грошей немає ні найменшого шансу. Це найпростіша з усіх комбінацій. Коли потреби стають різноманітні, мінова торгівля стає більш утрудненою; внаслідок цього вводяться гроші. Гроші — загальна ціна всіх речей. Належний еквівалент у руках тих, хто пред'являє попит. Ця операція купівлі-продажу дещо складніша від першої операції» [стор. 177].

Отже, 1) міна, 2) купівля-продаж, 3) торгівля.

«Повинен з'явитися купець. Те, що раніше називалося потребами, представлено тепер споживачем, промисловість — мануфактуристом, гроші — купцем. Купець є представником грошей, замінюючи їх кредитом, і

подібно до того як гроші були винайдені для полегшення мінової торгівлі, так купець через кредит вносить нове вдосконалення в застосування грошей. Ця операція купівлі-продажу є торгівля; вона позбавляє обидві сторони всіляких клопотів із доставкою і пристосуванням однієї потреби до іншої чи потреби до грошей; купець по черзі представляв споживача, мануфактуриста і гроші. Для споживачів він являв собою сукупність мануфактуристів, а для останніх — сукупність споживачів, і обом класам кредит купця заміняє застосування грошей» (стор. 177, 178).

«Передбачається, що купці купують і продають не через необхідність, а розраховуючи на прибуток» (стор. 201).

«Тільки промисловець виробляє для чужого, а не для власного споживання. Ці блага стають для нього корисними лише від того моменту, коли він їх обмінює. Вони, отже, роблять необхідною торгівлю, а також мистецтво обміну. Вони оцінюються лише відповідно до своєї мінової вартості» (Sismondi.Etudesurl'economicpolitique. Tomell. Bruxelles, 1838, стор. 161). «Торгівля позбавила речі, багатства їх первісного характеру корисності... Протилежність між споживною вартістю і міноюю вартістю — до цієї останньої торгівля звела всі речі»(стор. 162). «Спочатку корисність є істинна міра вартостей; ... тоді торгівля існує в патріархальному стані суспільства; але вона не охопила цілком усе суспільство; торгують тільки надлишками продуктів кожної людини, а не тим, що необхідне для її існування» (стор. 162, 163). «Навпаки, для нашого теперішнього економічного стану і прогресу характерне те, що торгівлявзяла на себе розподілусієї сукупності щорічно вироблюваного багатства і, отже, зовсім позбавила його характеру корисної вартості, зберігши за ним лише характер мінової вартості» (стор. 163).

«До введення торгівлі... збільшення кількості вироблених продуктів являло собою пряме збільшення багатства. Невелике значення мала тоді кількість праці, завдяки якій була придбана та чи інша корисна річ... І дійсно, бажана річ нічого не втрачає із своєї корисності навіть тоді, коли для її придбання не потрібно ніякої праці; хліб і полотно були б не менш необхідні своїм власникам навіть у тому випадку, якби вони впали до них із неба. Це, без сумніву, і є справжня оцінка багатства, споживання і корисності. Але з того моменту, коли люди... поставили своє існування в залежність від обміну, який вони могли б зробити, або від торгівлі, вони були змушені засвоїти інший спосіб оцінки, оцінку за міноюю вартістю — вартістю, яка впливає не з корисності, а з відношення між потребами всього суспільства і кількістю праці, достатньою для задоволення цих потреб, або також кількістю праці, яка може задовольнити їх у майбутньому» (там же, стор. 266). «При оцінці вартостей, які люди намагалися виміряти шляхом уведення грошей, поняття корисності було зовсім відкинуто вбік. Стали брати до уваги лише працю, зусилля, необхідне для того, щоб добути собі ті дві речі, які обмінюються одна на одну» (стор. 267).

Щодо процента Дж.-У. Гілбарт у своїй книзі «The History and Principles of Banking» (London, 1834) говорить таке:

«Те, що людина, яка бере гроші в позичку, для того щоб за їх допомогою одержати прибуток, повинна віддавати частину свого прибутку кредиторіві, є само собою зрозумілим принципом природної справедливості. Людина одержує прибуток звичайно через торгівлю. Але в середні віки населення було суто землеробським. А при такому населенні й за феодального режиму може мати місце лише невелика торгівля, а тому й невеликий прибуток. Тому в середні віки закони про лихварство мали собі виправдання. Крім того, в землеробській країні людина рідко прагне до того, щоб позичати гроші, за винятком тих випадків, коли вона збідніла або потрапила в біду внаслідок якогось лиха» (стор. 163).

«Генріх VIII обмежив процент 10%, Яків 1 — 8%, Карл 11 — 6%, Анна — 5%» (стор. 164—165). «У ті [VII—55] часи позикодавці, якщо не з огляду на закон, то фактично були монополістами, і тому необхідно було обмежувати їх, як і інших монополістів. У наш час норма прибутку регулює норму процента, тоді як у ті часи норма процента регулювала норму прибутку. Якщо кредитор обтяжував купця високою нормою процента, то купець був змушений накидати на свої товари вищу норму прибутку. Тим самим із кишень покупців виймалася більша сума грошей, щоб покласти її в кишеню кредитора, який позичив гроші купцеві. Ця додаткова ціна, яку накидали на товари, приводила до того, що публіка ставала менш спроможною і менш схильною купувати ці товари» (стор. 165).

«При пануванні незмінних еквівалентів торгівлі т. д. була б неможлива» (G. Ordye. ATreatiseonPoliticalEconomy. NewYork, 1851, стор. 67).

«Позитивне обмеження [в законодавчому порядку] кількості цього знаряддя» (тобто паперових грошей) «виконало б це єдине корисне завдання, яке витрати виробництва виконують по відношенню до іншого знаряддя» (металевих грошей) (там же, стор. 300).

Процент.«Якщо певна сума дорогоцінного металу знижується у вартості, то це не є підставою брати меншу кількість грошей за користування цією сумою, бо якщо капітал дає менше цінності для позичальника, то тією ж мірою йому легше платити процент. У Каліфорнії беруть 3% на місяць, 36% на рік унаслідок неврегульованості загального положення... В Індостані, де позики надаються індійським князям на непродуктивні витрати,позикодавці з метою компенсування в середньому втрат свого капіталу беруть досить високі проценти, 30%, що не стоять ні в якому відношенні до прибутку,який можна було б одержати шляхом промислових операцій» («TheEconomist» від 22 січня 1853 р., № 491, стор. 89). Позикодавець «бере тут такий процент, висота якого достатня для заміщення кредитованої суми в короткий строк або принаймні для того, щоб зрівноважити його збитки в окремих випадках явно непомірним баришем в інших випадках» (там же).

«Розмір процента залежить: 1) від норми прибутку, 2) від пропорції, згідно з якою весь одержаний прибуток ділиться між позикодавцем і позичальником» (там же).

«Достатком чи нестачею дорогоцінних металів, високим чи низьким загальним рівнем цін визначається тільки більша чи менша кількість грошей, потрібна для здійснення обміну між позикодавцями і позичальниками, так само як і для всіх інших видів обміну... Відмінність лише в тому, що буде потрібна більша сума грошей для того, щоб представити і передати в руки позикодавця видаваний у позичку капітал... Відношення між сумою, сплачуваною за користування капіталом, і величиною цього капіталу виражає норму процента, виміряну в грошах» (там же, стор. 89—90).

[15] РІЗНЕ ПРО ГРОШІ

Подвійний стандарт.Раніше «в країнах, де золото і срібло — узаконений стандарт, здійснювало обіг досі майже тільки саме срібло, оскільки в 1800—1850 рр. золото мало тенденцію дорожчати по відношенню до срібла... У Франції золото трохи подорожчало по відношенню до срібла і ходило з лажем порівняно з визначеним у 1802 р. відношенням до срібла... Те саме мало місце в Сполучених Штатах,., в Індії». (В останній країні тепер срібний стандарт, так само як у Голландії і т. д.) «Обіг Сполучених Штатів був зачеплений раніше від усіх [відкриттям каліфорнійського золота]. Значне ввезення золота з Каліфорнії, лаж на срібло в Європі, значне вивезення срібних монет і заміна їх золотом. Уряд Сполучених Штатів карбував золоті монети навіть вартістю всього лише в 1 долар... [Часткова] заміна срібла золотом у Франції» («TheEconomist» від 15 листопада 1851 р., стор. 1257).

«Нехай «стандарт вартості» буде який завгодно і нехай наявні в обігу гроші становлять будь-яку частку цього стандарту, яка може бути встановлена; все-таки як одне, так і друге може мати визначену і перманентну вартість по відношенню одне до одного, лише будучи оборотним на бажання власника» («TheEconomist» від 9 жовтня 1847 р., стор. 1158).

«Єдині гроші, які можуть цінитися вище за номінальну вартість, це ті, якими ніхто не зобов'язаний платити, тимчасом як кожен зобов'язаний приймати їх як законний платіжний засіб» («TheEconomist» від 18 січня 1851 р., стор. 59).

«Жодна країна логічно не може мати більше одного стандарту (більше *одного* стандарту міри вартості), бо цей стандарт повинен бути однорідний і незмінний. Жоден товар не має однорідної незмінної вартості по відношенню до інших: він має таку лише по відношенню до самого себе. Золота монета завжди має ту саму вартість, як і інша золота монета тієї самої проби, тієї самої ваги і в тому самому місці; але цього не можна сказати про золото і який-небудь інший товар, наприклад срібло» («TheEconomist» від 11 травня 1844, стор. 771).

«Англійський фунт стерлінгів становить тепер трохи менше від $\frac{1}{3}$ своєї первісної вартості, німецький

флорин — $\frac{1}{6}$, Шотландія перед об'єднанням з Англією знизила свій фунт до $\frac{1}{36}$, французький лівр становить $\frac{1}{74}$ [своєї первісної вартості, іспанський мараведі менше $\frac{1}{1000}$, португальський рейс ще менше» (Morrison. Observations on the system of Metallic Currency adopted in this country. London, 1837, стор. 13).

«До закону 1819 року⁸³ існували ще й інші причини для хитань ціни золотих зливків, крім обігу банкнот: 1) більш або менш добрий стан монет. Якщо обігова металева монета падає нижче своєї стандартної ваги, то найменша зміна вексельного курсу, яка викликає попит на метал для вивезення, повинна підвищити ціну зливків принаймні на величину зменшення металевого вмісту монети. 2) Кримінальні закони, які забороняли переплавку і вивезення монет і дозволяли торгівлю зливками. При інтенсивному попиті для вивезення це створювало можливість хитання ціни на зливки по відношенню до монет навіть у такі часи, коли паперові гроші були повністю оборотні в золото. [Підвищення ціни зливків спостерігалось в 1783, 1792, 1795, 1796 рр. ...У 1816 р. ціна зливків піднялася вище від монетної ціни, оскільки директори Англійського банку, дбаючи про підготовку до відновлення платежів готівкою, приймали золото за ціною, яка значно перевищувала монетну ціну» (Fullarton. On the Regulation of Currencies. 2nd edition. London, 1845, стор. 7—9).

Стандарт може бути золотим, хоч би й не оберталася жодна унція золота («The Economist») ^{83a}.

«За Георга III (закон 1774 року) срібло було оголошене законним платіжним засобом лише в сумі 25 ф. ст. За цим же законом банк платив тепер лише золотом» (Morrison, цит. тв., стор. 12). «Лорд Ліверпул (початок XIX століття) перетворив срібло і мідь у монети суто символічного характеру» (там же, стор. 14—15).

Розкладницький вплив грошей. Гроші — засіб для роздрібнення володіння.

Уркартівська нісенітниця про грошовий стандарт:

«Вартість золота повинна вимірюватися ним самим; яким чином та чи інша речовина може бути мірою своєї власної вартості в інших речах? Вартість золота повинна встановлюватися його власного вагою, якій при цьому дається інша, фальсифікована назва,— таким чином виходить, що унція золота коштує стільки-то фунтів стерлінгів і частин фунта стерлінгів. Це — фальсифікація міри, а не встановлення стандарту» (D. Urquhart. Familiar Words. London, 1856, стор. 104—105).

[VII—56] Адам Сміт називає працю *дійсною*, а гроші — *номінальною мірою вартості*. Праця фігурує в нього як первісна міра ⁸⁴.

Вартість грошей. Джон-Стюарт Мілль.

«Якщо дано кількість проданих товарів і кількість продажу і перепродажу цих товарів, то вартість грошей залежить від кількості грошей і від кількості переходів кожної монети в інші руки під час цього процесу». «Кількість грошей в обігу дорівнює грошовій вартості всіх проданих товарів, поділеній на число, яке виражає швидкість обігу». «Якщо дано кількість товарів і операцій, то вартість грошей обернено пропорційна їх кількості, помноженій на швидкість їх обігу». Але всі ці положення слід розуміти лише так, «що йдеться тільки про ту кількість грошей, яка дійсно обертається і фактично обмінюється на товари». «Необхідна кількість грошей визначається частково витратами їх виробництва, частково швидкістю їх обігу. Якщо дано швидкість обігу, то вирішальне значення мають витрати виробництва; якщо дано витрати виробництва, то кількість грошей залежить від швидкості обігу» (J. St. Mill. Principles of Political Economy. Vol. II. London, 1848, стор. 17, 18, 20, 30).

«Гроші не мають іншого еквівалента, крім самих себе або того, що є товаром». Тому вони профанують усе. На початку XV століття у Франції «навіть освячений церковний посуд (чаші вітваря) і т. д. віддавалися в заставу євреям» (Augier. Du credit public. Paris, 1842, стор. 95, 101).

Гроші не є безпосереднім предметом споживання:

«Гроші ніколи не стають предметом споживання, завжди залишаються merchandise*, ніколи не стають denree**. Пряму внутрішню вартість вони мають лише для суспільства, мінову вартість — для кожного індивіда. Тому грошовий матеріал повинен мати вартість, але таку, яка ґрунтується на штучній потребі; він не повинен бути безумовно необхідним для існування людини; бо вся ця кількість грошей, яка застосовується в обігу, ніколи не може вживатися для індивідуального вжитку: вона завжди повинна перебувати в обігу» (H.

* — товаром як предметом торгівлі. *Ред.*

** — товаром як предметом споживання. *Ред.*

Storch. Cours d'economie politique. Tome II. Paris, 1823, стор. 109, 113—114).

[VII—57] *John Gray. The Social System. A treatise on the principle of Exchange. Edinburgh, 1831:*

«Слід зробити продаж за гроші в будь-який час такою ж легкою операцією, якою тепер є купівля за гроші, і тоді виробництво стане однаковою і завжди ефективною причиною попиту» (стор. 16) [Російський переклад, стор. 86].

«Нинішньою межею виробництва є не та кількість, яка може бути вироблена, а та кількість, яка може бути продана з прибутком» (стор. 59) [Російський переклад, стор. 106].

«Гроші повинні були б бути лише *квитанцією*, свідченням того, що їх власник або вніс певну вартість у фонд національного багатства, або набув право на цю вартість від когось, хто її вніс... Гроші повинні були б бути не чим іншим, як портативними, зручно передаваними з рук у руки, подільними і неможливими для підробки свідочтвами про наявність багатства в запасі» (стор. 63, 64) [Російський переклад, стор. 108].

«Після того як продукт буде оцінений, нехай його здають на збереження в банк і беруть звідти, коли буде потрібно, лише з тією загально визнаною умовою, що той, хто вкладає будь-яке майно в проєктований Національний банк, може взяти з банку рівну вартість у будь-якому іншому вигляді, не будучи зобов'язаним узяти саме ту саму річ, яку він вклав... Проєктований національний банкір одержував би і дбав би про *всю* цінності і видавав би взамін їх *будь-який* рід цінності» (стор. 67—68) [Російський переклад, стор. 110].

«Якщо гроші»,— говорить Грей,— «мають *однакову вартість* із тим, представником чого вони виступають, то вони взагалі перестають бути *представниками*. Одна з найбільш бажаних грошових властивостей, — це, щоб держатель грошей був змушений у той чи інший час пред'явити їх для платежу в тому місці, звідки він їх одержав. Але якщо гроші будуть мати таку ж *внутрішню вартість*, як та, що дається взамін їх, то в цьому немає ніякої необхідності» (стор. 74) [Російський переклад, стор. 113].

«Знецінення запасу... повинне становити одну із статей національних витрат» (стор. 115, 116) [Російський переклад, стор. 133]. «Справи кожної країни повинні вестися на основі національного капіталу» (стор. 171) [Російський переклад, стор. 157]. «Усі землі повинні бути перетворені в національну власність» (стор. 298) [Російський переклад, стор. 216].

John Gray. Lectures on the nature and use of Money. Edinburgh, 1848:

«Людина як член колективу *не повинна була б* знати ніякої межі для примноження своїх матеріальних засобів споживання, крім вичерпання або її *працьовитості*, або її *продуктивних сил*. А тим часом ми в результаті прийняття помилкової в принципі і руйнівної на практиці грошової системи погодилися обмежити наші матеріальні засоби споживання *тією саме кількістю, яка може бути з вигодою обмінена на товар, кількість якого піддається збільшенню в результаті людської праці менше від усіх інших товарів, існуючих на землі*» (стор. 29) [Російський переклад, стор. 349]. Що потрібно для хорошої системи, це: «1) така банківська система, за допомогою операцій якої було б відтворено *природне* співвідношення попиту і пропозиції; 2) *істинна* міра вартості замість існуючої фікції» (стор. 108) [Російський переклад, стор. 395].

(У цій книзі ще більше [ніж у першій] ідея мінового банку розвинута аж до деталей при збереженні нинішнього способу виробництва.)

«Повинна існувати мінімальна ціна праці, яка підлягає оплаті в стандартних грошах» (стор. 160) [Російський переклад, стор. 427]. «Назвемо, наприклад, встановлювану законом нижчу ставку заробітної плати за 60 — 72-годинний тиждень 20 шилінгами або 1 стандартним фунтом» (стор. 161) [Російський переклад, стор. 427—428]. «Чи повинні ми зберегти наш *фіктивний* стандарт вартості, *золото*, і тим самим скувати продуктивні ресурси країни, чи ми повинні звернутися до *природного* стандарту вартості, *праці*, і тим самим звільнити наші продуктивні ресурси?» (стор. 169) [Російський переклад, стор. 431]. «Якщо розмір цієї мінімальної заробітної плати буде встановлено, то ...він повинен лишатися тим самим назавжди» (стор. 174) [Російський переклад, стор. 435]. «Дайте тільки золоту і сріблу зайняти належне їм місце на ринку поряд з маслом, яйцями, сукном і ситцем, і тоді вартість дорогоцінних металів буде нас цікавити не більше, ніж вартість алмазів» і т. д. (стор. 182—183) [Російський переклад, стор. 440]. «Немає ніяких заперечень проти застосування золота і срібла як знарядь обміну, заперечення спрямоване лише проти застосування їх як міри вартості...Дуже швидко

з'ясувалося б, скільки унцій золота чи срібла можна було б одержати в Лондоні, Едінбурзі чи Дубліні в обмін на стофунтову стандартну банкноту» (стор. 188) [Російський переклад, стор. 443).

Процент.«У міру зростання класу рантє зростає також і клас людей, які позичають капітал, бо це ті самі люди. З цієї однієї причини ставка процента в старих країнах повинна була б мати тенденцію до зниження» (*Ramsay. Ad Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стор. 202*).

«Мабуть, в усі ці епохи витрати виробництва дорогоцінних металів перевищували те, що будь-коли оплачувалося їх вартістю» (*W. Jacob. An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. Vol. II. London, 1831, стор. 101*).

Вартість грошей.«Вартість усіх речей, поділена на кількість операцій, об'єктом яких вони були, починаючи від їх виробника і кінчаючи їх споживачем, дорівнює вартості екю, витрачених на їх купівлю, поділеної на кількість переходів цих монет із рук у руки за цей же проміжок часу» (*Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie Politique etc.*)⁸⁵.

Найбільш формально хибна теорія цін розвинута у *Джемса Мілля*. (Цитую за французьким перекладом: *J. Mill. Elements d'Economie Politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823.*) Основні місця в Мілля — такі:

«Вартість грошей дорівнює пропорції, в якій їх обмінюють на інші предмети, або кількості грошей, які віддають в обмін на певну кількість інших речей» (стор. 128). «Це співвідношення визначається сукупною кількістю грошей, наявних у даній країні. Якщо ми уявимо на одному боці всі товари даної країни, а на другому — всі її гроші, то очевидно, що при обміні обох цих сторін вартість грошей, тобто кількість товарів, на яку вони обмінюються, цілком залежить від кількості самих грошей» (там же). «Цілком так само стоїть справа в дійсному ході речей. Сукупна маса товарів даної країни обмінюється на сукупну масу грошей не відразу, а частинами, і нерідко досить малими частинами, в різні моменти протягом року. Та сама монета, яка сьогодні послужила для одного обміну, може завтра служити для іншого. Одна частина грошей вживається для [VII — 58] значної кількості актів обміну, друга для дуже невеликої кількості, а третя частина нагромаджується і зовсім не служить для обміну. При всіх цих варіаціях утворюється середня норма, що базується на такій кількості актів обміну, яка обслуговувалася б кожною монетою, якби всі монети здійснили однакову кількість актів обміну. Визначимо цю норму довільним числом, наприклад числом 10. Якщо кожна монета, що є в країні, прислужилася для 10 покупок, то це те саме, як і коли б сукупна кількість монет подес'ятерилася і кожна з них обслужила б лише одну-єдину покупку. У цьому випадку вартість усіх товарів дорівнює десятикратній вартості грошей і т. д.» (стор. 129, 130). «Якби замість того щоб кожна монета служила протягом року для 10 покупок, сукупна маса грошей подес'ятерилася і кожна монета здійснила б лише один обмін, то ясно, що будь-яке збільшення цієї маси викликало б відповідне зменшення вартості кожної монети зокрема. *Оскільки передбачається, що маса всіх товарів, на які можуть бути обміняні гроші, залишається незмінною, то вартість усієї грошової маси не збільшилася після збільшення кількості грошей. Якщо припустити збільшення кількості грошей на $\frac{1}{10}$, то вартість кожної частини грошової маси, наприклад однієї унції, повинна зменшитися на $\frac{1}{10}$* » (стор. 130, 131). «Отже, хоч би який був ступінь збільшення чи зменшення сукупної маси грошей, якщо кількість інших речей залишається незмінною, то вартість сукупної маси грошей і кожної з її частин зазнає пропорційного зменшення або збільшення. Зрозуміло, що це положення являє собою абсолютну істину. Щоразу, коли вартість грошей падала або зростала і коли кількість товарів, на яку могли б бути обміняні гроші, і швидкість обігу грошей залишалися незмінними, — ця зміна повинна була мати своєю причиною відповідне збільшення чи зменшення кількості грошей і не може бути приписана жодній іншій причині. Якщо зменшується товарна маса, в той час як кількість грошей залишається незмінною, то це те саме, як і коли б сукупність грошей збільшилася, і навпаки. Подібні зміни є результатом будь-якої зміни в русі обігу. Будь-яке збільшення кількості покупок справляє такий самий ефект, як і загальне збільшення кількості грошей; зменшення кількості покупок справляє ефект прямо протилежний» (стор. 131, 132). «Якщо частина річного продукту зовсім не була обміняна, як, наприклад, те, що споживається самими споживачами, або те, що не обмінюється на гроші, то ця частина не береться до уваги, бо те, що не обмінюється на гроші, перебуває в тому ж становищі по відношенню до грошей,

як і коли б воно зовсім не існувало» (стор. 131, 132). «Коли збільшення або зменшення кількості грошей може відбуватися безперешкодно, ця кількість регулюється вартістю металу... Але золото й срібло є товари, продукти... Витрати виробництварегулюють вартість золота й срібла, подібно до вартості всіх інших продуктів» (стор. 136, 137).

Вульгарність цього міркування цілком очевидна.

1) *Якщо припускають*, що маса товарів і швидкість обігу залишаються незмінними, але все-таки більша маса золота або срібла обмінюється на ту саму масу товарів (без того, щоб змінилася вартість золота і срібла, тобто кількість праці, яка міститься в золоті і сріблі), то припускають якраз те, що хотіли довести, а саме, що товарні ціни визначаються кількістю засобів обігу, а не навпаки.

2) Мілль визнає, що товари, не пущені в обіг, не існують для грошей. Так само очевидно, що гроші, не пущені в обіг, не існують для товарів. Тим самим не існує ніякого твердого співвідношення між вартістю грошей взагалі і грошовою масою, яка вступає в обіг. Що дійсно перебуваюча в обігу маса, поділена на кількість її оборотів, дорівнює вартості грошей, є лише тавтологічним переказом того, що вартість товару, виражена в грошах, являє собою ціну товару. Оскільки гроші, перебуваючи в обігу, виражають собою вартість товарів, які приводяться ними в обіг, остільки вартість цих товарів визначається *масою* обігових грошей.

3) Плутаність уявлень Мілля ясно виявляється в тому, що, на його думку, вартість грошей зменшується або збільшується при «будь-якій зміні в русі обігу». Чи обертається фунт стерлінгів 1 чи 10 разів на день, при кожному обміні він виражає собою еквівалент товару, обмінюється на ту саму вартість у вигляді товару. Його власна вартість залишається тією самою при будь-якому обміні і не змінюється ні від повільного, ні від швидкого обігу. Маса обігових грошей змінилася; але ні вартість товару, ні вартість грошей не змінилася.

«Коли кажуть: відріз сукна коштує 5 ф. ст., то це означає, що він має вартість у розмірі 616 370 гранів стандартного золота. Вищенаведений доказ можна перефразувати так: ціни повинні впасти внаслідок того, що товари оцінені в стількох-то унціях золота, а загальна кількість золота в країні зменшилася» (*J. G. Hubbard. The Currency and the Country. London, 1843, стор. 44—45*).

4) Мілль спочатку припускає теоретично, що вся маса наявних у країні грошей обмінюється *відразу* на всю масу наявних у країні товарів. Потім говорить, що так і стоїть справа насправді, і притому головним чином на тій основі, що на практиці спостерігається прямо протилежне, бо лише окремі порції грошей обмінюються на окремі порції товарів і лише зовсім небагато платежів роблять готівкою. Звідси випливає, що загальна кількість операцій і покупок, зроблених за день, зовсім не залежить від грошей, які оберталися за цей день, і що маса грошей, які обертаються за певний день, являє собою не причину, а наслідок маси попередніх операцій, зовсім не залежних від існуючого в той чи інший момент грошового запасу.

5) Зрештою, сам Мілль визнає, що при вільному грошовому обігу, а тільки з таким ми й маємо справу, вартість грошей визначається їх витратами виробництва, тобто, за

його ж словами, вміщеним у них робочим часом.

[VII—59] *Грошові історії*. У брошурі Рікардо «Proposals for an Economical and Secure Currency with Observations on the profits of the Bank of England» (London, 1816) є місце, де він заперечує весь свій погляд. У цьому місці сказано:

«Кількість банкнот, які перебувають в обігу, залежить... від суми, потрібної для обігу країни, а ця сума регулюється *вартістю* стандарту, сумою платежів і економією, застосованою при веденні платежів» (стор. 91) [Російський переклад, том II, стор. 227].

«За Людовиків XIV, XV і XVI у Франції ще існували натуральні податки для селян як державні податки» (*Augier. Ducreditpublic. Paris, 1842, стор. 128—129*).

Ціни і маса засобів обігу:

«Простою підвищення цін не досить для того, щоб створити попит на додаткові гроші. Такий попит створюється лише в тому випадку, коли одночасно зростає як виробництво, так і споживання. Наприклад, ціна хліба зростає, але його пропозиція зменшується. Тоді можна обійтися тією ж кількістю грошей... Але коли підвищення цін викликано наростаючим попитом, новими ринками, розширенням масштабу виробництва, словом, коли має місце *підвищення цін і зростання загальної суми операцій*, тоді потрібне відповідне збільшення кількості грошей» (*J. Fullarton. On the Regulation of Currencies. 2nd edition. London, 1845, стор. 102—104*).

«Торгівля регулює гроші, а не гроші регулюють торгівлю. Слуга торгівлі повинен дотримуватися зміни» (цін «інших товарів» (*[Davenant.] Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England. PartII. London, 1698, стор. 16*).

«За феодальних монархів небагато купованих народними масами товарів настільки впали в ціні, що ніяка золота чи срібна монета не була досить дрібного для оплати щоденного споживання працівника... Тому ходяча монета, як і в Стародавньому Римі, виготовлялася тільки з нижчих металів — міді, олова, заліза» (*Jacob. An Historical Inquiry into the Production arid Consumption of the Precious Metals. Vol. I. London, 1831, стор. 302*).

Джейкоб припускає, що в цьому столітті $\frac{2}{3}$ золота й срібла було використано в Європі на інші предмети, начиння і прикраси, а не на карбування монет [там же, том II, стор. 212 — 213]. (В іншому місці він обчислює благородні метали, використані таким чином у Європі і Америці, в сумі 400 мільйонів ф. ст.)

Ціни і маса засобів обігу.

Локк, «The-Spectator» від 19 жовтня 1711 р., Юм, Монтеск'є — їх вчення ґрунтується па трьох положеннях:

- 1) товарні ціни пропорційні кількості грошей у країні;
- 2) монети і ходячі гроші країни є представниками всіх товарів і всієї праці цієї країни, так що чим більша або менша кількість представників, тим більша або менша кількість представлених речей припадає на ту саму кількість грошей;
- 3) якщо збільшується кількість товарів, вони стають дешевші; якщо збільшується кількість грошей, то підвищується вартість товарів (*Стюарт*)^{**}.

Розмінні гроші (дрібні мідні й срібні гроші, *рахункові марки*) на противагу грошам, які мають внутрішню вартість (там же).

Розкладницький вплив грошей:

«Гроші — засіб роздробити володіння (будинки та інший капітал) на незліченні шматочки і частинами

* Див. цей том, частина II, стор. 271. *Ред.*

проїдати його шляхом обміну» (*Bray. Labour's Wrongs and Labour's Remedy. Leeds, 1839, стор. 140—141*) [Російський переклад, стор. 173].

(Без грошей — маса непридатних для обміну, непридатних до відчуження предметів.)

«Коли нерухомі і незмінні речі стали об'єктом торгівлі серед людей такою ж мірою, як речі рухливі і створені для обміну, ввійшли у вжиток гроші як правила і міри (square), завдяки чому всі ці речі набули оцінки і вартості» ([*Misselden.]FreeTrade, orTheMeanestomakeTradeflorish. London, 1622, стор. 21*).

Монета. Срібні й мідні розмінні гроші є *представниками* дрібних частин фунта стерлінгів. (*Так гласить недавня відповідь лорда державної скарбниці.*)

Мінова вартість. Ф. Відаль говорить (також Лодердель) (і до певної міри Рікардо):

«Справжня соціальна вартість — це вартість корисна чи споживна. Мінова вартість лише характеризує *відносне багатство* кожного з членів суспільства порівняно з іншими» (*F. Vidal. Delarepartitiondesrichesses. Paris, 1846, стор. 70*).

З другого боку, мінова вартість виражає собою *соціальну форму* вартості, тоді як споживна вартість зовсім не є економічною формою вартості, а виражає лише буття продукту і т. д. для людини взагалі.

[16] ДВІ НАЦІЇ МОЖУТЬ ОБМІНЮВАТИСЯ ЗГІДНО З ЗАКОНОМ ПРИБУТКУ ТАКИМ ЧИНОМ, ЩО ОБИДВІ ОДЕРЖУЮТЬ ПРИБУТОК, АЛЕ ОДНА З НИХ ПОСТІЙНО ОБДІЛЯЄТЬСЯ

{З того, що прибуток може бути *нижчим* від додаткової вартості, тобто що капітал може бути обмінаний з прибутком без того, щоб реалізувати збільшення своєї вартості в суворому розумінні, впливає, що не лише індивідуальні капіталісти, але й нації можуть весь час обмінюватися одна з одною, а також безперервно повторювати обмін у все більшому масштабі, без того, щоб вони внаслідок цього одержували однаковий прибуток. Одна нація може весь час привласнювати собі частину додаткової праці другої, не даючи нічого взамін, але тільки тут мірило інше, ніж при обміні між капіталістом і робітником.}

[17] ЩЕ ПРО ГРОШІ]

Гроші в третьому визначенні як гроші. (Самодостатня вартість, еквівалент і т. д.) Яку важливу роль гроші все ще відіграють у цьому визначенні — навіть у своїй безпосередній формі,— виявляється в моменти криз, неврожаїв і т. д., словом — щоразу, коли одна нація повинна *раптово* розрахуватися з іншою нацією. Тоді гроші в їх безпосередній металевій формі виступають як єдиний абсолютно *платіжний засіб*, тобто єдиний *еквівалент*, акцептований еквівалент. Тому-то вони й здійснюють рух,

який прямо суперечить рухові всіх інших товарів. Товари як платіжний засіб і т. д. перевозяться з країни, де вони найдешевші, у країну, де вони найдорожчі. Гроші, навпаки, у всі періоди, коли виявляється їх специфічна природа, тобто коли гроші на противагу всім іншим товарам потрібні як самодостатня вартість, як абсолютний еквівалент, як загальна форма багатства, в певній формі і золота і срібла,— а такі моменти завжди є більшою або меншою мірою моментами кризи, чи це буде загальна криза чи хлібна криза,— золото й срібло в таких випадках завжди вивозяться з країни, де вони найдорожчі, тобто звідти, де всі товарні ціни відносно найбільше знизилися, в ту країну, де гроші найдешевші, тобто туди, де товарні ціни відносно вищі.

«Своєрідна аномалія економіки обміну, яка заслуговує на особливу увагу, полягає в тому, що... пересування (золота між двома націями, які однаково користуються золотом як засобом обігу) завжди йде з країни, де в даний момент метал *найдорожчий*, у країну, де він *найдешевший*, причому підвищення ринкової ціни металу до вищої межі на внутрішньому ринку і падіння ціни на зовнішньому ринку є неминучими результатами тієї тенденції до впливу золота, яка 'супроводить депресію обміну» (J. Fullarton. On the Regulation of Currencies. 2nd edition. London, 1845, стор. 119—120).

[VII—60] Подібно до того як взагалі обмін починається на кордонах, що відмежовують одну общину від іншої, і гроші набувають специфічної ваги як самим обміном створених міри, засобу обміну і загального еквівалента не у внутрішньому спілкуванні, а в спілкуванні між різними общинами, народами і т. д., так і в XVI столітті, в період дитинства буржуазного суспільства, гроші викликали винятковий інтерес з боку держав і політичної економії, що зароджувалася, переважно як міжнародний платіжний засіб — для ліквідації міжнародних боргів. Важлива роль, яку гроші (золото й срібло) в цій третій формі ще відіграють у міжнародному спілкуванні, повністю з'ясувалася і знову була визнана економістами після грошових криз, що регулярно наставали одна за одною в 1825, 1839, 1847 і 1857 роках. Економісти вдаються до посилань на те, що гроші тут потрібні не як засіб обігу, а як *капітал*. Це правильно. Не слід було лише забувати, що капітал потрібний у певній формі золота й срібла, а не у формі якогось іншого товару. Золото й срібло виступають як абсолютний міжнародний платіжний засіб, тому що являють собою гроші як самодостатню вартість, як самостійний еквівалент.

«Це фактично є питання не про засоби обігу, а про капітал».

(Це, точніше, є питання про гроші, а не про засоби обігу і не про капітал, тому що потрібний не *капітал*, байдужий по відношенню до спеціальної форми, в якій він існує, а вартість у специфічній формі грошей.)

«...Всі ті різні причини, які за існуючих умов грошового господарства здатні... спрямовувати потік дорогоцінного металу з однієї країни в іншу» (тобто викликати вплив золота), «зводяться до однієї, а саме — до стану міжнародного платіжного балансу і постійно виникаючої необхідності перенесення капіталу» (але

зауважте: капіталу в грошовій формі) «з однієї країни в іншу, щоб погасити заборгованість, наприклад, на випадок неврожаю... Чи переводиться цей капітал у вигляді товарів чи у вигляді грошей, це зовсім не впливає на природу операції» (впливає на неї досить суттєво!). Далі, «воєнні витрати» (Фуллертон, цит. тв., стор. 130, 131).

(Випадок «переведення капіталу з метою більш вигідного вміщення його як капіталу, що дає проценти», нас тут зовсім не стосується, так само як і випадок «сплати за додаткову кількість імпортованих закордонних товарів», який наводить пан Фуллертон, хоч цей останній випадок сюди, звичайно, належить, якщо додатковий імпорт збігається з кризою.)

«Золоту віддають перевагу для такого переведення капіталу» (але у випадках сильного впливу дорогоцінного металу абсолютно не може бути мови про перевагу) «лише в тих випадках, коли за посередництвом золота можна зробити платіж зручніше, швидше або вигідніше, ніж за посередництвом якогось іншого виду товару чи капіталу».

(Пан Фуллертон помилково розглядає переведення капіталу в золоті чи в іншій формі як залежне від розсуду, тимчасом як ідеться про такі випадки, коли в міжнародній торгівлі доводиться переводити саме *золото*, подібно до того як усередині країни векселі повинні бути сплачені узаконеними грішми, а не якими-небудь сурогатами.)

«Золото й срібло... можуть завжди бути направлені в те місце, де вони потрібні, точно і швидко, і можна розраховувати на те, що після прибуття вони майже точно реалізують суму, що вимагається, і не наражаться на ризик, пов'язаний з пересиланням суми у вигляді чаю, кави, цукру чи індиго. Золото й срібло мають у таких випадках безмежну перевагу перед усіма іншими товарами завдяки тій обставині, що вони повсюдно вживаються як гроші. Звичайно домовляються сплачувати борги, зовнішні і внутрішні, не чаєм, кавою, цукром чи індиго, а монетою; і тому пересилання грошей або в тій самій валюті, яку зазначено в контракті, або в зливках, які можуть бути швидко перетворені на зазначену монету на монетному дворі або на ринку тієї країни, куди пересилаються гроші,— становить для відправника завжди найбільш надійний, швидкий і точний спосіб сплати, який не наражає його на ризик мати неприємності внаслідок нестачі попиту чи хитання цін» (Фуллертон, цит. тв., стор. 132, 133).

Отже, Фуллертон вказує саме на властивість золота й срібла бути грішми, загальним товаром контрактів, масштабом вартостей разом із можливістю при бажанні бути перетвореними в засоби обігу. В англійців є хороший термін *currency* для грошей як засобу обігу (монета, *coin*, цьому не відповідає, тому що сама вона є деяким особливим видом засобу обігу) і термін *money* для грошей у їх третій властивості. Але оскільки вони не особливо добре розібралися в цій властивості, то вони оголошують ці гроші *капіталом*, хоч потім вони знову-таки змушені фактично відрізняти їх як саме цю певну форму капіталу від капіталу взагалі.

«Рікардо, очевидно, дотримувався досить дивних і крайніх поглядів щодо обмеженості функцій, виконуваних золотом і сріблом при врегулюванні міжнародних балансів. Рікардо жив у часи суперечок, викликаних рестрикційним актом⁸⁶, і настільки звик розглядати всі сильні хитання вексельного курсу і цін на золото як результат надмірних випусків банкнот Англійським банком, що один час навряд чи готовий був припустити, що може існувати така річ, як несприятливий баланс платежів по зовнішній торгівлі... І він так мало брав до уваги функції, виконуваних золотом при таких врегулюваннях, що навіть передбачав, що впливи золота в зв'язку з його експортом припиняться, як тільки будуть відновлені платежі готівкою і буде відновлений металевий стандарт грошей (див. [Mr.] Ricardo's Evidence before the Lords' Committee of 1819 on the Bank of

England*, стор. 186)».

«...Але після 1800 року, коли паперові гроші зовсім витіснили золото в Англії, наші купці дійсно перестали мати потребу в золоті, бо внаслідок неспокійного стану континентальної Європи і посиленого споживання там імпортованих товарів, викликаного перервами у виробництві через безперервні наступачі армій, і внаслідок монополізування колоніальної торгівлі Англією, чого вона досягла завдяки своїй перевазі на морі, експорт товарів із Великобританії на материк продовжував сильно перевищувати її імпорт звідти доти, доки торговельні зносини не були перервані; а після того як ці зносини були перервані внаслідок берлінського і міланських декретів^{86a}, торговельні операції стали надто незначними, щоб так чи інакше вливати на вексельний курс. Саме закордонні воєнні витрати й субсидії — а не потреби торгівлі—так надзвичайно сприяли розладу вексельного курсу і зростанню цін на зливки за останні роки війни. Тому видатні економісти цього періоду майже чи навіть зовсім не мали реальної можливості конкретно оцінити ту роль, яку здатні відігравати міжнародні комерційнібаланси» (вони гадали, що разом з війною й надмірною емісією припиниться і міжнародне пересування зливків). «Якби пан Рікардо дожив до відпливів золота в 1825 і 1839 рр., він, безсумнівно, знайшов би підставу змінити свої погляди» (Фуллартон, цит. тв., стор. 133—136).

[VII—61] «Ціна грошова вартість товарів» (Hubbard. The Currency and the Country. London, 1843, стор. 33).

«Гроші завжди мають здатність обмінюватися на те, що вони вимірюють, і кількість їх, потрібна для цілей обміну, повинна мінятися, звичайно, відповідно до кількості майна, яке підлягає обміну» (J. W. Bosanquet-Metallic, Paper, and Credit Currency. London, 1842, стор. 100).

«Я готовий припустити, що золото є товар, який користується таким загальним попитом, що воно завжди може панувати на ринку, що воно завжди може купити інші товари, тоді як інші товари не завжди можуть купити золото. Ринки всього світу відкриті для золота як такого товару, на якому менше втрачаєш при якомусь непередбаченому випадку, ніж на будь-якому іншому експортованому товарі, який може за своєю кількістю або якістю виявитися не відповідним звичайному попиту тієї країни, куди він посилається» (Th. Tooke. An Inquiry into the Currency Principle. 2nd edition. London, 1844, стор. 10).

«Необхідно мати досить значну кількість дорогоцінних металів, застосованих і застосовуваних як найбільш зручний засіб врегулювання міжнародних балансів, оскільки вони є таким товаром, який користується більш загальним попитом і ринкова вартість якого менше піддається хитанням, ніж ринкова вартість будь-якого іншого товару» (там же, стор. 13).

Причини підвищення ціни зливків над монетною ціною згідно з Фуллартоном:

«Унаслідок стирання монети втратили 3—4% своєї стандартної ваги; ...кримінальні закони забороняли переплавку і вивезення монет, у той час як торгівля металами, з яких виготовлялися ці монети, залишалася зовсім вільною. Однак ці причини впливали лише за несприятливого вексельного курсу... Але ринкова ціна золотих зливків у 1816—1821 рр. завжди знижувалася до рівня *банківської ціни* на зливки, коли вексельний курс був сприятливий для Англії; при несприятливому курсі ніколи не піднімалася вище за той рівень, який компенсував би особам, що переплавляли ці монети, погіршення їх внаслідок зношення і ризик кримінального переслідування за переплавку монет» (Фуллартон, цит. тв., стор. 7—9). «Починаючи з 1819 р. до цього часу серед усіх мінливостей, яких зазнавав грошовий ринок протягом цього насиченого подіями періоду, ринкова ціна золота в жодному випадку не перевищувала 78 шилінгів за унцію і не падала нижче, ніж 77 шилінгів 6 пенсів, так що максимальна різниця становила лише 6 пенсів на унцію. Навіть подібний розмах хитань був би тепер неможливий; бо лише внаслідок нового погіршення монети мало місце таке незначне підвищення, як $1\frac{1}{2}$ пенса за унцію, або близько $\frac{1}{6}\%$ вище монетної ціни, а падіння до 77 шилінгів 6 пенсів цілком пояснюється тією обставиною, що банк один час вважав за потрібне встановити цю норму як ліміт при купівлі. Але ці обставини тепер уже відпали. Протягом ряду років банк мав звичку приймати золото, доставлене йому для карбування, по 77 шилінгів 9 пенсів» (тобто банк привласнює $1\frac{1}{2}$ пенса за карбування, яке монетний двір робить для нього безплатно); «і як тільки перекарбування завершено, що ведеться тепер, буде закінчене, буде створено надійну перешкоду, поки гроші знову не погіршаться, для будь-якого майбутнього хитання ціни золота в зливках на нашому ринку понад дрібну різницю між 77 шилінгами 9 пенсами, які виплачує банк, і

* — Свідчення пана Рікардо перед комісією палати лордів 1819 року по Англійському банку. Ред.

монетною ціною в 77 шилінгів $10^{1/2}$ пенсів» (там же, стор. 9, 10).

Суперечність між грішми як мірою і еквівалентом, з одного боку, і грішми як засобом обігу. *В останньому випадку стирання, зменшення металеві ваги. Ще Гарньє зауважив, що*

«якби дещо зношений екю цинився трохи дешевше від зовсім нового, то обіг був би завжди утруднений, і кожний платіж давав би привід для суперечок» (*Garnier. Histoire de la monnaie. Tome 1. Paris, 1819, стор. 24*).

(«У царстві мінералів природно шукають і вибирають матеріал, призначений для нагромадження» [там же, стор. 7].)

«Оскільки очевидно, що монети, за самою природою речей, повинні завжди, одна за одною, підлягати знеціненню вже внаслідок звичайного і неминучого зношення (не кажучи вже про те, що будь-яка операція з заміною неповновагих монет повновагими дає стимул для махінацій цілого легіону «pluggers»^{**} і «sweaters»^{**}), то фізично неможливо ні на який час, навіть на один день, повністю вилучити з обігу неповновагу монету» («The Currency Theory reviewed» etc. *By a Banker in England. Edinburgh, 1845, стор. 69—70*).

Це написано в грудні 1844 р.; коментується вплив незадовго перед тим опублікованих в одному листі до газети «The Times»⁸⁷ звернень [proclamations] стосовно неповновагих золотих монет. (Отже, утруднення: якщо не приймати неповновагих грошей, то будь-який стандарт ненадійний; якщо їх приймати, то відчинені навстіж двері шахрайству, і виходить той самий результат.) Тому в зв'язку з вищезгаданими зверненнями говориться:

«їх фактичним результатом було ославлення всіх обігових золотих монет як ненадійного й незаконного засобу для грошових операцій» (цит. тв., стор. 68, 69).

«За англійським законом, якщо в золотому соверені не вистачає більше ніж 0,774 грана, то він уже не повинен бути в обігу. Стосовно срібних монет такого закону нема» (*W. H. Morrison. Observations on the System of Metallic Currency. London, 1837, стор. 54*).

Твердження прихильників currencypinciple⁸⁸, що «вартість грошей, які перебувають в обігу, залежить від їх кількості» (Фуллартон, цит. тв., стор. 13). Якщо дано вартість грошей, а з другого боку, дано ціни і кількість операцій (а також швидкість обігу), то, звичайно, може обернутися лише певна кількість грошей. Якщо дано ціни і масу операцій, а також швидкість обігу, то ця кількість обігових грошей залежить виключно від вартості грошей. Якщо дано цю вартість і швидкість обігу, то кількість обігових грошей залежить виключно від цін і маси операцій. Кількість, таким чином, виявляється визначеною. Тому якщо обертаються символічні гроші — прості знаки вартості,— то від стандарту, який вони представляють, залежить, яка кількість цих грошей може обернутися. Звідси роблять хибний висновок, що лише кількість визначає їх вартість. Наприклад, не може обернутися однакова кількість банкнот, які представляють фунти стерлінгів, і банкнот, які представляють шилінги.

[18] КАПІТАЛ, ЯКИЙ ДАЄ ПРИБУТОК, І КАПІТАЛ, ЯКИЙ ДАЄ ПРОЦЕНТИ]

* — «пломбувальників», які висвердлюють отвори в срібній монеті і заповнюють їх свинцем. *Ред.*

** — шахраїв, які навмисне псують монети тертям. *Ред.*

[VII—62] Капітал, який дає прибуток, є дійсний капітал, така вартість, яка водночас відтворює і помножує себе — і залишається рівною собі передумовою, що відрізняється від самої себе як нею створеної додаткової вартості. Капітал, який дає проценти, є знову-таки суто абстрактною формою капіталу, який дає прибуток.

Коли капітал виступає як такий, що дає прибуток відповідно до своєї вартості (передбачаючи певний рівень продуктивної сили), тоді товар або товар у його грошовій формі (у відповідній йому формі самостійно відокремленої вартості, або, як ми можемо сказати тепер, у формі реалізованого капіталу) може вступити в обіг як *капітал*; капітал може стати як *капітал* товаром. У цьому випадку це — капітал, даний у позичку під проценти. Форма його обігу — або обміну, якому він підлягає,— є тоді специфічно відмінною від тієї форми, яка досі розглядалася. Ми бачили, яким чином капітал виявляє себе як у визначенні товару, так і у визначенні грошей; але це відбувається лише остільки, оскільки обидва визначення є моментами кругообороту капіталу, в яких він поперемінно реалізується. Це лише скороминущі і постійно знову виникаючі способи його існування, моменти його життєвого процесу. Але капітал як капітал не став сам моментом обігу, сам капітал, як товар. Товар не був проданий як капітал, і гроші не були продані як капітал. Одне слово, ні товар, ні гроші — а нам власне слід розглядати лише останні як адекватну форму — не вступили в обіг як *вартості, що дають прибуток*.

[19] ВИПИСКИ З РЕЦЕНЗІЇ НА КНИГУ МАКЛАРЕНА]

«Макларен 89 говорить:

«Пан Тук, пан Фуллартон і пан Уїлсон розглядають гроші як товар, що має внутрішню вартість і обмінюється на інші товари відповідно до цієї вартості, а не лише залежно від наявної в даний момент пропозиції монет, і вони разом з д-ром Смітом припускають, що вивезення золотих зливків має місце незалежно від стану грошового обігу, для врегулювання балансу міжнародних боргів і для сплати за товари на зразок хліба, на які несподівано виникає попит, і що експортовані злишки беруться з фонду, який не входить до складу внутрішнього обігу і не впливає на ціни, але відкладається спеціально для цієї мети... Важко пояснити, яким способом дорогоцінний метал, який, за їх словами, відкладається для цієї мети і не впливає на ціни, може не підлягати законам попиту і пропозиції і, хоч існує у формі грошей, що лежать без ужитку і призначені для закупівель, не використовується для цієї мети і не впливає на ціни можливістю такого його застосування».

Відповідь на це та, що металевий запас, про який ідеться, являє собою надлишковий капітал, а не надлишковий доход, і тому не спроможний підвищити попит на товари, якщо тільки він разом з тим не підвищує також і пропозицію. Капітал, який шукає застосування, не є просто доповненням до суспільного попиту. Він не може розчинитися в грошовому обігу. Якщо капітал має тенденцію підвищити ціни шляхом попиту, го він має також тенденцію знизити їх шляхом відповідної пропозиції. Гроші як забезпечення капіталу не являють собою лише купівельну спроможність,— вони купують лише з тим, щоб продати, і в кінцевому підсумку посилаються за кордон в обмін на іноземні товари, замість того щоб розсіятися всередині країни в доповнення до грошей, які там обертаються. Гроші як забезпечення капіталу ніколи не потрапляють па ринок для простого обміну на товари, бо їх призначенням є відтворення товарів; тільки ті гроші, які представляють

споживання, можуть у кінцевому підсумку вплинути на ціни» («TheEconomist» від 15 травня 1858 р.).

«Пан Рікардо твердив, що ціни залежать від відносної кількості засобів обігу і товарів, що ціни підвищуються лише внаслідок знецінення грошей, тобто внаслідок надмірно великої кількості грошей порівняно з товарами, що ціни падають або внаслідок зменшення кількості грошей, або внаслідок відносного збільшення кількості звичайних товарів, які приводяться в обіг грошми. *Всі* золоті зливки і *всі* золоті гроші, наявні в країні, згідно з поглядом пана Рікардо, слід вважати засобами обігу [currency], і якщо останні збільшуються без відповідного збільшення товарів, гроші знецінюються, і стає більш вигідним вивозити золоті зливки, ніж товари. З другого боку, якщо неврожай чи інше лихо спричиняє велике знищення товарів без відповідної зміни розмірів обігу, то гроші, кількість яких була розрахована на передбачуваний товарний ринок, а не на раптово скорочений, знову-таки стають надлишковими або «знеціненими», і для відновлення їх вартості кількість їх необхідно зменшити шляхом вивезення. Відповідно до цього погляду на обіг, на якому базується теорія лорда Оверстона, пропозиція засобів обігу або грошей завжди здатна до необмеженого збільшення, причому вартість їх буде зменшуватися відповідно до цього збільшення, а їх належна вартість може бути відновлена тільки шляхом вивезення надлишкової кількості. Тому будь-який випуск паперових грошей, який міг би заповнити прогалину, спричинену вивозом дорогоцінного металу, і таким чином запобігти «природному» падінню цін, іноді неминучому,— школа пана Рікардо розглядає як порушення економічних законів цін і відхилення від принципів, які неодмінно регулювали б суто металевий обіг» (там же).

I. ВАРТІСТЬ⁹⁰

[VII—63] Цей розділ треба додати до попередніх.

Перша категорія, в якій виступає буржуазне багатство,— це — *товар*. Сам товар виступає як єдність двох визначень. Товар є *споживна вартість*, тобто предмет для задоволення якої- небудь системи людських потреб. Це є матеріальна сторона товару, яка може бути спільною для найбільш різних епох розвитку виробництва і розгляд якої через це лежить за межами політичної економії. Споживна вартість потрапляє в сферу політичної економії, коли вона видозмінюється сучасними виробничими відносинами або зі свого боку впливає на них, видозмінюючи їх. Те, що заради пристойності звичайно говориться про це взагалі, зводиться до загальних місць, які становили історичну цінність при зародженні цієї науки, коли економісти ще з великими зусиллями виділяли з речовинного матеріалу суспільні форми буржуазного виробництва і з великим напруженням фіксували їх як самостійний об'єкт дослідження. А на ділі споживна вартість товару є заздалегідь дана передумова, матеріальний базис, у якому представлене певне економічне відношення. І тільки це певне відношення накладає на споживну вартість печать товару. Так, наприклад, пшениця має ту саму споживну вартість, чи буде вона вирощена рабами, кріпаками чи вільними робітниками. Вона не втратила б своєї споживної вартості, якби у готовому вигляді падала з неба.

Як же перетворюється споживна вартість у товар? У носія *мінової вартості*? Споживна вартість і мінова вартість, хоч і з'єднані безпосередньо в товарі, так само безпосередньо перебувають одна поза одною. Не тільки мінова вартість не визначається споживною вартістю, а, навпаки, товар робиться товаром, реалізується як мінова вартість лише остільки, оскільки його власник відноситься до товару не як до споживної вартості. Тільки шляхом відчуження товару, шляхом обміну товару на інші товари, його власник привласнює собі споживні вартості. Привласнення шляхом відчуження є основною формою такої суспільної системи виробництва, найпростішим, найбільш абстрактним вираженням якої є мінова вартість. Споживна вартість товару передбачається, але не для його власника, а для суспільства взагалі.

(Подібно до того як манчестерська сім'я фабричних робітників, де діти перебувають у мінових відносинах з батьками і оплачують їм харчування і житло, не являє собою традиційної економічної організації сім'ї, так і взагалі система сучасного приватного обміну не є споконвіку існуючою економікою суспільств. Обмін починається не між індивідами всередині тієї чи іншої общини, а там, де общини кінчаються — на їх межі, в точці контакту різних общин. Общинну власність недавно знову відкрили як якийсь особливий слов'янський курйоз⁹¹. Насправді ж Індія дає нам зразки найрізноманітніших форм такої економічної общини, яка більш або менш розклалася, однак яку ще можна цілком розпізнати; а більш ґрунтовне історичне дослідження

виявляє цю общину як вихідний пункт у всіх культурних народів. Система виробництва, яка базується на приватному обміні, первісно є історичним розкладом цього первісного комунізму. Одной цілий ряд економічних систем, у свою чергу, займає проміжне становище між сучасним світом, де мінова вартість панує над виробництвом на всю широчінь і глибочінь, і такими суспільними формаціями, основу яких становить общинна власність, хоч уже й розкладена, але без того, щоб [...]*

* Тут рукопис уривається. *Ред.*

**ПОКАЖЧИК
ДО СЕМИ ЗОШИТІВ
(до першої частини)⁹²**

*Написано в червні 1858 р.
Вперше опубліковано ІМЛ
мовою оригіналу в 1941 р.
книзі: K. Marx, Grundrisse der Kritik
der politischen Ökonomie. Anhang*

*Друкується за рукописом
Переклад з німецької*

[ПЕРШИЙ НАЧЕРК ПОКАЖЧИКА]

[М—23] I) ВАРТІСТЬ

I, 12, 13, 20, 21. *Рікардо* VI, 1. *Мальтус* VI, 13. *А. Сміт* VI, 17, 18. Споживна вартість і мінова вартість (зошит VI, 28 кінець і 29). *Стюарт* (VII, 26) (VII, 39 *Торренс*) (VII, 49). Проста і кваліфікована праця.

II) ГРОШІ

Гроші *взагалі*. Перетворення вартості в гроші (I, 13) (14). Продукт самого обміну (I, 14) I, 15, 17.

Три визначення грошей VII, 35, 36 (Бейлі).

1) *Гроші як міра*

Те, що паперові гроші — оборотні вони в золото чи срібло за законом чи ні — дістали своє найменування від золота чи срібла, означає, що вони повинні мати здатність обмінюватися на ту кількість золота чи срібла, яку вони представляють. Якщо це більше не має місця, вони зазнають знецінення незалежно від того, чи мають вони за законом чи не мають оборотності (зошит I, стор. 8, 9). Золото й срібло як рахункові гроші не виражають якоїсь вартості, а являють собою лише відповідні частки своєї власної матерії. Їх найменування не є найменуванням вартості: вони утворюють свої власні знаменники (там же, стор. 9). (Тому номінально не зазнають знецінення.) Падіння і підвищення вартості золота й срібла (зошит I, 10) (VII, 29). Про вираження вартостей безпосередньо в робочому часі (I, 11, 12; 18, 19).

Уявне перетворення товарів у гроші. Гроші як рахункові гроші, як засіб обміну (I, 13). Рахункові гроші (Стюарт, VII, 26, 27) (*Гаудж* VII, 27) (VII, 30, 31) (32, 33, 34). Бейлі (VII, 36). Мюллер (там же). «*The Economist*» (VII, 38).

Асигнати * (VII, 35). Рахункові ліври у Франції (*Гарньє*, там же). Грошам як мірі потрібна не постійна вартість, а лише кількість (Бейлі VII, 36). Уркарт VII, 55. Грей (VII, 57). Фуллартон VII, 61.

[M—24] 2) *Гроші як засіб обміну, або простий обіг* (I, 14, 15, 16) (17). Стюарт (VII, 26).

Монета (англійські неповноцінні срібні монети I, 18). (Монтанарі VII, 27.) Обіг і грошова система (VII, 29). Допоміжна монета (VII, 36, 37) (там же, 38). (Годскін VII, 39).

Привілеї грошей в обігу (VII, 49).

Круговий [*zurückgebogne*] обіг грошей на відміну від простого грошового обігу. Приклад («*The Economist*» VII, 25). Загальні положення про це (VII, 29).

Вартість грошей. Дж.-Ст. Мілль VII, 56.

Теорія Джемса Мілля VII, 57, 58. *Рікардо* VII, 59.

Самого лише підвищення ціни [товарів] недостатньо для того, щоб викликати попит на додаткові гроші (VII, 59. Фуллартон).

Суперечність між грішми як засобом обігу і грішми як еквівалентом (VII, 61). Англійське законодавство про те, коли гроші вже не повноцінні (там же). Чим визначається кількість обігових грошей (VII, 61).

Співвідношення, в якому в Англії різні метали служать грішми (VII, 52) («*The Economist*»).

$G - T$ легше, ніж $T - G$ (52, VII, Корбет).

3) *Гроші як гроші* (пор. I, 17) (24) (23) (VI, 28). Еквівалент (*Стюарт* VII, 25 унизу). Бейлі VII, 35, 36. Приховування грошей (VII, 38). Подання кортесів [королю Філіппу II] (VII, 44) (VII, 46).

(Золото і срібло як домашнє начиння. *Джейкоб* VII, 59.) Там же Фуллартон (VII, 59, 60).

Гроші для *платежі* і т. д. (*Корбет* VII, 52).

Розкладницька дія грошей («*Free trade*»⁹³, VII, 59).

[M—25] 4) *Благородні метали як носії грошей*. Монтанарі. Захоплення з приводу «винайдення» грошей (VII, 27).

* — Паперові гроші, які були випущені у Франції Установчими зборами під час революції кінця XVIII ст. і оберталися в період 1790—1796 рр. *Ред.*

Бейлі (VII, 36). Мідь, срібло, золото (*Б'юкенен* VII, 37).
Ньюмен (VII, 47). *Галіані* (VII, 49). Знецінення міді в Римі
(VII, 35).

Знецінення різних видів грошей. *Моррісон* VII, 55.

5) Закон привласнення, як він виявляється в простому обігу

[M—26] 6) *Перехід від грошей до капіталу*

III) КАПІТАЛ ВЗАГАЛІ

Перетворення грошей у капітал

1) *Процес виробництва капіталу*

а) *Обмін капіталу з робочою силою*

[M—27] б) *Абсолютна додаткова вартість* (*Рікардо* VI, 12)
(*Додаткова праця*. *Стюарт* VII, 25 і 26.)

с) *Відносна додаткова вартість*

д) *Первісне нагромадження*

(*Передумови відношення капіталу і найманої праці*)

[M—28] е) *Переворот у законі привласнення*
(*Рікардо* VI, 1, 2) (VI, 37, 38)

2) *Процес обігу капіталу*

[ДРУГИЙ НАЧЕРК ПОКАЖЧИКА]

[М—29] 1) *Гроші як міра*

*З одержанням паперовими грішми свого найменування від металевого (взагалі від будь-якого) стандарту їх оборотність у золото або срібло стає економічним законом незалежно від того, чи є вона законом у юридичному розумінні чи не є. Суперечки навколо оборотності стають, таким чином, суто технічними — як забезпечити цю оборотність: законодавчим пляхом чи ні і т. д. (зошит I, стор. 8). Звідси вчення про *ідеальний стандарт*, тобто відмовлення взагалі від будь-якого стандарту у послідовних прихильників оборотності (стор. 9, там же) (стор. 10).*

Номінальна незнецінюваність грошей, не тому, що тільки вони виражають справжню вартість, а тому, що вони не виражають ніякої вартості і їх ціна, так звана монетна ціна, є всього-на-всього найменуванням певних кількостей їх власної матерії (I, 9).

Робочі гроші (I, 11) (12) (VII, 57).

Гроші — самостійно існуюча поряд із товарами мінова вартість останніх, у яку повинні бути перетворені товари (I, 13). У якісно інший елемент. Таким шляхом вони стають сумірними (I, 14) (I, 35).

Виражена в грошах мінова вартість товару визначається вміщеним у них робочим часом (I, 25) (I, 35). (Як це відбувається фактично. Там же.)

Ціна (I, 35) (36). Як міра гроші завжди є рахунковими грішми, а як ціна товар завжди лише ідеально перетворений у гроші

(I, 36) (*Гарньє* там же). Це ідеальне перетворення не має нічого спільного з наявним запасом грошей (там же) (I, 38 *Хаббард*). Відношення цін до вартості грошей (I, 37).

Гроші як міра і як засіб обігу різні (*Гарньє*, Шторх I, 36) (I, 37) (*Гаудж*. Міра в американських колоніях VII, 27). Шотландія (VII, 38). (VII, 55 *Уїлсон* ⁹⁴). (Гроші у стародавніх германців. *Вірт* ⁹⁵.)

Для грошей як міри їх матеріальна наявність не має значення, але в уявленні вони виступають як [природна] матерія (їх матеріальна наявність має істотне значення в уявленні, а не як визначення поза товаром) (I, 41, 42) (43) (VII, 29 унизу) (30, 31 там же) (32, 33) (34) (35). *Асигнати* (35). (*Ідеальна міра.*)

Ідеальний грошовий стандарт (*Стюарт* VII, 26, 27) (VII, 38). *Уркарт* (VII, 55).

Подвійний стандарт (VII, 29) (VII, 38) (VII, 55).

[M—30] Коли гроші виступають як міра, їх вартість не потребує того, щоб бути незмінною (*Бейлі* VII, 35, 36).

Фіксування рахункових грошей (*Мюллер* VII, 36) (VII, 38).

Знецінення грошової одиниці (VII, 55 *Моррісон*).

Причини, які піднімають ціну зливків вище монетної ціни (*Фуллартон* VII, 55) (VII, 61) (*Маклеод*. 1698 і т. д., зошит, стор. 2 і наступні ⁹⁶).

1) Ідеальне перетворення товарів у гроші. У цьому випадку гроші — міра. Мінова вартість товарів виражається ціною. Таким шляхом гроші стають рахунковими грошми. Робочий час — міра між грошми і товаром. Як це відбувається насправді.

2) Певна кількість цієї певної матерії, що як така є тому вирішальною, але тільки в уявленні. Реальна наявність [золота або срібла] при цьому процесі не має значення; не має значення також маса наявних грошей. Гроші як міра можуть існувати незалежно від грошей як дійсного засобу обміну.

3) Як рахункові гроші, гроші набувають загального соціального існування в монетній ціні. Замість дійсної ваги береться до уваги їх найменування. Це і є монетна ціна. Ілюзорна знецінюваність грошей. Знецінення. Підвищення цінності.

4) Закони досить прості:

а) Якщо вартість грошей падає або підвищується, то грошова ціна товарів, навпаки, підвищується або падає.

б) Поділ на частини повинен бути фіксованим, тобто певні кількості [грошового матеріалу] повинні завжди мати те саме найменування. Але зміна вартості грошей як міри не має значення. Їх монетна ціна виражає не вартість, а лише кількість [грошового матеріалу]. Це — *фіксований стандарт*.

с) Мірою повинен бути тільки сам метал. Не може бути подвійного стандарту.

5) Історичний нарис про ідеальний стандарт. Робочі гроші і т. д.

[М—31] 2) *Гроші як засіб обміну*

Зошит I, 14, 15, 16 (спочатку ідеальне перетворення в гроші, потім дійсне). (Перехід від грошей як міри до грошей як засобу обміну.)

Трансцендентальна влада грошей I, 15. Випадковість перетворюваності товарів у гроші (I, 15 унизу і 16). Поділ купівлі і продажу (I, 16) (16, 17). Мінова вартість — якість, цілком внутрішньо властива товарам, — водночас поза ними.

*Поділ купівлі і продажу (I, 39). (Тут можлива безліч уявних операцій I, 40). (Стан купців. Там же.) (Зародок криз I, 39. I, 40.) Можливість абсолютного поділу праці (там же). (Пор. 17, 18.) (I, 40) [Для придбання потрібної нам речі] гроші повинні здійснити лише один акт обміну, а товари — два акти (VII, 49). *Корбет* (VII, 52).*

*Грошовий і товарний обіг — рух протилежний (I, 34) (I, 37). Різниця між ними. Гроші залишаються в обігу (I, 40) (41) (I, 47) (marchandise * перетворюється в denrée **, а гроші як засіб обігу ніколи не стають товаром у розумінні denrée).*

*Роздрібнена природа грошового обігу (I, 34) (відмінність від обігу, опосередкованого банками: там же) (VII, 25). Велика кількість оборотів. У власне обігу гроші перестають бути товаром (I, 34). *Оборот грошей*. Гроші є засобом обігу, самі мають свій обіг (там же). Товар і гроші приводять одне одного в обіг взаємно. Моменти, які лежать поза грошовим обігом і визначають його (там же).*

Обіг як всеосяжний [totale] рух (I, 38) (тут перед нами вперше виступає суспільний процес як суспільний взаємозв'язок на

* — товар як предмет торгівлі. *Ред.*

** — товар як предмет споживання. *Ред.*

протилежність індивідам). Формальний характер простого обігу (II, 16, 17) (VII, 29).

Товарна маса і ціни. Товари як ціни — передумова обігу. Як ціни, товари представлені грішми в уявленні не лише окремого індивіда, але й усіх, хто обмінюється. Ми виходимо з того, що обмінюються лише еквіваленти. Але визначення цін завжди передують дійсному процесові обігу (I, 34). (Маса оборотних засобів обміну.)

Передумови обігу. По-перше, фіксація цін. Передбачається наявність товарів як таких товарів, ціна яких визначена. По-друге, передбачається ціла сукупність обмінів (I, 34 внизу). Як ціна товар виступає *особливим буттям* мінової вартості поряд із грішми як загальним адекватним буттям мінової вартості (I, 37). Власне кажучи, гроші приводять в обіг лише право власності на товари (I, 37).

[M—32] *Вартість грошей. Тільки як засіб обігу гроші залишаються товаром* VII, 56 (Дж.-Ст. Мілль). 57 там же (*Сісмонді*).

Маса обігових засобів обміну (I, 37 унизу). Залежить від рівня цін і від кількості операцій. Від швидкості [обігу] (*Галіані* VII, 49) (I, 38). Певна кількість грошей необхідна для одночасних платежів, актів обміну (I, 38). Скорочення і розширення обігу (I, 46). Стюарт і т. д. Локк і т. д. (VII, 26) (*У. Блейк* VII, 29). Теорія Джемса Мілля (VII, 57, 58). Місце про *швидкість* [обігу грошей] (*Галіані* VII, 49) (VII, 61 Фуллартон). Рікардо VII, 59.

Гроші—засіб примусити обертатися нерухоме [Festes] (Брей, «Free trade»⁹⁷ і т. д. VII, 59).

Обіг як процес безглуздої безконечності (визначення форми цього процесу) (I, 39) (Зародок криз. Там же).

Форма обігу. T — G — T.

G — T — G (I, 40).

T — G — T. Тут гроші всього лише засіб обміну товару (I, 44). Як всього лише засіб обміну, гроші байдужі до свого матеріалізованого вираження (I, 44). Гроші стають представником самих себе (там же) (в обігу, взятому в цілому, гроші представляють більшу масу срібла й золота, ніж вони дійсно містять). Різниця між грішми як реалізацією цін і грішми як засобом обігу (там же) (гроші представляють ціни товарів у їх

співвідношенні одна з одною). Із цієї суперечності: наслідки фальсифікації грошей, всього лише символічних грошей (I, 45, 46). Гроші — товар, чи ні? (там же) продуктивні, чи ні? (там же) (Фер'є, А. Сміт) (47) barter *, чи ні? (Соллі, I, 47). (Засіб виробництва I, 47.)

Гроші як реалізатори цін, або ціна, існують поза товаром; товар, можливо, не буде виступати як ціна і т. д. (I, 39) (44) (45). Як засіб обігу гроші виступають лише як такі, що підлягають відчуженню. Не для споживання (II, 4).

Зношування монети в обігу (VII, 64 ⁹⁸. VII, 61).

Монета (II, 3) (гроші, що виступають у формі засобу обігу, це — монета) (їх споживна вартість тепер збігається з визначенням їх форми). Маркірування грошового матеріалу (*Шторх* VII, 50).

Зміни, які відбуваються в сфері засобів обігу (золото, срібло, мідь. Допоміжні монети) (VII, 36, 37) (*Б'юкенен* 37).. Надлишок мідних монет (там же) (*«The Economist»* VII, 52).

Чи визначається вартість засобів обігу просто їх кількістю? (VII, 37) (38) (*Ондайк* VII, 49) VII, 61.

[M—33] *Гроші як гроші*

Гроші як загальний товар (I, 17).

Гроші як уречевлений зв'язок [*versachlichtes Band*] суспільства (I, 21). Суспільно визнана застава (гарантія в Арістотеля) (I, 22).

Гроші як загальна протитуція. Розклад відносин. Загальне відношення корисності (I, 23) (24).

Вживання золота у вигляді предметів розкоші (I, 26, див. *Джейкоба*, зошит V, стор. 14 ⁹⁹. Перетворення золотого і срібного посуду в гроші і навпаки в середні віки).

Джейкоб. Зошит IV (стор. 12, том II) ¹⁰⁰ (II, 5).

Гроші — *неминуца вартість* у результаті негативного відношення до обігу (VI, 28).

«Гроші — ...адекватний еквівалент будь-якої відчужуваної речі» (*J. Stewart. An Inquiry into the Principles of Political Economy. Vol. I. Dublin, 1770, p. 32*).

Загальний товар. Бейлі VII, 35.

* — мінова торгівля. *Ред.*

Матерія загального товару контрактів (Бейлі VII, 35. Коли гроші виступають в цій якості, зміна їх вартості має велике значення VII, 36).

Приховування грошей VII, 38. Утворення скарбів I, 47 (II, 4) (5) (6).

Подання кортесів [королю Філіппу II] VII, 44.

Розкладницька дія грошей VII, 46. VII, 59.

Гроші як міжнародний платіжний засіб (Фуллартон і т. д. VII, 59, 60, 61).

Гроші як засіб платежу (VII, 52. VII, 50) (II, 7).

G — T — G (I, 40) (41) (I, 47).

Гроші, як єдність міри [вартостей] і засобу обігу, виходять з обігу. Матеріальний представник багатства (I, 41) (42).

Як продукт обігу (I, 48).

Гроші як загальна мінова вартість, що стала самостійною I, 48, II, 1.

Гроші як предмет жадоби збагачення (II, 1, 2).

Індивідуалізована мінова вартість II, 2—3.

Гроші і суспільний зв'язок [Gemeinwesen] (II, 3).

Гроші, на противагу монеті, скидають із себе місцевий характер (II, 3). Світова монета (там же) (II, 4).

Гроші — заперечення їх функції як засобу обігу та їх функції як міри (II, 4) і єдність цих функцій (там же).

Апокаліпсис (II, 7).

Трудність розуміння грошей у їх третьому визначенні (II, 8).

«За винятком мексиканських доларів, у вигляді яких головним чином розподіляється продукт південноамериканських срібних рудників, російських імперіалів, у вигляді яких продукт азійських провінцій Росії додається до загального запасу дорогоцінних металів, англійських соверенів, що не оплачують вартості карбування, рідкісні такі випадки, коли золоті або срібні монети, — хіба що вони всередині країни зазнали знецінення в результаті надмірного випуску паперових грошей з примусовим курсом, — вивозяться за кордон для оплати належних іноземцям сум» (Тук) ¹⁰¹.

ФРАГМЕНТ ПЕРВІСНОГО ТЕКСТУДРУГОГО РОЗДІЛУ ПЕРШОГО ВИПУСКУ «ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ» ТА ПОЧАТОК ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ¹⁰²

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ГРОШІ

437>

Написано в серпні — жовтні 1858 р.
Вперше опубліковано 1ML
мовою оригіналу в 1941 р. у книзі:
K. Marx. Grundrisse der Kritik
der politischen Ökonomie. Anhang

Друкується за рукописом
Переклад з німецької

[РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ГРОШІ (закінчення)]

[2] ГРОШІ ЯК ЗАСІБ ОБМІНУ (ЗАКІНЧЕННЯ: ПЕРЕХІД ВІД ГРОШЕЙ ЯК ЗАСОБУ ОБМІНУ ДО ГРОШЕЙ ЯК ЗАСОБУ ПЛАТЕЖУ)]

[...] [В'—1] одержує. Всі особливості зв'язку між обома особами стерлися (тут ідеться лише про мінову вартість як таку: про загальний продукт суспільного обігу); стерлися також усі політичні, патріархальні та інші відносини, що впливають з особливостей цього зв'язку. Обидва [учасники обміну] відносяться один до одного як абстрактно суспільні особи, які представляють один перед одним лише мінову вартість як таку. Гроші стали тепер єдиним *nexus rerum** між ними, гроші *sans phrase*** . Селянин виступає перед поміщиком вже не як селянин зі своїм селянським продуктом і зі своєю селянською працею, а як власник грошей; бо в результаті продажу безпосередня споживна вартість відчужена, набула за посередництвом суспільного процесу індиферентної форми. З другого боку, і поміщик відноситься до нього вже не як до незграбного індивіда, який виробляє продукти в певних життєвих умовах, а як до такого індивіда, продукт якого — мінова вартість, що набула самостійного існування, загальний еквівалент, гроші — не відрізняється від продукту будь-якої іншої особи. Так зникає той ідилічний серпанок, який огортав угоду в її попередній формі.

Абсолютна монархія, що сама є продуктом розвитку буржуазного багатства, яке піднялося на несумісний з попередніми феодальними відносинами ступінь, потребує відповідно до тієї однорідної загальної влади, яку вона повинна бути спроможна здійснювати в усіх точках периферії, матеріальної підойми цієї влади — *загального еквівалента*, багатства в його постійно готовій до бою формі, в якій воно зовсім не залежить від особливих місцевих, натуральних, індивідуальних відносин. Абсолютна монархія потребує багатства у формі грошей. Система натуральних повинностей і поставок натурою надає, відповідно до їх особливого характеру, також і їх застосуванню характеру того чи іншого особливого використання. Тільки гроші здатні перетворюватися безпосередньо в будь-яку особливу споживну вартість. Тому абсолютна монархія активно сприяє перетворенню грошей на загальний засіб платежу. Це перетворення може бути досягнуте тільки шляхом примусового обігу, що змушує продукти обертатися за цінами, нижчими від їх вартості. Перетворення всіх податків на грошові податки — для абсолютної монархії питання життя. Тому якщо на більш ранньому ступені розвитку перетворення [феодальних] повинностей на грошові повинності уявляється людям як усунення особистих відносин залежності, як перемога буржуазного суспільства, яке відкуповується готівкою від обтяжливих для нього пут,—

* — сполучним началом (дослівно: зв'язком речей). *Ред.*

** — без зайвих слів, прямо. *Ред.*

процес, який, з другого боку, з романтичної точки зору, уявляється як заміна строкатих зв'язків людства жорстокими і бездушними грошовими відносинами,— то в епоху абсолютної монархії, що піднімається, чия фінансова майстерність полягає в насильственному перетворенні товарів у гроші, гроші, навпаки, зазнають атак з боку самих буржуазних економістів як уявне багатство, в жертву якому насильно приноситься багатство природне. Тому якщо, наприклад, Петті в грошах як матерії для утворення скарбів прославляє фактично лише загальне енергійне прагнення до збагачення, яке охопило молоде буржуазне суспільство в Англії, то Буагільбер за Людовіка XIV викриває гроші як загальне прокляття, яке висушує справжні джерела виробництва багатства, так що тільки з поваленням цього ідола можуть бути повернені колишні законні права світові товарів, який є справжнім багатством, і загальному користуванню ним. Він ще не міг збагнути, що та сама фінансова чорна магія, яка, щоб добути золото, кинула людей і товари в алхімічну реторту, одночасно з цим примусила всі ілюзії і відносини, які гальмували буржуазний спосіб виробництва, випаруватися, щоб у вигляді осаду залишити в себе прості грошові відносини, повсякденні відносини мінової вартості.

«У феодальну епоху платіж готівкою не був єдиним nexus* між людиною і людиною. Нижчий і вищий відносилися один до одного не тільки як покупець і продавець, а різнобічно — як солдат і командир, як лояльний підданий і володар і т. д. З остаточним торжеством грошей настали інші часи» (*Th. Carlyle. Chartism. London, 1840, стор. 58*).

Гроші — «знеособлена» власність. У вигляді грошей я можу носити з собою в кишені загальну суспільну силу, загальний суспільний зв'язок, суспільну субстанцію. Гроші вкладають суспільну владу як річ до рук приватної особи, яка й здійснює цю владу як приватна особа. Сам суспільний зв'язок, сам суспільний обмін речовин виступають у грошах як щось цілком зовнішнє, що не має ніякого індивідуального відношення до їх власника, а через це також і та влада, яку здійснює ця особа, виявляється чимось цілком випадковим, зовнішнім для нього.

[В'—2] Не забігаючи далі наперед, скажемо, що вже тепер ясно таке: купівлі на строк набувають надзвичайно широкого розповсюдження з розвитком кредитної справи. Тією мірою, якою розвивається кредитна справа, а отже й виробництво, що базується на міновій вартості, та роль, яку відіграють гроші як засіб платежу, буде посилюватися за рахунок їх ролі як засобу обігу, як знаряддя купівлі і продажу. У країнах з розвиненим сучасним способом виробництва і, отже, з розвиненою кредитною справою, гроші у вигляді монети насправді фігурують майже виключно в роздрібній торгівлі і в дрібній торгівлі між виробниками і споживачами, в той час як у сфері великих торговельних операцій вони виступають майже виключно у формі *загального засобу платежу*. Тією мірою, якою платежі взаємно погашаються, гроші тут виступають як зникаюча форма, як всього лише ідеальна, умоглядна міра

* — сполучним началом. Ред .

обмінюваних величин вартості. Їх матеріальне втручання обмежується сальдуванням відносно незначних балансів*.

Розвиток грошей як загального платіжного засобу іде рука в руку з розвитком більш високого, опосередкованого обігу, що повертається в себе і вже береться під суспільний контроль, обігу, в якому знімається те виняткове значення, яке гроші мають на основі простого металевого обігу, наприклад в утворенні скарбів у власному розумінні слова. Але якщо тепер у результаті несподіваних потрясінь кредиту взаємні погашення платежів перериваються в своєму плині, якщо їх механізм порушується, то люди раптом починають вимагати грошей як дійсного загального засобу платежу, і висувається вимога, щоб багатство в усьому його обсязі існувало в подвійному вигляді: один раз — як товар, другий раз — як гроші, так, щоб обидва ці способи існування взаємно перекривалися. У подібні моменти криз гроші виступають як виняткове багатство, яке виявляє себе як таке не в уявному лише, як у монетарній, скажімо, системі, а в активному знеціненні всякого дійсного матеріального багатства. По відношенню до світу товарів вартість існує тоді вже тільки в її адекватній винятковій формі — як гроші.

Подальший розвиток цього моменту до нашого викладу не належить. Що, проте, сюди належить, так це те, що в моменти власне грошових криз проявляється суперечність, іманентна розвитку грошей як загального засобу платежу. Під час таких криз грошей вимагають не як міри [вартості], оскільки як міра їх матеріальна наявність не має значення; їх вимагають також і не як монету, бо в платежах вони фігурують не як монета; а їх вимагають як мінову вартість, що набула самостійного існування, як матеріально наявний загальний еквівалент, як матеріалізоване вираження абстрактного багатства, словом, у тій самій формі, в якій вони являються предметом утворення скарбів у власному розумінні — у формі грошей. Розвиток грошей як

* «Щоб показати, як мало», говорить пан Слейтер (з фірми «Моррісон, Діллон і К°», чії операції — серед найбільших у Лондоні), «дійсних грошей бере участь в торговельних операціях», він дає аналіз безперервного ланцюга комерційних операцій, що охоплюють численні мільйони фунтів стерлінгів на рік і являють собою непоганий приклад загального стану торгівлі в країні. Розміри надходжень і платежів за 1858 рік, пропорційно зменшені і зведені до масштабу всього лише 1 000 000 ф. ст., показано в такій таблиці:

Надходження	Платежі
Термінові векселі банкірів і купців..... 533 596 ф. ст.	Термінові векселі..... 302 674 ф. ст.
Чеки банкірів і т. д., які підлягають оплаті на першу вимогу..... 357 715 » »	Чеки на лондонських банкірів..... 663 672 » »
Банкноти провінційних банків..... 9 627 » »	
Банкноти Англійського банку..... 68 554 » »	Банкноти Англійського банку..... 22 743 » »
Золото..... 28 089 » »	Золото..... 9 427 » »
Срібло і мідь..... 1 486 » »	Срібло і мідь..... 1 484 » »
Поштові перекази..... 933 » »	
1 000 000 ф. ст.	1 000 000 ф. ст.

загального платіжного засобу приховує в собі ту суперечність, що мінова вартість набула форм, незалежних від її способу існування як грошей, а з другого боку, її спосіб існування як гроші виступає саме як остаточний і єдино адекватний.

Унаслідок взаємного погашення платежів, їх взаємознищення як додатних і від'ємних величин гроші як засіб платежу можуть виступати як всього лише ідеальна форма товарів, як це відбувається з ними як мірою і як вони функціонують при встановленні цін. Колізія відбувається тому, що вони,— всупереч угоді, всупереч загальній передумові сучасної торгівлі, щоразу, коли порушуються механізми цих взаємних погашень і кредитна система, на якій він частково ґрунтується,— несподівано повинні бути в наявності і бути викладеними в їх реальній формі.

Закон, згідно з яким маса перебуваючих в обігу грошей визначається загальною сумою цін перебуваючих в обігу товарів, тепер одержує таке доповнення: загальною сумою * платежів, що припадають на даний проміжок часу, і їх економію.

[В'—3] Ми бачили, що зміна у вартості золота й срібла не зачіпає їх функції міри вартості, рахункових грошей. Ця вартісна зміна набуває, навпаки, вирішального значення для грошей у їх функції платіжного засобу. Що має бути сплачене, це — певна кількість золота чи срібла, в якому на час укладення контракту була уречевлена певна вартість, тобто певний робочий час. Але золото й срібло, як і всі інші товари, змінюють величину своєї вартості із зміною робочого часу, необхідного для їх виробництва, зменшуються або збільшуються у вартості, коли зменшується або збільшується цей робочий час. Тому, в разі, якщо реалізація продажу з боку покупця відбудеться в часі пізніше, ніж відчуження проданого товару, можливо, що ті самі кількості золота або срібла можуть містити більшу або меншу вартість, ніж під час укладення контракту. Свою специфічну якість грошей: бути завжди реалізованим і реалізовуваним загальним еквівалентом, бути завжди здатними до обміну на всі товари в міру своєї власної вартості — золото й срібло зберігають незалежно від зміни величини їх вартості. Проте остання підлягає тим же коливанням, *potentialiter* **, що й вартість будь-якого іншого товару. Отже, чи буде платіж роблений у дійсному еквіваленті, тобто в передбаченій спочатку величині, залежить від того, залишився чи ні тим самим необхідний для виробництва даної кількості золота чи срібла робочий час. Природа грошей, як втілених у якомусь окремому товарі, приходять тут у колізію з їх функцією мінової вартості, що набула самостійного існування. Великі революції в усіх економічних відносинах, які, наприклад у XVI та XVII столітті, були викликані падінням вартості благородних металів, або подібна ж, але в меншому масштабі революція, що відбулася в Староримській республіці в період між [першим срібним денарієм у 485 р. від заснування Рима] *** та початком другої Пунічної війни і

*У рукопису над словом «Gesamtsumme» написано «Gesamtpreis» («сукупною ціною»). Ред.

** — потенційно. Ред.

*** У рукопису тут залишено порожнє місце. Воно заповнене текстом у квадратних дужках на підставі аналогічних місць у

викликана підвищенням вартості міді, в якій були виражені укладені плебеями боргові зобов'язання,— факти широко відомі. Показ впливу підвищення або падіння вартості благородних металів, матерії грошей, на економічні відносини передбачає аналіз самих цих відносин, і, отже, в даному місці ще нездійснений.

Одне зрозуміло само по собі: падіння вартості благородних металів, тобто грошей, завжди дає вигоду тому, хто платить, за рахунок того, хто одержує платіж; підвищення їх вартості — навпаки.

Повне уречевлення [Versachlichung] суспільного обміну речовин на основі мінових вартостей, перетворення його на щось цілком зовнішнє разуче виявляється в залежності всіх соціальних відношень від витрат виробництва металевих природних утворень, які як знаряддя виробництва, як фактори в творенні багатства, не мають рішуче ніякого значення.

3) ГРОШІ ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПЛАТІЖНИЙ І КУПІВЕЛЬНИЙ ЗАСІБ, ЯК СВІТОВА МОНЕТА

Гроші — *загальний товар* уже тому, що вони є тією загальною формою, якої, ідеально чи реально, набуває кожний окремий товар.

Як скарб і загальний засіб платежу, гроші стають загальним засобом обміну на світовому ринку, загальним товаром не тільки за своїм поняттям, але й за способом існування. Та особлива національна форма, якої вони набирають в їх функції монети, знімається з них в їх існуванні як грошей. Як гроші вони космополітичні *. Оскільки завдяки втручанню золота й срібла,— що є споживною вартістю при потребі в збагаченні, абстрактним, незалежним від особливих потреб багатством,— може мати місце соціальний обмін речовин також і в тому разі, коли тільки одна нація [В'—4] має безпосередню потребу в споживних вартостях іншої, то золото й срібло стають надзвичайно дійовим фактором в утворенні світового ринку, в поширенні соціального обміну речовин через кордони будь-яких місцевих, релігійних, політичних, расових відмінностей. Уже в стародавніх людей утворення державою скарбів має значення як резервний фонд в основному міжнародних платіжних засобів, як завжди готовий до дії еквівалент на випадок неврожаїв і як джерело субсидій під час війни (Ксенофонт¹⁰⁴). Важливе значення, що належить американському сріблу як сполучній ланці з Америкою, з якої воно як товар вирушало до Європи, щоб експортуватися звідти як засіб обміну в Азію, особливо в Індію, і осісти там переважно у формі скарбів,— виявилось тим фактом, із спостереженням якого пов'язаний початок наукової

рукопису «Критики політичної економії» (див. цей том, частина I, стор. 118; частина II, стор. 320—322). *Ред.*

* Цей космополітичний характер грошей впадає у вічі вже стародавнім людям. «З якої країни він, якого племені? Він — багатий»¹⁰³.

боротьби навколо монетарної системи, оскільки саме де привело до боротьби Ост-Індської компанії проти існуючої тоді в Англії заборони на вивіз грошей (див. *Місселдена*^{**}).

Оскільки золото й срібло в цьому міжнародному спілкуванні є всього лите засобом обміну, то вони фактично виконують функцію монети, але такої монети, яка позбавлена карбування і яка, чи існує вона у формі монети чи у формі зливка, оцінюється тільки за своєю металевою вагою і не тільки представляє вартість, але й водночас виступає нею. Однак те, що золото й срібло в цій функції *світової монети* аж ніяк не обов'язково описують рух по колу, як вони це роблять як власне монета, а можуть односторонньо продовжувати діяти так, що одна із сторін, які обмінюються, залишається завжди покупцем, а друга завжди продавцем,— це також одне з тих спостережень, які відразу ж впадали в око людям в дитячі роки буржуазного суспільства. Звідси та винятково важлива роль, яку відкриття нових земель, що виробляють золото й срібло, відіграє в історії розвитку світового ринку як ушир, так і вглиб; адже та споживна вартість, яку вони виробляють, відразу ж стає загальним товаром, а з другого боку, накладає на них разом з можливістю — з огляду на абстрактну природу їх продукту — негайно також і необхідність здійснювати спілкування, яке ґрунтується на міновій вартості.

Подібно до того як всередині даного національного кола буржуазного суспільства розвиток грошей як платіжного засобу прогресує разом із розвитком виробничих відносин взагалі, так само стоїть справа і з грішми в їх визначенні міжнародного платіжного засобу. Але як у тому вузломому, так і в цьому ширшому колі їх значення виступає виразно лише під час порушень механізму взаємних погашень платежів. З 1825 р. розвиток грошей у цій їх функції так посилювався — це посилення, природно, іде в ногу з поширенням та інтенсивністю міжнародного спілкування,— що навіть найвидатніші економісти попередньої епохи, наприклад Рікардо, ще не мали ніякого уявлення про той обсяг, у якому гроші готівкою можуть бути потрібні як міжнародний платіжний засіб для такої нації, як, наприклад, Англія. Якщо для міновій вартості в образі будь-якого іншого товару передумовою є особлива потреба в тій особливій споживній вартості, в якій втілена мінова вартість, то для золота й срібла як абстрактного багатства такого обмеження не існує. Подібно до тієї благородної людини, про яку мріє поет¹⁰⁵, золото (або срібло) платить тим, що воно є, а не тим, що воно робить. Можливість функціонування як купівельний і платіжний засіб, природно, завжди міститься в золоті й сріблі в прихованій формі. Як спочиваюче, гарантоване буття загального еквівалента, в якому вони є скарбом, вони в жодній країні не обмежені потребою в них як у засобі обігу, обсягом, у якому вони необхідні як засіб обігу, взагалі ніякою потребою в їх безпосередньому використанні. їхня сама по собі

^{**} Див. цей том, частина 1, стор. 160, 163. *Ред.*

абстрактна і суто соціальна споживна вартість, яку вони черпають з їхньої функції засобу обігу, сама знову виступає, як якийсь особливий бік використання їх як *загального еквівалента*, матерії абстрактного багатства взагалі. З їх особливої споживної вартості як металів і тому як сировини для обробної промисловості випливає сукупність різних функцій, які вони по черзі можуть виконувати всередині соціального обміну речовин або в процесі виконання яких вони самі набувають різноманітних форм — монети, зливка і т. д. Тим самим вони виступають як різні споживні вартості, що набувають тих форм, у яких золото й срібло як абстрактне і через те адекватне буття мінової вартості як такої протистоїть її буттю в якомусь окремому товарі.

Тут ми повинні розглядати готі тільки в їх абстрактних визначеннях форми. Закони, що регулюють розподіл благородних металів на світовому ринку, передбачають економічні відносини в їх найбільш конкретній формі, що ще чекає на нас попереду. Так само стоїть справа і з усім тим обігом грошей, який вони здійснюють як капітал, а не як загальний товар або загальний еквівалент.

На світовому ринку гроші завжди — *реалізована вартість*. Те, що їх робить вартісною величиною, полягає в їх безпосередній матеріальності, у вазі благородного металу. Коли вони виступають як монета, їх споживна вартість збігається з їх використанням як тільки засобу обігу і може бути через це замінена простим символом. Як світова монета, вони фактично демонетизуються. Той зовнішній характер і те відокремлення у щось самостійне по відношенню до індивідів та їх індивідуальних взаємин, яких [зовнішнього характеру і відокремлення] набуває в грошах соціальний зв'язок, виразно виступають назовні в золоті й сріблі [B'—5] як *світовій монеті* (як монета гроші мають ще національний характер). Перші провісники політичної економії в Італії* якраз і прославляють цей прекрасний винахід, який робить можливим загальний обмін речовин у суспільстві, причому члени суспільства не стикаються один з одним індивідуально **. Як монета гроші мають національний, місцевий характер. Щоб як золото й срібло бути міжнародним засобом обміну, вони повинні бути переплавлені, а якщо вони існують у монетній формі, форма ця не має значення, і монета зводиться до чистої ваги. У найбільш розвиненій міжнародній системі обміну золото й срібло знову з'являються цілком в тій же формі, в якій вони фігурували вже в первісній міновій торгівлі. Золото й срібло як засіб обміну, як і сам обмін, з'являються спочатку не всередині вузького кола однієї якоїсь соціальної общини [einesgesellschaftlichen Gemeinwesens], а там, де вона закінчується, на її межі, в нечисленних точках її контакту з чужими общинами. Таким чином, золото й

* Див. цей том, частина II, стор. 272. Ред.

** Очевидно, цього місця стосується наступна фраза, додатково написана Марксом на лівому верхньому ріжку сторінки: «(Гроші виступають тут фактично як їх [членів суспільства] *загальна сутність [Сетейнwesen]*, що існує в речовій формі поза ними самими)». Ред.

срібло виступають товаром як таким, універсальним товаром, який всюди зберігає свій характер багатства. З боку цього характер їх форми однаковий в усіх місцях. Таким чином, вони — *матеріальний виразник загального багатства*. Тому в меркантилістській системі золото й срібло вважаються мірою могутності різних суспільств.

«Як тільки дорогоцінні метали стають предметом торгівлі, універсальним еквівалентом усіх речей, вони разом з тим стають мірою могутності окремих Націй». Звідси меркантилістська система (*Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I. Dublin, 1770, стор. 327*).

Призначення грошей — бути *міжнародним* засобом обміну і платежу — насправді не є якимось новим призначенням, яке додавалося б до їх призначення бути грішми взагалі, загальним еквівалентом і тому — як скарбом, так і платіжним засобом. У визначенні загального еквівалента міститься визначення грошей як загального товару, в якому, правда, гроші реалізуються тільки як світова монета. Золото й срібло (як уже згадано) виникають взагалі як гроші вперше саме як міжнародний засіб платежу і обміну, і саме з цього їх виникнення і абстрагується поняття про них як про загальний товар. Те національне, політичне обмеження, яке гроші формально одержують взагалі як міра (внаслідок встановлення одиниці-міри і поділу цієї одиниці на частини) і яке в монеті може поширитися також і на її зміст у тих випадках, коли знаки вартості, що випускає держава, замінюють дійсний метал,— все це історично виникає пізніше, ніж та форма, в якій гроші виступають як загальний товар, як світова монета. Але чому? Тому, що гроші тут взагалі виступають у їх конкретній формі грошей.

Бути мірою і засобом обігу — це такі функції грошей, у процесі виконання яких вони набувають особливих форм існування тільки внаслідок пізнішого відокремлення цих функцій у щось самостійне. Візьмемо, по-перше, *монету*: спочатку вона не що інше, як певна вагова частина золота; штемпель сюди додається як гарантія, як показник ваги, так що поки що він ще нічого не міняє; штемпель, що є формальним повідомленням про вартість, перетворюється на самостійний знак, символ вартості і за посередництвом самого механізму обігу стає замість форми субстанцією; тут необхідне втручання держави, оскільки подібний знак повинен бути гарантованим могутністю суспільства, яка набула самостійного буття, державою. Але насправді гроші діють в обігу саме як гроші, як золото й срібло; бути монетою — це всього лише їх функція. У цій функції вони відокремлюються і можуть сублімуватися в чистий знак вартості, який потребує гарантованого законами визнання.

По-друге, візьмемо *міру*. Грошові одиниці-міри і їх підрозділи в дійсності спочатку — всього лише вагові частини грошей як металу; як гроші вони мають ту саму одиницю-міру, якою вони наділені як вага. Різниця лише ось у чому: оскільки в карбованих шматочках металу, що відповідають цьому ваговому підрозділу, номінальна вартість починає відриватися від реальної вартості, то в цій функції міра золота й срібла тут відривається від міри підрозділу як грошей; і внаслідок цього певні

вагові частини металу, оскільки вони функціонують як вимірювачі вартості, одержують для цієї своєї функції власні найменування.

Так ось, у світовій торгівлі золото й срібло оцінюються тільки за своєю вагою — без урахування їх карбування; інакше кажучи, від їх монетного буття абстрагуються. У міжнародній торгівлі вони виступають абсолютно в тій формі або в тій безформності, в якій вони спочатку виступали, і там, де вони служать як засіб обміну, вони, як це спочатку було й у внутрішньому обігу, служать завжди разом з тим і як рівноцінна вартість, як реалізована ціна, як дійсний еквівалент. Там, де, таким чином, вони служать як монета, як всього лише засіб обміну, вони разом з тим служать і як повноцінний виразник вартості. А їх інші функції залишаються тими самими, в яких вони взагалі служать як гроші, у формі скарбу (чи то в розумінні надійного за своїм матеріалом запасу життєвих засобів на майбутнє чи як багатство взагалі) або як загальний платіжний засіб, який не залежить від безпосередніх потреб тих, хто обмінюється, і задовольняє тільки їх загальну потребу (або також відсутність у них потреб). Як перебуваючий у спокої адекватний еквівалент, який може бути утриманий від обігу, бо він не є предметом певної безпосередньої потреби, гроші — це [В'—6] запас, забезпечення життєвими засобами на майбутнє взагалі: це та форма, в якій володіє багатством людина, що не має на даний момент певних потреб, тобто та форма, в якій люди володіють надлишком, не потрібного безпосередньо як споживна вартість частиною багатства і т. д. Це — такою ж мірою забезпечення майбутніх потреб, якою є і форма багатства, що виходить за межі потреби.

Отже, форма грошей як міжнародного засобу обміну і платежу в дійсності є не якоюсь їх *особливою* формою, а лише одним із застосувань їх як грошей; це — ті їх функції, в яких вони найбільш помітно функціонують у своїй простій і водночас конкретній формі як гроші, як єдність міри і засобу обігу і разом з тим як ні те, ні інше. Це їх найпервісніша форма. Вона виступає як *особлива* форма тільки поряд з тією *формою відокремлення*, якої гроші можуть набути в так званому внутрішньому обігу як міра і монета.

У цій якості золото й срібло відіграють важливу роль у створенні світового ринку. Так, наприклад, циркуляція американського срібла з Заходу на Схід; зв'язок за допомогою металевих грошей між Америкою та Європою, з одного боку, і між Америкою та Азією, Європою та Азією, з другого боку, з початку нової епохи... Як світова монета гроші по суті байдужі до своєї форми засобу обігу, в той час як їх матеріал становить тепер усе. Вони виступають не для обміну надлишку, а для сальдування надлишку в сукупному процесі міжнародного обміну. Форма тут безпосередньо збігається з їх функцією бути *товаром*, у розумінні товару, що повсюдно перебуває в обігу, *універсального товару*.

Чи перебувають тут в обігу гроші у вигляді карбованих монет чи в іншому вигляді, не має значення. Мексиканські долари, російські імперіали — це лише форма продукту

південноамериканських і російських рудників. Так само служить і англійський соверен, тому що він не оплачує вартості карбування (Тук)¹⁰⁶.

Як відносяться золото й срібло до своїх безпосередніх виробників у тих країнах, де вони являють собою безпосередній продукт, уречевлення якогось особливого виду праці? У їх руках золото й срібло виробляються безпосередньо як товар, тобто як така споживна вартість, яка для свого виробника споживної вартості не має, а стає такою тільки внаслідок її відчуження, в результаті того що продукт пускають в обіг. У руках виробника золота й срібла вони можуть виступати тільки як скарб, тому що вони не є продуктом обігу, не добуті з нього, а ще в нього не вступили. Добуте золото й срібло треба безпосередньо, відповідно до вміщеного в них робочого часу, спершу обміняти на інші товари, поряд з якими вони, проте, існують як *особливий* товар. Але, з другого боку, оскільки золото й срібло разом з тим мають значення продукту загальної праці, уособлення цієї загальної праці, чим вони як безпосередній продукт не є, то вони ставлять свого виробника в те привілейоване становище, що той відразу ж виступає як покупець, а не продавець. Щоб користуватися золотом, що добувається, як грішми, його виробник повинен відчужувати від себе це золото як безпосередній продукт, але разом з тим він не потребує того опосередкування, якого потребує виробник будь-якого іншого товару. Навіть у формі покупця він є продавцем.

Ілюзорне уявлення про те, що гроші як загальне багатство, яке задовольняє всі потреби, можна витягти за вуха безпосередньо з землі чи річкового русла, виявляється, наприклад, у наївній формі в такому епізоді:

«У 760 році багато бідних людей переселилося південніше Праги з метою промивати там річковий золотий пісок, і троє з них могли за один день добути марку ($\frac{1}{2}$ фунта) золота; внаслідок цього наплив людей до «копалень» був настільки великий, що наступного року країну спіткав голод (AbhandlungvondemAlterthumedesbohmischemBergwerks, vonM. G.Korner. Schneeberg, 1758)»¹⁰⁷.

Коли гроші передано у вигляді золота [або срібла], вони у формі [золота або] срібла можуть бути скрізь перекарбовані на засоби обігу.

«Гроші завжди мають здатність обмінюватися на те, що вони вимірюють» (*Bosanquet. Metallic, Paper, andCreditCurrency. London, 1842, стор. 100*).

«Золото завжди може купити інші товари, тоді як інші товари не завжди можуть купити золото...» «Необхідно мати досить значну кількість дорогоцінних металів, придатних для вжитку і вживаних як найзручніший засіб врегулювання міжнародних балансів» (*Tooke.An Inquiry into the Currency Principle. 2nd edition. London, 1844, стор. 10, 13*).

Золото й срібло в XVI столітті, в період дитинства буржуазного суспільства, викликали до себе винятковий інтерес з боку держав і політичної економії, яка зароджувалася, головним чином як міжнародні гроші. Та специфічна роль, яку золото й срібло відіграють у міжнародному спілкуванні, знову цілком ясна і знову визнається економістами з часів великого впливу золота і криз 1825, 1839, 1847, 1857 років. Тут золото — абсолютний, виключно міжнародний засіб платежу, що виступає як самодостатня вартість, загальний еквівалент. Вартість повинна передаватися дзвінкою монетою, вона не може бути передана ні в якій іншій формі товару.

«Можна розраховувати на те, що золото й срібло... після їх надходження (до кредитора) майже точно реалізують потрібну суму»... «Золото й срібло мають у таких випадках безмежну перевагу перед усіма іншими товарами завдяки тій обставині, що вони повсюдно вживаються як *гроші*».

(Отже, Фулларгон тут бачить, що вартість передається в золоті й сріблі як грошам, а не в товарах, що [B'—7] це — специфічна функція їх як *грошей*, і тому він не має рації, коли говорить, що вони передаються як *капітал*, і тим самим уже при розгляді грошей вносить відношення, які сюди не належать. Капітал може передаватися також і в формі рису, пряжі і под.)

«Звичайно домовляються оплачувати борги, зовнішні й внутрішні, не чаєм, кавою, цукром чи індиго, а *монетою*; і тому пересилання грошей чи в тій самій валюті, яка зазначена в контракті, чи в зливках, які можуть бути швидко перетворені на вказану монету на монетному дворі або на ринку тієї країни, куди пересилаються гроші, становить для відправника завжди найнадійніший, найпростіший і найточніший спосіб сплати, який не наражає його на ризик мати неприємності внаслідок недостатнього попиту або хитання цін» (*Fullarton. On the Regulation of Currencies. 2nd edition. London, 1845, стор. 132—133*).

«Будь-який інший предмет» (що становить інтерес своєю особливою споживною вартістю, яка не є грішми) «може за своєю кількістю чи якістю виявитися невідповідним звичайному попиту тієї країни, куди він пересилається» (*Tooke. An Inquiry into the Currency Principle. 2nd edition. London, 1844, стор. 10*).

Уперте небажання економістів визнати гроші в цій функції є залишком старої полеміки проти монетарної системи.

Гроші, що фігурують як загальний міжнародний купівельний і платіжний засіб,— далеко не нове їх призначення. Навпаки, це швидше ті самі гроші в тій універсальності їх вияву, яка відповідає загальності їх поняття; це їх найбільш адекватний спосіб існування, в якому вони на ділі виявляють себе як *універсальний товар*.

Залежно від різних функцій, виконуваних грішми, та сама грошова величина [*Geldstück*] може міняти свою позицію [*Platz*]. Сьогодні вона може бути монетою, завтра, не міняючи своєї зовнішньої форми буття,— грішми, тобто еквівалентом, що перебуває в спокої. Золото й срібло як конкретне існування грошей тим самим суттєво відрізняються від знака вартості, яким вони можуть бути замінені у внутрішньому обігу: золоті й срібні монети можуть бути переплавлені в зливки і цим шляхом зберегти свою індиферентну форму по відношенню до їх місцевого характеру як монети або, якщо вони перетворені на гроші у вигляді монети, бути тільки металевою вагою. Таким чином вони можуть стати сировиною для предметів розкоші, або нагромаджуватися як скарб, або як міжнародний засіб платежу вирушати за кордон, де вони знову здатні перетворюватися у форму національної монети, будь-якої національної монети. Вони зберігають свою вартість у будь-якій із цих форм.

Зі знаком вартості такого не буває. Він тільки там знак, де він таким вважається, а він вважається знаком тільки там, де за ним стоїть державна влада. Тому він прикутий до обігу і не може впасти назад у ту індиферентну форму, в якій золото й срібло завжди самі є вартістю і мають можливість набувати будь-якого національного карбування або, незалежно від цього останнього, бути в своїй безпосередній формі буття засобом обміну і матеріалом для утворення скарбів або ж, нарешті, перетворю-

ватися на товар. Золото й срібло не прикуті до жодної з цих форм, а набувають будь-якої з них, залежно від того, як це зумовлено потребою чи тенденцією процесу обігу. Тією мірою, якою золото й срібло як особливий товар не перероблюються на предмети розкоші, вони існують насамперед у співвідношенні з обігом, але не тільки з внутрішнім, а й з світовим обігом; проте разом з тим вони завжди існують у самостійній формі, чинячи опір поглинанню їх обігом. Монета, ізольована як така, тобто як всього лише знак вартості, існує тільки завдяки обігові і тільки в ньому. Навіть нагромаджуючись, він [знак вартості] може нагромаджуватися лише як монета, бо його влада припиняється на кордонах країни. За винятком тих форм утворення скарбів, які виникають із самого процесу обігу і, власне кажучи, є лише точками спокою останнього, а саме за винятком утворення призначеного для обігу запасу монет або резерву для платежів, які роблять у тій же національній монеті, тут взагалі не може бути мови про утворення скарбів, тобто про утворення скарбів у власному розумінні слова, бо в монеті як знака вартості відсутній істотний елемент утворення скарбів — бути не тільки символічною вартістю, а, крім своєї соціальної функції, безпосереднім буттям самої вартості і тому багатством, незалежним від того чи іншого певного суспільного зв'язку. Тому ті закони, які зумовлюють знак вартості, щоб він був таким знаком, не зумовлюють металевих грошей, бо вони не прикуті до функції монети.

Зрозуміло далі, що утворення скарбів, тобто вилучення грошей з обігу та збирання їх у певних пунктах, має різноманітні форми: тимчасове нагромадження, що впливає з простого факту поділу купівлі й продажу, тобто з безпосереднього механізму самого простого обігу; нагромадження грошей, що впливає з функції грошей як платіжного засобу; нарешті, власне утворення скарбів, що прагне утримати і зберегти гроші як абстрактне багатство або хоч би тільки як надлишок наявного багатства над безпосередньою потребою в ньому та як гарантію на майбутнє чи як засіб запобігання виникненню мимовільних заторів в обігу. Останні форми, за яких [В'—8] самостійне існування, адекватне буття мінової вартості розглядається вже тільки в своїй безпосередньо речовій формі золота, в буржуазному суспільстві все більше й більше зникають. Інші форми утворення скарбів, які впливають із самого механізму обігу і є умовами виконання грішми своїх функцій, набувають, навпаки, більшого розвитку, хоч вони набирають різної форми, яка підлягає розглядові в розділі про банківську справу.

Проте на основі простого металевого обігу виявляється, що як наслідок різних функцій грошей, або в результаті процесу обігу, цього суспільного обміну речовин, наявне золото й срібло осідають у різних формах нерухомого скарбу, але при цьому так, що хоч та частина грошей, яка існує як такий скарб, постійно міняє свої елементи і на поверхні суспільства має місце постійна зміна тих порцій грошей, які виконують ту чи іншу функцію, переходять із скарбів в обіг (внутрішній чи міжнародний), поглинаються з обігу резервуарами скарбів або переплавляються на предмети

розкоші,— однак функціонування грошей як засобів обігу ніколи не зазнає обмежень внаслідок такого осідання грошей у вигляді відкладень, що перебувають у спокої. Вивезення або ввезення грошей поперемінно спустошує чи наповнює ці різні резервуари, як це відбувається і в результаті підвищення або падіння загальної суми цін у внутрішньому обігу — без того, щоб потрібна для самого обігу маса грошей через надлишок золота й срібла збільшувалася понад необхідну їх кількість або падала нижче цієї їх кількості. Те, що не потрібне як засіб обігу, вилучається у вигляді скарбу; так само й скарб, як тільки в ньому виникає потреба, поглинається обігом. Тому в народів із суто металевим обігом утворення скарбів виявляється в різних формах — від збирання їх окремими особами до збирання їх державою, що береже державну скарбницю. У буржуазному суспільстві цей процес зводиться до виконання вимог сукупного процесу виробництва і набуває інших форм. Він виступає як особливе заняття, потреба в якому виникла в результаті поділу праці в сукупному процесі виробництва і яке на більш наївних стадіях розвитку відбувається частково як справа всіх приватних осіб, частково як державна справа. Проте основа залишається та сама; гроші в різних розвинених функціях і навіть у функції суто ілюзорній функціонують постійно.

Цей розгляд суто металевих обігу тим важливіший, що всі спекуляції економістів з приводу більш високих, більш опосередкованих форм обігу залежать від точки зору на простий металевий обіг. Зрозуміло 1), що коли ми говоримо про збільшення або зменшення кількості золота й срібла, завжди передбачається, що *вартість* золота й срібла залишається тією самою, тобто що необхідний для їх виробництва робочий час не змінився. Падіння або підвищення величини їх вартості в результаті зменшення або збільшення необхідного для їх виробництва робочого часу аж ніяк не становить якоїсь особливості, що відрізняє їх від інших товарів, хоч би як це шкодило їх функції платіжного засобу. 2) Ті мотиви, які — крім падіння й підвищення цін і крім необхідності купувати товари у продавців, що не потребують зустрічного товару (так буває в разі голоду та у воєнний час),— змушують відкривати резервуари скарбів або їх знову наповнювати, тобто мотиви, пов'язані з [підвищенням і зниженням] процентної ставки, не можуть бути розглянуті тут, де гроші ще розглядаються тільки як гроші, а не як форма капіталу.

Отже, маса золота й срібла, яка є в якійсь країні, повинна бути і завжди буде, на основі простого металевих обігу і загальної торгівлі, що базується на готівці, більша, ніж маса золота й срібла, що перебувають в обігу як монета, хоч кількісне співвідношення між тією порцією грошей, яка функціонує як гроші, і тією, яка функціонує як монета, буде мінятися, і ті ж самі гроші можуть виконувати поперемінно то ту, то іншу функцію, цілком так само, як змінюватимуться в кількісному відношенні і замінятимуть одна одну якісно ті порції грошей, які служать для внутрішнього і міжнародного обігу. Проте маса золота й срібла є постійним резервуаром для обох

напрямків обігу, як відвідним, так і підвідним каналом для них, причому підвідним каналом вона є саме з огляду на те, що вона є відвідним каналом.

* * *

Як мінова вартість, кожний товар може бути розділений на будь-яку кількість частин, хоч би якою неподільною була його споживна вартість, наприклад споживна вартість будинка. У своїй ціні товар існує як така подільна мінова вартість, тобто як вартість, оцінювана в грошах. Так він може відчужуватися будь-яким чином, частина за частиною, за гроші. Хоч би він був нерухомим і неподільним, товар, таким чином, може бути пущений в обіг окремими шматками завдяки передачі іншій особі права власності [В'—9] на його частки. Так гроші розкладницьки діють на нерухому, неподільну власність.

«Гроші — засіб роздробити володіння на незліченні шматочки і частинами проїдати його шляхом обміну» (*Bray. Labour's Wrongs and Labour's Remedy. Leeds, 1839, стор. 140—141*) [Російський переклад, стор. 173].

Якби не гроші, маса предметів була б нездатна обмінюватися, не підлягала б відчуженню, бо тільки завдяки грошам ці предмети набувають незалежного від природи їх споживної вартості та її відношень існування.

«Коли нерухомі й незмінні речі стали об'єктом торгівлі серед людей такою ж мірою, як речі рухомі й створені для обміну, ввійшли у вжиток гроші як правило й міра (square), завдяки чому всі ці речі набули оцінки й вартості» ([*Misselden.*] *Free Trade, or The Meanes to make Trade flourish. London, 1622, стор. 21*).

«Уведення грошей, які купують усе, ...приводить до необхідності законного відчуження» (феодалних маєтків) (*John Dalrymple. An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain. 4th edition. London, 1759, стор. 124*).

* * *

Насправді всі функції, в яких виступають гроші — мірило вартості, засіб обігу і гроші як такі — виражають тільки різні відношення, в яких індивіди беруть участь у сукупному виробництві або відносяться до свого власного виробництва як до суспільного. Проте ці відношення індивідів один до одного виступають як *суспільні відношення речей*.

* * *

«У 1593 р. кортеси зробили Філіппу II таке подання: «Кортеси у Вальядоліді 1548 року просили вашу величність не дозволяти надалі ввезення в королівство свічок, скляних товарів, ювелірних виробів, ножів і подібних речей, які привозяться з-за кордону з метою обміну цих таких непотрібних для людського життя речей на золото, як нібито іспанці були індійцями»» (*Sempire. Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence de la monarchie Espagnole. Tome premier. Paris, 1826, стор. 275-276*).

«Всі ховають і таємно закопують свої гроші глибоко в землю, а особливо язичники» (немагометани), «які тримають у своїх руках майже всю торгівлю і майже всі гроші і одержимі вірою, що золото й срібло, які вони ховають протягом свого життя, служитимуть їм після смерті» (*Francois Bernier. Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol. Tome I. Paris, 1830, стор. 314*). (При дворі Аурангзеба.)

«Вони мають одні думки і передають силу і владу свою звірові... І нікому не можна буде ні купувати, ні продавати, крім того, хто має напис чи ім'я звіра, або число імені його» (*Апокаліпсис. Вульгата¹⁰⁸*).

«Великий і кінцевий результат торгівлі — не багатство взагалі, а здебільшого велика кількість срібла й золота... які неминущі і не такі змінні, як інші товари, і являють собою багатство в усі часи й повсюдно».

(їх неминущий характер полягає, виходить, не тільки в неминущому характері їх матеріалу, а в тому, що вони залишаються *багатством* завжди, тобто завжди перебувають у формі мінової вартості.)

«Достаток вина, зерна, птиці, м'яса і т. д. є багатство, але багатство тільки *hieetnunc**» (залежить від їх особливої споживної вартості). «Тому виробництво таких товарів і така торгівля, які забезпечують країну золотом і сріблом, вигідніше від чогось іншого» (*Petty.SeveralEssaysinPoliticalArithmetick*. London, 1699, стор. 178—179).

«Тільки золото й срібло *неминущі*» (ніколи не перестають бути міновою вартістю), «а в усі часи і в усіх місцях» (користь особливих споживних вартостей зумовлена часом і місцем, як і самі потреби, які вони задовольняють) «цінуються як *багатство*; а все останнє є лише багатство *prohicetnunc**» (там же, стор. 196).

«Багатство кожної нації полягає головним чином у її участі в зовнішній торгівлі із світовим ринком (thewholecommercialworld), а не у внутрішній торгівлі істивними припасами, напоями та одягом, що дають мало золота й срібла, *універсального багатства*(universalwealth)» (там же, стор. 242).

Подібно до того як золото й срібло самі по собі є загальним багатством, так і володіння ними виступає як продукт світового обігу, а не обігу, обмеженого безпосередніми природно-етнічними зв'язками.

Може видатися дивним, що Петті, який називає землю матір'ю, а труд батьком багатства¹⁰⁹, вчить поділу праці і взагалі в зухвало геніальній манері всюди має на увазі процес виробництва замість окремого продукту,— тут усе-таки, виявляється, очевидно, цілком у полоні мови і уявлень монетарної системи. [В'—10] Проте не можна забувати, що виходячи з його передумови, як і з буржуазної передумови взагалі, золото й срібло є лише адекватною формою еквівалента, який повинен привласнюватися завжди тільки через відчуження товарів і, отже, через *працю*. Займатися виробництвом заради виробництва, тобто розвивати продуктивні сили, що виробляють багатство, без урахування межі безпосередньої потреби або безпосереднього споживання,— ця вимога набуває у Петті такого вираження: виробляти і обмінювати не заради минутих актів споживання, в яких розчиняються всі товари, а заради золота й срібла. Тут Петті водночас висловлює і підстьобує енергійну, нещадну, загальну пристрасть англійської нації до збагачення в XVII столітті.

Передусім відзначимо *властиве грошам збочення*: із засобу вони стають метою і ведуть до деградації інших товарів:

«Природним предметом торгівлі є товар (Merchandize), а штучним — гроші... Хоч гроші і за природою речей, і за часом з'являються після товару, проте вони, як ними тепер користуються» (в їх нинішньому застосуванні) «перетворилися на найголовніше».

Так пише *Місселден*, лондонський купець, у своєму творі «*Free Trade, or the Meanes to make Trade flourish*». London, 1622 (стор. 7). Він порівнює обмін рангами між грішми і товаром з долею двох синів стародавнього Іакова, який праву руку поклав на молодшого сина, а ліву — на старшого¹¹⁰ (там же).

Протилежність між грішми як скарбом і товарами, мінова вартість яких припиняє своє існування після виконання ними своєї мети як споживних вартостей, і теорія

* — у даному місці і в даний момент. Ред.

стримування:

«Загальна віддалена причина нашого браку грошей полягає у надмірному споживанні нашим королівством іноземних товарів, які замість того щоб бути для нас commodities, виявляються для нас discommodities*, оскільки позбавляють нас відповідної кількості *скарбів*(treasure), які в протилежному разі ввозились би замість цього дріб'язку (toys)... Ми споживаємо в себе в надто великій кількості вина з Іспанії, Франції, Рейнської провінції, Леванта; ізюм з Іспанії, коринку з Леванта, лінобатист» (сорт тонкого полотна) «і кембрики» (інші його ж сорти) «з Геннегау ** та Нідерландів, шовкові вироби з Італії, цукор і тютюн з Вест-Індії, прянощі з Ост- Індії; все це нам не так уже й необхідно, а, проте, купується за дзвінку монету... Ще старий Катон казав; *Patrem familias vendacem, non emacem esse oportet* ***» ([Misselden.] *Free Frade. London, 1622*, стор. 11—13).

«Чим більше зростає запас у товарах, тим більше зменшується запас, що існує у вигляді *скарбу*(in treasure)» (там же, стор. 23).

Про безповоротний обіг на світовому ринку, особливо в торгівлі з Азією:

«Кількість грошей зменшується в результаті торгівлі з нехристиянськими країнами, з Туреччиною, Персією та Ост-Індією. Ця торгівля ведеться здебільшого на готівку, проте цілком інакше, ніж торгівля всередині християнського світу. Бо, хоч торгівля в межах християнського світу ведеться на готівку, гроші все ще залишаються замкненими в межах цього світу. Дійсно, в торгівлі між християнськими країнами існують течії і протитечії, припливи й відпливи грошей, бо іноді в одному місці буває грошей більше, в іншому менше, залежно від того, що одна країна відчуває нестачу, а інша має надлишок: гроші приходять, ідуть і здійснюють обіг у колі християнських народів, але залишаються завжди в його межах. А ті гроші, які вивозяться для торгівлі з нехристиянськими народами до вищезазначених країн, завжди тільки витрачаються (issued) і ніколи не повертаються назад» (там же, стор. 19—20).

Так само, як і Місселден, скаржитьесь найстаріший німецький політико-економ д-р Мартін Лютер:

«Не можна заперечувати, що купівля і продаж — річ потрібна, без якої не можна обійтися; і можна купувати по-християнськи, особливо речі, що служать потребам і честі, бо й патріархи купували й продавали таким чином худобу, вовну, хліб, масло, молоко та інші блага. Це — дари бога, який їх добуває із землі і наділяє ними людей. Але *зовнішня торгівля*, яка з Калькутти [В'—11] та Індії і т. д. привозить товари на зразок дорогоцінних шовків, золотих виробів і прянощів, що служать розкоші, а не користі, і висмоктує з країни і з населення гроші, не мала б допускатися, якби ми мали єдине правління й правителя. Та про це я не хочу тепер писати; бо я вважаю, що зрештою, коли ми більше не матимемо грошей, ця торгівля припиниться сама по собі, так само як і франтівство й ненажерливість: адже ніякі писання й повчання не допоможуть, доки нас не примусить нужда й злидні.

З божої волі ми, німці, повинні віддавати своє золото й срібло в чужі країни, збагачувати весь світ, а самі залишатися жебраками. Англія мала б менше золота, якби Німеччина залишала їй її сукно, і король португальський також мав би менше, якби ми залишали йому його прянощі. Якщо ти підрахуєш, скільки грошей без потреб і причин вивозиться з німецьких держав з одного лише франкфуртського ярмарку, то ти здивуєшся, яким чином у німецьких землях залишається ще хоч один гріш. Франкфурт — це срібна й золота діра, через яку з німецької землі витікає все те, що тільки створюється й росте, карбується і перетворюється на монету в нас; якби ця діра була затулена, не доводилося б тепер чути нарікань, що скрізь тільки самі борги і немає грошей, що всі села й міста розорені лихварськими боргами. Та хай все йде, як повинно йти: ми, німці, повинні залишитися німцями; ми не відступимо; адже ми заборгували» (*BuchervomKaufhandelundWucher, 1524*)¹¹¹.

Буагільбер, який займає абсолютно таке ж значне місце у французькій політичній

* Гра слів, що не перекладається: англійське слово commoditiesозначає товари, а також зручності, корисні речі; слово discommoditiesозначає незручності, зайві, непотрібні, шкідливі речі. *Ред.*

** — одна з провінцій колишніх «Іспанських Нідерландів» (тобто теперішньої Бельгії). *Ред.*

*** — Батько родини повинен продавати, а не купувати. *Ред.*

економії, як Петті в англійській, один з найбільш завзятих противників монетарної системи, нападає на гроші в тих різних формах, у яких вони виступають як *виняткова вартість* на протипагу іншим товарам, як *засіб платежу* (у Буагільбера особливо в податках) і як *скарб*. (Специфічне буття вартості в грошах виявляється як відносна відсутність вартості, деградація інших товарів.)

Усі наведені нижче цитати з творів Буагільбера взяті із зібрання його творів у виданні *Ежена Дера*: «*Economistes financiers du XVIII-esiecle. Paris, 1843*».

«Оскільки золото й срібло не є й ніколи не були багатством у самих собі й оскільки вони мають цінність лише відносну і лише остільки, оскільки можуть давати необхідні для життя речі, для яких служать всього лише заставою і оцінкою, то не має значення, чи наявні вони в більшій чи меншій кількості, якщо тільки можуть викликати ті самі результати» (*Le Detail de la France, 1697 рік, розділ VII першої частини [у виданні Дера стор. 178]*).

Кількість грошей не зачіпає національного багатства, «якщо тільки їх достатньо для того, щоб підтримувати існуючі ціни необхідних для життя товарів» (там же, розділ XVIII другої частини, стор. 209).

(Отже, Буагільбер, формулює тут закон, що маса засобів обігу визначається цінами, а не навпаки.)

Те, що гроші становлять всього лише форму самого товару, виявляється в оптовій торгівлі, де обмін відбувається без втручання грошей, після того як «*товари оцінені*»; «гроші — тільки *шлях і засіб*, тимчасом як корисні для життя товари становлять *кінцеву мету*» (там же, стор. 210).

Гроші повинні бути тільки засобом обігу, повинні бути завжди *мобільними*; вони ніколи не повинні ставати скарбом, чимось *нерухомим*: вони повинні перебувати «в безперервному русі, а це можливо тільки доти, доки вони наділені *рухомістю...*; але як тільки вони стають *нерухомими*, все пропало» (там же, розділ XIX другої частини, стор. 213).

На протипагу тій фінансовій політиці, для якої єдиним об'єктом були *гроші*, Буагільбер стверджує:

«*Фінансова наука* є лише поглибленим знанням інтересів сільського господарства й торгівлі» (там же, розділ VIII третьої частини, стор. 241).

Буагільбер насправді звертає увагу тільки на матеріальний зміст багатства, на споживання, на споживну вартість:

«Істинне багатство [полягає в] повному задоволенні не тільки потреб» життя, але й потреб у надлишку і в усьому тому, що може дати задоволення почуттям» (*Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et de distributs*, у виданні Дера стор. 403).

«З цих металів» (золота й срібла) «зробили... *ідола* і, нехтуючи метою й наміром, заради яких вони були введені в торгівлю,— а саме, щоб вони служили заставою при обміні та взаємній передачі товарів [В'— 12] ... їх майже відсторонили від виконання цієї служби і перетворили на *божества* яким приносили і щоденно продовжують приносити в жертву більше благ, коштовностей і навіть *життів людських*, ніж сліпа давнина коли-небудь приносила в жертву тим оманливим божествам, які такий довгий час становили весь культ і всю релігію для більшості народів» (там же, стор. 395). «Злиденність народів виникає тільки через те, що колишнього раба зробили паном або, точніше, тираном» (там же). Цю «узурпацію» необхідно зламати і «поновити природний стан речей» (там же).

З появою абстрактної жадоги збагачення «відразу було завдано великого удару по тій еквівалентності, в якій вони» [гроші] «повинні перебувати по відношенню до всіх інших товарів, щоб у будь-який момент бути готовими організувати їх обмін» (там же, стор. 399). «Ось, виходить, раб торгівлі, що став її паном... Та легкість, яку дають гроші для здійснення будь-яких злочинів, весь час збільшує доходи, що надходять за допомогою грошей, у міру того як корупція охоплює серця; і не викликає сумніву, що майже всі злочини були б вигнані з держави, якби з неї можна було вигнати цей фатальний метал» (стор. 399).

Знецінення товарів для перетворення їх на гроші (продаж їх нижче їхньої вартості) — ось причина всіх злиднів (див. розділ V, цит. тв.). І в цьому розумінні він говорить:

«Гроші ... зробилися катом усіх речей» (там же, стор. 413).

Буагільбер порівнює фінансове мистецтво вибивання грошей з

«перегонним кубом, у якому перетворюють на пару величезну кількість благ і товарів, щоб видобути цей фатальний екстракт» (там же, стор. 419).

Шляхом знецінення благородних металів «самі товари будуть відновлені в їх справедливій вартості» (там же, стор. 422). «Гроші... оголошують війну... всьому роду людському» (там же, стор. 417).

(У такому ж дусі висловлюється і *Пліній*, «*Historia Naturalis*», книга XXXIII, розділ II *.)

На протилежність цьому:

Гроші як світова монета:

«Зносини народів між собою поширилися по всій земній кулі такою мірою, що, можна сказати, весь світ зробився ніби одним містом, у якому відбувається безперервний ярмарок усіх товарів, де кожна людина, сидячи вдома, може за допомогою грошей купувати і насолоджуватися всім, що в іншому місці виробляється землею, тваринами і людською майстерністю. Дивовижний винахід!» (*Montanari (Geminiano)*. «*Della Moneta*»; написано близько 1683 року. У виданні Кустоді: *Parte Antica*. Том III, стор. 40).

«З якої країни він, з якого племені? Він — багатий» (*Athenaeus, Deipnosophistae*, книга IV, параграф 49).

Про добування золота в копальнях говорить Димитрій Фалерський:

«Жадоба сподівається витягти з надр землі самого Плутона» (там же, книга VI, параграф 23).

«Від грошей бере свій початок скупість... Поступово вона розгорілася шалено: це вже не скупість, а пристрасть до золота» (*Plinius. Historia Naturalis*, книга XXXIII, розділ III, параграф XIV).

«Нічого в смертних гіршого немає,
Ніж кляті гроші. Вщент вони
Міста руйнують, проганяють з дому
Та вчать серця шляхетні
Робити вчинки темні безсоромні
І людям вказують, як ті злочинства
Творить, штовхаючи на гріх безбожно»
(*Софокл. Антігона* [вірші 301—307]).

* * *

Гроші як суто абстрактне багатство — в якому згасає всяка особлива споживна вартість, а отже, і всяке індивідуальне відношення між власником і товаром — потрапляють також і під владу окремої особи як абстрактної особистості, ставлячись цілком байдуже до її індивідуальності. Але разом з тим вони дають їй загальну владу як її приватну владу. Ця суперечність зображена, наприклад, Шекспіром:

[V'—13] «Щобачу? Золото? Невже це правда?

Таке палаюче, жовтаве...

Його тут вистачить цілком,

Щоб чорне вмить зробити білим,

Потворність — вродою, а зло — добром,

Відважним — боягуза, старця — юним,

І ницість — благородством. То навіщо Дано воно мені? Навіщо, боги?

Від вас самих воно жерців відверне †,

* Очевидно, помилка в написанні, замість III. Ред.

† Так само — в комедії Арістофана «Плутос».

Подушку витягне із-під голів І помираючих. О, знаю я,
Що цей жовтавий раб почне негайно Обітниці творити й розривати,
Благословляти прокляте, проказу Боготворити змусить, злодія звеличить,
Йому дасть титул, всезагальну шану,
Та що й на лаву у сенат посадить.
Прив'ялим вдовам приведе сватів!
А струпами гнилими вкрита шльондра,
Та, від якої навіть стіни б
Шпитальні відсахнулись,— зразу стане
І свіжа, і квітуче запашна,
Мов травня день. Метале клятий, геть!
Ти, шльондро людськості...»
(Шекспір. Тімон Афінський [акт IV, сцена III]).

Те, що за все віддається і за що віддається все, виступає як загальний засіб корупції і проституції.

«Вони мають одні думки і передають силу і владу свою звірові... І нікому не можна буде ні купувати, ні продавати, крім того, хто має знак або ім'я звіра, або число імені його» (Апокаліпсис¹¹²).

4) БЛАГОРОДНІ МЕТАЛИ ЯК НОСІЇ ГРОШОВОГО ВІДНОШЕННЯ

Буржуазний процес виробництва спочатку оволодіває металевим обігом як переданим йому в готовому вигляді органом, який, хоч поступово і перетворюється, але завжди зберігає свою основну конструкцію. Тому питання, чому золото й срібло, а не інші товари є грошовим матеріалом, виходить за межі буржуазної системи. Ми через це в найбільш сумарному вигляді відзначимо лише найбільш суттєві пункти. Відповідь полягає просто в тому, що специфічні природні властивості благородних металів, тобто їх властивості як споживних вартостей, відповідають тим економічним функціям, які роблять їх здатними переважно перед усіма іншими товарами бути носіями грошових функцій.

Подібно до самого робочого часу, той предмет, який покликаний відігравати роль його специфічного втілення, повинен мати здатність представляти суто кількісні відмінності, що передбачає якісну тотожність, однорідність. Це — перша умова для функціонування товару як мірила вартості. Якщо, наприклад, я оцінюю всі товари у волах, шкірах, зерні і т. д., то я мушу насправді вимірювати їх в ідеальних середніх волах, середніх шкірах, середньому зерні, оскільки віл від вола, зерно від зерна, шкіра від шкіри якісно відрізняються, в споживній вартості екземплярів того самого роду існує відмінність. Ця вимога відсутності якісних відмінностей, незалежна від часу й місця, а отже, вимога рівності при рівній кількості, є першою вимогою з цього боку.

Другою вимогою, що також впливає з необхідності представляти тільки кількісну відмінність, є легка подільність і подальша сполучуваність частин, так щоб, залежно від величини вартості [В'—14] товару, загальний еквівалент можна було різати на частини, не завдаючи тим самим шкоди його споживній вартості. Золото й срібло як прості тіла, у яких має місце суто кількісний поділ, можуть бути доведені до того самого ступеня

подрібнення. Якісна тотожність. Однакова подільність і зворотна сполучуваність - частин.

Про золото можна навіть сказати, що воно є найдавнішим відомим людині металом, *першим металом, нею відкритим*. Сама природа, у великих золотомийках — річках, бере на себе клопіт технології, і, таким чином, з боку людини для відшукування золота не потрібно ні науки, ні розвинених знарядь виробництва, а тільки найгрубіша праця.

«Дорогоцінні метали однорідні за своїми фізичними властивостями, так що однакові їх кількості повинні бути настільки тотожні, щоб не було ніяких підстав віддати перевагу одній з них перед другою. Інакше стоїть справа з однаковою кількістю худоби та однаковими кількостями зерна»¹¹³.

Золото разом з тим трапляється в більш чистому вигляді, ніж усі інші метали: в самородній, кристалічній формі, окремими шматками; воно «відділене від тіл, які звичайно трапляються», буває рідко сплавлене з іншими, крім срібла, тілами. Золото «відокремлене, індивідуалізоване».

«Золото дуже відрізняється майже від усіх інших металів тим, що воно трапляється в природі в своєму *металевому стані* (інші метали трапляються в мінералах — в хімічному своєму бутті). «Залізо й мідь, олово, свинець і срібло звичайно трапляються в хімічному сполученні з киснем, сіркою, миш'яком або вуглецем; а ті рідкісні виняткові випадки, коли ці метали трапляються в хімічно чистому або, як раніше говорили, *незайманому стані*, можна швидше наводити як мінералогічні курйози, ніж як звичайні явища. Тим часом золото завжди трапляється в самородному або металевому стані... Потім золото, що утворилося в гірських породах, які легко зазнавали атмосферного впливу, трапляється серед їх уламків... Часточки цих гірських порід, які відколюються..., відносяться потоками в долини і завдяки постійному впливові проточної води перетворюються на гальку... Золото через свою питому вагу осідає. Отже, трапляється в руслах річок та наносних ґрунтах. Річкове золото — перше золото, яке було знайдене». (Річної промивки люди навчилися раніше, ніж рудної справи.)

...«Золото найчастіше трапляється в чистому вигляді або, в усякому разі, настільки чистому, що одразу можна встановити його металеву природу як у річкових відкладеннях, так і в кварцевих жилах... Ріки — це, по суті, великі природні *золотомийки*, що відносять одразу всі легші й дрібніші часточки, в той час як важчі або застряють, наражаючись на природні перешкоди, або залишаються там, де течія послаблює свою силу чи швидкість... Майже в усіх, а можливо і в усіх країнах Європи, Африки й Азії із... стародавніх часів золото в більшій або меншій кількості промивалося простими способами із золотоносних розсипів і т. д.» (Lectures on Gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia. Delivered at the Museum of Practical Geology. London, 1852, стор. 171—172, 8, 12, 94].

Промивка золота й золотошукання — абсолютно прості роботи, в той час як розробка рудників (а отже, і золотих рудників) — заняття, яке вимагає застосування капіталу і більшої кількості суміжних наук та мистецтв, ніж будь-яка інша галузь промисловості. (Промивка руди забезпечується природою.)

Мінова вартість як така передбачає загальну субстанцію і зведення всіх відмінностей до суто кількісних відмінностей. У функції грошей як міри всі вартості зводяться насамперед до різних кількостей вимірюючого товару. Це й має місце у випадку з благородними металами, які, таким чином, виступають природною субстанцією мінової вартості як такої.

«Метали мають ту особливість, що тільки в них усі відношення зводяться до одного, яке є їх кількістю, оскільки вони не мають від природи якісної відмінності ні за своєю внутрішньою структурою, ні за зовнішньою формою і фактурою» (*Galiani. Della Moneta*, стор. 126—127).

(*Однаковість якості* в усіх частинах світу; припускають най- дрібніший поділ і

точне відмірювання.)

Ця лише кількісна відмінність так само важлива і для грошей як засобу обігу (монета) і засобу платежу, оскільки гроші, будь-який окремий екземпляр їх, не мають індивідуальності, а важливе те, що поверненню підлягає просто однакова кількість того самого матеріалу, але не *той самий* екземпляр:

«Гроші [при позиках] повертаються *тільки за своїм родом**; цей факт... відрізняє це знаряддя від усіх інших, ... указує на природу виконуваних ним послуг, ясно демонструє унікальну своєрідність його функцій» (Opdyke. An Treatise on Political Economy. New York, 1851, стор. 267).

Відмінність функцій, що виконуються грошми, дозволяє цим функціям подати чергування форм грошей чуттєво-відчутно. Відмінності функцій, виконуваних грошми як загальним товаром, монетою, сировиною для предметів розкоші, матеріалом для нагромадження і т. д., відповідає те, що золото й срібло завжди можуть бути шляхом переплавки знову приведені в їх суто металевий стан, а з цього стану—так само в будь-який інший, тобто що золото й срібло на відміну від інших товарів не прикуті до певної споживної форми, яка їм надається. Вони можуть переходити із форми зливків у форму монет і т. д. і навпаки, не втрачаючи своєї вартості як сировина, [В¹—15] не завдаючи збитків процесам виробництва і споживання.

Перед іншими товарами золото й срібло мають як *засіб обігу* ту перевагу, що їх великій природній питомій вазі — властивості представляти відносно велику вагу в невеликому об'ємі — відповідає економічна питома вага: властивість містити (уречевлювати) в невеликому об'ємі відносно велику кількість робочого часу, тобто велику мінову вартість. Останнє, природно, пов'язане з тим, що вони відносно рідко трапляються як природні об'єкти. Внаслідок їх невеликого об'єму — легкість транспортування, передачі і т. д. Одне слово, легкість реального обігу, що, природно, є першою умовою для їх економічної функції засобу обігу.

Нарешті, як буття вартості, що перебуває в спокої, як матеріал для утворення скарбів золото й срібло відрізняються своєю відносною незруйновністю, довговічністю, неокислюваністю в повітрі («скарб, якого не їсть ні тля, ні іржа»¹¹⁴), тугоплавкістю, а спеціальне золото — своєю нерозчинністю в кислотах, за винятком вільного хлору (царська водка, суміш азотної та соляної кислоти). Нарешті, як один з основних моментів слід відзначити *естетичні властивості* золота й срібла, що роблять їх безпосередніми вираженнями надлишку, прикрас, розкоші, стихійних святкових настроїв,— словом, вираженням багатства як такого. Яскравий колір, ковкість, здатність піддаватися обробці за допомогою інструментів, а також придатність для прикрас та інших призначень. Золото й срібло є до певної міри самородним світлом, що добувається із самого пекла. Крім рідкості золота й срібла, їх більша м'якість порівняно з залізом і навіть міддю (в загартованому вигляді, в якому

* — як будь-які повноцінні гроші, а не як *ті самі* золоті чи срібні монети, що були видані позичальникові позикодавцем.
Ред.

вживали її стародавні люди) робить їх непридатними для використання як знарядь виробництва. Тим часом споживна вартість металів значною мірою пов'язана з їх роллю в безпосередньому процесі виробництва. Золото й срібло так само виключені з нього, як і взагалі вони не являють собою необхідних предметів споживання.

«Гроші повинні мати безпосередню» (споживну) «вартість, але таку, яка ґрунтується на штучній потребі. Їх матеріал не повинен бути безумовно необхідним для існування людини, бо вся кількість грошей, що використовується як монета» (взагалі як гроші, також і в формі скарбів), «не може вживатися для індивідуального споживання: вона завжди повинна перебувати в обігу» (*H. Storch. Cours d'Economie Politique. Tom II. Paris, 1823, стор. 113—114*).

(Також і та частина, яка нагромаджується у вигляді скарбів, не може застосовуватись «індивідуально», бо нагромадження скарбу полягав в тому, щоб зберігати його недоторканим.)

Отже, це — одна сторона, відповідно до якої природа споживної вартості золота й срібла зводиться до того, щоб бути чимось *надлишковим*, не входити ні в задоволення безпосередньої потреби як предмет споживання, ні в безпосередній процес виробництва як його агент. Це якраз та сторона, відповідно до якої споживна вартість грошей не повинна вступати в колізію з їх функцією скарбу (грошей) або засобу обігу, інакше кажучи, потреба в них як в індивідуальній споживній вартості не повинна вступати в колізію із зумовленою обігом, самим суспільством, потребою в них як грошах у якому-небудь з їх визначень. Це тільки негативна сторона.

Тому Петро Мученик, який, мабуть, був великим любителем шоколаду, полемізуючи проти грошей, говорить про мішки какао, що були, як і деякі інші предмети, грішми у мексіканців:

«О щаслива монета, яка дав роду людському приємний і корисний напій та оберігає своїх власників від пекельної болячки скупості, бо її не можна ні в землю закопати, ні довго зберігати» (*DeOrbeNovo*)¹¹⁵.

З другого боку, золото й срібло не тільки в негативному розумінні являють собою щось надлишкове, тобто є такими предметами. без яких можна обійтись,— але їх естетичні властивості роблять їх матеріалом розкоші, прикрас, блиску, роблять їх позитивними формами надлишку або засобами задоволення потреб, що виходять за межі повсякденності та простої природної необхідності. Тому вони мають споживну вартість самі по собі, незалежно від їх функціонування як грошей. Але подібно до того як вони виступають природними представниками суто кількісних відносин,— з огляду на однаковість їх якості,— так і в їх індивідуальному споживанні вони є безпосередніми природними представниками надлишку і тому багатства як такого, як через їх природні естетичні властивості, так і через їх дорожнечу.

Ковкість — одна з властивостей, що робить золото й срібло придатним матеріалом для ювелірних виробів. Сліпучий блиск. Мінова вартість, це передусім — призначений для обміну надлишок необхідних споживних вартостей. Цей надлишок обмінюється на надлишкове як таке, тобто таке, що виходить за коло безпосередньої необхідності; на святкове на протипагу буденному. Споживна вартість як така виражає

передусім відношення індивіда до природи; мінова вартість *поряд* із споживною вартістю — його панівне становище над споживними вартостями інших людей, його соціальне відношення: навіть спочатку тут знову-таки виступають цінності святкового, що виходять за межі безпосередньої потреби споживання.

Білий колір срібла, що відбиває всі світлові промені в їх первісному змішанні; *червоно-жовтий* колір золота, який поглинає світлові промені всіх кольорів змішаного світла, що падає на нього, і відбиває тільки червоний колір.

Тут додати те, що сказано раніше про країни, які добувають золото й срібло *.

(Грім у своїй «GeschichtederdeutschenSprache» показує зв'язок між назвами золота й срібла та їх кольором ¹¹⁶.)

[В'—16] Ми бачили, що золото й срібло не задовольняють тієї вимоги, яка пред'являється до них як до самостійної мінової вартості, як до безпосередньо існуючих грошей,— бути незмінною *вартісною величиною*. Природа їх як особливого товару вступає тут у конфлікт з їх функцією грошей. Проте, як помітив уже Арістотель ¹¹⁷, вони мають вартість більш постійної величини, ніж у середньому решта товарів.

Для металевого обігу як такого, не кажучи вже про загальний вплив подорожчання або здешевлення благородних металів на всі економічні відносини, особливе значення мають хитання у співвідношенні вартості золота й срібла, оскільки вони, в тій самій країні або в різних країнах, постійно служать поряд одне з одним як грошовий матеріал. Суто економічні причини цих змін вартості — завоювання та інші політичні перевороти, що мали великий вплив на відносну вартість благородних металів у стародавньому світі, лежать поза межами суто економічного розгляду — повинні звестися до змін у робочому часі, потрібному для виробництва однакових кількостей цих металів. Сам же цей робочий час залежить, з одного боку, від тих відносних кількостей, у яких золото й срібло трапляються в природі, а з другого — від більших або менших труднощів, які становить добування їх у вигляді чистого металу. З раніше сказаного вже ясно, що золото, добування якого або з річок, або на наносній землі не потребує ні рудокопних робіт, ні хімічних чи механічних пристроїв, незважаючи на його більшу абсолютну рідкісність, було відкрите раніше за срібло і довгий час, незважаючи на його більшу абсолютну рідкісність, залишалося порівняно із сріблом у знеціненому стані. Тому твердження Страбона, що в одного арабського племені 10 фунтів золота віддавалися за 1 фунт заліза і 2 фунти золота за 1 фунт срібла †, аж ніяк не здається неправдоподібним. З другого боку, зрозуміло, що в міру того як розвивається продуктивна сила суспільної праці, технологія, і, отже, проста праця стає дорожчою, а одночасно з цим первісні поверхневі джерела добування золота вичерпуються і кора Землі все більше розкопується,— відносно більш рідке або більш часте місцезнаходження обох металів істотніше впливатиме на продуктивність праці, і

* Див. цей том, частина II, стор. 387—388. *Ред.*

† Див. цей том, частина I, стор. 115. *Ред.*

вартість золота відносно срібла підвищуватиметься. (Проте не абсолютне кількісне співвідношення, в якому обидва метали трапляються в природі, хоч воно і є суттєвим моментом у необхідному для їх виробництва робочому часі, а сам цей робочий час завжди визначає їх відносну вартість. Тому, хоч згідно з даними [мінералогів] паризької Академії наук (1840 р.) кількісне співвідношення срібла до золота оцінювалося як 52 : 1, їх вартісне співвідношення було лише 15 : 1.)

На певному ступені розвитку продуктивної сили суспільної праці все більш вирішального значення набуває поперемінне відкриття нових золотих або срібних родовищ, і золото порівняно із сріблом має шанси на те, що воно буде відкрито не тільки в рудниках, але й у наносній землі. Тому цілком імовірно, що тепер знову матиме місце зворотний рух у вартісному співвідношенні цих металів, тобто падіння вартості золота порівняно із сріблом. Відкриття срібних рудників залежить від технічного прогресу і загального рівня цивілізації. Якщо ці умови наявні, будь-які зміни у відкритті багатих срібних чи золотих родовищ стають вирішальними. У цілому ми маємо повторення того самого руху в зміні вартісного співвідношення між золотом і сріблом. Два перші рухи починаються з відносного знецінення золота і закінчуються підвищенням його вартості. Останній рух починається з підвищення вартості золота і, очевидно, бере курс на відновлення його первісного меншого вартісного відношення до срібла. Устародавній Азії золото відносилось до срібла як 6 : 1 або як 8 : 1 (у законах Ману відношення ще нижче) (так у Китаї та Японії останнє відношення існувало ще на початку XIX століття); 10 : 1, відношення за часів Ксенофонта, може розглядатися як звичайне для середнього періоду стародавності. В епоху пізнього Риму — введення Карфагеном в експлуатацію іспанських срібних рудників відіграло в стародавні часи приблизно таку саму роль, як відкриття Америки в Новий час — відношення приблизно те саме, як після відкриття Америки, тобто 17 або 15 : 1, хоч ми часто зустрічаємо в Римі і більше знецінення срібла.

Для середньовіччя середнє співвідношення може бути встановлене знову, як і за часів Ксенофонта, у вигляді 10 : 1, хоч саме в цей період місцеві відхилення надзвичайно великі. Середнє співвідношення в наступні після відкриття Америки століття становить 15 : 1 чи 18 : 1. Відкриття нових джерел золота робить імовірним, що відношення знову впаде до 10 : 1 чи 8 : 1, або що, в усякому разі, у вартісному відношенні обох металів матиме місце рух, зворотний тому, який має місце починаючи з [В'—17] XVI століття. Будь-якому детальнішому заглибленню в це спеціальне питання тут ще не місце.

5)ВИЯВ ЗАКОНУ ПРИВЛАСНЕННЯ В ПРОСТОМУ ОБІГУ

Економічні відносини індивідів, що є суб'єктами обміну, підлягають тут розгляду в

тому простому вигляді, в якому вони виступають у зображеному вище процесі обміну, без звернення до більш розвинених виробничих відносин. Економічні форми саме й утворюють той спосіб, при якому індивіди вступають у спілкування один з одним (протистоять один одному).

«Працівник має виключне право на вартість, що є результатом його праці» (*Cherbuliez.Richesseoupauvrete. Paris, 1841, стор. 48*).

Суб'єкти процесу обміну виступають передусім як *власники* товарів. Оскільки на основі простого обігу існує тільки один метод, за допомогою якого кожна людина стає власником якогось товару, а саме, за допомогою нового еквівалента, то *передуюча* обміну власність на товар, тобто власність на товар, привласнений не шляхом обігу, власність на такий товар, який, навпаки, тільки ще має вступити в обіг,— така власність на товар виступає як безпосередньо виникаюча з праці її власника, а праця виступає як первісний спосіб привласнення. Товар як мінова вартість є тільки продукт [праці], *опредмечена [уречевлена] праця*. При цьому він є передусім предметністю того, чия праця в ньому представлена; його власним, ним самим виробленим, предметним буттям для інших. У простий процес обміну, як він розкривається в різні моменти обігу, не потрапляє, правда, виробництво товарів. Вони швидше передбачаються як готові споживні вартості. Вони повинні бути наявні раніше, ніж починається обмін: одночасно, як це відбувається при купівлі й продажу, або принаймні в зумовлений строк, як це відбувається у формі того обігу, де гроші фігурують як засіб платежу. Одночасно чи ні, в обіг вони вступають завжди як наявні. *Тому процес виникнення товарів, а отже, і первісний процес їх привласнення, лежить поза обігом*. Але оскільки чужий еквівалент може бути привласнений тільки через обіг, тобто через відчуження власного еквівалента, то необхідно, щоб як первісний процес привласнення передбачалася власна праця, а обіг виступав би по суті справи лише як взаємний обмін працею, що втілилася в різних продуктах.

Отже, праця і власність на результат власної праці виступають як основна передумова, без якої не відбулося б повторного привласнення через обіг. *Власність, яка ґрунтується на власній праці*, утворює, всередині обігу, *базис для привласнення чужої праці*. Дійсно, якщо ми уважно розглянемо процес обігу, то побачимо, що його передумовою є те, що ті, хто обмінюється, виступають як власники мінових вартостей, тобто певних кількостей робочого часу, матеріалізованого в споживних вартостях. *Як вони стали власниками цих товарів*, це — процес, що відбувається поза простим обігом і закінчується ще до того, як обіг почався. Приватна власність є передумовою обігу, але сам процес привласнення не виступає, не виявляється всередині обігу, він швидше йому передує. В самому обігу, в процесі обміну, як він виступає на поверхні буржуазного суспільства, кожен дає, тільки беручи, і бере, тільки даючи. Щоб робити те чи інше, він повинен *мати*. Процедура, за допомогою якої він поставив себе в становище імущого, не утворює жодного з моментів самого обігу. Тільки як приватні

власники мінової вартості, чи то у формі товару, чи у формі грошей, індивіди є суб'єктами обігу. Як вони стали приватними власниками, тобто як вони привласнили собі уречевлену працю, це — така обставина, яка, очевидно, взагалі не стосується розгляду простого обігу. Проте, з другого боку, передумовою обігу є товар. А оскільки з точки зору обігу чужі товари, тобто *чужа праця* може бути привласнена тільки через відчуження власної праці, то з цієї точки зору передуючий обігу [В'—18] процес привласнення товару виступає неодмінно як привласнення через працю. Оскільки товар як мінова вартість являє собою лише уречевлену працю, а з точки зору обігу, який сам є лише рух мінової вартості, чужа уречевлена праця може бути привласнена тільки шляхом обміну еквівалента,— то *товар дійсно може бути тільки уречевленням власної праці*, і подібно до того як остання насправді являє собою фактичний процес привласнення продуктів природи, ця власна праця виступає також і як юридична підстава власності. *Обіг* показує лише, як це безпосереднє привласнення, через певну суспільну операцію, перетворює власність на свою працю у власність на суспільну працю.

Тому всі економісти нового часу, в більш економічній чи більш юридичній манері, проголошують власну працю первісною основою власності, а *власність на результат своєї праці* — *основною передумовою буржуазного суспільства* (Шербюльє — див. вище. Див. також А. Сміта). Сама ця передумова базується на *передумові мінової вартості як такого економічного відношення, яке панує над усією сукупністю відносин виробництва і спілкування* — отже, сама є історичним продуктом буржуазного суспільства, суспільства розвиненої мінової вартості.

З другого боку, оскільки при розгляді більш конкретних економічних відносин, ніж ті, які представлені простим обігом, виходять, очевидно, закони, що суперечать [вказаному закону привласнення], то всі економісти-класики, до Рікардо включно, хоч і люблять залишати за цим поглядом, що *впливає із самого буржуазного суспільства*, право називатися загальним законом, але його в суворому розумінні реальність виганяють у ті золоті часи, коли ще не було *ніякої власності*. Так би мовити, в часи, що передували економічному гріхопадінню, як це виходить, наприклад, у Буагільбера.

Таким чином, ми прийшли б до того дивного результату, що істина про закон привласнення буржуазного суспільства мала б бути перенесена в той час, коли ще не існувало самого буржуазного суспільства, а основний закон власності — в той час, коли ще не було власності. Цю ілюзію легко пояснити. Первісне виробництво базується на первісних общинах, всередині яких приватний обмін виступає лише як цілком поверховий виняток, що відіграє побічну роль. А з історичним розкладом цих общин відразу ж настають відносини панування й рабства, відносини насильства, які перебувають у кричущій суперечності із сумирним товарним обігом і відповідними йому відносинами. Та хоч би як там було, процес обігу, як він *проявляється* на

поверхні суспільства, не знає ніякого іншого способу привласнення, і якщо в подальшому ході дослідження виникнуть суперечності, то вони, так само як і *цей закон первісного привласнення через працю, мають бути виведені з розвитку самої мінової вартості.*

Оскільки *закон привласнення через власну працю в передумовою, і передумовою не довільною, а такою, що впливає з розгляду самого обігу, то в обігу само по собі розкривається царство буржуазної свободи та буржуазної рівності, яке ґрунтується на цьому законі.*

Якщо привласнення товарів через власну працю виступає як перша необхідність, то друга необхідність — це суспільний процес, за допомогою якого цей продукт спочатку повинен бути передбачений як мінова вартість і як така знову перетворений на споживну вартість для індивідів. Після привласнення через працю, або уречевлення праці, *відчуження продукту праці, або перетворення його в суспільну форму, виступає як наступний закон.* Обіг — це такий рух, у якому власний продукт виступає як мінова вартість (гроші), тобто як суспільний продукт, а суспільний продукт — як власний (як індивідуальна споживна вартість, предмет індивідуального споживання).

Зрозуміле тепер також і таке:

Другою передумовою обміну, що стосується руху в цілому, є та передумова, що суб'єкти обміну виробляють, підпорядковуючись поділу суспільної праці. Адже товари, що обмінюються один на другий, є насправді нічим іншим, як працею, уречевленою в різних споживних вартостях, тобто уречевленою різними способами, є насправді лише предметним буттям поділу праці, уречевленням якісно різних видів праці, що відповідають різним системам потреб. Коли я виробляю *товар*, передумовою до цього є те, що мій продукт хоч і має споживну вартість, але не для мене, що він для мене є не безпосереднім життєвим засобом (у найширшому розумінні), а безпосередньою міновою вартістю; життєвим засобом для мене він стає тільки після того як набуде в грошах форми загального суспільного продукту і зможе тоді бути реалізованим у будь-якій формі чужої, якісно відмінної праці. Тому я виробляю тільки тоді для себе, коли я виробляю для суспільства, кожний член якого, в іншому колі, знову-таки працює для мене.

[B'—19] Зрозуміло далі, що передумова про те, що ті, хто обмінюється, виробляють мінові вартості, передбачає не тільки поділ праці взагалі, але і його специфічно розвинену форму. Наприклад, у Перу праця теж була поділена; поділена вона була і в невеликих самодостатніх (selfsupporting) індійських общинах. Але це — такий поділ праці, який передбачає виробництво, яке не тільки не базується на міновій вартості, а, навпаки, є більш або менш прямо колективне [gemeinschaftliche]. Основна передумова, що суб'єкти обігу виробили мінові вартості, продукти, які безпосередньо виступають в суспільній визначеності мінової вартості,— а це означає також, що вони виробили ці продукти в рамках підпорядкування поділу праці певної історичної

форми,— включає в себе масу інших передумов, що впливають не з волі індивіда і не з його безпосередньої сутності, а з історичних умов і відносин, з огляду на які індивідуже вважає себе *суспільним* індивідом, що визначається суспільством; ця передумова включає в себе також і відносини, які знаходять своє вираження в інших виробничих зв'язках індивідів, що відрізняються від тих простих зв'язків, у яких вони протистоять один одному в обігу.

Індивід, який обмінюється, виробив товар, і до того ж — для товаровиробників. Ця обставина містить у собі два моменти. З одного боку, він виробив як незалежний приватний індивід, за власного ініціативою, виходячи тільки із своєї власної потреби і своїх власних здібностей, із самого себе і для самого себе, не як член первісної общини і не як такий індивід, який бере участь у виробництві безпосередньо як суспільний індивід і через те також і до свого продукту не відноситься як до безпосереднього джерела існування. Проте, з другого боку, він виробив *мінову вартість*, такий продукт, який тільки за допомогою певного суспільного процесу, певного метаморфозу стає продуктом для нього самого. Отже, він виробив уже в такому зв'язку, за таких умов виробництва і відносин спілкування, які виникли лише в результаті певного історичного процесу, але для нього самого виступають як природна необхідність. Таким чином, незалежність індивідуального виробництва доповнюється суспільною залежністю, яка знаходить відповідне їй вираження у поділі праці.

Приватний характер виробництва індивіда, який виробляє мінові вартості, сам виступає як історичний продукт. *Ізоляція цього індивіда, його відокремлення у вигляді самостійної точки всередині виробництва* зумовлені поділом праці, що, в свою чергу, базується на цілому ряді економічних умов, які з усіх боків зумовлюють індивіда в його зв'язках з іншими індивідами і в його власному способі існування.

Англійський фермер і французький селянин в економічному відношенні перебувають в однаковому становищі, оскільки товаром, який вони продають, є продукти землеробства. Але селянин продає тільки невеликий надлишок продукції своєї сім'ї. Основну частину він споживає сам, отже, відноситься до більшої частини свого продукту не як до мінової вартості, а як до споживної вартості, безпосереднього життєвого засобу. Навпаки, англійський фермер цілком залежить від продажу свого продукту, тобто залежить від нього як товару, і, отже, від суспільної споживної вартості свого продукту. Таким чином, його виробництво в усьому його обсязі охоплено і визначено міновою вартістю. Звідси ясно, який у вищій мірі різний розвиток продуктивних сил праці, її поділу, які різні відносини індивідів усередині виробництва необхідні для того, щоб, наприклад, зерно вироблялося тільки як мінова вартість і, таким чином, цілком надходило в обіг; які економічні процеси необхідні для того, щоб із французького селянина зробити англійського фермера.

Адам Сміт у своєму аналізі мінової вартості ще припускається тієї помилки, що він нерозвинену форму мінової вартості, в якій вона виступає ще всього-на-всього як

надлишок над виробленою для власного існування виробника споживною вартістю, фіксує її як адекватну форму, тимчасом як це — тільки одна з форм її історичної появи всередині нею ще як загальною формою не охопленої системи виробництва. А в буржуазному суспільстві мінова вартість повинна розглядатися як панівна форма, за якої зникає *будь-яке безпосереднє відношення виробників до своїх продуктів* як споживних вартостей; *всі продукти виступають як продукти для торгівлі*. Візьмемо робітника на сучасній фабриці, наприклад, на ситцевій. Якби він не виробив мінової вартості, то взагалі не виробив би нічого, оскільки він не може покласти руку ні на жодну чуттєво-вловиму споживну вартість і сказати: це — мій продукт. Чим багатограннішою стає система суспільних потреб і чим однобічнішим — виробництво окремого індивіда, тобто чим більше розвивається суспільний поділ праці, тим *вирішальнішого* значення набуває виробництво продукту як мінової вартості, або *характер продукту як мінової вартості*.

Аналіз специфічної форми поділу праці, умов виробництва, на яких він базується, економічних відносин членів суспільства, до яких зводяться ці умови виробництва, показав би, що вся система буржуазного виробництва є передумовою для того, щоб мінова вартість виступала на його поверхні як простий вихідний пункт, а процес обміну — в тому вигляді, в якому він розкривається в простому обігу — як простий, але *такий, що охоплює як усе виробництво, так і все споживання, суспільний обмін речовин*. Таким чином, виявилось б, що вже *інші* виробничі відносини, більш складні і такі, які більшою або меншою мірою стикаються із свободою і незалежністю індивідів, їх економічні відносини є передумовою для того, щоб вони як вільні *приватні виробники в простих відносинах купівель і продажів* протистояли один одному в процесі обігу, фігурували як його незалежні суб'єкти. *Проте з точки зору простого обігу ці відносини стерті*. Розглядаючи сам простий обіг, ми бачимо, що поділ праці виступає в ньому фактично лише в тому результаті (його передумові), що суб'єкти обміну виробляють різні товари, які відповідають різним потребам, і що коли кожен залежить від виробництва всіх, то всі залежать від виробництва кожного, взаємно один одного доповнюючи, і, таким чином, продукт кожного окремого індивіда — в міру своєї вартісної величини — за посередництвом процесу обігу є засобом для участі в продукції суспільного [В'—20] виробництва взагалі.

Продукт — це мінова вартість, *уречевлена загальна праця*, хоч безпосередньо він являє собою уречевлення тільки незалежної приватної праці індивіда.

Те, що товар спочатку повинен бути відчужений, ця примусовість для індивіда, яка показує, що його безпосередній продукт для нього продуктом не виступає, а таким *стає* тільки в суспільному процесі виробництва і цю загальну і все-таки зовнішню форму прийняти *повинен*; те, що продукт особливої праці повинен себе підтвердити суспільно як уречевлення праці *загальної*, прибираючи форми такої речі (*грошей*), яка виключно передбачається як безпосередня предметність загальної праці, а так само й

те, що цим самим процесом ця загальна суспільна праця зумовлюється як зовнішня річ, як гроші,— всі ці визначення утворюють основну пружину, биття пульсу самого обігу. Суспільні відносини, що впливають звідси, зрозумілі через це безпосередньо з розгляду простого обігу, а не лежать поза ним, як економічні відносини, закладені в поділі праці.

Чим підтверджує індивід свою приватну працю як загальну працю і продукт цієї приватної праці як загальний суспільний продукт? Особливим змістом своєї праці; його особливою споживною вартістю, що є предметом потреби іншого індивіда, так що цей останній віддає за нього як за еквівалент свій власний продукт. (Те, що цей еквівалент повинен набути форми грошей, це — пункт, який ми дослідимо пізніше, показавши, що це перетворення товару на гроші саме утворює суттєвий момент простого обігу.) Таким чином, індивід підтверджує свою приватну працю як загальну працю тим, що його праця являє собою певну особливість у загальній сукупності суспільної праці, деяку її доповнюючу галузь. Оскільки праця має зміст, що визначається суспільним зв'язком,—це і є матеріальна визначеність і передумова,— вона виступає як загальна праця. Форма загальності праці підтверджується реальністю її як члена сукупності всіх видів праці, реальністю її як особливого способу існування суспільної праці.

Індивіди протистоять один одному тільки як власники мінових вартостей, як такі індивіди, що дали предметне буття один для одного за допомогою свого продукту, товару. Без цього об'єктивного опосередкування вони, з точки зору соціального обміну речовин, що відбувається всередині обігу, не мають один до одного ніякого відношення. Один для одного вони існують тільки речово, що в грошовому відношенні, в якому сама їх спільність [Gemeinwesen] виступає для них як зовнішня і тому випадкова річ, тільки-но одержало свій подальший розвиток. Те, що суспільний зв'язок, виникаючи внаслідок зіткнення незалежних індивідів, виступає по відношенню до них одночасно і як істотна необхідність, і як суто зовнішній зв'язок, *якраз і виражає їх незалежність, для якої суспільне буття є хоч і необхідністю, але й не більше, ніж засобом, і, отже, самим індивідам уявляється як щось зовнішнє, а в грошах — навіть як конкретна річ.* Вони виробляють у суспільстві і для суспільства, як суспільні [gesellschaftliche] істоти, але разом з тим це виступає як всього-на-всього засіб опредметити їх індивідуальність. Оскільки вони, з одного боку, не підлягають якійсь первісній общині [Gemeinwesen], а з другого боку, не є свідомо суспільними [gemeinschaftliche] істотами, які підпорядковують собі суспільний зв'язок [Gemeinwesen], то цей суспільний зв'язок по відношенню до них як до незалежних суб'єктів неминуче повинен існувати як така ж незалежна, зовнішня, випадкова необхідність [Sachliches]. Це якраз і є умовою для того, щоб вони як незалежні приватні особи разом з тим перебували в певному суспільному зв'язку.

Таким чином, оскільки поділ праці (в якому можуть бути резюмовані ті суспільні

умови виробництва, за яких індивіди виробляють мінові вартості) в простому процесі обміну, в обігу, виступає тільки як 1) не-виробництво безпосередніх життєвих засобів самим індивідом, його прямою працею, 2) буття загальної суспільної праці як стихійно сформованої сукупності, що розпадається на ціле коло особливостей, а саме так, що суб'єкти обігу мають доповнюючі один одного товари і що кожний суб'єкт задовольняє якусь сторону суспільної сукупної потреби індивіда, в той час як самі економічні відносини, які виникають з цього певного поділу праці, стерті,— то ми при аналізі мінової вартості не дали подальшого аналізу поділу праці, а тільки прийняли його як ідентичний з міновою вартістю факт, який насправді у формі діяльності, у відокремленій праці, лише виражає те, що різна споживна вартість товарів — а без неї не існувало б ні обміну, ні мінової вартості — виражається в речовій формі. По суті справи Адам Сміт (так само як до нього інші економісти, Петті, Буагільбер, італійці), висловлюючись про поділ праці як про корелятивний з міновою вартістю, говорив те саме. А Стюарт раніше за всіх інших усвідомив поділ праці і виробництво мінових вартостей як щось ідентичне і, похвально відрізняючись від інших економістів, зрозумів це як форму суспільного виробництва і суспільного обміну речовин, опосередковану особливим історичним процесом.

Те, що А. Сміт говорить про продуктивну силу поділу праці, це — цілком чужорідна точка зору, що не стосується справи ні тут, ні там, де він її висловив, і, крім того, вона стосується певного ступеня розвитку мануфактури і зовсім непридатна для сучасної фабричної системи взагалі.

Той поділ праці, з яким ми маємо справу тут, це — стихійний і *вільний* поділ усередині суспільства, взятого як ціле, поділ праці, що виявляє себе як виробництво мінових вартостей, а не поділ праці всередині фабрики; не його розчленування і комбінування в окремо взятій галузі виробництва, а суспільний, нібито без участі індивідів виникаючий поділ самих цих галузей виробництва. Поділ праці всередині суспільства відповідав би принципу поділу праці [B'—21] всередині фабрики швидше в єгипетській, ніж у сучасній системі. Відштовхування одна від одної різних галузей суспільної праці і перетворення їх на вільні, одна від одної незалежні і лише внутрішньою необхідністю (а не так, як у тому поділі — шляхом свідомого розчленування і свідомого комбінування розчленованих моментів) сполучені в сукупність і єдність, це — зовсім відмінні речі, що визначаються зовсім різними законами розвитку, хоч би яка була велика відповідність між певною формою суспільного поділу праці і певною формою поділу праці всередині підприємства.

Якщо А. Сміт не досить глибоко схопив ту просту форму поділу праці, в якій він є лише активною формою мінової вартості, і ту іншу його форму, в якій він являє собою певну продуктивну силу праці, то ще менше він розібрався в тій формі, в якій економічні суперечності виробництва,— ті якісні суспільні характеристики, підпорядковуючись яким індивіди протистоять один одному як капіталіст і найманий

робітник, промисловий капіталіст і рантьє, орендар і одержувач земельної ренти і т. д.,—самі виступають як економічні форми певного способу поділу праці.

Якщо індивід виробляє безпосередні засоби існування для самого себе, як це, наприклад, значною мірою має місце в країнах, де продовжують існувати первісні землеробські відносини, то його виробництво не має суспільного характеру, і його праця не є суспільною. Якщо індивід виробляє як приватний індивід — *у цьому разі сама ця його позиція є аж ніяк не продуктом природи, а витонченим результатом певного суспільного процесу,*— то суспільний характер виявляється в тому, що в змісті своєї праці індивід визначається суспільним зв'язком і працює тільки як її член, тобто для задоволення потреб усіх інших індивідів,— отже, для нього існує суспільна залежність,— але сам він займається тією чи іншою працею за своїм вибором; його певне відношення до певної праці суспільно не визначається; його вибір визначається природно з огляду на його природні здібності, нахили, природні умови виробництва, в які він виявився поставленим, і т. д.; так що насправді відокремлення праці, суспільне розчленування її на сукупність усіх окремих галузей виступає з боку індивіда таким чином, що його власна духовна і природна особливість надає собі разом з тим форми, суспільної особливості. З його власної природи і її особливих даних для нього впливає особливість його праці — перш за все її опредмечування,— яку, проте, він розглядає водночас як обслуговування якоїсь певної системи потреб і здійснення якоїсь певної галузі суспільної діяльності.

Поділ праці, що усвідомлюється в цьому розумінні як суспільне відтворення особливої індивідуальності, яка тим самим являє собою ланку в загальному розвитку людства і одночасно дає індивідові можливість, через його особливу діяльність, користуватися загальним виробництвом, робить його здатним до всебічного суспільного споживання,— таке розуміння, як воно впливає з точки зору простого обігу, будучи, отже, підтвердженням свободи індивідів, а не її запереченням, усе ще має місце в буржуазній політичній економії.

Ця природна відмінність індивідів і їх потреб утворює мотив для їх суспільного об'єднання як таких, що обмінюються. З самого початку вони протистоять один одному в акті обміну як такі особи, які взаємно визнають один одного власниками, як такі особи, воля яких пронизує їх товари, причому взаємне привласнення шляхом взаємного відчуження відбувається тільки з їх спільної волі, тобто по суті шляхом контракту. Сюди входить юридичне поняття особи, а також свободи, яка міститься в цьому понятті. Тому в римському праві *servus** правильно визначений як така людина, яка не може придбавати шляхом обміну.

Далі. У свідомості суб'єктів, що обмінюються, все це представлено таким чином, що в операції кожний є самоціллю тільки для самого себе; що кожний є тільки засобом

* — раб. Ред.

для другого; нарешті, що взаємозалежність, яка полягає в тому, що кожний є одночасно і засобом, і ціллю, і при цьому досягає лише власної мети, тільки стаючи засобом для другого, а засобом для другого стає лише остільки, оскільки досягає своєї мети,— що ця взаємозалежність є необхідний факт, природна умова обміну, але що вона, як така, байдужа для обох суб'єктів обміну і становить для кожного з них інтерес остільки, оскільки вона є його інтересом. Це означає, що суспільний інтерес, виступаючи як зміст усього акту обміну в цілому, хоч і присутній як факт у свідомості обох сторін, але, як такий, не є мотивом, а існує, так би мовити, лише за спиною рефлексованих у самих себе окремих інтересів. Правда, суб'єкт, якщо захоче, може втішати себе усвідомленням того, що задоволення його індивідуального інтересу, який не рахується з інтересами інших, якраз і є здійсненням знятого індивідуального інтересу, задоволенням загального інтересу. З самого акту обміну кожний із суб'єктів повертається в самого себе як кінцева мета всього процесу, як домінуючий суб'єкт. Отже, тим самим реалізована повна свобода суб'єкта. Добровільна угода; відсутність насильства з чийогось боку; бути засобом для іншого тільки як засіб для самого себе, або самоціль; нарешті, усвідомлення того, що загальний або суспільний інтерес є саме лише всебічність егоїстичного інтересу.

Таким чином, якщо обіг усебічно є здійсненням індивідуальної свободи, То процес обігу, що розглядається як такий, тобто у визначеннях його економічної форми, утворює повну реалізацію суспільної рівності (відносини свободи не стосуються безпосередньо економічних форм обміну, а мають відношення або до його юридичної форми, або до змісту, споживних вартостей чи потреб як таких). Суб'єкти як учасники обігу є насамперед як такі, що обмінюються, і те, що кожен з них виступає у цій функції, тобто аналогічній функції, якраз і становить їх суспільне призначення. Вони насправді протистоять один одному тільки як суб'єктивовані мінові вартості, тобто як живі еквіваленти, як рівноцінні. Як такі вони не тільки рівні: між ними немає навіть [В''—1] ніякої несхожості. Вони протистоять один одному тільки як власники мінових вартостей і як такі, що потребують обміну, як агенти тієї самої загальної нейтральної соціальної праці. І до того ж вони обмінюють мінові вартості рівної величини, оскільки передбачається, що має місце обмін еквівалентів. Рівність того, що кожний дає і бере, є тут характерним моментом самого процесу. Як вони протистоять один одному як суб'єкти обміну, так вони і підтверджують себе в акті цього обміну. Як такий він і є лише таким підтвердженням. Вони виступають як такі, що обмінюються, і тому рівні, а їх товари (об'єкти) — як еквіваленти. Своє предметне буття вони обмінюють лише як рівноцінне. Вони самі рівновеликі за вартістю і в акті обміну виявляють себе як рівноцінні й байдужі по відношенню один до одного. Еквіваленти являють собою опредмечування одного суб'єкта для іншого; це значить, що вони самі рівновеликі за вартістю і в акті обміну виявляють себе як рівноцінні й байдужі один до одного. Суб'єкти в обміні виявляються рівноцінними один одному лише через посередництво

еквівалентів і виявляють себе як рівноцінні шляхом передачі іншому тієї предметності, в якій один існує для другого. Оскільки вони існують один для одного тільки як суб'єкти еквівалентності, то як рівноцінні вони водночас байдужі один до одного. Існуючі між ними інші відмінності їх не стосуються, їх індивідуальна особливість у процес не входить. Матеріальна відмінність у споживній вартості їх товарів погашена в ідеальному бутті товару як ціни, і оскільки ця матеріальна відмінність є мотивом обміну, оскільки вони взаємно є один для одного потребою (один представляє потребу другого), причому ця потреба може бути задоволена тільки рівною кількістю робочого часу. Ця природна відмінність є основою їх соціальної рівності, зумовлює їх як суб'єктів обміну. Якби суб'єкт *A* мав ту саму потребу, що й суб'єкт *B*, і якби його товар задовольняв ту саму потребу, що й товар суб'єкта *B*, то між ними не існувало б ніякого відношення, оскільки йдеться про відносини економічні (з точки зору здійснюваного ними виробництва). Взаємне задоволення їх потреб, за посередництвом матеріальної відмінності їх праці і їх товару, перетворює їх рівність у наповнені соціальним змістом відносини, а їх особливу працю в особливий спосіб існування соціальної праці взагалі.

Коли обмін опосередковується грошми, то гроші настільки далекі від того, щоб усунути це відношення рівності, що вони в дійсності є його реальним вираженням. Насамперед, оскільки гроші функціонують як ціновстановлюючий елемент, міра, функція грошей також і за формою якраз у цьому й полягає, щоб представляти товари якісно ідентичними, виражати їхню ідентичну соціальну субстанцію, де має місце тільки кількісна відмінність. В обігу тоді й справді товар одного виступає як те саме [що й товар другого], набуває тієї самої суспільної форми засобів обігу, в якій будь-яка особливість продукту погашена і власник кожного товару стає власником чуттєво суб'єктивованого загальнозначимого товару. Тут можна вжити у власному розумінні вираз, що гроші *non olet**. Чи реалізував талер, що перебуває в когось у руках, ціну гною чи шовку, по ньому зовсім не можна помітити, і будь-яка індивідуальна відмінність, оскільки талер функціонує як талер, у руках його власника погашена. Причому ця погашеність — усебічна, оскільки всі товари перетворюються на монету. Обіг у певний момент не тільки зрівнює один одного, але й робить їх тим самим, і рух обігу полягає в тому, що один поперемінно, з точки зору соціальної функції, стає на місце другого. Правда, в обігу ті, хто обмінюються, протистоять один одному також і якісно як покупець і продавець, як товар і гроші, але, по-перше, вони міняються місцями, і процес полягає як у встановленні нерівності, так і в знятті цієї нерівності, так що останнє виступає лише формально. Покупець стає продавцем, продавець — покупцем, і кожен може стати покупцем тільки як продавець. Формальна відмінність існує для всіх суб'єктів обігу одночасно у вигляді тих соціальних метаморфозів, через

* — не пахнуть. Ред.

які вони мають пройти. До того ж товар, взятий ідеально як ціна, являє собою гроші такою ж мірою, як і гроші, що протистоять йому. В грошах, коли самі вони перебувають в обігу так, що з'являються в руках то одного, то другого і байдужі до місця своєї появи, рівність виражена матеріально, а відмінність лише формально. Оскільки розглядається процес обміну, один виступає по відношенню до другого як власник засобу обігу, як самі гроші. Окремі натуральні відмінності, що були в товарах, погашені і безупинно погашаються обігом.

Коли ми взагалі розглядаємо соціальне відношення індивідів усередині їх економічного процесу, ми просто повинні дотримуватися певної форми самого цього процесу. А відмінність в обігу існує тільки як відмінність між товарами і грішми, і обіг так само являє собою безупинне зникнення цієї відмінності. Рівність виступає тут як соціальний продукт, як і взагалі мінова вартість являє собою соціальне буття.

Оскільки гроші є тільки реалізацією мінової вартості, а розвинена система мінових вартостей — грошовою системою, то грошова система дійсно може бути лише реалізацією цієї системи рівності й свободи.

У споживній вартості товару для того, хто обмінюється, міститься особлива, індивідуальна сторона виробництва (праці); але в його товарі як міновій вартості всі товари однаково виступають як уречевлення суспільної, позбавленої відмінності праці взагалі, а їх власники — як рівнозначні, рівноцінні функціонери суспільного процесу.

[В" — 2] Раніше вже було показано, що оскільки гроші виступають у їх третій функції, оскільки вони як загальний матеріал для контрактів, загальний платіжний засіб, знімають усяку специфічну відмінність між різними роботами, зрівнюють їх. Вони зрівнюють усіх перед грішми, проте гроші є тільки їх власним уречевленням суспільним зв'язком. Коли вони виступають як матеріал для нагромадження і утворення скарбів, на перший погляд рівність могла б видатися усуненою, оскільки з'являється можливість, що один індивід більше збагатиться, матиме більше чеків на продукти загального користування, ніж інший. Проте [в простому обігу] жоден індивід не може мати грошей за рахунок іншого. Він може взяти у формі грошей тільки те, що він дає у формі товару. Один користується змістом багатства, інший оволодіває його загальною формою. Якщо один біднішає, а інший збагачується, то це — справа їх доброї волі, їх ощадливості, працьовитості, моралі і т. д., і це аж ніяк не впливає з самих тих економічних відносин, з тих відносин спілкування, в яких індивіди протистоять один одному в обігу. Навіть успадкування і подібні юридичні відносини, які можуть продовжити виникаючі таким шляхом нерівності, не завдають соціальній рівності ніякого збитку. Якщо первісне становище індивіда А не перебуває в суперечності з зазначеними відносинами спілкування, то суперечність ця вже звичайно не може виникнути з того, що індивід В приходять на місце індивіда А і увічне первісне становище. Навпаки, тут соціальний закон набуває сили за межами природних меж життя індивіда: відбувається зміцнення цього соціального закону на противагу

випадковій дії природи, вплив якої як такий був би, навпаки, знищенням свободи індивіда. До того ж оскільки в розгляданому відношенні індивід являє собою лише уособлення грошей, то в цій якості він так само безсмертний, як самі гроші. Нарешті, діяльність, спрямована на утворення скарбів, це — героїчна ідіосинкразія, фанатичний аскетизм, який, звичайно, не успадковується так, як успадковується кров. Оскільки обмінюються тільки еквіваленти, то спадкоємець повинен пустити гроші знову в обіг, щоб реалізувати їх у вигляді предмета споживання. Якщо він цього не робить, то він просто продовжує бути корисним членом суспільства і брати в нього не більше, ніж він йому дає. Проте природа речей така, що марнотратство потім, за висловом Стюарта, як «приємний левелер»¹¹⁸ знову вирівнює нерівність, так що вона сама з'являється лише побіжно.

Тому процес обміну міновими вартостями, що набув в обігу розвитку, не тільки поважає свободу й рівність, але і є їх реальним базисом, а вони є його продуктом. Як чисті ідеї вони являють собою ідеалізовані вираження різних моментів обміну міновими вартостями; будучи розвиненими в юридичних, політичних і соціальних відносинах, вони лише відтворені в інших ступенях. Це підтвердилося також і історично. Справа не тільки в тому, що триєдність власності, свободи і рівності на цій основі була теоретично вперше сформульована італійськими, англійськими і французькими економістами XVII і XVIII століть. Вони й реалізувалися вперше тільки в сучасному буржуазному суспільстві. Античний світ, якому мінова вартість не була базисом виробництва і який, навпаки, загинув унаслідок її розвитку, виробив свободу й рівність цілком протилежного і по суті тільки локального змісту. З другого боку, оскільки в античному світі серед вільних розвинулися принаймні моменти простого обігу, то зрозуміло й те, що в Римі, і особливо в імператорському Римі, історія якого є саме історією розкладу античного суспільного ладу, були розвинені визначення юридичної особи, суб'єкта процесу обміну, і вироблено, в його основних характеристиках, право буржуазного суспільства, яке, проте, передусім з необхідністю було висунуте на перший план як право виникаючого промислового суспільства на протигагу середньовіччю.

Звідси виникає помилка тих соціалістів, особливо французьких, які хочуть довести, ніби соціалізм являє собою здійснення буржуазних ідей, французькою революцією не відкритих, а тільки історично пущених в оборот, і силкуються продемонструвати, що мінова вартість *первісно* (за часом) або за своїм поняттям (у її адекватній формі) являє собою систему загальної свободи і загальної рівності, але була спотворена грішми, капіталом і т. д. Або ж вони твердять, що історія досі робила лише невдалі спроби здійснити свободу і рівність у формі, відповідній їх дійсній природі, і що ось тепер вони, Прудон наприклад, відкрили панацею, завдяки якій справжня історія цих відносин повинна бути поставлена на місце їх спотвореної історії. Система мінових вартостей, а ще більше система грошових відносин, дійсно є системою свободи й

рівності. Але ті суперечності, які з'являються при дальшому розвитку цієї системи, являють собою іманентні їй суперечності, ускладнення самої цієї власності, самої цієї свободи і самої цієї рівності, які при нагоді переходять у свою протилежність. Побажання, щоб, наприклад, мінова вартість із форми товару і грошей не розвивалася у форму капіталу або щоб праця, яка виробляє мінову вартість, не розвивалася в найману працю, таке ж благонамірене, як і дурне. Від буржуазних апологетів цих соціалістів відрізняє, з одного боку, відчуття суперечностей системи, а з другого — утопізм, нерозуміння необхідної відмінності між реальною та ідеальною структурою буржуазного суспільства і впливаюче звідси бажання вдатися до цілком зайвої справи: перетворити знову в дійсність саме ідеальне вираження, прояснене й [В"—3] самою дійсністю як такою з себе відбите рефлексоване відображення [цієї ж дійсності).

Цьому поглядіві, з другого боку, протиставляється банальний доказ, що суперечності в цьому погляді, який ґрунтується на розгляді простого обігу, що виникають, як тільки ми переходимо до більш конкретних стадій процесу виробництва, спускаючись з поверхні в його глибину, в дійсності є простою видимістю. Тут і справді стверджується і за допомогою *абстрагування* від специфічної форми більш розвинених сфер суспільного процесу виробництва, більш розвинених економічних відносин доводиться, що всі економічні відносини є лише іншими і ще раз іншими назвами для все тих самих відношень простого обміну, товарного обміну і відповідних їм визначень власності, свободи й рівності. Таким чином, наприклад, із повсякденного досвіду запозичується, що поряд з грішми і товаром відношення мінової вартості виступають ще в формі капіталу, процента, земельної ренти, заробітної плати і т. д. За допомогою процесу досить дешевенької абстракції, що довільно відкидає то одну, то другу сторону специфічного відношення, це останнє зводиться до абстрактних визначень простого обігу, і таким чином *доводиться*, що економічні відносини, в яких перебувають індивіди в тих більш розвинених сферах процесу виробництва, є лише відносинами простого обігу і т. д.

У цьому дусі і сфабрикував свою економічну теодицею — «*Harmonies economiques*» — пан Бастіа. На противагу класичній політичній економії Стюарта, Сміта, Рікардо, які знаходять у собі силу нещадно зображувати виробничі відносини в їх чистій формі, ця безпорадна бундючна балаканина видає себе за крок уперед [порівняно з класиками]. Тим часом Бастіа не є винахідником цього гармонійного погляду, він, навпаки, запозичив його в американця Кері.

Кері, в поглядах якого історичним фоном виступав тільки Новий світ, представником якого він є, в досить багатотомних працях свого першого періоду доводив існування економічної «гармонії», що скрізь ще є зведенням [усіх економічних відносин] до абстрактних визначень простого процесу обміну, тим, що він скрізь пояснював спотворення цих простих відносин, з одного боку, втручанням

держави, а з другого боку,— впливом Англії на світовий ринок. *Самі по собі* гармонії існують. Проте в неамериканських країнах вони спотворені державою, а в самій Америці — тією найбільш розвиненою формою, в якій ці відносини виступають, їх реальністю у формі світового ринку, у формі Англії *. Щоб відновити їх у силі, Кері не знаходить іншого засобу, як прикликати врешті-решт на допомогу викритого ним диявола, державу, і поставити його — тобто покровительські мита — біля брами гармонійного раю як ангела-охоронця. Оскільки він все ж таки — дослідник, а не белетрист, як Бастіа, то в своїй останній праці ¹¹⁹ змушений був піти далі. Розвиток Америки за останні 18 років завдав його гармонійному вченню такого удару, що причину спотворення самих по собі ще міцно утримуваних ним «природних» «гармоній» він тепер швидше вбачає не в зовнішньому впливі держави, а — в *торгівлі!* Результат воістину дивовижний: урочисто проголосити мінову вартість основою гармонійного виробництва, а потім зробити заяву, що розвинена форма обміну, торгівля, знищує цю мінову вартість в її іманентних законах! ** Саме в такій, сповненій відчаєм формі висловлює Кері своє запізніле судження про те, що розвиток гармонійної мінової вартості — дисгармонійний.

6) ПЕРЕХІД ДО КАПІТАЛУ

[В"—4] Візьмемо тепер процес обігу в його сукупності. Розглянемо насамперед *формальний характер* простого обігу.

Дійсно, обіг являє собою всього-на-всього формальний процес, у якому опосередковуються обидва моменти — споживна мінова вартість, що безпосередньо

* Становище, наприклад, гармонійне, якщо всередині якоїсь країни патріархальне виробництво поступається місцем промислового; процес розкладу, що супроводить такий розвиток, розглядається тільки з його позитивного боку. Але становище стає дисгармонійним, коли англійська велика промисловість найжахливішим чином кладе край патріархальним або дрібнобуржуазним формам національного виробництва інших країн. У концентрації капіталу всередині якоїсь країни і в розкладницькому впливі цієї концентрації Кері вбачає тільки позитивні сторони. Але вплив, який чинить концентрований англійський капітал на інші національні капітали, що Кері викриває як монополію Англії, це — сама дисгармонія.

** Кері дійсно є єдиним оригінальним економістом Америки, і його працям надає великого значення та обставина, що як їх матеріальна основа в нього скрізь виступає буржуазне суспільство в його найвільнішій і найширшій реальності. В абстрактній формі він описує широту американських [економічних] умов, протиставляючи їх Старому світу. Єдиний реальний фон у Бастіа — дріб'язковість французьких економічних відносин, що скрізь висовують з його гармоній свої довгі вуха; на противагу цим відносинам, англійські та американські виробничі відносини, які він ідеалізує, формуються в нього як «вимоги тверезого розуму» ¹²⁰. Тому Кері багатий на самостійні, так би мовити *bonafide*[сумлінні] дослідження специфічно економічних питань. Там, де Бастіа як виняток робить вигляд, що він спускається зі своїх грайливо відшліфованих загальних місць до розгляду дійсних категорій (наприклад, при розгляді земельної ренти), там він просто списує в Кері. Тому в той час як Кері веде боротьбу головним чином із запереченнями проти його гармонійного погляду, із запереченнями в тій формі, в якій їх розвинули самі англійські економісти-класики, Бастіа веде суперечку із соціалістами. Кері з його глибшим поглядом вбачає в самій політичній економії ту протилежність, яку він як поборник гармонії повинен перебороти, в той час як марнославно і самовпевнений резонер [Бастіа] вбачає цю протилежність тільки за межами політичної економії.

збігаються і безпосередньо розпадаються в товарі, безпосередньою єдністю яких він виступає. Товар поперемінно міняє кожне з цих двох визначень. Якщо товар виступає як ціна, то, хоч він являє собою також і мінову вартість, проте реальним є його буття як споживна вартість; його буття як мінова вартість є лише його відношенням [до інших товарів], його ідеальним буттям. У грошах, хоч він і являє собою також і споживну вартість, реальним, проте, є його буття як мінова вартість, оскільки споживна вартість, коли вона виступає як загальна, залишається тільки ідеальною.

У товарі матеріал має ціну; в грошах мінова вартість має матеріал.

Розглянути слід обидві форми обігу: $T - G - TG - T - G$.

Товар, обмінаний за посередництвом грошей на інший товар, виходить з обігу, для того щоб знову бути спожитим як споживна вартість. Його визначення як мінової вартості і, отже, як товару згасло. Тепер він — *споживна вартість* як така. Якщо ж самотійність по відношенню до обігу товар здобуває у формі грошей, то він уже являє собою тільки позбавлену субстанції загальну форму багатства і стає непотрібною споживною вартістю, золотом, сріблом, коли він не входить знову в обіг як купівельний чи платіжний засіб. Дійсно, є суперечність у тому, що мінова вартість, яка одержала незалежність, тобто абсолютна форма існування мінової вартості, повинна бути тією формою, в якій мінова вартість вилучається з обігу. Єдина економічна реальність, яку має в обігу утворення скарбів, є для функції грошей як засобу обігу (в обох формах — купівельного і платіжного засобу) допоміжною реальністю — утворення резервуарів, що дають можливість розширювати і зменшувати кількість грошей, які перебувають в обігу (тобто функція грошей як загального товару).

В обігу мають місце два моменти. По-перше, один на одного обмінюються еквіваленти, тобто рівні вартісні величини; проте разом з тим функції обох сторін міняються місцями. Мінова вартість, фіксована у вигляді грошей, зникає (для власника грошей), як тільки вони реалізують себе в товарі як споживній вартості; а споживна вартість, що міститься в товарі, зникає (для власника товару), як тільки його ціна реалізує себе в грошах. Шляхом простого акту обміну кожний з обох предметів обміну — товар і гроші — може втратити свою функцію на користь другого лише тоді, коли він реалізує себе в цьому другому. Жоден з них не може зберегти одну функцію, переходячи в іншу.

Якщо розглядати обіг у самому собі, він являє собою *опосередкування заздалегідь даних протилежних один одному моментів*. Але сам він не створює цих моментів. Тому він сам повинен бути опосередкованим у своєму цілому, як сукупний процес опосередкування. *Безпосереднє буття обігу виявляється через те чистою видимістю*. Обіг є зовнішнім виявом процесу, що відбувається поза обігом. Тепер обіг зазнав заперечення в кожному із своїх моментів: як товар, як гроші і як відношення обох один до одного, як їх простий обмін, обіг.

Повторення процесу як з боку грошей, так і з боку товару не впливає з умов

самого обігу. Акт не може спалахнути знову сам від себе. Таким чином, обіг у самому собі не несе принципу свого самовідновлення. Він виходить з наперед даних, а не з утворених ним самим моментів. Необхідно, щоб товари постійно-все знову й знову, до того ж іззовні, пускалися в обіг, як паливо підкидається у вогонь. Інакше обіг індіферентно згасає. Обіг згас би в грошах як індіферентному результаті процесу; гроші,— оскільки вони вже не перебували б у зв'язку з товарами, цінами, обігом,— перестали б бути грішми і виражати виробничі відносини; від них залишилося б тільки їх металеве існування, а їх економічне існування було б знищене.

Грошам як «загальній формі багатства», як міновій вартості, що одержала самостійне існування, протистоїть цілий світ дійсного багатства. Гроші — чиста абстракція цього дійсного багатства; тому зафіксоване в них, воно — лише уявна величина. Там, де загальне багатство уявляється існуючим у цілком матеріальній, відчутній формі, воно існує тільки в моїй голові, є чистісінькою химерою. Як матеріальний представник загального багатства гроші набувають реального існування тільки тоді, коли вони знову пускаються в обіг, коли вони зникають в обмін на певні види багатства. В обігу гроші дійсні завжди лише тоді, коли вони видаються. Якщо ж я хочу затримати їх у себе, то вони непомітно перетворюються в чистий привид багатства. Витрачання грошей є єдино можливий спосіб утвердити їх як багатство. Розчинення нагромадженого багатства в минутих актах споживання є його реалізація. Тепер гроші знову можуть бути нагромаджені іншими індивідами, але тоді той же процес починається заново. Самостійність грошей по відношенню до обігу є лише видимість. Тому гроші в своєму визначенні завершеної мінової вартості заперечують себе.

У простому обігу мінова вартість в її грошовій формі виступає як проста річ, для якої обіг є лише зовнішнім рухом або яка як суб'єкт індивідуалізована в особливій матерії. Далі, сам обіг виступає [В" — 5] як усього лише формальний рух: реалізація цін товарів, обмін (у кінцевому підсумку) одна на одну різних споживних вартостей. Як вихідний пункт обігу передбачені: мінова вартість товару і товари різної споживної вартості. Так само за рамками обігу перебувають і вилучення з нього товару споживанням, тобто знищення товару як мінової вартості, і вилучення грошей, набуття ними самостійності, що знов-таки означає якусь іншу форму їх знищення. *Визначена ціна* (виміряна в грошах мінова вартість, тобто сама мінова вартість, вартісна величина) передує обігу; обіг тільки дає їй у грошах формальне буття. Але *виникає* вона не в обігу.

Простий обіг, що є тільки обміном товару й грошей (обміном товарів в опосередкованій формі) — саме тому, що він є тільки опосередковуючий рух між заздалегідь даними вихідними пунктами — може (аж до виникнення скарбів) історично існувати без того, щоб мінова вартість уже охопила, чи то на всій поверхні чи в глибині, виробництво якогось народу. Проте разом з тим у ході історичного розвитку виявляється, як сам обіг приводить до буржуазного, тобто установлюючого мінові вар

тості, виробництва і створює собі базис, відмінний від того, з якого цей обіг безпосередньо походив. Обмінювання надлишків є обіг, що створює обмін і мінову вартість. Проте це спілкування поширюється тільки на сам акт обміну і відбувається поряд із самим виробництвом. А от якщо появи посередників, які добиваються обміну (ломбардці, норманни і т. д.), повторюються і розвивається регулярна торгівля, при якій виробляючі народи ведуть ще тільки, так би мовити, пасивну торгівлю, оскільки поштовх до діяльності, що створює обмін, дається ззовні, а не породжується внутрішнім ладом виробництва,— то надлишок виробництва повинен уже бути не просто випадковим надлишком, що з'являється час від часу, а постійно повторюваним надлишком, і таким чином продукт сам набуває тенденції орієнтуватися на обіг, на створення мінових вартостей.

Спочатку на виробництво робиться вплив, швидше, матеріального характеру. Коло потреб ширшає; метою є задоволення нових потреб, а звідси—більша регулярність і збільшення виробництва. Сама організація виробництва всередині країни вже модифікована обігом і міноюю вартістю, але вони ще не охопили виробництва ні по всій його поверхні, ні у всій його глибині. Це і є так званий цивілізуючий вплив зовнішньої торгівлі. Якою мірою рух, що породжує міновувартість, охопить всю сукупність виробництва — це залежить тоді частково від інтенсивності вказаного впливу ззовні, частково від ступеня внутрішнього розвитку. Наприклад, в Англії XVI століття в результаті розвитку нідерландської промисловості великого торговельного значення набуло англійське виробництво вовни, а з другого боку, зросла потреба особливо в нідерландських та італійських товарах. Щоб мати тепер більше вовни як мінової вартості для експорту, орні землі перетворювалися на пасовиська для овець, була зруйнована система дрібної оренди і відбувся весь той насильствений економічний переворот, який оплакує (викриває) Томас Мор.

Таким чином, сільське господарство втратило характер праці, що здійснюється заради споживної вартості (як безпосереднього джерела існування), а обмін його надлишків утратив характер чогось доти байдужого і зовнішнього щодо внутрішньої структури землеробських відносин. У деяких місцевостях сільське господарство саме стало цілком визначатися обігом і перетворюватися у виробництво, що створює виключно мінові вартості. Тим самим не тільки змінився спосіб виробництва, але й зазнали розкладу всі відповідні йому старі, традиційні відносини народонаселення і виробництва, всі попередні економічні відносини. Таким чином, тут передумовою обігу було виробництво, що мало справу з міноюю вартістю тільки у формі надлишку, надлишку над споживною вартістю; але воно поступилося місцем такому виробництву, яке може існувати тільки в зв'язку з обігом, виробництву, безпосереднім об'єктом якого є створення мінової вартості. Це — приклад історичного переходу

простого обігу в капітал *, у мінову вартість як форму, що панує над виробництвом.

Таким чином, рух зачіпає тільки надлишки продуктів виробництва, спрямованого на створення безпосередньої споживної вартості, і відбувається тільки всередині цих меж. Чим менше вся внутрішня економічна структура суспільства ще охоплена міновою вартістю, тим більше вони [учасники обміну] виступають як зовнішні, протилежні один одному пункти обігу, заздалегідь дані і пасивні в ставленні до нього. Весь рух як такий виступає по відношенню до них відокремлено як посередницька торгівля, носії якої, наприклад семіти в проміжках античного світу, євреї, ломбардці й норманни в проміжках середньовічного суспільства, поперемінно представляють по відношенню до них різні моменти обігу — гроші й товар. Ці торговельні народи і є посередниками суспільного обміну речовин.

Проте тут ми не маємо справи з історичним переходом обігу в капітал. Простий обіг є, швидше, абстрактною сферою буржуазного процесу виробництва в цілому, яка своїми характеристиками показує себе як момент, [В" — б] як усього лише форму вияву якогось глибшого процесу, що лежить позаду обігу, з нього впливає і його утворює, — промислового капіталу.

Простий обіг, з одного боку, є обміном *наявних* товарів і тільки опосередкуванням цих протилежних один одному моментів, що лежать поза обігом і йому передують. Уся діяльність обмежена тут діяльністю обміну й установленням тих *формальних визначень*, через які проходить товар як єдність мінової і споживної вартості. Як така єдність товар був наперед даний, або якийсь певний продукт був *товаром* тільки як безпосередня єдність обох цих визначень. Насправді товар є такою єдністю, товаром, що не перебуває в спочиваючому (незмінному) бутті, а тільки в суспільному русі обігу, в якому обидва визначення товару — бути споживною та міновою вартістю — розподіляються між різними сторонами. Для продавця товар стає міновою вартістю, для покупця — споживною вартістю. Для продавця він є *засобом обміну*, тобто протилежністю безпосередній споживній вартості, внаслідок того що сам він є споживною вартістю для іншого; інакше кажучи, для продавця він — безпосередня, індивідуальна споживна вартість, що зазнала заперечення; проте з другого боку, в *ціні* товару виражена його величина як засобу обміну, його купівельна сила. Для покупця товар стає споживною вартістю в результаті того, що реалізується його ціна, тобто що його ідеальне буття реалізується як гроші. Тільки в результаті того, що покупець реалізує товар для іншого у визначенні чистої мінової вартості, товар для нього самого стає товаром як споживною вартістю. Сама споживна вартість виступає двояко: у руках продавця — як усього лише особливе матеріалізоване вираження мінової вартості, як існування мінової вартості, а для покупця — *споживною вартістю як такою*, тобто предметом, що задовольняє певні потреби; для них обох товар виступає як ціна. Проте

* У рукопису: «...des historischen Ruckgangs... in das Kapital...» Проте нижче вжито вираз: «der historische Uebergang der Zirkulation in das Kapital». Ред.

один із них хоче реалізувати товар як ціну, як гроші; інший реалізує гроші в товарі.

Для буття товару як засобу обміну специфічно, що споживна вартість виступає 1) як знята безпосередня (індивідуальна) споживна вартість, тобто як споживна вартість для інших, для суспільства; 2) як матеріалізоване вираження мінової вартості для власника товару.

Роздвоєння і чергування товару в обох визначеннях: товар і гроші — основний зміст обігу. Але товар не просто протистоїть грошам; його мінова вартість виступає в ньому ідеально як гроші; як ціна він являє собою ідеальні гроші, а гроші по відношенню до нього — тільки реальність його власної ціни. У товарі мінова вартість виступає ще як ідеальне визначення, як ідеальне прирівнювання до грошей; потім він набуває в грошах як монеті абстрактного, однобічного, але короткочасного існування як усього лише вартості; потім вартість згасає в споживній вартості придбаного товару. З того моменту, коли товар стає простою споживною вартістю, він перестає бути товаром, його буття як мінової вартості згасло. Доти доки він перебуває в обігу, він завжди виступає двояко: не тільки в тому визначенні, що він існує як товар по відношенню до грошей, але і в тому, що він завжди існує як товар, що має ціну, що має мінову вартість, виміряну в одиниці-мірі мінових вартостей.

Рух товару проходить через різні моменти, коли він являє собою ціну, стає монетою і, нарешті, перетворюється в споживну вартість. Товар *заздалегідь даний* як споживна та мінова вартість, бо лише так він є товаром. Однак він здійснює ці функції *формально* в обігу, і до того ж так, що, по-перше, як уже говорилося, він проходить через різні визначення; а по-друге, так, що в процесі обміну його буття як споживної і мінової вартості завжди розподіляється між двома сторонами, двома полюсами [Extreme] обміну. В обігу його подвійна природа розчленовується, і *його становлення відбувається* в кожній з заздалегідь даних йому умов тільки в результаті цього формального процесу. Єдність обох функцій виступає як неспокійний, завжди двосторонній рух, що проходить через певні моменти. Ця єдність обох функцій виступає завжди тільки в цьому суспільному взаємозв'язку [Verhältnis], так що *різні функції товару насправді в лише відносинами, які чергуються [Beziehungen] і в яких перебувають один до одного суб'єкти обміну під час процесу обміну*. Проте ці взаємовідносини суб'єктів обміну виступають як об'єктивні відносини, в які вони ставляться змістом обміну, його суспільною визначеністю, незалежно від їх волі. У ціні, монеті, а також у грошах ці суспільні відносини виступають як відносини для цих суб'єктів зовнішні, їх собі підпорядковуючі. Заперечення товару в одній його функції завжди є його реалізацією в іншій функції. Як ціна він уже ідеально зазнав заперечення як споживна вартість і виступає як мінова вартість. Як реалізована ціна, тобто як гроші, він є споживною вартістю, що зазнала заперечення. Як реалізовані гроші, тобто як знятий купівельний засіб, він є міновою вартістю, що зазнала заперечення, реалізованою споживною вартістю. Товар є споживною і міновою вартістю спершу

тільки потенційно; тільки в обігу він *виступає* як одне й друге, а обіг являє собою зміну цих функцій. Таким чином, становлячи собою чергування й протиставлення цих функцій, обіг є завжди також і їх прирівнюванням одна до одної.

Проте в тому разі, коли ми розглядаємо форму $T - G - T$, мінова вартість, чи то в її формі ціни, чи в її формі монети, чи у формі руху прирівнювання [товару й грошей], у формі руху самого обміну, виступає лише як скороминуще опосередкування. Товар зрештою обмінюється на товар, або, точніше, оскільки визначення товару згасло, тепер одна на одну обмінює різної якості споживні вартості, а сам обіг спричинився лише до того, щоб, з одного боку, дати споживним вартостям перейти з рук у руки згідно з наявною в них потребою, а з другого боку — дати їм перейти з рук у руки відповідно до наявного в них робочого часу: [B" — 7] дати їм замінити одна одну тією мірою, якою вони є однаково вагомими моментами загального суспільного робочого часу. Проте тепер пущені в обіг товари досягли своєї мети. Кожен із них у руках нового його власника перестає бути товаром; кожний з них стає об'єктом потреби і як такий споживається згідно зі своєю природою.

Тим самим обіг прийшов до кінця. Залишається єдиний тільки засіб обігу у вигляді простого осаду. Але як такий осад він втрачає своє визначення форми. Він поринає в свою матерію, що залишається у вигляді неорганічного попелу всього процесу. Як тільки товар перетворився на споживну вартість як таку, він викинутий з обігу, перестав бути товаром. Тому не з цієї сторони змісту (речовини) нам слід шукати подальші визначення форми. Споживна вартість стає в обігу тільки тим, чим вона була заздалегідь дана незалежно від обігу, — предметом певної потреби. Як такий предмет вона була і залишається матеріальним мотивом обігу; проте обіг як суспільна форма залишає її абсолютно не зачепленою. В русі $T - G - T$ матеріальне виступає як справжній зміст руху; суспільний рух — тільки як скороминуще опосередкування, мета якого — задоволення індивідуальних потреб, обмін речовин суспільної праці. У цьому русі зняття визначення форми, тобто визначень, що впливають із суспільного процесу, виступає не тільки як результат, але й як мета; цілком так само, як хід судового процесу для селянина, хоч і не для його адвоката. Тому для того щоб простежити подальше визначення форми, що виникає із самого руху обігу, нам слід дотримуватися тієї сторони, де формальний момент [Formseite], мінова вартість як така набуває свого подальшого розвитку; набуває за посередництвом самого процесу обігу більш глибоких визначень. Інакше кажучи, ми повинні дотримуватися сторони розвитку грошей, форми $G - T - G$.

Мінова вартість як уречевлена кількість суспільного робочого часу продовжує, будучи об'єктивована в обігу, розвиватися аж до свого буття грішми як скарбом і загальним платіжним засобом. Якщо тепер гроші фіксуються в цій формі, то їх визначення форми так само згасає; вони перестають бути грішми, стають просто металом, просто споживною вартістю, яка, проте, оскільки вона не повинна служити як така в її

металевій якості, не дає користі, тобто не реалізує себе так, як реалізує себе при споживанні товар як споживна вартість.

Ми бачили, як товар реалізує моменти, що містяться в ньому, постійно заперечуючи якийсь один із них. Розглядаючи рух товару як такий, ми бачимо, що мінова вартість існує в ньому ідеально як ціна; товар стає абстрактним засобом обміну в монеті; але в його заключній реалізації в іншому товарі його мінова вартість згасає, і товар випадає з процесу [обігу] як проста споживна вартість, як безпосередній предмет споживання ($T - \Gamma - T$). Це і є рух товару, рух, у якому його буття як споживної вартості є домінуючим моментом, і рух насправді полягає лише в тому, що товар набуває форми споживної вартості, що якраз відповідає певній потребі, замість тієї форми, в якій він перебуває як товар.

Якщо ж ми станемо розглядати подальший розвиток мінової вартості в грошах, то побачимо, що вона в першому русі [$T - \Gamma$] приходить тільки до свого буття як ідеальних грошей, або монети, як одиниці [виміру вартостей] і кількості [тих чи інших одиниць]. Але якщо ми візьмемо обидва рухи [$T - \Gamma$ та $\Gamma - T$] разом, то виявиться, що гроші, які існують у ціні тільки як ідеальна одиниця міра, як матеріал загальної праці, уявлюваний умоглядно, у монеті — тільки як знак вартості, як абстрактне і короточасне буття вартості, як матеріалізоване умоглядне уявлення, тобто як символ,— у своїй формі, нарешті, грошей як грошей, по-перше, заперечують обидві функції, але також і містять їх у соф обидві як моменти і разом з тим міцно осідають у матеріалізованому вираженні, самотійному по відношенню до обігу, в постійному, хоч і негативному до нього відношенні.

Те, що в обігу, коли розглядати саму його форму, постає, виникає, виробляється, це— самі гроші, і нічого більше. Товари в обігу обмінюються, але вони, не виникають у ньому. Гроші як ціна і монета хоч і є вже власним продуктом обігу, але тільки формально. Передумовою ціни є мінова вартість товару, подібно до того як сама монета є нічим іншим, як формою товару як засобу обміну, що набула самотійного існування і також була заздалегідь дана. Обіг не створює мінової вартості, так само як він не створює і її величини. Щоб товар вимірювався в грошах, і гроші, і товар повинні відноситися один до одного як мінові вартості, тобто як уречевлений робочий час. У ціні мінова вартість товару набуває лише відмежованого від його споживної вартості вираження; так само і знак вартості виникає тільки з еквівалента, з товару як засобу обміну. Як засіб обміну товар повинен бути споживною вартістю, але стати такою він може тільки через відчуження, оскільки він є споживною вартістю не для того, в чиїх руках він є товаром, а для того, хто його одержує в обміні як споживну вартість. Його споживна вартість для власника товару полягає тільки в здатності товару до обміну, до відчуження в міру представленої в ньому мінової вартості. Як загальний засіб обміну товар через це стає в обігу споживною вартістю тільки як *стійке існування мінової вартості*, а його споживна вартість як така згасає. Те, що мінова вартість

визначається як ціна, а засіб обміну — як гроші,— виступає як проста формальна зміна [визначень]. Кожний товар як реалізована мінова вартість є рахунковими грішми для інших' товарів, ціноутворюючим для них елементом, так само як кожний товар є засобом обміну (проте тут він упирається в межі, в яких він є засобом обміну, бо таким він може бути тільки по відношенню до того, хто володіє товаром, якого потребує той, хто обмінюється, і повинен був би пройти через цілий ряд актів обміну, щоб стати остаточним засобом обміну; не кажучи вже про громіздкість цього процесу, товар знову вступив би в [В"—8] конфлікт зі своєю природою як споживною вартістю, бо повинен був би тоді мати здатність ділитися на частини, щоб у необхідних дозах почергово задовольняти всі необхідні акти обміну), засобом обігу, монетою. У ціні й монеті обидві функції перенесені тільки на один товар. Це виступає тільки як усього лише спрощення [процесу обміну]. У тих відносинах, у яких якийсь товар виступає як мірило вартості всіх інших товарів, він є засобом обміну, еквівалентом, здатним до відчуження в обмін на ці товари; може реально служити як еквівалент, як *засіб обміну*. Процес обігу надає цим функціям тільки більш абстрактної форми в грошах як монеті і засобі обміну.

Тому форма $T - G - T$, цей потік обігу, в якому гроші фігурують тільки як міра й монета, виступає тільки як опосередкована форма мінової торгівлі, в основі й змісті якої нічого не змінилося. Тому рефлектуюча свідомість народів сприймає гроші в їх визначеннях міри й монети як довільні, заради зручності договірним порядком уведені винаходи; бо ті перетворення, яких зазнають визначення, що містяться в товарі як єдності споживної та мінової вартості, є лише формальними. Ціна, це —лише певне вираження мінової вартості, загальнозрозуміле вираження, якого мінова вартість [набуває] мовою самого обігу, подібно до того як монета, яка також і реально може існувати у вигляді простого символу, є всього лише символічним вираженням мінової вартості, але як засіб обміну залишається саме тільки засобом для обміну товару, з огляду на що сюди не привноситься ніякого нового змісту. Правда, ціна й монета і виникають із спілкування; вони насправді є створеними спілкуванням вираженнями товару як мінової вартості і засобу обміну.

Проте інакше стоїть справа з грішми. Вони є таким продуктом обігу, який виріс із нього начебто всупереч домовленості [тих, хто обмінюється].

Гроші — не просто проміжна форма товарного обміну. Вони являють собою виростаючу з процесу обігу форму мінової вартості, такий суспільний продукт, який, з огляду на відносини, в які вступають індивіди в процесі обігу, створює сам себе. Як тільки золото й срібло (або будь-який інший товар) набули розвитку як міра вартості і засіб обігу (останній — чи то в їх тілесній формі чи у вигляді символу), вони стають грішми незалежно від сприяння і бажання суспільства. їх влада виступає наче якийсь фатум, і свідомість людей, особливо в суспільних укладах, що гинуть унаслідок глибшого розвитку відносин мінової вартості, повстає проти влади, яку по відношенню

до людей набуває матерія, річ, повстає проти панування проклятого металу, яке уявляється їм у вигляді чистісінького божевілля. Перетворення суспільних взаємовідносин на міцний, всеохоплюючий суспільний зв'язок, який робить індивідів собі підлеглими, виявляється насамперед у грошах, і до того ж у їх найабстрактнішій і через те найбезглуздішій, найнебезпечнішій формі—формі, в якій знято будь-яке опосередкування. І цей вияв має тим жорстокіший характер, що він виростає з покладеної в основу передумови про вільних, нічим не обмежених, атомістично уявлюваних приватних осіб, пов'язаних між собою у сфері виробництва тільки через взаємозалежні потреби. Самі гроші містять у собі заперечення самих себе як простої міри [вартостей] і монети.

(Фактично товар, розглядуваний сам по собі, повинен бути для свого власника лише буттям мінової вартості; для власника товару його матеріалізоване вираження має лише той смисл, що є уречевленням загального робочого часу, який наділений здатністю обмінюватися на будь-яке інше його уречевлення; є, отже, безпосередньо *загальним еквівалентом, грішми*. Ця сторона, однак, прихована і виявляється тільки як одна сторона.)

Стародавні філософи, а також і Буагільбер, розглядають це як потворність, як зловживання грішми, які з слуги перетворюються на панн, знецінюють природне багатство, знищують рівноцінність еквівалентів. Платон у своїй «Державі»¹²¹ хоче насильно втримати гроші в рамках простого засобу обігу й міри [вартості], щоб не дати їм стати грішми як такими. З тієї ж причини Арістотель розглядає форму обігу $T - G - T$, у якій гроші функціонують тільки як міра й монета,— рух, який він називає економічним,— як природну й розумну, а форму $G - T - G$, хрематистичну*, таврує як неприродну, не відповідну розумній меті¹²². Боротьба ведеться тут тільки проти мінової вартості, яка стає змістом і самоціллю обігу, тобто проти відокремлення мінової вартості як такої у щось самостійне, проти того, що вартість як така стає метою обміну і набуває самостійної форми, спочатку поки ще в простій, відчутній формі грошей. При продажу заради купівлі метою є споживна вартість; при купівлі заради продажу — сама вартість.

Правда, ми бачили, що гроші насправді є лише тимчасово не функціонуючим засобом обігу,— байдуже, чи ввійдуть вони пізніше до обігу як купівельний засіб чи як засіб платежу. Але їх самостійне відношення до обігу, вилучення їх з останнього позбавляють їх обох цих вартостей: їх споживної вартості, оскільки вони не повинні служити як метал; їх мінової вартості, оскільки вони наділені цією міновою вартістю саме тільки як момент обігу, як абстрактний символ власної вартості товарів, що взаємно протиставляється товарами самим собі; як момент руху форми самого товару. Доки гроші залишаються вилученими з обігу, вони мають не більше цінності, ніж якби

* — баришницьку. Ред.

лежали закопаними в найглибшій шахті. Якщо ж вони знову входять в [В"—9] обіг, тоді їх неминущому характеру настає кінець, тоді вартість, що міститься в них, пропадає в споживних вартостях тих товарів, на які вони обмінюються, тоді вони знову стають тільки засобом обігу. Це — один момент. *Гроші приходять з обігу як його результат, тобто як адекватне буття мінової вартості, як для-себе-існуючий і в собі застиглий загальний еквівалент.*

З другого боку: як мета обміну, тобто як такий рух, який своїм змістом має саму мінову вартість, самі гроші,— єдиним змістом [процесу] є збільшення мінової вартості, *нагромадження грошей.* Але насправді це збільшення виявляється лише суто формальним. Вартість не виникає з вартості; її пускають в обіг у формі товару, щоб дістати її звідти у вигляді непотрібної вартості як скарб.

«Усі кажуть, що ти багатий; а я стверджую, що ти бідний. Бо доказом багатства є *користування ним*»¹²³.

Таким чином, за *змістом* збагачення постає як добровільне збіднення. Тільки відсутність потреб, зречення їх, зречення споживної вартості тієї вартості, яка існує у формі товару, робить можливим нагромадження її у формі грошей. Річ у тім, що дійсний рух за формою $G—T—G$ існує не в простому обігу, де еквіваленти тільки переводяться з форми товару в форму грошей і навпаки. Якщо я обмінюю один талер на товар вартістю в один талер, а цей товар — знову на один талер, то це — процес, який не має змісту. В простому обігу слід розглядати лише одне: сам зміст цієї форми, тобто гроші як самоціль. Що він у такій формі *трапляється*, це зрозуміло; не кажучи вже про кількість, панівна форма торгівлі полягає в тому, щоб обмінювати гроші на товар, а товар на гроші. Може трапитися й так, і трапляється, що при цьому процесі в результаті буде одержано не обов'язково стільки ж грошей, скільки було передбачено. При поганій операції може повернутися менше, ніж було віддано. Тут слід розглядати тільки принцип; подальша характеристика не стосується самого простого обігу. В самому простому обігу помноження вартісної величини, рух, у якому метою є збільшення самої вартості, може виступати тільки у формі нагромадження, через фазу $T—G$, через постійно поновлюваний продаж товару, коли грошам не дозволяється здійснювати свій курс повністю і знову перетворюватися на товар, після того як товар перетворився на гроші. Тому гроші виступають не як вихідний пункт, як цього вимагає форма $G—T—G$, а завжди тільки як результат обігу. Вихідним пунктом вони є лише остільки, оскільки з боку продавця товар для нього самого має значення *тільки* як ціна, як гроші, що ще тільки мають з'явитися, і оскільки він їх пускає в обіг у цій минулій формі з тим, щоб дістати їх звідти у їхній вічній формі. Насправді передумовою обігу була мінова вартість, тобто гроші, і як результат обігу, оскільки цей останній закінчується нагромадженням грошей, виступає знов-таки адекватне буття мінової вартості та її збільшення.

Таким чином, гроші також і в їх конкретному визначенні як гроші, в якому вони вже самі є запереченням себе як простої міри [вартості] і простої монети, зазнали

заперечення в русі обігу, в якому вони виступають як гроші. Але те, що тут зазнало заперечення, це — лише абстрактна форма, в якій виступає в грошах відокремлення мінової вартості, а також абстрактна форма процесу цього відокремлення. Весь обіг, з точки зору мінової вартості, зазнає заперечення, оскільки він не несе в собі принципу самовідновлення.

Обіг впливає з обох функцій товару, з його функції як споживної вартості та з його функції як мінової вартості. Якщо превалює перша функція, обіг закінчується відокремленням споживної вартості; товар стає предметом споживання. Якщо превалює друга функція, обіг закінчується другою функцією, відокремленням мінової вартості. Товар стає грішми. Але в цю останню якість товар переходить тільки в результаті процесу обігу, і його відношення до обігу продовжує зберігатися. У цій останній якості товар розвивається далі як уречевлений загальний робочий час — у його суспільній формі. Тому з цього останнього боку і має відбутися подальше визначення суспільної праці, яка первісно виступає як мінова вартість товару, а потім — як гроші. Мінова вартість є суспільною формою як такою; тому її подальший аналіз — подальшим аналізом того суспільного процесу або заглибленням у той суспільний процес, який викидає товар на свою поверхню.

Якщо ми тепер, [знаючи, що] відокремлення мінової вартості в щось самостійне є результатом процесу обігу, будемо виходити з мінової вартості як такої, як раніше виходили із товару, то ми матимемо таке:

1) Мінова вартість існує двояко, як товар і як гроші; останні виступають як її адекватна форма; але в товарі, поки він залишається товаром, гроші не пропадають, а існують як його ціна. Існування мінової вартості таким чином подвоюється: один раз вона існує в споживних вартостях, другий раз — у грошах. Проте обидві форми обмінюються одна на одну, і в результаті самого лише цього обміну як такої вартість не зникає.

2) Щоб гроші зберігалися як гроші, вони повинні, так само як вони виступають у вигляді осаду і результату процесу обігу, [В" — 10] бути здатними знову увійти в цей процес, тобто не перетворюватися в обігу на простий засіб обігу, що зникає у формі товару в обмін на всього лише споживну вартість. Гроші, перебуваючи в одній якості, не повинні пропадати в другій, тобто вони повинні залишатися грішми так само і в своєму бутті як товар, а в своєму бутті як гроші — існувати тільки як скоро- минуща форма товару; в своєму бутті як товар — не втрачати мінової вартості, а в своєму бутті як гроші — зберігати своє відношення до споживної вартості. Саме їх входження в обіг повинне бути моментом їх перебування в себе, а їх перебування в себе — входженням в обіг. Таким чином, мінова вартість тепер визначена як якийсь процес, а не як тільки зникаюча форма споживної вартості, байдужа до самої цієї споживної вартості як до матеріального змісту, і не як просто річ у формі грошей; вона визначена як відношення до самої себе через посередництво процесу обігу. З другого боку, сам обіг визначений

уже не як тільки формальний процес, у якому товар проходить через свої різні визначення, а справа стоїть так, що сама мінова вартість, і при цьому мінова вартість, виміряна в грошах, повинна як передумова виступати встановленою обігом, а як установа обігом повинна виступати передуючою йому. Сам обіг повинен виступати як момент виробництва мінових вартостей (як процес виробництва мінових вартостей). У відокремленні мінової вартості в грошах насправді виступає лише її байдужість по відношенню до певної споживної вартості, в якій вона себе втілює. Загальний еквівалент, що набув самостійного існування,— це гроші, чи то існують вони у формі товару чи у формі грошей. Набуття міновою вартістю самостійного існування в грошах повинне саме виступати лише як момент руху, як, з одного боку, результат обігу, а з другого боку, як призначене для того, щоб почати його знову, не застигаючи в цій формі результату.

Гроші, тобто мінова вартість, яка виникла з процесу обігу як результат і разом з тим як живий імпульс обігу (правда, тільки в обмеженій формі утворення скарбів) і набула самостійного існування, піддали себе запереченню як всього лише монета, тобто як всього лише скороминуща форма мінової вартості, як всього лише такі, що розчиняються в обігу; вони піддали себе запереченню також і як гроші, що самостійно протистоять обігу. Щоб не закам'яніти у вигляді скарбу, вони повинні знову таким же чином увійти в обіг, як вони з нього вийшли, але не як простий засіб обігу, а так, щоб їх буття як засобу обігу і тому їх перехід у товар самі були тільки зміною форми з тим, щоб вони знову з'явилися в їх адекватній формі як *адекватна мінова вартість*, але разом з тим і як *помножена, збільшена мінова вартість, реалізована [verwerteter] мінова вартість*. Себе в обігу *реалізуюча [verwertende]*, тобто себе помножуюча вартість є взагалі для-себе-існуючою міновою вартістю, яка як самоціль проходить через обіг. Ця *реалізація [Verwertung]*, це *кількісне збільшення вартості* — єдиний процес, який може здійснити вартість як така — виступає в нагромадженні грошей тільки як протилежність по відношенню до обігу, тобто через своє власне зняття. Тим часом сам обіг повинен виступати як такий процес, у якому вартість зберігається і збільшується [sichverwertet].

Проте в обігу гроші стають монетою і як така обмінюються на товар. Для того щоб цей обмін не був лише формальним, щоб мінова вартість не пропадала в споживанні товару, щоб справа не обмежувалася простою зміною форми мінової вартості (один раз — її загальне абстрактне буття в грошах, другий раз — її буття в певній споживній вартості товару),— мінова вартість насправді повинна бути обмінною на споживну вартість, і товар повинен бути спожитий як споживна вартість, але в цьому споживанні він повинен зберегтися як мінова вартість, інакше кажучи, його зникнення повинне зникнути і саме повинне бути лише засобом для виникнення більшої мінової вартості, для відтворення і виробництва мінової вартості — *продуктивним споживанням*, тобто споживанням через працю з тим, щоб уречевлювати працю, створювати мінову

вартість. Виробництво мінової вартості взагалі є тільки виробництвом більшої мінової вартості, примноженням її. Її просте відтворення видозмінює споживну вартість, у якій вона існує, так само як це робить простий обіг, але не створює, не виробляє її.

Мінова вартість, що стала самостійною, передбачає обіг як розвинений момент і виступає як безперервний процес, який породжує обіг і з обігу безперервно повертається в себе з тим, щоб знову породжувати обіг. Як сам себе породжуючий рух мінова вартість уже не виступає як всього лише формальний рух заздальгідь даних мінових вартостей, а являє собою разом з тим і рух, сам себе виробляючий і відтворюючий. Саме виробництво тут уже не наявне до своїх результатів, тобто воно не дане заздальгідь, а виступає як таке виробництво, що водночас саме породжує ці результати; але воно породжує мінову вартість уже не як тільки таку, що веде до обігу, а як таку мінову вартість, яка разом з тим передбачає розвинений обіг у його [В" — 11] процесі.

Щоб відокремитися в щось самостійне, мінова вартість повинна була б не тільки виходити як результат з обігу, але й бути здатною знову увійти в обіг, у ньому зберегтися, стаючи товаром. У грошах мінова вартість набула самостійної форми по відношенню до обігу $T - G - T$, тобто по відношенню до свого остаточного розчинення в простій споживній вартості. Проте ця форма, якщо її зафіксувати, — тільки негативна, скороминуща або ілюзорна. Гроші існують тільки по відношенню до обігу і як можливість увійти в нього. Але вони втрачають цю якість, як тільки вони себе реалізують. Вони відступають назад до обох своїх функцій — міри і засобу обігу. Як просто гроші вони не виходять за межі цього призначення. Однак водночас в обігу дано, що вони залишаються грішми, чи існують вони як такі, чи як ціна товару. Рух обігу повинен виступати не як рух їх зникнення, а навпаки, як рух їх дійсного самоустановлення як їх мінової вартості, реалізації себе як мінової вартості. Якщо товар обмінюється на гроші, то форма мінової вартості, мінова вартість, що виступає як мінова вартість, гроші, застигає в цій функції тільки доти, доки гроші тримаються поза тим обміном, у якому вони функціонують як вартість, доки вони ухиляються від нього, є, отже, суто ілюзорним здійсненням вартості, суто ідеальним її здійсненням у цій формі, в якій самостійність мінової вартості існує чуттєво.

Та сама мінова вартість повинна стати грішми, товаром, товаром, грішми, як цього вимагає форма $G - T - G$. У простому обігу товар стає грішми, а потім товаром; якийсь інший товар знову виступає як гроші. *Мінова вартість не зберігається за цієї зміни своєї форми. Але в обігу передбачено, що гроші є і одним, і другим, і грішми, і товаром, і при чергуванні обох функцій зберігаються.*

В обігу мінова вартість виступає двояко: один раз як товар, другий раз як гроші. Якщо вона перебуває в одній якості, то вона не перебуває в другій. Це стосується будь-якого окремого товару; так само і грошей як засобу обігу. Проте в обігу, що розглядається як сукупне ціле, передбачено, що та сама мінова вартість, мінова

вартість як суб'єкт, один раз установлює себе як товар, другий раз — як гроші і являє собою саме рух, спрямований на установлення себе [мінової вартості] в цих двох функціях і на збереження себе в кожній із них у вигляді своєї протилежності, в товарі — у вигляді грошей, у грошах — у вигляді товару. Це є те, що в простому обміні наявне *ansich*^{*}, але в ньому не виступає.

Якщо в простому обігу ці функції самостійні по відношенню одна до одної *позитивно*, як у товарі, що стає предметом споживання, то обіг перестає бути моментом економічного процесу; якщо *негативно*, як у грошах, то він стає безумством, що виростає із самого економічного процесу.

Не можна сказати, що мінова вартість реалізує себе в простому обігу, тому що споживна вартість не протистоїть їй як така, нею самою визначена споживна вартість. І навпаки, споживна вартість як така не стає міновою вартістю або стає нею лише остільки, оскільки призначення споживних вартостей — бути уречевленою суспільною працею — накладається на них як зовнішній масштаб. Їх єдність ще безпосередньо розпадається, а їх відмінність ще безпосередньо розчиняється в єдності. Те, що споживна вартість як така опосередковується міновою вартістю і що мінова вартість сама себе опосередковує через споживну вартість, тепер має бути дано.

У простому обігу ми мали тільки дві формально відмінних функції мінової вартості — гроші й ціну товару; і всього лише дві матеріально відмінних споживних вартості — $T-T$, для яких гроші, мінова вартість, є лише скороминущим опосередкуванням, формою, яку на короткий час набирають ці споживні вартості. Дійсного зв'язку між міновою і споживною вартістю не виникало. Правда, у споживній вартості існує також і мінова вартість як ціна (ідеальна функція); правда, у грошах існує також і споживна вартість, як їх реальність, їх матеріал. В одному випадку всього лише ідеальною була мінова вартість, у другому — споживна вартість. Тому товар як такий — його певна споживна вартість — являє собою тільки матеріальний мотив для обміну, але як такий випадає з економічного визначення форми; або економічне визначення форми являє собою лише поверхову форму, формальне визначення, що не проникає у сферу дійсної субстанції багатства і не має до цієї субстанції як такої ніякого відношення; тому якщо це визначення форми хочуть як таке закріпити у вигляді скарбу, то воно [визначення форми] непомітно перетворюється в природний індиферентний продукт, метал, на якому вже стерта навіть остання ознака його відношення до обігу. Метал як такий не виражає, звичайно, ніякого соціального відношення; в ньому згасла навіть форма монети, остання прикмета його соціального значення.

Вибувши з обігу як його передумова і результат, мінова вартість так само повинна й увійти в нього знову.

Ми бачили вже при розгляді грошей, — і це виразно виступає в утворенні скарбів, —

* «в собі», в можливості, в прихованому вигляді, потенційно. *Ред.*

що зростання грошей, примноження їх являє собою єдиний процес форми обігу, який є для вартості самоціллю, тобто що вартість, яка стала самостійною і зберігає себе у формі мінової вартості (насамперед — грошей), водночас являє собою процес її зростання; що збереження нею себе як вартості є водночас її просуванням за свою кількісну межу, її зростанням як вартісної величини і що ніякого іншого змісту самостійне відокремлення мінової вартості не має. Збереження мінової вартості як такої шляхом обігу виступає водночас як її самозростання, а це самозростання є [В" — 12] її самореалізацією [Selbstverwertung], її активним представленням себе як вартості, що створює вартість; як вартості, що сама себе відтворює і при цьому себе зберігає, але водночас себе встановлює як *вартість*, тобто як додаткову вартість. В утворенні скарбів цей процес ще є суто формальним. Якщо розглядати індивіда, то вказаний процес постає, як рух без змісту, що перетворює багатство з корисної в некорисну і, щодо її визначення, непотрібну форму. Якщо розглядати економічний процес у цілому, то утворення скарбів є лише однією з умов самого металевого обігу. Поки гроші залишаються скарбом, вони не функціонують як мінова вартість, є нею лише в уяві. З другого боку, також і зростання — встановлення себе як вартості, вартості, яка не тільки зберігає себе за допомогою обігу, але й з нього себе породжує, тобто встановлює себе як додаткову вартість, — є також уявним. Та сама вартісна величина, яка раніше існувала у формі товару, тепер існує у формі грошей; їх нагромаджують у цій останній формі, бо в іншій формі від них відмовляються. Якщо їх реалізують, то вони зникають у споживанні. Збереження і збільшення вартості є, таким чином, лише абстрактним, формальним. У простому обігу представлена тільки форма цього збереження і збільшення вартості.

Як форма загального багатства, як мінова вартість, що набула самостійного існування, гроші не здатні ні до якого іншого руху, крім кількісного: множити себе. За своїм поняттям вони є сукупністю всіх споживних вартостей; але їх кількісна межа, як межа завжди лише визначеної вартісної величини, визначеної суми золота й срібла, перебуває в суперечності з їх якістю. Тому в їх природі закладено постійне прагнення вийти за свою власну межу.

(Тому як споживаюче багатство, наприклад в епоху римських імператорів, гроші виступають як безмежне, безглузде марнотратство, яке навіть споживання їжі намагається підняти до рівня їх уявної безмежності, тобто яке до грошей, як до такої форми багатства, разом з тим ставиться безпосередньо як до споживної вартості. Салат із перлів і т. д.)

Для вартості, що міцно відокремилась як вартість, її примноження збігається через це з її самозбереженням, і зберігає вона себе тільки тим, що постійно прагне вийти за свою кількісну межу, яка суперечить її внутрішній загальності. Збагачення, таким чином, є самоціллю. Цілевизначальною діяльністю мінової вартості, що самостійно відокремилась, може бути тільки збагачення, тобто збільшення самої себе;

відтворення, але не тільки формальне, а таке, в якому вона збільшується. Але як кількісно визначена вартісна величина, гроші є разом з тим лише обмеженим представником загального багатства, або представником обмеженого багатства, яке поширюється якраз настільки, наскільки поширюється, точно по ньому виміряна, величина його мінової вартості. Таким чином, гроші аж ніяк не наділені тією здатністю, яку вони повинні були б мати за їх загальним поняттям, здатністю купити всі предмети споживання, всі товари, всю сукупність матеріального багатства; вони — не «екстракт усіх речей»¹²⁴.

Отже, фіксовані як багатство, як загальна форма багатства, як вартість, загально визнана як вартість, гроші являють собою постійне прагнення вийти за свою кількісну межу — нескінченний процес. їх власна активність полягає виключно в цьому; вони зберігають себе як відмінну від споживної вартості, самодостатню вартість тільки тоді, коли вони *постійно примножують себе* шляхом самого процесу обміну. Активна вартість — це тільки вартість, що породжує додаткову вартість. Єдина функція [грошей] як мінової вартості — сам обмін. Отже, у цій функції вони і повинні примножуватися, але не шляхом вилучення їх [з обігу], як це має місце при утворенні скарбів. При утворенні скарбів гроші не функціонують як гроші. Вилучені як скарб, вони не функціонують ні як мінова, ні як споживна вартість, є мертвим, непродуктивним скарбом. Від них самих не йде ніяка дія. їх примноження є зовнішнім додаванням з обігу, коли товар знову пускають в обіг і переводять вартість із форми товару в форму грошей, а потім як гроші ховають у надійному місці, тобто коли гроші взагалі перестають бути грішми. Якщо ж вони знову вступають в обіг, то вони зникають як мінова вартість.

Гроші, що впливають з обігу як адекватна мінова вартість і самостійно відокремлюються, але знову вступають в обіг, в ньому і через нього себе увічнюють і реалізують (примножують), являють собою *капітал*. У капіталі гроші втратили свою закостенілість і з відчутної речі перетворилися в процес. Гроші й товар як такі, так само як і сам простий обіг існують для капіталу вже тільки як особливі абстрактні моменти його буття, в яких він так само постійно з'являється, переходячи з одного в інший, як і постійно зникає. Відокремлення виступає не тільки в тій формі, що капітал протистоїть обігові як самостійна абстрактна мінова вартість — гроші, але й у тій, що обіг водночас є процесом його відокремлення, що той виникає з обігу як щось таке, що самостійно відокремилася.

У формі $G—T—G$ ясно виражено, що відокремлення грошей повинне виступати як процес, однаковою мірою і як передумова і як результат обігу. Проте ця форма як така не набуває в простому обігу ніякого змісту, не виступає навіть як рух змісту, — як такий рух обігу, для якого мінова вартість є не тільки формою, але також самим змістом і самою метою і який через це є формою самої *мінової вартості, що здійснює процес.*—

Мінова вартість, що самостійно відокремилася, гроші як такі виступають у простому

обігу завжди тільки як результат, *carputmortuum** руху. Вони повинні виступати так само і як його передумова; його результат — як його передумова, а його передумова [В" —13] — як його результат.

Гроші повинні зберігати себе як гроші і в своїй формі грошей і в формі товару; зміна ж цих визначень, процес, у якому з ними відбуваються ці метаморфози, повинен виступати разом з тим і як процес їх виробництва, як творення них самих,— тобто як примноження їх вартісної величини. Коли гроші стають товаром, а товар як такий неминуче споживається як споживна вартість і має зникнути, то саме це зникнення повинне зникнути, саме це знищення повинне себе знищити, так що споживання товару як споживної вартості саме виступає як момент процесу вартості, що сама себе відтворює.

Гроші й товар, так само як і відношення їх одне до одного в обігу, виступають тепер настільки ж як прості передумови капіталу, наскільки, з другого боку, і як його форма існування; настільки ж як прості існуючі елементарні передумови для капіталу, наскільки, з другого боку, і як самі форми існування капіталу та його результатів.

Неминушого характеру, до якого прагнуть гроші, ставлячи себе в негативне відношення до обігу (вилучаючи себе з нього), набуває капітал, зберігаючи себе якраз тим, що він віддає себе у владу обігу. Капітал як мінова вартість, що передбачає обіг, йому передує і себе в ньому зберігає, поперемінно набирає форми обох моментів, що містяться в простому обігу, але не так, як це відбувається в простому обігу, де він лише переходить з однієї з двох форм у другу, а так, що в кожному з визначень він разом з тим зберігає відношення до протилежного моменту. Якщо він виступає як гроші, то це тепер тільки однобічне абстрактне вираження його як загальності; скидаючи і цю форму, він скидає тільки її визначення, яке ґрунтується на протилежності (скидає форму загальності, яка ґрунтується на протилежності). Якщо він виступає як гроші, тобто як ця форма загальності мінової вартості, яка ґрунтується на протилежності, то в ньому водночас передбачено, що він, на відміну від того що відбувається в простому обігу, повинен втратити не загальність, а її визначення, яке ґрунтується на протилежності, або що він набирає форми грошей лише на короткий час, тобто знову обмінюється на товар, проте на такий товар, який навіть у своїй особливості виражає загальність мінової вартості і тому постійно міняє свою визначену форму.

Товар є не тільки мінова, але й споживна вартість, і як споживна вартість він повинен бути доцільно спожитий. В той час, коли товар є споживною вартістю, тобто під час його споживання, мінова вартість повинна разом з тим себе зберегти і виступати як цілевизначаюча душа споживання. Тому процес зникнення товару повинен виступати разом з тим як процес зникнення його зникнення, тобто як відтворюючий процес. Споживання товару, таким чином, спрямоване тут не на безпосереднє

* Дослівно: мертва голова; у переносному розумінні: мертва залишки, відходи після прогартування, хімічної реакції і т. д. *Ред.*

задоволення потреби, а саме виступає як момент відтворення його мінової вартості. Отже, мінова вартість є в результаті не тільки формою товару, а виступає як вогонь, у якому згорає сама його субстанція. Це визначення впливає із самого поняття споживної вартості. А в формі грошей капітал, з одного боку, виступатиме лише короткочасно як засіб обігу, а з другого боку — всього лише як момент, як скороминущий стан його існування у визначеності адекватної мінової вартості.

З одного боку, простий обіг являє собою наявну передумову товару, а його протилежні один одному моменти, гроші й товар, виступають як елементарні передумови, як форми, що перетворюються по можливості в капітал; або ж вони — всього лише абстрактні сфери процесу виробництва заздальгідь даного капіталу. З другого боку, вони повертаються в капітал як у свою бездонну прірву або приводять до нього. (Тут дати наведений вище історичний приклад *.)

Гроші, заздальгідь дана мінова вартість, що самостійно відокремилася, виступають у капіталі не тільки як мінова вартість, а, будучи міновою вартістю, що самостійно відокремилася, як *результат* обігу. І дійсно, не відбувається ніякого утворення капіталу, перш ніж сфера простого обігу не розвинулася до певного рівня, хоч би й виходячи з абсолютно інших, ніж сам капітал, умов виробництва. З другого боку, гроші виступають як зумовлюючі обіг у вигляді руху їх власного процесу, руху їх власної реалізації як себе увічнюючої і самозростаючої вартості. Як передумова вони тут одночасно і результат процесу обігу, а як результат — одночасно і передумова певної його форми, визначеної як форма $G— T — G$ (спочатку тільки цього її потоку). Вони [гроші як капітал] є єдністю товару й грошей, але їх здійснюючою процес єдністю, і такою ж мірою, якою вони не є ні товаром, ні грошми, вони разом з тим є як одним, так і другим.

Вони зберігають і збільшують себе в обігу і через нього. З другого боку, мінова вартість заздальгідь дана вже не як проста мінова вартість, як вона існує в товарі у вигляді простого визначення, перш ніж він вступить в обіг, або, точніше, у вигляді визначення, що всього лише домислюється, оскільки товар лише в обігу стає на короткий час міновою вартістю. Вона існує у формі *предметності*, проте байдужа по відношенню до того, чи є ця остання предметністю грошей чи товару. Вона приходить з обігу; отже, передбачає його; проте виходить разом з тим від себе як від передумови по відношенню до обігу.

У дійсному обміні грошей на товар, як це виражає форма $G— T — G$, тобто оскільки реальним буттям товару є його споживна вартість, а реальним буттям споживної вартості — її споживання, — з товару, що реалізує себе як споживну вартість, повинна вийти знову сама мінова вартість, а як форма її збереження і самозростання повинні виступити гроші і споживання товару. Обіг виступає по відношенню до мінової вартості

*Див. цей том, частина II, стор. 425—4 26. Ред.

як момент процесу її власної реалізації.

[В" —14] Реальне існування товару, його існування як споживної вартості, випадає з простого обігу. Так само повинна стояти справа з тим моментом у процесі капіталу, де споживання товару виступає як момент самозростання капіталу.

Доти доки гроші, тобто мінова вартість, що самостійно відокремилася, всього лише фіксують себе по відношенню до своєї протилежності, споживної вартості як такої, вони дійсно здатні тільки до абстрактного існування. У своїй протилежності, в своєму становленні споживною вартістю і в процесі споживання споживної вартості вони повинні водночас зберігатися і зростати як мінова вартість, тобто перетворювати саме споживання споживної вартості — як активне заперечення її, так і її установлення — у відтворення і виробництво самої мінової вартості.

У простому обігу кожний товар виступає поперемінно як мінова і споживна вартість. Як тільки він реалізується як остання, він випадає з обігу. Оскільки товар фіксується як мінова вартість, у грошах, він веде до тієї ж безформності, але залишається в межах економічного відношення. В усякому разі мінове відношення (простий обіг) становить для товарів інтерес лише остільки, оскільки вони наділені міновими вартостями. З другого боку, їх мінова вартість має лише скороминущий інтерес, знімаючи односторонність споживної вартості — її властивість бути лише *безпосередньо* для індивідів існуючою споживною вартістю,— тобто доводячи споживну вартість до її споживача; вона нічого не міняє в споживній вартості, крім того, що встановлює її як споживну вартість для інших (для покупців). Але оскільки мінова вартість фіксується як така, в грошах, споживна вартість протистоїть їй уже тільки як абстрактний хаос; і саме внаслідок відокремлення від своєї субстанції вона втрачає свою силу і виринає зі сфери простої мінової вартості, найвищим рухом якої є простий обіг, а найвищим завершенням — гроші. Проте всередині самої цієї сфери відмінність існує тільки як формальна, поверхова відмінність. Гроші віх найвищій фіксованості самі знову — товар *.

* Нижня частина 14-ї сторінки і вся 15-а сторінка лишилися в рукопису незаповненими. Ред.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. КАПІТАЛ[початок]

А) ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

І) ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ. ВИВЕДЕННЯ ЦЬОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ З ВІДНОШЕННЯ МІНОВОЇ ВАРТОСТІ, ЩО САМОСТІЙНО ВІДОКРЕМИЛАСЯ, ДО СПОЖИВНОЇ ВАРТОСТІ

[В" —16] Як результат простого обігу капітал існує насамперед у простій формі грошей. Однак та предметна самостійність, яка в цій формі фіксує їх як скарб, утримуючи їх від обігу, зникла. Навпаки, в бутті капіталу в формі грошей, адекватного вираження загального еквівалента, сказано лише те, що він байдужий до особливості всіх товарів і може набути форми якого завгодно товару. Він не являє собою той чи інший товар, а може бути перетворений у будь-який товар і продовжує бути в кожному з них тією самою вартісною величиною і вартістю, що відноситься сама до себе як до самоцілі. Отже, існуючий насамперед у формі грошей капітал не залишається таким, що протистоїть обігу; навпаки, він повинен в нього увійти. Він також і не губиться всередині обігу, переходячи з форми грошей у форму товару. Його грошове буття являє собою швидше тільки його буття як адекватної мінової вартості, яка може переходити в будь-який, байдуже який вид товару. У будь-якому з них вона залишається міцно відокремленою міновою вартістю. Проте самостійно відокремлена мінова вартість може бути капіталом лише тоді, коли він сам відокремлений відносно чогось третього, в певному відношенні до чогось третього.

(Його буття у формі грошей двояке: він може обмінювати себе на який завгодно товар і, як загальна мінова вартість, не прив'язаний до певної субстанції якогось товару; по-друге, він залишається грішми і тоді, коли він стає товаром; інакше кажучи, той матеріал, у якому він існує, являє собою не предмет для задоволення індивідуальної потреби, а матеріалізоване вираження мінової вартості, яка набуває цієї форми тільки для того, щоб себе зберегти і примножити.)

Це третє — не товари. Бо капітал є гроші, які з своєї форми грошей переходять у будь-яку, байдуже яку, форму товару, не гублячись у ній як предмет індивідуального споживання. Замість того щоб виключити з свого кола гроші,—все коло товарів, усі товари виступають як така ж кількість втілень грошей. Щодо природної матеріальної відмінності між товарами, то жоден товар не перешкоджає грошам зайняти в ньому своє місце і зробити його частиною своєї власної плоті, оскільки жоден із них не виключає в товарі функції грошей. Весь предметний світ багатства виступає тепер як тіло грошей так само, як золото й срібло, і саме тільки формальна відмінність між

грішми у формі грошей і грішми у формі товару робить їх здатними приймати однаково ту чи іншу форму, переходити з форми грошей у форму товару (Відокремлення в щось самостійне полягає вже тільки в тому, що мінова вартість міцно утримує себе як мінова вартість, чи існує вона в формі грошей чи в формі товару, і переходить у форму товару тільки для того, щоб саму себе збільшити.)

Гроші тепер — *опредмечена [уречевлена] праця*, незалежно від того, чи має вона форму грошей чи певного товару. Жоден з предметних способів існування праці не протистоїть капіталові, а кожний із них виступає як можливий спосіб його існування, якого він може набути шляхом простої зміни форми, переходу з форми грошей у форму товару. Єдиною протилежністю *опредмеченої[уречевленої] праці* є праця *непредметна*, протилежністю *об'єктивованої праці* — *суб'єктивна праця*. Або, на противагу минулій у часі, але існуючій просторово праці — наявна нині, жива праця. Як наявна нині *непредметна* (і тому ще не *опредмечена [не уречевлена]*) праця, вона може бути в наявності тільки як *сила*, можливість, здатність, *робоча сила* живого суб'єкта. Протилежністю капіталові як самостійно відокремленій, *опредмеченій [уречевленій] праці* може стати лише сама жива робоча сила, і, таким чином, єдиним обміном, через який гроші можуть стати капіталом, є обмін між власником капіталу і власником живої робочої сили, тобто робітником.

Мінова вартість може набути самостійності як мінова вартість взагалі тільки по відношенню до споживної вартості, що протистоїть їй як такій. Тільки в рамках цього відношення мінова вартість може набути самостійності як така, може бути встановленою як така і функціонувати. У грошах мінова вартість повинна була б зберігати цю самостійність шляхом абстрагування від споживної вартості, і ця активна абстракція — перебування у вигляді протилежності споживної вартості — виявилася б тут насправді єдиним методом збереження і збільшення мінової вартості як такої. Тепер же мінова вартість у її бутті у вигляді споживної вартості, в її реальному, а не тільки формальному бутті у вигляді споживної вартості, повинна зберегти себе як мінову вартість — як мінову вартість у споживній вартості як споживній вартості — і створити себе з неї. Дійсне буття споживних вартостей є їх реальне заперечення, їх поглинання, їх знищення в споживанні. Отже, саме в цьому їх реальному запереченні як споживних вартостей, в цьому їм [В"–17] самим іманентному запереченні і повинна мінова вартість підтвердити себе як зберігаючу себе по відношенню до споживної вартості, або, краще сказати, зробити активне буття споживної вартості підтвердженням мінової вартості. Це — не те заперечення, що має місце, коли мінова вартість як ціна являє собою лише формальне визначення споживної вартості, в якому остання ідеально знята, насправді ж тут як скороминуще формальне визначення виступає тільки мінова вартість. Це — і не її закріплення в золоті й сріблі, нерухома тверда субстанція яких постає як *закам'яніле буття мінової вартості*. Насправді в грошах дано, що споживна вартість є всього лише матеріалізоване вираження мінової

вартості, її реальність. Проте це—тільки уявне дотикове існування її абстракції. Але оскільки споживна вартість як споживна вартість, тобто саме споживання товару, визначається як установлення мінової вартості і тільки як засіб її установлення, остільки споживна вартість товару насправді являє собою тільки вияв мінової вартості, що здійснює процес. Дійсне заперечення споживної вартості, що існує не в абстрагуванні від неї (не в напружено замерзлому протистоянні їй), а в її споживанні, це її реальне заперечення, яке є разом з тим її здійсненням як споживної вартості, повинне стати через це актом самоутвердження, самовияву мінової вартості. А це можливо лише остільки, оскільки товар споживається працею, оскільки його споживання саме виступає як опредмечування [уречевлення] праці і тому — як творення вартості. Через це для того щоб себе зберегти і виявити не тільки формально, як у грошах, але й у своєму реальному існуванні як товару, опредмечена [уречевлена] в грошах мінова вартість повинна привласнити собі саму працю, обміняти себе на неї.

Для грошей споживна вартість є тепер не предметом споживання, в якому вони зникають, а вже тільки такою споживною вартістю, через яку вони себе зберігають і примножують. *Для грошей як капіталу не існує ніякої іншої споживної вартості.* Саме це і є відношення капіталу як мінової вартості до споживної вартості. Єдиною споживною вартістю, яка може становити протилежність і доповнення до грошей як капіталу, є праця, а ця праця існує в робочій силі, що існує як суб'єкт. Як капітал гроші існують тільки в зв'язку з не-капіталом, запереченням капіталу, і вони є капіталом тільки в рамках відношення до цього заперечення капіталу. *Дійсним не-капіталом є сама праця.* Перший крок, який роблять гроші в їх становленні капіталом, це — їх обмін з робочою силою, щоб за допомогою останньої перетворити споживання товарів, тобто їх реальне становлення і заперечення як споживних вартостей, водночас у виявленні ними мінової вартості.

Обмін, за посередництвом якого гроші стають капіталом, не може бути їх обміном із товарами [взагалі], а може бути лише обміном з їх понятійно визначеною протилежністю, з товаром, що перебуває до них самих у понятійно визначеній протилежності — з працею.

Міновій вартості у формі грошей протистоїть мінова вартість у формі певної споживної вартості. Але всі певні товари, як певні способи існування опредмеченої [уречевленої] праці, однаково є вираженням мінової вартості, в яке гроші можуть перейти, не зникаючи. Отже, гроші можуть втратити свій простий характер не в результаті обміну з цими товарами, оскільки тепер завжди можна припустити, що вони існують у тій чи іншій формі. А в результаті обміну, по-перше, з єдиною формою споживної вартості, якою вони самі безпосередньо не є, а саме — з непередметною працею, і разом з тим — з безпосередньою споживною вартістю для них як мінової вартості, що здійснює процес, тобто знову ж таки — з працею. Тому перетворення грошей у капітал може бути здійснене тільки шляхом їх обміну з працею. *Споживною*

вартістю, на яку можуть обміняти себе гроші як потенційний капітал, може бути тільки така споживна вартість, з якої виникає, себе виробляє і себе примножує сама мінова вартість. А такою споживною вартістю є тільки праця.

Мінова вартість може реалізувати себе як таку, тільки протиставляючи себе споживній вартості, але не тій чи іншій споживній вартості, а споживній вартості, співвіднесений з нею самою. Цією споживною вартістю є праця. Робоча сила сама є такою споживною вартістю, споживання якої збігається безпосередньо з опредмечуванням [уречевленням] праці, тобто з творенням мінової вартості. Для грошей як капіталу робоча сила є тією безпосередньою споживною вартістю, на яку вони повинні себе обміняти. При простому обігу зміст споживної вартості не мав значення, [В" —18] випадав з економічного визначення форми. Тут він є суттєвим економічним моментом самого визначення форми. Бо мінова вартість визначена як відокремлена в обігу насамперед тільки завдяки тому, що вона обмінюється з такою споживною вартістю, яка їй протистоїть за своїм власним визначенням форми.

Умовою перетворення грошей у капітал є те, що *власник* грошей може обміняти гроші на чужу робочу силу як на товар. Інакше кажучи, що всередині обігу робоча сила пропонується як товар для продажу, оскільки всередині простого обігу індивіди, які обмінюються, протистоять один одному тільки як покупці і продавці. Отже, умова полягає в тому, що робітник пропонує для продажу свою робочу силу як призначений для використання товар, і, таким чином, є вільним робітником. Умовою є, що робітник, но-перше, розпоряджається своєю робочою силою як вільний власник, відноситься до неї як до товару; для цього він повинен бути вільним власником своєї робочої сили. А по-друге, що він свою працю повинен обмінювати уже не в формі іншого товару, опредмеченої [уречевленої] праці, а так, що єдиним товаром, який він може запропонувати, який він має для продажу, є саме його жива робоча сила, що міститься в живій тілесності його особи і що, таким чином, умови опредмечування [уречевлення] його праці, предметні умови його праці існують на іншому боці обігу як чужа власність, як товари, що перебувають поза ним самим.

Те, що власник грошей — або гроші, оскільки їх власник являє собою для нас у самому економічному процесі поки що лише їх персоніфікацію — *знаходить* робочу силу на ринку, в межах обігу, як товар, ця передумова, з якої тут виходимо ми і з якої виходить у своєму процесі виробництва буржуазне суспільство, є, очевидно, результатом тривалого історичного розвитку, підсумком багатьох економічних переворотів і передбачає загибель інших способів виробництва (інших суспільних виробничих відносин) і певний розвиток продуктивних сил суспільної праці. При дальшому розгляді цього відношення певний минулий історичний процес, який міститься в цій передумові, буде сформульований ще ясніше. Але цей історичний ступінь розвитку економічного виробництва — продуктом якого є вже сам *вільний робітник* — являє собою передумову для становлення і ще більшою мірою для

існування капіталу як такого. Його існування є результатом тривалого історичного процесу в економічному формуванні суспільства.

У цьому пункті виявляється з цілковитою ясністю, що діалектична форма викладу правильна лише в тому випадку, якщо вона знає свої межі. З розгляду простого обігу *для нас* розкривається загальне поняття капіталу, оскільки в рамках буржуазного способу виробництва обіг сам існує тільки як передбачений капіталом і такий, що його передбачає. Розкриття загального поняття капіталу не робить капітал втіленням якоїсь вічної ідеї, а показує, як він у реальній дійсності, тільки як *необхідна* форма, ще тільки [В" — 19] повинен влитися в створюючу мінову вартість працю, у виробництво, яке ґрунтується на міновій вартості.

Суттєво важливо зафіксувати увагу на тому моменті, що відношення, яке має тут місце як просте відношення обігу (яке спочатку ще йому цілком належить і виходить за межі простого обігу тільки з огляду на специфічну споживну вартість вимінюваного товару), являє собою лише відношення грошей і товару, еквівалентів у формі обох протилежних полюсів, як вони виступають у простому обігу, всередині обігу, і що обмін між капіталом і працею, в тому вигляді, в якому цей обмін сам існує як просте відношення обігу, є не обмін між грошми і працею, а обмін між *грішми* і *живою робочою силою*.

Як споживна вартість робоча сила реалізується тільки в діяльності самої праці, але цілком так само, як це відбувається при купівлі пляшки вина, споживна вартість якого реалізується тільки тоді, коли його п'ють. Сама праця так само не входить у процес простого обігу, як у нього не входить і процес пиття. Вино як потенція*, є щось, придатне для пиття, а купівля вина — привласнення того, що може бути випите. Так і купівля робочої сили являє собою привласнення здатності розпоряджатися працею.

Оскільки робоча сила існує в живому організмі самого суб'єкта і виявляє себе тільки як його власний вияв життя, то купівля робочої сили, привласнення права на її використання, ставить, природно, покупця і продавця під час акту використання робочої сили в інше відношення один до одного, ніж те, що має місце при купівлі уречевленої праці, яка існує як предмет поза виробником. Ця обставина не шкодить простому відношенню обміну. Тільки специфічна природа споживної вартості, що купується тут за гроші,— а саме те, що її споживання є споживанням робочої сили, виробництвом, уречевлюваним робочим часом, споживанням, що створює мінову вартість; те, що її дійсним існуванням як споживної вартості є створення мінової вартості,— перетворює обмін між грошми і працею в специфічну форму обміну $G — T — G$, в якій як мета обміну виступає мінова вартість, а *куплена споживна вартість безпосередньою* споживною вартістю для мінової вартості, тобто споживною вартістю, що творить вартість.

* — в можливості. Ред.

Не має значення, чи розглядаються тут гроші як простий засіб обігу (купівельний засіб) чи як засіб платежу. Оскільки людина, яка продає мені, наприклад, 12-годинну споживну вартість своєї робочої сили, свою робочу силу строком на 12 годин, насправді продасть мені її тільки тоді, коли вона, якщо я наполяжу на цьому, відпрацює 12 годин, тобто тільки по закінченні 12 годин поставить мені свою робочу силу, продану строком на 12 годин,— остільки в природі цього відношення закладено, що гроші тут виступають як засіб платежу; купівля і продаж не реалізуються відразу, водночас обома сторонами. Важливо тут тільки те, *що засобом платежу, загальним засобом платежу в гроші і що робітник через це не вступає з покупцем — у результаті якогось особливого первісного способу платежу — в інші відносини, ніж відносини обігу. Він перетворює свою робочу силу безпосередньо на загальний еквівалент і як його власник підтримує те саме співвідношення — у масштабі його вартісної величини — однакове співвідношення у загальному обігу, як і будь-хто інший; так само й метою його продажу є загальне багатство, багатство в його загальній суспільній формі і як можливість задоволення всіх потреб* *. [В"—19]

* Тут рукопис уривається. На наступній сторінці написано тільки заголовок: «*Продуктивна і непродуктивна праця*». Останні сторінки цього зошита займають «*Реферати до моїх власних зошитів*». *Ред.*

[ДОДАТКОВІ НОТАТКИ]¹²⁵

ЕСТЕТИЧНА ВЛАСТИВІСТЬ ЗОЛОТА

«Золото — палаючий оце вогонь,
бо ж серед ночі виграє воно,
на чільне місце стаючи
серед пихатого багатства» (Піндар)¹²⁶

* * *

НЕЗМІННА ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ

«Як засіб платежу гроші — гроші самі по собі — повинні становити вартість як таку; проте насправді вони є лише ідентичною кількістю [якоїсь однорідної речовини], вартість якої змінюється»¹²⁷.

* * *

ГРОШІ ЯК ГРОШІ (СВІТОВА МОНЕТА І Т. Д.)

Гроші — це заперечення засобу обігу як такого, монети. Але разом з тим вони містять її як своє визначення; *негативно*, оскільки вони завжди можуть бути знову перетворені в монету; *позитивно* — як світова монета; але як остання вони байдужі до форми і по суті вони — товар як такий, всюдисущий товар, що не залежить від свого місцезнаходження. Ця незалежність виявляється насамперед у тому, що гроші тепер є грішми тільки як золото й срібло, а не як знак, не в формі монети. Тому вартість має не форму, яку держава надає грошам у монеті, а тільки її металевий вміст. Для золота й срібла, як такого *загального товару*, як світової монети, повернення до вихідного пункту, взагалі рух обігу як такий не обов'язковий. *Приклад*. Азія і Європа. Звідси нарікання прихильників меркантилістської системи на те, що в язичників гроші зникають, не припливають назад *. (Те, що сама світова монета, в міру розвитку самого світового ринку, надходить в обіг і кругооборот, нас тут поки що не цікавить.)

Гроші являють собою заперечення самих себе як лише реалізація цін товарів, при якій суттєво важливим завжди залишається певний товар. Навпаки, гроші стають ціною, реалізованою в самій собі, й у вигляді такої також матеріальним представником загального багатства.

Гроші зазнають заперечення і в тому визначенні, в якому вони — лише міра мінових вартостей. Бо вони самі — адекватна дійсність мінової вартості, і до того ж у Своему металевому бутті. Визначення міри має тут виступати в них самих. Гроші виявляються своєю власною одиницею, і мірою їх вартості, мірою грошей як багатства, як мінової вартості, є та кількість їх самих, яку вони представляють, та чи інша чисельність їх власної одиниці-міри. Для грошей як міри чисельність їх не мала значення; для грошей як засобу обігу не мала значення їх матеріальність, матерія грошової одиниці;

* Див. цей том, частина I, стор. 160; частина II, стор. 395—396. *Рев.*

для грошей у цій третій функції істотною є чисельність їх самих як певної матеріальної маси (наприклад, кількість фунтів)» Якщо мати на увазі гроші як загальне багатство, то в них уже немає ніякої відмінності, крім кількісної. Гроші становлять більшу або меншу кількість загального багатства, залежно від того, чи перебуває в руках тієї або іншої людини більша або менша чисельність певної одиниці-міри їх самих. Якщо гроші — загальне багатство, то людина тим багатша, чим більше в неї грошей, і єдино правильний процес є *нагромадження* грошей. За своєю суттю гроші вийшли з обігу. Тепер це вилучення грошей з обігу, *нагромадження* їх, виступає як суттєвий об'єкт жадоби збагачення і як суттєвий процес збагачення. У золоті й сріблі я володію загальним багатством у його чистій формі; чим більше золота й срібла я нагромаджую, тим більше привласнюю собі загального багатства. Якщо золото й срібло — загальне багатство, то, як певні кількості, вони представляють його лише певною мірою, тобто неадекватно. Взяті в цілому, вони повинні постійно прагнути вийти за межі самих себе. Це нагромадження золота й срібла, яке виступає як неодноразове вилучення їх з обігу, є разом з тим оберіганням загального багатства від обігу, в процесі якого воно постійно губиться, обмінюючись на якесь особливе багатство, що зникає зрештою в споживанні.

* * *

«У [грецьких] трагіків протиставляються [справедливість] і [користь]»¹²⁸.

* * *

ФОРМА ВЛАСНОСТІ

Власність на чужу працю опосередкована власністю на власну працю.

РЕФЕРАТИ
ДО МОЇХ ВЛАСНИХ ЗОШИТІВ¹²⁹

Написано влітку 1861 р.
Вперше опубліковано ІМЛ
мовою оригіналу в 1941 р.
у книзі: К. Марх. Grundrisse der
Критік der politischen
Ökonomie. Anhang

Друкується за рукописом
Переклад з німецької

[В" — 28] Зошит С¹³⁰, стор. 37—39. *Аристотель*.
Т — Г — Т; Г — Т — Г.

Зошит А¹³¹ (стор. 22, 23, 24) (*світовий ринок* і т. д.). Суспільні відносини. Особисті (там же) (23, 24). (Див. там же дещо про буржуазну незалежність і т. д.) (ідеї).

Зошит В': *Вияв закону привласнення в простому обігу*. Чому власність на чужу працю і відчуження [Veräußerung] власної праці, тобто *власна праця*, виступають як основа власності? (стор. 17) (18). Суперечності при цьому (18). Царство буржуазної свободи і буржуазної рівності (18 і наст.). *Перший закон*: Привласнення через власну працю. *Другий закон*: Відчуження, або перетворення продукту на суспільну форму (там же). Поділ праці (там же) (19). Англійський фермер і французький селянин (там же). (Поділ праці. Особливі види корисної праці і т. д.) (20, 21) (Поділ праці як здійснення свободи і природної індивідуальності. Там же.) Свобода особи (21) (рівність) там же (21 внизу). Продовження:

Зошит В" (*цей зошит*): (Див. *гроші* там же, 1а¹³²) (пов'язана з ними рівність). *Рівність* (1, 2). (Власність. Свобода. Рівність). *Проповідники гармонії* (3). Простий обіг є зовнішній вияв процесу, що відбувається поза обігом (4). Історичний перехід від обігу до капіталу (5). (*Обіг*) (6, 7). Гроші як власне продукт обігу (7) (8) (9) (*результат*, гроші, обіг). Мінова вартість як процес (10) (11). Гроші — капітал (12) (13).

Зошит М. Самостійні індивіди. Ідеї XVIII століття (4). Увічнення історичних виробничих відносин (2, 3). Виробництво й розподіл взагалі (3, 4). Власність (4). Виробництво. Розподіл. Споживання. Обмін (5, 6, 7, 8, 9, 9'). Розподіл і виробництво (9', 10, 11, 12). Обмін і виробництво (13).

Зошит В_{II}¹³³. Перетворення грошей у капітал (16—19) (виведення цього перетворення з відношення самостійно відокремленої мінової вартості до споживної вартості). (Гроші як засіб платежу по відношенню до робітника, 19.)

Зошит II. Простий обмін. Відносини тих, хто обмінюється. Гармонії рівності, свободи і т. д. (7—9, 10). (Бастіа, Прудон) (11—12).

Капітал. Сума вартостей (12). Земельна власність і капітал (13). Капітал походить з обігу. Змістом служить мінова вартість. Торговельний капітал. Грошовий капітал і грошовий процент (13). Обіг передбачає інший процес. Рух між заздалегідь даними протилежними один одному моментами (14). Перехід від обігу до капіталістичного виробництва (14, 15). Капітал як уречевлена праця і т. д. (15). Сума вартостей, яка вживається для виробництва вартостей (15, 16). Обіг і т. д. — передумова капіталу (16). Сей. Сісмонді (17). Продукт і капітал. Вартість і капітал. Прудон (18). Капітал і праця. Мінова вартість і споживна вартість для мінової вартості (19). Гроші і їх споживна вартість (праця) в рамках цього відношення — капітал. Самопримноження вартості — її власний рух (20). Фраза про те, що жоден капіталіст не стане застосовувати свій капітал, не маючи з цього прибутку (21). Капітал з матеріального боку — уречевлена праця. Його протилежність — жива продуктивна (тобто зберігаюча і збільшуюча вартість) праця (21). Продуктивна праця і праця як послуга (21). Продуктивна і непродуктивна праця. А. Сміт та ін. (21). Злодій за Лодерделем і продуктивна праця (21, 22). Два відмінні процеси в обміні між капіталом і працею (22) (тут саме те, що обмінюється на капітал, входить разом із своєю споживною вартістю в економічну визначеність форми і т. д. Там же). Капітал і сучасна земельна власність (23). Уейкфілд (24). Обмін між капіталом і працею. Поштучна заробітна плата (25). Вартість робочої сили (25, 26). Участь найманого робітника у загальному багатстві визначається лише кількісно (26). Еквівалент, який одержує робітник, — гроші. Отже, він виступає як [В''—29] рівний по відношенню до капіталіста (26). Проте мета його обміну — задоволення своєї потреби. Гроші для нього — тільки засіб обігу

(26). Ощадливість, самообмеження як засіб збагачення для робітника (26, 27) (28). Відсутність вартості у робітника, позбавлення його вартості — умова існування капіталу (28). Капітал протистоїть робітнику тільки як влада речей. Не має особистого характеру (29¹³⁴). Відмінність від надання послуг (29). Мета робітника в обміні з капіталом — споживання. Робітник завжди повинен починати спочатку. *Праця як капітал робітника* (29) і

Зошит III (продовження)

(стор. 8) (робоча сила як *капітал!*). Заробітна плата непродуктивна (там же). Обмін між капіталом і працею належить до простого обігу, робітника не збагачує (9). Відокремлення власності від праці — передумова цього обміну (там же). Праця як предмет — абсолютна бідність, як суб'єкт — загальна можливість багатства (9). Праця протистоїть капіталу без будь-якої *особливої* визначеності (9, 10). Процес праці, включений у капітал (10) (11) (12, 13). (Капітал і капіталіст, 13).

Процес виробництва як вміст капіталу (13, внизу).

Продуктивна і непродуктивна праця (14). (Продуктивна праця — це праця, що виробляє капітал.)

Робітник відноситься до своєї праці як до мінової вартості, капіталіст до праці робітника — як до споживної вартості і т. д. (14, 15). Робітник відчужує від себе працю як силу, що виробляє багатство (15) (капітал привласнює собі працю як таку продуктивну силу. Там же). Перетворення праці в капітал і т. д. Сімонді. Шербюльє. Сей. Рікардо. Прудон і т. д. (15, 16).

Процес збільшення вартості (17) (18) (витрати виробництва, 19). (Додаткова вартість не може бути пояснена обміном. *Рамсей. Рікардо.*) Капіталіст не може жити на свою *заробітну плату* і т. д. (19: *faux frais de production* *). Просте самозбереження, не-примноження вартості суперечить суті капіталу (19, 20). Капітал входить у витрати виробництва як капітал. Капітал, що дає проценти. Прудон (20). Додаткова вартість. Додатковий робочий час (21) (22). Бастія про систему найманої праці (22). Вартість праці. Як вона визначається (22). Самозростання вартості є самозбереження капіталу. Капіталіст не може жити тільки своєю працею, і т. д. Умови для самозростання вартості капіталу. Додатковий робочий час і т. д. (22, 23). Якою мірою капітал продуктивний (як творець додаткової праці і т. д.) (стор. 23). Це тільки історично-минуще (там же). Вільні негри на Ямайці. Самостійно відокремлене багатство вимагає рабської або найманої праці (в обох випадках примусової праці) (23).

* — непродуктивні витрати виробництва. *Ред.*

Додаткова вартість. Рікардо (24). Фізіократи (24). А. Сміт (25, 26). Рікардо (26) (27).

Додаткова вартість і продуктивна сила. Співвідношення між ними при їх збільшенні (26—28) (29—30). Результати (30, 31). Продуктивна сила праці є продуктивна сила капіталу (31). Чим більше вже скоротилася необхідна праця робітників, тим важчим стає подальше збільшення вартості капіталу (30, 31). Про зростання вартості капіталу (32—38).

Праця не *відтворює* вартості матеріалу, який вона переробляє, і знарядь, якими вона користується. Вона *зберігає* їх вартість просто внаслідок того, що в процесі праці відноситься до них як до своїх предметних умов. Ця життєдайна і зберігаюча сила не коштує капіталу *нічого*; навпаки, виступає як його власна сила і т. д. (стор. 38—40).

Абсолютний додатковий час. Відносний (40). Не *кількість* живої праці, а її *якість* як праці одночасно зберігає вже існуючий в матеріалі і т. д. робочий час (40). Зміна форми і речовини в безпосередньому процесі виробництва, 40, 41. Простому процесу виробництва властиве те, що попередній ступінь виробництва зберігається за допомогою наступного і т. д. (41). Збереження старої споживної вартості за допомогою нової праці і т. д. (41).

[В" — 30] Процес виробництва і процес збільшення вартості. *Кількість* уречевленої праці зберігається тим, що її *якість* як споживних вартостей для нової праці зберігається завдяки контактowi з живою працею (41, 42). В дійсному процесі виробництва відокремлення праці від предметних моментів її існування зняте. Проте в цьому процесі праця вже включена в капітал і т. д. Виступає як сила самозбереження капіталу. Увічнення вартості (42). Капіталіст одержує безплатно додаткову працю і збереження вартості матеріалу і знарядь (42) (43). Праця, приєднуючи нову вартість до старої, одночасно зберігає, увічнює останню (43). *Збереження* вартостей у продукті не коштує капіталові *нічого* (43).

Завдяки привласненню праці, що здійснюється зараз, капіталіст уже має чек на майбутню працю і відповідно на її привласнення (43).

Бастіа і Кері (1—4). Бастіа про заробітну плату (5—7).

Зошит IV. Змішування прибутку і додаткової вартості. Помилковий розрахунок Кері (1).

Капіталіст, який робітникові *не платить* за збереження старої вартості, вимагає ще й винагороди за те, що він дозволяє

робітників зберігати старий капітал (2). Додаткова вартість і прибуток і т. д. (2, 3).

Відмінність у споживанні знарядь і заробітної плати. Перші споживаються в процесі виробництва, друга — поза ним (3).

Збільшення додаткової вартості і зменшення норми прибутку (4—7. Див. особливо 7 + *Бастія* там же).

Збільшення кількості одночасних робочих днів і т. д. (7, 8) (*нагромадження капіталу*). Машини (9).

Зростання постійної частини капіталу порівняно з тією змінною частиною, що витрачається на заробітну плату, рівносильне зростанню продуктивності праці (9). Пропорція, в якій при збільшенні продуктивності повинен збільшуватися капітал, щоб наймати ту саму кількість робітників (9—12). Процентне відношення [додаткової вартості] до сукупного капіталу може виражати досить різні співвідношення (12, 13).

Капітал (як і власність взагалі) ґрунтується на *продуктивності праці* (13, 14).

Збільшення додаткового робочого часу. Збільшення кількості одночасних робочих днів. (*Населення*.) (14). Населення може зростати в міру того, як скорочується *необхідний робочий час*, або в міру того, як відносно зменшується час, необхідний для виробництва живої робочої сили (14). Надлишковий капітал і надлишкове населення (14, 15). Творення вільного часу для суспільства (15).

Перехід капіталу з процесу виробництва в процес обігу (15 і наст.) *Знецінення самого капіталу в результаті збільшення продуктивних сил* (15) (там же, 15—21) (Конкуренція, стор. 21.) (*Капітал* як єдність і суперечність процесу виробництва і процесу збільшення вартості) (22 і наст.). Капітал як межа виробництва. Надвиробництво (22, 23) (попит самих робітників). 24. Межі капіталістичного виробництва, 24, 25. Надвиробництво, 25—28. Прудон, 26, 27, 28. (Як це можливо, що робітник у ціні купованого ним товару оплачує прибуток і т. д. і все-таки одержує свою необхідну заробітну плату) 29. Ціна товару і робочий час. Додаткова праця і т. д., 28—31 (*ціна* і вартість і т. д.). Капіталіст не продає *надто дорого*; але вже, звичайно, дорожче, ніж йому коштує річ (30, 31).

Ціна (*одиниці товару*) (31). *Бастія*. Зниження ціни одиниці товару (31). Ціна може впасти нижче від вартості без збитку для капіталу (31, 32). Кількість та одиниця (міра) важливі при визначенні ціни шляхом множення [ціни одиниці продукту на кількість цих одиниць] (32).

Специфічне нагромадження капіталу (перетворення додаткової праці (доходу) в капітал) (32). Прудон. Визначення вартості й ціни. У стародавніх людей (за рабства) — не надвиробництво, а надспоживання (32).

Загальна норма прибутку (33).

Якщо капіталіст при продажу продукту лише покриває свої витрати виробництва, то це є *переміщенням* [додаткової вартості] до іншого капіталіста. Робітник при цьому майже нічого не виграє (34—36, особливо 36).

[В" — 31] Межа капіталістичного виробництва — відношення додаткової праці до необхідної. Пропорція між додатковим продуктом, що споживається капіталом, і додатковим продуктом, що перетворюється в капітал (38, 39).

Знецінення [капіталу] при кризах (39, 40). Капітал, виходячи з процесу виробництва, знову стає грішми (40, 41).

Додаткова праця, або додаткова вартість, стає *додатковим капіталом*. Усі умови капіталістичного виробництва виступають тепер як результат самої (найманої) праці (42, 43). Процес втілення праці в дійсність є разом з тим процесом позбавлення його дійсності (43) (44).

Утворення додаткового капіталу I (44, 45). Додатковий капітал II (45). Переворот у праві привласнення (45).

Основний результат процесу виробництва і процесу збільшення вартості: відтворення і нове виробництво самого відношення між капіталом і працею, між капіталістом і робітником (45, 46).

Первісне нагромадження капіталу, 45, 46 (дійсне нагромадження, там же).

Капітал, що один раз історично розвинувся, сам створює умови свого існування (46) (не як умови його виникнення, а як результати його буття) (46).

Первісне нагромадження (47, 48). Особисті послуги (48, 49) (на противагу *найманій праці*) (те ж саме 50).

{Переворот у законі привласнення, 50. Для робітника його продукт дійсно є чимось чужим. Поділ праці. Машини і т. д., 50.}

Форми, передуючі капіталістичному виробництву (50, 51) (52) (53). *Продовження*.

Зошит V. Продовження про процес, який передуює утворенню капіталістичного відношення або первісному нагромадженню (стор. 1—15). Обмін праці на працю ґрунтується на відсутності власності у працівника (16).

Обіг капіталу і обіг грошей (16) (17).

Передбачення вартості всередині кожного окремого капіталу (знаряддя і т. д.) (стор. 17).

Процес виробництва і процес обігу — моменти обігу (17). Продуктивність *різних* капіталів (у різних галузях виробництва) зумовлює продуктивність окремого капіталу (17).

Час обігу. Швидкість обороту заміняє масу капіталу (17, 18). Залежність капіталів один від одного стосовно швидкості їх обороту (18). Обіг — момент виробництва. Процес виробництва і його тривалість. Перетворення продукту в гроші. Тривалість цієї операції. Зворотне перетворення грошей в умови виробництва. Обмін частини капіталу на живу працю (18, 19). Транспортні витрати (19) (20).

Витрати обігу (20). Засоби транспорту і зв'язку (20) (21). {(Поділ галузей праці, 21, 22). Як шовкова промисловість стає необхідною для землеробства (22).} 22 {Об'єднання багатьох робітників. Продуктивна сила цього об'єднання (23). *Масова* спільна праця. Там же, 23.} 23, 24 (Весь приклад з дорогами, каналами, іригаційними спорудами і т. д. може бути знову використаний як приклад у тому разі, коли вони стають предметом капіталістичного виробництва, а не здійснюваних державою суспільних робіт, як це було в минулому. *Тільки перетворення форми. Загальні умови виробництва в їх відмінності від особливих умов виробництва.*) (24) (25).

Доставка на ринок (просторова умова обігу) входить у процес виробництва (25). Часовий момент обігу — кредит (25, 26). Капітал — це оборотний капітал (26). Грошовий обіг — всього лише видимість (там же).

Сімонді. Шербюльє (капітал. Його різні складові частини) (26).

Вплив обігу на визначення вартості (26, 27). Час обігу рівнозначний часові знецінення вартості (27).

[В" — 32] Відмінність капіталістичного способу виробництва від усіх попередніх способів виробництва (універсальність і т. д.) (27, 28). Пропагандистська природа капіталу (29).

Скорочення часу обігу (28, 29) (кредит). Шторх (29).

Те, що капіталіст авансує, це — праця (Мальтус) (29). Межі капіталістичного виробництва. Томпсон (29).

Обіг і творення вартості (29) (30) (вирівнювання умов обігу для різних капіталів) 31. Капітал — не джерело творення вартості (31). Витрати виробництва (31).

Безперервність виробництва передбачає час обігу знятим (31) (32).

Рамсей. Час обігу. Робить звідси висновок, що капітал є власне джерело прибутку (32).

Рамсей. Плутанина про додаткову вартість, прибуток і закон вартості (32) (згідно з законом Рікардо не було б, мовляв, ніякої додаткової вартості. Там же).

Рікардо (32, 33). Конкуренція (33). Де Квінсі (там же).

Зошит VI. Теорія вартості Рікардо. Заробітна плата і прибуток. *Де Квінсі* (1). *Рікардо* (1—2). *Уейкфілд.* Умови капіталістичного виробництва в колоніях (2) (згадувану ним постійність праці слід згадати як момент при розгляді процесу виробництва).

Додаткова вартість і прибуток. *Приклад* (Мальтус) (3). Прибуток і додаткова вартість. Мальтус (3, 4).

Мальтус (4, 5) (*пор. це відразу ж* на початку, де йдеться про продаж робочої сили, або обмін праці з капіталом) (5) (6). Різниця між працею і робочою силою (7). Дивне твердження [Мальтуса], ніби додавання капіталу нічого не змінює в оплаті праці (7).

Теорія Кері про здешевлення капіталу для робітника (7, 8) (*той же Кері.* Зменшення норми прибутку, 8).

Уейкфілд про суперечність між рікардовською теорією найманої праці і рікардовською теорією вартості (8).

Бездіяльний капітал. Зростання виробництва без попереднього зростання капіталу. Бейлі (8, 9).

Трактування капіталу в *Уейда.* Праця — всього лише агент капіталу. *Капітал — суспільна сила.* Цивілізація і мої зауваження про це (9). Всі суспільні сили праці — як сили капіталу. Мануфактура. Промисловість. *Поділ праці* (9). Формальне об'єднання різних галузей праці і т. д. капіталом (9, 10). Нагромодження капіталу (11).

Перетворення грошей у капітал (10). Наука (11). Первісне нагромодження і концентрація — те саме (11). Добровільне і примусове об'єднання. Відмінність капіталу від попередніх форм. Росії (11).

Росії. Що таке капітал? Чи є сировий матеріал капіталом? (11). Чи необхідна тут заробітна плата? (11, 12) (чи є фонд життєвих засобів капіталом? Там же).

Мальтус. Теорія вартості і заробітної плати (12, 13). Капітал має справу з пропорцією, праця — тільки з порцією. Там же, 12. Див. там же мої зауваження про *додаткову вартість і прибуток.* Теорія *Рікардо.* Там же (12, 13. Кері contra * Рікардо). Мальтус: заробітна плата не має нічого спільного з пропорцією (13). Мальтусівська теорія вартості (13).

* — проти. Ред.

Мета капіталістичного виробництва — вартість (гроші), а не товар, не споживна вартість і т. д. *Чалмерс* (14).

Економічний цикл. Процес обігу. *Чалмерс* (14).

Відмінність в обороті [капіталу]. Переривання процесу виробництва (або, точніше, незбігання його з процесом праці) (14). Загальна тривалість процесу виробництва (14) (землеробство. *Годскін*, 15). *Нерівні періоди виробництва* (14, 15).

[В" — 33] *У понятті вільного робітника закладений паупер* (15). Населення і перенаселення і т. д. (15) (16).

Необхідна праця. Додаткова праця. Надлишкове населення. Надлишковий капітал (16) (17).

А. Сміт. Праця як жертва (теорія Сеніора про жертву з боку капіталіста) (17) (18) (прудонівський надлишок, 17).

А. Сміт. Виникнення *прибутку*. Первісне нагромадження (18).

Уейкфілд. Рабська і вільна праця (18).

Аткінсон. Прибуток (18).

Виникнення *прибутку*. *Мак-Куллох* (18, 19).

Додаткова праця. *Прибуток*. *Заробітна плата*. Економісти. *Рамсей*. *Уейд* (19).

Скутий капітал. Повернення капіталу. Закріплений капітал. *Джон-Ст. Мілль* (19).

Оборот капіталу (20). Процес обігу. Процес виробництва. *Оборот*. Капіталом є оборотний капітал. Так само він є фіксований капітал (20, 21). *Витрати обігу* (21) (22). *Час обігу* (22). *Час обігу і робочий час* (22, 23). {(Вільний час капіталіста, 23).} 24 {Транспортні витрати і т. д., 25}. *Обіг*. *Шторх* (25). *Метаморфоз капіталу і метаморфоз товару* (25). *Зміна форм і обмін речовин капіталу*. *Різні форми капіталу* (26). *Обороти протягом даного періоду* (26). *Оборотний капітал як загальна характеристика капіталу* (26). *Рік* — міра оборотів оборотного капіталу. *День* — міра робочого часу (26, 27). {*Надлишок*. *Прудон*. *Бастіа* (27).} *Фіксований (закріплений) капітал і капітал оборотний*. *Мілль*. *Андерсон*. *Сей*. *Де Квінсі*. *Рамсей* (27).

Див. ускладнення з процентами на проценти і т. д. (28). *Створення ринків торгівлею* (28). *Основний і оборотний капітал*. *Рікардо* (28). *Необхідність швидкого або менш швидкого відтворення* (28, 29). *Сісмонді* (29). *Шербюльє*. *Шторх* (29).

Гроші і капітал. Вічність вартості (28).

Аванс капіталіста робітників (29).

Постійний і змінний капітал (29). *Конкуренція* (29, 30) (32 *внизу*).

Додаткова вартість. Час виробництва. Час обігу. *Час обороту* (31, 32) (33). Частина капіталу поперемінно перебуває у фазі виробництва, частина — у фазі обігу (33).

Час обігу (34). Додаткова вартість і фаза виробництва. Кількість активів відтворення капіталу дорівнює кількості його оборотів. Сукупна додаткова вартість і т. д. (34) (35).

В обігу капіталу — зміна форм і обмін речовин (36). $T - G - T$; $G - T - G$ (там же).

Відмінність між часом виробництва і робочим часом (36). *Шторх*. Гроші. Торговельний стан. Кредит. Обіг (37).

Малий обіг. Процес обміну між капіталом і робочою силою взагалі (37) (38). *Капітал і відтворення робочої сили* (38).

Трояке визначення, або троякий спосіб, обігу (39). Капітал основний і капітал оборотний (39, 40). *Час обороту* сукупного капіталу, що розділився на оборотний і основний капітал (40). Середній оборот такого капіталу (40) (41). Вплив основного капіталу на сукупний час обороту капіталу (там же).

Основний капітал, що перебуває в обігу. *Сей. Сміт*. *Лодердель* (42). Лодердель про походження *прибутку*, 43.

Процес праці (43).

Основний капітал. Засіб праці. *Машина* (43).

[В" — 34] *Зошит VII*.

Основний капітал. Перетворення сил праці в сили капіталу, як в капіталі основному, так і в оборотному (1). *Якою мірою основний капітал (машина) створює вартість* (1). *Лодердель* (там же, 1, 2). Машина передбачає наявність великої маси робітників (1, 2).

Основний капітал і оборотний капітал як два особливих види капіталу (2). Основний капітал і безперервність процесу виробництва (2). *Машини і жива праця* (2) (винахідництво). Суперечність між основою буржуазного виробництва (*мірою вартості*) і самим його розвитком. *Машини і т. д.* (3).

Значення розвитку основного капіталу (3) (для розвитку капіталу взагалі). Співвідношення, в якому створюються основний і оборотний капітал (3).

Вільний час. Його творення — основне призначення капіталу. Антагоністична форма його в капіталі (3, 4).

Продуктивність праці і виробництво основного капіталу («*The Source and Remedy*»¹³⁵) (4).

Використання і споживання. «*The Economist*». *Довговічність* основного капіталу (4).

Дійсна ощадливість (економія), це — збереження робочого

часу, а отже — розвиток продуктивної сили. Ліквідація протилежності між вільним часом і робочим часом (5).

Правильне розуміння суспільного процесу виробництва (5).

Історичний погляд *Оуена* на промислове (капіталістичне) виробництво (5) (6).

Капітал і вартість природних факторів (6).

Розміри основного капіталу показують рівень розвитку капіталістичного виробництва (6).

Визначення сирового матеріалу, продукту, знаряддя виробництва, споживання (6).

Чи є гроші основним капіталом чи оборотним капіталом? (6).

Основний капітал і оборотний капітал у їх відношенні до індивідуального споживання (6, 7).

Час обороту капіталу, що складається з основного капіталу і капіталу оборотного. Час відтворення основного капіталу. Для оборотного капіталу необхідно тільки, щоб перерва була не такою великою, щоб знищувалася його споживна вартість. Для основного капіталу безперервність виробництва абсолютно необхідна і т. д. (7).

Одиниця часу для праці — день, для оборотного капіталу — рік. Триваліший загальний період стає одиницею разом з доданням основного капіталу (7). Промисловий цикл (7).

Обіг основного капіталу (8).

Так званий ризик (8). Твердження, що всі частини капіталу однаковою мірою дають прибуток, — неправильне. *Рікардо* і т. д. (8).

Той самий товар — то основний капітал, то оборотний капітал (8, 9).

Продаж капіталу як капіталу (9).

Основний капітал, що входить в обіг як споживна вартість (9).

Кожний момент, що становить передумову виробництва, разом з тим є його результат. Відтворення власних умов виробництва. Відтворення капіталу як основного капіталу і оборотного капіталу (9, 10).

Основний капітал і оборотний капітал. «*The Economist*». *Сміт*. Еквівалент оборотного капіталу повинен бути вироблений протягом року. Не так стоїть справа з основним капіталом. Останній робить необхідним виробництво наступних років (10, 11).

Витрати по утриманню [основного капіталу] (11).

Доход від основного капіталу і оборотного капіталу (12).

Вільна праця — це прихований пауперизм. *Іден* (12, 13).

Чим менша вартість основного капіталу по відношенню до його продукту, тим більше цей капітал відповідає своєму призначенню (13).

[Капітал] рухомий і нерухомий, основний і оборотний (14). Зв'язок обігу і відтворення (14, 15). Необхідність відтворення споживної вартості протягом певного часу (15).

Капітал як такий, що дає плоди. Перетворення додаткової вартості в прибуток (15). Норма прибутку (15). Падіння норми прибутку (15) (16). Норма прибутку. Сума прибутку (16) (17). Аткинсон. А. Сміт. Рамсей. Рікардо (17). Додаткова вартість як прибуток завжди виражає меншу пропорцію (17, 18). Уейкфілд (18). Кері. Бастія (18) (19). Капітал і доход (прибуток). Виробництво й розподіл. Сімонді (19). Витрати виробництва з точки зору капіталу. Прибуток з точки зору капіталу (20). Нерівність прибутків. Вирівнювання і загальна норма прибутку (20). Перетворення додаткової вартості в прибуток (20). Закони (20, 21).

[В" — 35] *Додаткова вартість* є відношення додаткової праці до необхідної праці (21).

Вартість основного капіталу і його продуктивна сила. Довговічність основного капіталу і його продуктивна сила (21, 22). Суспільні сили, поділ праці і т. д. капіталу нічого не коштують (21). Відмінність від них машини (21, 22). Див. 22 також про економію в застосуванні машин.

Прибуток і додаткова вартість (22).

Машини і додаткова праця. Резюме вчення про додаткову вартість взагалі (22, 23).

Співвідношення об'єктивних умов виробництва. Зміна в співвідношенні складових частин капіталу (23) (24) (25).

Гроші й основний капітал: передбачають певну кількість багатства («*The Economist*») (25). Співвідношення основного капіталу і оборотного капіталу. Власник бавовнопрядильної фабрики («*The Economist*») (25).

Рабство і наймана праця. Стюарт (25, 26). *Прибуток від відчуження*. Стюарт (26).

Вовняна промисловість в Англії з часів Єлизавети (*Такет*). Шовкова промисловість (він же) (27, 28). Він же про виплавку заліза. Про бавовнопрядіння (28).

Виникнення вільної найманої праці. Бродяжництво. *Такет* (28).

Блейк про нагромадження і норму прибутку (28, 29). (Показує, що ціни і т. д. не байдужі, оскільки клас чистих споживачів тільки споживає, але нічого не відтворює.) *Бездіяльний капітал*, там же (28).

Споживче землеробство на початку XVI століття (*Такет*) (29).

Прибуток. Процент. Вплив машин на робочий фонд. «*The Westminster Review*» (29).

Капітал, а не праця, визначає вартість товарів. Торренс (38, 39).

Мінімум заробітної плати (39).

Машини і робітники в бавовняному виробництві в 1826 році. Годскін (39).

Як машини створюють сировий матеріал. Льняна промисловість. Пачосове прядиво. «*The Economist*» (39).

Машини й додаткова праця (39, 40).

Капітал і прибуток. «Вартість утворює продукт» (40) (41). Відношення робітника до умов праці при капіталістичному виробництві (41).

Усі частини капіталу дають прибуток (41).

Співвідношення основного і оборотного капіталу на бавовняній фабриці. Додаткова праця і прибуток у Сеніора. Тенденція до подовження робочого часу в результаті застосування машин (41, 42).

Вплив транспорту на обіг і т. д. (42). Транспорт усе більш усуває [необхідність] нагромадження запасів (42).

Абсолютна додаткова праця і машини. Сеніор (42).

Бавовняна фабрика в Англії. Робітники. Приклад до питання про машини і додаткову працю (42).

Приклад із книги Саймонса. Глазго. Механізована ткацька фабрика і т. д. (43). (Ці приклади — для норми прибутку.)

Різні способи, якими машини зменшують необхідну працю. Гаскелл (43).

Праця — безпосередній ринок для капіталу (44).

Відчуження умов праці від праці з розвитком капіталу (44) (спотворення). Спотворення лежить в основі капіталістичного способу виробництва, а не тільки властивого йому розподілу (44).

Мерівейл. У колоніях [відсутня там] природна залежність робітника повинна замінятися штучними обмеженнями (44).

Як машина і т. д. зберігає матеріал. *Хліб*. Дюро де Ла Маль (45).

Продуктивне споживання. Ньюмен (47). *Перетворення капіталу*. Економічний цикл (Ньюмен) (47).

Д-р Прайс. Вроджена сила капіталу (47) (48).

Прудон. *Капітал і простий обмін*. Надлишок (48).

Необхідність відсутності власності у робітників. Таунсенд (48, 49). Галіані (49).

Безконечне в процесі. Галіані (49).

[В" — 36] *Аванси*. Шторх (50). *Теорія заощаджень*. Шторх (50).

Мак-Куллох. Надлишок (50). Прибуток (там же). *Періодичне знищення капіталу*. Фуллартон (50).

Арид. Породжений природою процент (51).

Процент і прибуток (51) (*Кері*) (52). Лихварство під заставу в Англії (52).

Як купець стає на місце майстра (52).

Купецьке майно (52) (53) (54).

Торгівля еквівалентами неможлива. *Опдайк* (55).

Капітал і проценти (55).

Дві нації можуть обмінюватися згідно з законом прибутку таким чином, що обидві одержують прибуток, але одна з них постійно обділяється (59).

НАЧЕРК ПЛАНУ ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ
«ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»¹³⁶

*Написано приблизно в лютому —
березні 1859 р.*

*Вперше опубліковано ІМЛ
мовою оригіналу в 1941 р.
у книзі: K. Marx. Grundrisse der Kritik
der politischen Ökonomie. Anhang*

*Друкється за рукописом
Переклад з німецької*

I

ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

1) *Перетворення грошей у капітал*α) *Перехід*

Якщо капітал позначається лише як сума вартостей, то цим нічого не виражено (II, 12). Нагромадження грошей не є капіталізація (там же). II (13, 14, 15). VI, 23, 24. VI, 28 (внизу. Капітал і гроші).

Обіг і мінова вартість, що походить з обігу,— передумова капіталу (II, 16) (17) (II, 18).

II, 19, 20 (капітал як мінова вартість протистоїть праці як споживній вартості).

II (21) (II, 22).

Сімонді. VII, 19 (унизу).

Торговельний капітал і капітал взагалі. Купець і ремісники. VII, 52 (внизу, 53, 54, 55 (Опдаїк)).

β) *Обмін між капіталом і робочою силою*

(II, 22) (II, 23) (II, 25, 26, 27, 28). VI, 13. II, 29. III, 8. III, 14. VI, 37, 38.

Повторення продажу з боку робітника (III, 8).

Заробітна плата непродуктивна (III, 8).

Обіг робітника за формою $T - G - T$ (III, 9).

Умовою цього обміну є відсутність власності в робітника I (II, 9). V, 3, 4, 5, 6 (внизу).

Капіталу протистоїть *абстрактна* праця (III, 9) (10, 26).

Мінова вартість праці (II, 14, 15) (III, 22, 27).

Споживання споживної вартості входить тут в економічний процес (III, 17). IV, 23, 24 (капітал, що створює найману працю). IV, 48, 49, 50.

Історична умова [виникнення] відношення найманої праці і капіталу. V, 8. VII, 12, 13.

Робоча сила (VI, 7).

Середня заробітна плата (VII, 39. При нашому розгляді [цього питання] необхідно *виходити з мінімуму*).

Вчення Кері про прибуток. VI, 7, 8.

Россі (VI, 11, 12. *Матеріальні складові частини капіталу. Чи належить заробітна плата до сутності капіталу?* VI, 38).

Умови обміну. Робітник — це потенційний паупер (VI, 15) (16).

Торренс. Капітал, а не праця, визначає вартість товару (VII, 38, 39) (плутанина в рикардівців. Розподіл додаткової вартості серед капіталістів).

γ) *Процес праці*

(III, 10, 11, 12, 13).

Продуктивне споживання (VII, 47, угорі. Ньюмен).

δ) *Процес збільшення вартості*

III, 17, 18, 19, 20, 38, 39, 40, 41, 42, 43.

IV, 2 (IV, 7).

Загальне поняття додаткової вартості (III, 21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28, 29) (30) (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). VI, 13. VI, 10.

Збільшення продуктивної сили, кількість і якість (IV, 4). VII, 20.

При даній *продуктивній силі* і даному *абсолютному робочому часі* доводиться збільшувати кількість одночасних робочих днів (IV, 7, 8) (IV, 14).

Одночасні робочі дні. Там же.

Населення. IV, 14, 15.

Збільшення продуктивної сили ідентичне із зростанням постійної частини капіталу порівняно з його змінною частиною (IV, 9).

Як має зростати капітал, щоб при продуктивній силі, яка збільшується, застосовувати ту саму кількість робітників (IV, 9—12).

- Вільний час* (IV, 14).
Комбінування праці. IV, 50.
Мак-Куллох (VII, 50).
- 2) *Абсолютна додаткова вартість*
(III, 23, 32, 33).
Абсолютний і необхідний робочий час. V, 24. VI, 16, 17.
(VI, 15, 16, 17. *Додаткова праця. Надлишкове населення*).
Додатковий робочий час (VI, 19. *Рамсей, Уейд*).
Додаткова праця і необхідна праця (VII, 21) (VII, 44, вгорі).
Сеніор (VII, 41, 42).
- 3) *Відносна додаткова вартість*
III, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38.
IV, 12, 13.
- α) *Кооперація мас*
V, 22, 23.
- β) *Поділ праці*
Рабська праця продуктивніша, ніж вільна, якщо остання не комбінована. Уейкфілд. VI, 18.
- γ) *Машини*
IV, 13, 14. VI, 43. VII, 1, 2, 13 (унизу). VII, 22, 39, 40, 42, 43 (внизу).
Виграш сирового матеріалу (заощадження) завдяки машинам. VII, 39 («The Economist»).
- Ціни товарів. Прудон* (IV, 26—32).
- 4) *Первісне нагромадження*
(III, 20, 21. IV, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53).
Додатковий продукт. Додатковий капітал (IV, 42, 43, 45).
Капітал виробляє найману працю (IV, 43, 44) (45) (47).
V, 15.
Первісне нагромадження. V, 1, 2, 3, 4, 8—15, 16.
Концентрація робочої сили (VI, 10, 11) (VI, 11. *Росії. Об'єднання*).

Додаткова вартість у різних формах і як результат застосування різних засобів. VII, 22, 23, 24.

Поєднання відносної і абсолютної додаткової вартості. VII, 23, 24.

Збільшення кількості галузей виробництва. VII, 23.

Населення (VII, 23).

5) Наймана праця і капітал

II, 14, (II, 28, 29) (III, 13) (III, 14) (15, 16) (VII, 40 внизу і 41 вгорі). III, 23.

Капітал — суспільна сила, цивілізація (VI, 9, 10 (Уейд)) (VI, 11. Баббедж).

Капітал — це аванси. VI, 29, унизу.

Відтворення робітника через заробітну плату. VI, 38.

Межі капіталістичного виробництва, що самі себе знімають. VII, 2, 3. *Вільний час.* VII, 3, 4. Сама праця перетворюється в працю суспільну (там же, 4). Оуен (VII, 5, унизу).

Дійсна економія. Збереження робочого часу. Але не в антагоністичній формі (VII, 5).

Вияв закону привласнення в простому товарному обігу. Переворот у цьому законі

(II, 8, 9, 10, 11, 12) (IV, 45) (50).

VII, 44.

II

ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ

Процес збільшення вартості капіталу є разом з тим процесом зменшення вартості капіталу (IV, 15, 16).

Суперечності (IV, 16, 17) (18). {Це належить до відділу II: Конкуренція капіталів¹³⁷.}

Капітал є єдність виробництва і збільшення вартості як процес (IV, 18) (19, 20).

Пропагандистська тенденція капіталу (IV, 18).

Цивілізуюча тенденція капіталу (IV, 18, 19).

Суперечність між процесом виробництва і збільшенням вартості (IV, 22). IV, 24, 25.

Перетворення товару в гроші (IV, 40, 41) (VI, 8).

Обіг капіталу (V, 16, 17) (VI, 14. Чалмерс) (VI, 36). VII, 9. До Чалмерса: Блейк. VII, 29. VII, 47.

- Процес виробництва, процес обігу* (V, 17, 18, 19, 20, 21, 22).
Бездіяльний капітал (VI, 8, 9).
Різний час виробництва. VI, 14, 15. VI, 36.
Дж.-Ст. Мілль: час обігу (VI, 19) (бездіяльний капітал).
Оборот капіталу. VI, 19, 20. VII, 47, унизу.
Витрати обігу (VI, 20) (21) (22) (VI, 23, 24, 25). VI, 37.
Оборотний капітал. VI, 20, 21. *Фіксований капітал*. Там же. VI, 27. Перехід до оборотного і основного капіталу як до двох особливих видів капіталу. VII, 2.
Оборот (VI, 21, 22). *Кількість оборотів*. VI, 31—35. VII, 7.
Час обігу. VI, 22, 23, 25.
Товарний, грошовий і промисловий капітал (VI, 26).
Рік як міра оборотів капіталу (VI, 26, 27).
Основний капітал. Оборотної капітал (VI, 27, 28, 29). VI, 39, 40, 41, 42—44. VII, 8 (унизу), 10, 11, 13, 14, 15.
Великий і малий обіг. VI, 37, 38, 39.
Трояке визначення обігу в цілому. VI, 39.
Основний капітал. Оборотної капітал. І в тому, і в іншому суспільне визначення праці переноситься на капітал (VII, 1) (VII, 6).
Подовження часу обігу рівносильне зменшенню кількості актів відтворення або зменшенню кількості капіталу, що перебуває в процесі виробництва. *Безперервність* [процесу виробництва] стає необхідною в міру розвитку основного капіталу. Перерва [в цьому процесі] тим самим стає втратою *заздалегідь даної вартості* (VII, 2).
Основний капітал і попит на працю (VII, 28. *Бартон*).
Основний капітал. VII, 2, 3. Співвідношення між основним і оборотним капіталом у суспільстві. VII, 3. VII, 4. Основний капітал — вищий ступень, ніж оборотний капітал. Там же, 4.
Довговічність основного капіталу. VII, 4. VII, 21, 22.
Гроші — це основний і оборотний капітал. VII, 6.
Основний і оборотний капітал у їх відношенні до індивідуального споживання (VII, 6, унизу, і 7).
Середній оборот сукупного капіталу (по відношенню до збільшення його вартості). Відношення між оборотом основного і оборотного капіталу. *Безперервність*. *Відмінність перерв* у виробництві для оборотного капіталу і для основного капіталу. *Час відтворення основного капіталу* стає одиницею-мірою економічного циклу. Фаза сукупного відтворення [капіталу] (VII, 7).
Різне повернення оборотного і основного капіталу (VII, 8).
Основний капітал, споживна вартість якого вступає в обіг (VII, 9).

Виробництво основного капіталу і оборотного капіталу, (VII, 9, 10).

Витрати на утримання основного капіталу (VII, 11).

Доход від основного капіталу і оборотного капіталу (VII, 12) (повернення основного і оборотного капіталу. Там же).

Визначення часу відтворення споживною вартістю товару (VII, 15).

III

КАПІТАЛ І ПРИБУТОК

Норма прибутку і додаткова вартість (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. VI, 10) (VI, 12, 13) (17, 18) (39) (43).

Капітал і прибуток (VII, 15) (16) (17) (20, 21) (22) (40) (41).

Як повинен зростати капітал, щоб при зростаючій продуктивній силі застосовувати ту саму кількість робітників (IV, 9—13).

Риск. Процент. Витрати виробництва. VII, 8.

Однаковий прибуток від усіх частин капіталу. VII, 8.

Заробітна плата і прибуток — це форми виробництва, а тому й форми розподілу і т. д. (VII, 19).

Процент і прибуток. VII, 51, 52.

[IV]

РІЗНЕ

Дефініції капіталу:

Капітал — «всього лише знаряддя виробництва» (II, 15) (капітал, що розуміється як річ. Там же) (капітал — не просте відношення, а процес. Там же. II, 16). Капітал і продукт (II, 18).

Продуктивна і непродуктивна праця (II, 21, 22) (III, 14).

Землеробство, земельна власність і капітал (II, 23).

Ринок (II, 24, 25).

Підстави для прибутку (III, 19, 20). III, 22, 23.

Витрати виробництва (III, 20).

Не витрати, а аванси капіталістів (Шторх. VII, 50. Проти теорії збереження. Там же).

Прудон і процент і т. д. (III, 20). Позаконотичне походження земельної власності у Прудона (V, 3). Додаткова вартість (VI, 27) (Прайс (Річард) і Прудон. VII, 47, 48).

Бастіа про систему найманої праці (III, 22). Про прибуток і т. д. (VII, 18, 19).

Землеробство (з елементами промисловості в ньому самому. XV століття. VII, 29. *Харрісон).*

Грошовий капітал (III, 44).

Рікардо. Походження додаткової вартості. Заробітна плата і прибуток — всього лише дивіденди (VI, 1, 2) (*Уейкфілд проти Рікардо.* VI, 8) (*Мальтус проти заробітної плати як пропорції.* VI, 12) (13). VII, 8.

Мальтус. *Теорія вартості* (VI, 3 і далі) (VI, 12, 13).

Праця як жертва у Сміта. Жертва стримування у *Сеніора* (VI, 17) (18).

Походження прибутку за *Смітом* (VI, 18). *Лодердель* проти цього погляду. VI, 43.

Походження додаткової вартості за *Мак-Куллохом.* VI, 18. *Заробітна плата* — частина власного продукту робітника. Той же *Мак-Куллох.* VI, 19.

Наймана праця і рабство. *Стюарт.* VII, 25, 26. Той же *Стюарт: Машини.* Там же, 26.

ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ

Оверстон), Норман та ін.— стверджували, що вартість і ціна товарів визначаються кількістю грошей у сфері обігу.— 358.

⁸⁹ Мова йде про книгу: J. Maclaren. «A Sketch of the History of the Currency». London, 1858. Маркс цитує тут рецензію на цю книгу, що з'явилася в журналі «The Economist» від 15 травня 1858 року. Див. лист Маркса до Енгельса від 31 травня 1858 р. (це видання, т. 29, стор. 259).— 359.

⁹⁰ Так Маркс спочатку назвав перший розділ своєї економічної праці, який незабаром після написання цього начерку був названий ним «Товар».— 361.

⁹¹ Мова йде про книгу прусського чиновника і письменника, який здійснив у 40-х роках подорож по Росії, Августа Гакстаузена: А. Нахтаузен. «Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands». Theile 1—3, Hannover — Berlin, 1847—1852.— 362.

⁹² Про причини, що спонукали Маркса укласти цей *Показчик*, він говорить у листі до Енгельса від 31 травня 1858 року. Маркс повідомляє там Енгельса, що саме лише перечитування його власного рукопису «Критика політичної економії», який у друкованому вигляді склав би товстий том і який займає сім зошитів, що являють собою 308 густо-списаних сторінок, відніме у нього майже тиждень. Біда в тому, продовжує далі Маркс своє повідомлення Енгельсу, що в цьому рукопису все безладно перемішане і що в ньому є багато такого, що призначене лише для дальших частин його праці. «Тому,— пише Маркс,— мені доведеться укласти для себе показчик, в якому зошиті і на якій сторінці зачіпається мотлох, потрібний мені для роботи в першу чергу».

Насамперед Марксу треба було опрацювати для друку той матеріал, який повинен був стати першою частиною задуманої ним великої економічної праці. Під «першою частиною» Маркс розумів тоді те, що незабаром після цього він почав позначати як «перший відділ» («die erste Abteilung») своєї книги «Про капітал», який охоплює три розділи: «Товар», «Гроші» і «Капітал взагалі». Але в рукопису 1857—1858 років розділ про товар фігурував ще під заголовком «Вартість».

Укладений Марксом «Показчик до семи зошитів (до першої частини)» являє собою два незакінчені начерки: в першому начерку Маркс хотів подати групування матеріалу свого рукопису за всіма основними розділами його «першої частини», але дійшов тільки до розділу про обіг капіталу, причому як цей розділ, так і ряд попередніх розділів лишалися у нього без наповнення відповідними сторінками рукопису; другий начерк охоплює матеріал тільки розділу про гроші і являє собою більш детальну розробку структури цього розділу.

Між основними рубриками свого Показчика Маркс лишає великі інтервали, куди можна було б згодом вносити додаткові підрубрики або додаткове наповнення посиланнями на сторінки рукопису.

«Показчик до семи зошитів (до першої частини)» займає останні одинадцять сторінок у тому зошиті «М», в якому вміщений знаменитий «Вступ» Маркса (див. цей том, частина I, стор. 15—44).

У своєму Показчику Маркс позначає римськими цифрами номери зошитів рукопису «Критика політичної економії», а арабськими цифрами — сторінки того або іншого зошита.— 363.

- ⁹³ Маркс має на увазі трактат Едуарда Місселдена «Free Trade, or The Means to make Trade flourish», що вийшов анонімно в 1622 році в Лондоні.— 366.
- ⁹⁴ На 55-й сторінці VII зошита рукопису Маркса Уїлсон не згадується взагалі. Можливо, що у Маркса тут описка, замість Моррісона, який на зазначеній сторінці згадується у зв'язку з проблемою знецінення грошей. Але можливе й інше тлумачення: Уїлсон був редактором журналу «The Economist», а журнал цей чотири рази згадується на зазначеній Марксом сторінці. Щоправда, в інших випадках Маркс подає в своїх посиланнях назву журналу, а не прізвище його редактора.— 369.
- ⁹⁵ Цей пункт Показчика стосується виписки з книги Й.-Г.-А. Вірта «Die Geschichte der Deutschen. Zweite durchaus verbesserte Auflage. Band I. Stuttgart, 1846», що міститься в одному із записних зошитів Маркса 1858 року. В цій виписці говориться про те, що у стародавніх германців майже до IV—V століть гроші зустрічалися у таких малих кількостях, що всякого роду грошові повинності часто виконувалися в таких матеріальних цінностях, як худоба, зброя, зерно, причому закон установлював ціну биків, корів, коней, мечів, шоломів, щитів, списів та інших предметів, що приймалися на сплату грошових повинностей замість гульденів.— 369.
- ⁹⁶ Маркс посилається на свій записний зошит 1857 року, в якому є виписки з книги Маклеода «The Theory and Practice of Banking. Volume I. London, 1855». На стор. 15 цієї книги Маклеод говорить про трактат Джозаї Чайлда «A Discourse upon Trade» (цей трактат, за Маклеодом, вийшов у 1698 році), в якому був план проведення зниження процентної ставки законодавчим шляхом.— 369.
- ⁹⁷ Див. примітку 93.— 371.
- ⁹⁸ На 63-й сторінці VII зошита уривається рукопис «Критики політичної економії» (чорнового начерку 1857—1858 років). Усі наступні сторінки цього досить товстого зошита заповнені виписками з різних книг і періодичних видань. На 64-й сторінці цього зошита є виписки з книги Джорджа Додда «The Curiosities of Industry and the Applied Sciences» (London, 1854), а також і виписка про зношування монет у результаті тертя. Частина цієї виписки наведена Марксом у першому випуску «До критики політичної економії» (див. це видання, т. 13, стор. 84).— 372.
- ⁹⁹ Маркс має на увазі свій V записний зошит, початий у січні 1851 р., в якому на стор. 14—17 є виписки з розділів XXVI—XXX другого тому праці У. Джейкоба «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals». London, 1831.— 372.
- ¹⁰⁰ Маркс має на увазі свій IV записний зошит, заповнений у листопаді — грудні 1850 р., з виписками із IV—XIV розділів першого тому та з XV—XXV розділів другого тому праці У. Джейкоба «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals». London, 1831.— 372.
- ¹⁰¹ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1839 to 1847 inclusive». London, 1848, p. 226.— 374.

- ¹²² Aristoteles. «De Republica», liber I. caput 9—10. In: Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X, Oxonii, 1837, p. 13—17. Пор. це видання, т. 13, стор. 109.— 433.
- ¹²³ Маркс наводить по-грецьки початок 166-ї епіграми XI книги «Грецької антології» («Anthologia graeca ad fidem codicis olim Palatini nunc Parisini edita». Curavit F. Jacobs. Tomus secundus. Lipsiae, 1814, p. 370). Автор епіграми невідомий.— 434.
- ¹²⁴ P. Boisguillebert. «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs». У збірнику: «Economistes financiers du XVIII-e siècle». Ed. E. Daire. Paris, 1843, p. 399. Див. це видання, т. 13, стор. 98, і т. 23, стор. 143, а також I частину цього тому, стор. 151 і 202. У Буагільбера сказано: «*précis de toutes les denrées*» («екстракт усіх товарів»). — 441.
- ¹²⁵ Ці замітки написані Марксом на обкладинці зошита «В'»: перша — на лицьовому боці обкладинки, інші чотири — на зворотному її боці. Третя замітка значною мірою відтворює текст 4-ї сторінки II зошита «Розділу про гроші» (див. цей том, частина I, стор. 160—162).— 453.
- ¹²⁶ Маркс наводить по-грецьки і в латинському прозаїчному перекладі кілька рядків з першої олімпійської оди Піндара.— 453.
- ¹²⁷ Маркс тут своїми словами передає думку Бейлі з його книги «Money and its Vicissitudes in Value», London, 1837, p. 9—11.— 453.
- ¹²⁸ Ця фраза наведена Марксом по-латині. Джерело її встановити не вдалося. Пор. це видання, т. 13, стор. 109.— 455.
- ¹²⁹ «Реферати» являють собою огляд вміщених у зошитах «М», I—VII, «С», «В'» і «В''» матеріалів, які не були використані в першому випуску «До критики політичної економії», закінченому в січні 1859 року. Маркс склав цей огляд з метою полегшити собі написання тієї частини своєї економічної праці, яка повинна була стати продовженням першого випуску «До критики політичної економії».
- «Реферати» займають останні дев'ять сторінок тексту зошита «В''».
- У своїх «Рефератах» Маркс після римської цифри або літери, що позначає зошит, зазначає арабськими цифрами сторінки того або іншого зошита.— 456.
- ¹³⁰ Зошит «С» до нас не дійшов. Судячи з усього, в ньому був первісний текст першого і початку другого розділу «До критики політичної економії». — 459.
- ¹³¹ Зошит «А» — інше позначення I зошита рукопису «Критики політичної економії (чорновий начерк 1857—1858 років)». — 459.
- ¹³² Очевидно, мова йде про обкладинку зошита «В''», яка до нас не дійшла і зворотний бік якої Маркс назвав сторінкою 1а.— 459.
- ¹³³ Зошитом «В''_{II}» Маркс називає частину зошита «В''» з розділом «Перетворення грошей у капітал». — 460.

- ¹³⁴ Сторінка 29 (остання сторінка II зошита), яку вказує Маркс, до нас не дійшла.— 461.
- ¹³⁵ Маркс має на увазі анонімну брошуру «The Source and Remedy of the National Difficulties», London, 1821.— 468.
- ¹³⁶ *Начерк плану* третього розділу «До критики політичної економії» — розділу про капітал взагалі — міститься в окремому (що не має ні номерного, ні літерного позначення) маленькому зошиті і не має спільного заголовка. В ньому згруповані питання, які трактуються в зошитах II—VII великого економічного рукопису 1857—1858 років за трьома основними розділами: 1) Процес виробництва капіталу, 2) Процес обігу капіталу, 3) Капітал і прибуток. У кінці начерку є розділ «Різне», де переважають питання з історії політичної економії. Між багатьма рубриками плану в рукопису залишені великі, нічим не заповнені інтервали. У своїх посиланнях на рукопис 1857—1858 років Маркс римськими цифрами позначає номери зошитів, арабськими — номери сторінок відповідного зошита.— 473.
- ¹³⁷ Мається на увазі другий відділ книги «Про капітал», яку Маркс мав намір розділити на чотири відділи: 1) Капітал взагалі, 2) Конкуренція або дія багатьох капіталів один на одного, 3) Кредит, 4) Акціонерний капітал. Див. це видання, т. 29, стор. 245.— 478.

ПРИМІТКИ

¹ Цей рукопис Маркса є першим чорновим начерком майбутнього «Капіталу» і являє собою сім великих зошитів, позначених у Маркса римськими цифрами I—VII. На обкладинці останнього, сьомого, зошита рукою Маркса написано: «Political Economy Criticism of (Fortsetzung)», тобто «Критика політичної економії (продовження)». Слово «продовження» означає, що в зошиті VII продовжено текст попередніх шести зошитів, а слова «Критика політичної економії» можна розглядати як основний заголовок усього цього чорнового рукопису. Маркс дав до цього заголовка примітку «продовження» (а не примітку «кінець») з тієї причини, що рукопис залишився незакінченим і уривається на півслові. Слова «чорновий начерк», додані у цьому виданні до основного заголовка Маркса, взяті з листа Маркса до Енгельса від 29 листопада 1858 р., в якому Маркс, говорячи про свій економічний рукопис 1857—1858 років, називає його «Rohentwurf», тобто «чорновим начерком». Рукопис, справді, має суцільно чорновий характер. У листі до Енгельса від 31 травня 1858 р. Маркс зазначав, що в цьому рукопису «все перемішано безладно, багато що призначено тільки для наступних частин» (це видання, т. 29, стор. 260).

Рукопис починається відразу з другого розділу — «Розділу про гроші», за яким далі йде великий третій розділ — «Розділ про капітал». На найостаннішій сторінці рукопису Маркс зробив начерк початку першого розділу, якого немає і який мав трактувати про товар, але в той час ще фігурував у Маркса під заголовком «Вартість».

У цьому виданні економічний рукопис 1857—1858 років друкується у тій послідовності частин, яка дана Марксом, але з розчленуванням на розділи і підрозділи і з розбивкою надто довгих абзаців на менш довгі. Окремі перестановки шматків тексту допускалися дуже рідко — там, де було абсолютно очевидно, що перед нами додатки, які стосуються попереднього тексту. Подані в квадратних дужках вказівки на номери зошитів і сторінок рукопису фіксують усі ці поодинокі випадки перестановок.

Як і в I частині цього тому, в тих випадках, коли Маркс, цитуючи якого-небудь автора, зазначає сторінки своїх записних зошитів відповідними виписками з автора, якого цитує, ці посилання замінені посиланнями на сторінки твору, який цитується. Джерело, яке цитується, зазначається також і в тих випадках, коли Маркс обмежується тільки вказівкою на автора, якого цитує.

² Узятє в дужки слово «falsch!» («неправильно!») було додане Марксом у текст рукопису пізніше; воно стосується безпосередньо передуючої цьому слову фрази: «Тривалість процесу виробництва є тут не що інше, як робочий час, необхідний для виготовлення продукту». В ході дальшої роботи над рукописом 1857—1858

рр. (див. цей том, частина II, стор. 92 і 160—162) і згодом у II томі «Капіталу» Маркс показав, що «не всякий час, протягом якого капітал перебуває в процесі виробництва, уже в силу цього необхідно є робочим часом» (це видання, т. 24, стор. 247).

- ³ В оригіналі: «Arbeitsvermogen». У рукописах 1857—1859 років Маркс замість терміна «Arbeitskraft», який один раз уже зустрічається в «Найманій праці і капіталі» (див. це видання, т. 6, стор. 428) і кілька разів у рукопису 1861—1863 років, уживає, як правило, термін «Arbeitsvermogen». У I томі «Капіталу» обидва ці терміни Маркс уживає як рівнозначні: «UnterArbeitskraftoderArbeitsvermogenverstehenwirdenInbegriffderphysischenundgeistigenFähigkeiten, dieinderLeiblichkeit, derlebendigenPersonlicheiteinesMenschenexistierenunddieerinBewegungsetzt, sooftGebrauchswerteirgendeinerArtproduziert» (4-е нім. вид., стор. 130). В українському перекладі це місце звучить так: «Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості» (це видання, т. 23, стор. 165).

Український вираз «здатність до праці» не передає з достатньою точністю німецький термін «Arbeitsvermogen». Німецьке слово «Vermogen» перекладається українською мовою також і словом «сила». Термін «робоча сила» взагалі точніше, ніж вираз «здатність до праці», передає зміст слова «Arbeitsvermogen». Тому в цьому томі термін «Arbeitsvermogen», як правило, перекладається терміном «робоча сила», там, де Маркс вживає термін «Arbeitskraft», цей термін подається у квадратних дужках слідом за українським терміном «робоча сила»

- ⁴ Коментар Маркса до цього положення Мальтуса див. у «Теоріях додаткової вартості» (це видання, т. 26, ч. III, стор. 86).
- ⁵ Ці дві цитати з книги У. Томпсона Маркс наводить у вільному переказі, використовуючи свій записний зошит 1845 року.
- ⁶ G. Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh, 1836, p. 55. Нижче, на стор. 40—41-ій II частини цього тому, Маркс наводить відповідні місця з книги Рамсея.
- ⁷ Маркс має на увазі працю Шторха «Coursd'économiepolitique», Paris, 1823, том. I, стор. 409—411, де наводиться приклад спекулятивної купівлі і перепродажу в Петербурзі на початку XIX століття таких товарів, як цукор, кофе, коноплі, залізо. Це місце з книги Шторха Маркс цитує нижче, на стор. 126—127 другої частини цього тому.
- ⁸ H. C. Carey. «Principles of Political Economy». Part I. Philadelphia, 1837, p. 99, 129.—46.
- ⁹ У «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 168—179)

Маркс детально розглянув перекручення Мак-Кулло- хом поняття праці через поширення його на процеси природи.

- ¹⁰ Див. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 44, с. 84—140. У багатьох випадках цитати з книги Рікардо Маркс наводить у вигляді вільного переказу німецькою мовою. Цьому вільному переказові і відповідає український переклад місць із книги Рікардо, що наводяться у подальшому тексті.
- ¹¹ Див. кінець примітки 1.
- ¹² Найважливіші висловлювання Брея як противника буржуазної політичної економії і автора утопічного вчення про «рівний обмін», які містяться в його праці «Labour's Wrongs and Labour's Remedy» (Leeds, 1839), Маркс навів у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 310—315).
- ¹³ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I. London, 1835, p. 100—102, 130—131 (Російський переклад, стор. 38—39, 50).
- ¹⁴ Наведений Марксом приклад є на стор. 26—27 праці Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (London, 1821) (Російський переклад, стор. 50).
- ¹⁵ У листі до Енгельса від 5 березня 1858 р. (написаному приблизно через місяць після цієї сторінки рукопису) Маркс наводить той самий приклад обчислення прибутку (див. це видання, т. 29, стор. 233). Приклад цей узятий Мальтусом (у 2-у виданні його «Principles of Political Economy») з офіційного видання, повний заголовок якого такий: «Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833», р. 34 («Комісія по обстеженню фабрик. Перший звіт центральної ради комісії його величності. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 червня 1833 р.», стор. 34).
- ¹⁶ Оборотність основного й оборотного капіталу обчислюється Марксом таким чином. Для *основного* капіталу — його величина (10 000 ф. ст.) ділиться на величину амортизаційного фонду (650 ф. ст.); для *оборотного* капіталу — сума непередбачених витрат (1 100 ф. ст.), заробітної плати (2 600 ф. ст.) і вартості сировини (10 000 ф. ст.), усього — 13 700 ф. ст., ділиться на величину оборотного капіталу (7 000 ф. ст.).
- ¹⁷ У листі до Енгельса від 5 березня 1858 р., в якому Маркс наводить той самий приклад обчислення прибутку, він зауважує: «Дуже шкода, що в наведених вище даних не вказано *число* робітників; немає також співвідношення між тим, що фігурує під назвою *жалування* і *заробітна плата* у власному розумінні цього слова» (див. це видання, т. 29, стор. 234). У цьому ж місці тексту рукопису Маркс умовно припускає, що частка заробітної плати в річних витратах точно дорівнює $\frac{1}{6}$, а решта від 2 600 ф. ст. припадає на жалування.
- ¹⁸ Н. С. Carey. «Principles of Political Economy». Part the First. Philadelphia, 1837, p. 73—80, 83—92, 99, 337, 339-340.

- ¹⁹ При колишній органічній будові капіталу в 16 000 ф. ст. треба було б 8 000 робітників. А тепер йому потрібно тільки 1 500 робітників, тобто в $5\frac{1}{3}$ рази менше. Отже, 6 500 робітників викинуто на вулицю, що становить більше ніж чотириразову кількість зайнятих 1 500 робітників.
- ²⁰ Першому капіталістові при капіталі в 16 000 ф. ст. треба було б 8 000 робітників, другому — тільки 1 500 робітників; отже, на кожних 5 робітників першого капіталіста припадало б $\frac{15}{16}$ робітника другого капіталіста.
- ²¹ Коментарі Маркса до наведеного тут положення Уейкфілда див. у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. II, стор. 412; ч. III, стор. 179-180).
- ²² Мається на увазі місце з книги: Albert Gallatin. «Considerations on the Currency and Banking System of the United States». Philadelphia, 1831, p. 68, що цитується у Бейлі.
- ²³ P. Gaskell. «Artisans and Machinery: The Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour». London, 1836, p. 11—114, 293— 362.
- ²⁴ Ch. Babbage. «Traite sur l'Economie des Machines et des Manufactures». Traduit de Panglais sur la troisieme edition, par Ed. Biot. Paris, 1833, p. 485.
- ²⁵ P. Rossi. «Cours d'economie politique. Annee 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'edition de Paris)». In: «Cours d'economie politique». Bruxelles, 1843.
- ²⁶ R. Torrens. «An Essay on the Production of Wealth». London, 1821, p. 70-71.
- ²⁷ «Розділ про капітал» у рукопису «Критика політичної економії» виявився по суті «Розділом про капітал взагалі», тобто першим розділом книги «Про капітал» — першої з шести задуманих Марксом книг. Див. листи Маркса до Лассаля від 22 лютого і 11 березня 1858 р. (це видання, т. 29, стор. 433, 435—436).
- ²⁸ H. C. Carey. «The Past, the Present, and the Future». Philadelphia, 1848, p. 74—75. Відповідне висловлювання Кері Маркс наводить у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. II, стор. Т66).
- ²⁹ Коротку характеристику Фер'є як «сучасного прихильника» меркантилістів Маркс дає в I томі «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 70—71). Див. також стор. 147—148 першої частини цього тому.
- ³⁰ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Book I, Chapter XI, Part I (Російський переклад, стор. 124).
- ³¹ «*Panis et circenses*» — «хліб і видовища». Маркс має на увазі період розквіту римської рабовласницької держави, коли нижчі верстви міського населення (тобто міський плебс) були виключені зі сфери виробництва і жили головним чином за рахунок подачок держави і багатих рабовласників, які надавали їм «хліб і видовища». Про античні колонії див. статтю К. Маркса в «New-YorkDailyTribune», написану 4 березня 1853 р. (це видання, т. 8, стор. 541—542). Там же говориться і про великі переселення варварських племен в епоху занепаду Стародавнього світу.

- ³² Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». 3rd edition. London, 1821, p. 493, 495 (Російський переклад, стор. 334—335).
- ³³ Біблія. Буття, глава 3, вірш 19.
- ³⁴ Ch. Fourier. «Le Nouveau Monde industriel et societaire» («Oeuvres Completes de Ch. Fourier»). Tome sixieme, troisieme edition, Paris, 1848, p. 245—252).
- ³⁵ N. W. Senior. «Principes Fondamentaux de l'Economie Politique». Paris, 1836, p. 309—335.
- ³⁶ P. J. Proudhon. «Systeme des contradictions economiques, ou Philosophie de la misere». Tome I. Paris, 1846, p. 73; F. Bastiat et P. J. Proudhon. «Gratuite du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris, 1850, p. 200. Розгляд цієї тези Прудона див. також у «Злиденності філософії» (це видання, т. 4, стор. 114—124).
- ³⁷ Про те, що при комунізмі додаткова праця перетворюється у необхідну працю, Маркс говорить у I томі «Капіталу» таке: «Усунення капіталістичної форми виробництва дасть змогу обмежити робочий день необхідною працею. Однак необхідна праця, за інших рівних умов, все ж розширить свої рамки. З одного боку, тому, що умови життя робітника стануть багатшими, його життєві потреби зростуть. З другого боку, до необхідної праці долучатиметься частина теперішньої додаткової праці, саме та праця, яка потрібна для утворення суспільного фонду резервів і нагромадження» (це видання, т. 23, стор. 498—499). Див. також це видання, т. 25, ч. II, стор. 353—355.
- ³⁸ Malthus. «Definitions in Political Economy». London, 1827, p. 69—70.
- ³⁹ Маркс має на увазі книгу Джона-Стюарта Мілля «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. London, 1848.
- ⁴⁰ Біблія. Книга псалмів, псалом 42, вірш. 2. Пор. це видання, т. 23, стор. 141.
- ⁴¹ Маркс має на увазі свій XVI зошит з виписками, в якому є виписки з книги «Gratuite du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris, 1850. Формула Прудона щодо надлишку, який дає праця, фігурує на стор. 200 цієї книги. Ця сама формула фігурувала і в книзі Прудона «Systeme des contradictions economiques, ou Philosophie de la misere», Tome I. Paris, 1846, p. 73. Пор. цей том, частина II, стор. 102.
- ⁴² J. B. Say. «Traite d'economie politique». Troisieme edition. Tome II, Paris, 1817, p. 430.
- ⁴³ Cherbuliez. «Richesse ou pauvreté». Paris, 1841, p. 16—19.
- ⁴⁴ Simonde de Sismondi. «Nouveaux principes d'economie politique». Seconde edition. Tome I, Paris, 1827, p. 87, 93 (Російський переклад, том I, стор. 184, 187).
- ⁴⁵ Див. Storch. «Cours d'Economie Politique». Tome I, Paris, 1823, p. 405, 420; Malthus. «Definitions in Political Economy». London, 1827, p. 237—238; Smith. «Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations». Paris, 1802. Tome II. p. 197—198 (Російський переклад, стор. 205—206).
- ⁴⁶ Cherbuliez. «Richesse ou pauvreté». Paris, 1841, p. 14—15.

- ⁴⁷ «*The Economist*» («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.
- ⁴⁸ Детальний аналіз поняття *співіснуючої праці* Маркс дав у «Теоріях додаткової вартості» у зв'язку з розглядом поглядів Томаса Годскіна (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 259—272).
- ⁴⁹ Апологетичне пояснення прибутку, яке висував Лодердель, Маркс розглянув у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 64—65, 240—242). Див. також цей том, частина II, стор. 181—183.
- ⁵⁰ У брошурі Томаса Годскіна «*Labour Defended against the Claims of Capital*». London, 1825, р. 16 говориться так: «Легко зрозуміти, чому... будівник залізниці повинен одержати певну частку тих вигід, які має від залізниці тільки той, хто користується нею; але я не розумію, чому всі ці вигоди повинні належати самій залізниці і привласнюватись під назвою прибутку на їх капітал рядом осіб, які її не споруджують і нею не користуються» (Російський переклад: *Годскін, Томас. Сочинения. М., 1938, стор. 18*). Див. також це видання, т. 26, ч. III, стор. 255—289.
- ⁵¹ Гете. «Фауст», частина I, сцена п'ята («Погріб Ауербаха в Лейпцігу»), Пор. це видання, т. 23, стор. 192.
- ⁵² Погляди автора анонімного соціалістичного памфлета «*The Source and Remedy of the National Difficulties*» (London, 1821) з питання про джерело додаткової вартості Маркс охарактеризував як «істотний крок уперед порівняно з Рікардо». Детальний розгляд цього памфлета поданий Марксом у «Теоріях додаткової вартості» (це видання, т. 26, ч. III, стор. 230—238, 244—250). Наведена тут Марксом цитата з анонімного памфлета дається у такому вигляді, в якому її наводить Маркс, а саме — у вигляді вільного перекладу-тлумачення, який передає думку анонімного автора в термінах Маркса.
- ⁵³ Babbage. «*Traite sur l'Economie des Machines et des Manufactures*». Paris, 1833, р. 375—376.
- ⁵⁴ Очевидно, Маркс має на увазі те місце з Додатка до § 209 «Малої логіки» Гегеля, яке він згодом навів у 2-й примітці до V розділу I тому «Капіталу». Маркс користувався виданням 1840 року (Hegel. «*Encyclopadie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theill. Die Logik*». Werke, Band VI. Berlin, 1840, S. 382).
- ^{54a} Книгу Ідена Маркс цитує за конспектом, складеним Енгельсом у 1845 році. Цей конспект частково опублікований у Marx— Engels Gesamtausgabe, I. Abteilung, Band 4, Berlin, 1932, S. 507—512.
- ⁵⁵ Натяк на вираз Спінози «під кутом зору вічності», що не раз зустрічається в його «Етиці» (частина II, теорема 44, короларій 2; частина V, теореми 22—36).
- ⁵⁶ E. G. Wakefield. «*A View of the Art of Colonization*». London, 1849, р. 76.

- ⁵⁷ Маркс має на увазі свій незакінчений начерк «Бастія і Кері», написаний у липні 1857 р. і вміщений на початку першої частини цього тому.
- ⁵⁸ Про закони про учеництво див. це видання, т. 23, стор. 352.
- ⁵⁹ Маркс має на увазі книгу Бенджаміна Томпсона (він же граф Румфорд) «Essays, political, economical, and philosophical», том I (Лондон, 1796), в якій подаються, зокрема, всілякі рецепти, «як замінити дорогі нормальні предмети споживання робітників дешевими сурогатами» (див. це видання, т. 23, стор. 570—571).
- ⁶⁰ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». With a Commentary, by the Author of «England and America» [E. G. Wakefield], Volume I. London, 1835.
- ⁶¹ «The Spectator» («Глядач») — англійська щоденна літературна газета, яка виходила в Лондоні в 1711—1714 роках. Маркс посилається на неї (а також на Локка, Юма і Монтеск'є) за книгою Джемса Стюарта «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy», Vol. I. Dublin, 1770, p. 399.
- ⁶² F. M. Eden. «The State of the Poor; or, an History of the Labouring Classes in England». Vol. I. London, 1797, p. 119—120.
- ^{62a} «The Westminster Review» («Вестмінстерський огляд») — англійський буржуазний журнал ліберального напрямку, видавався в Лондоні з 1824 по 1914 р., виходив чотири рази на рік.
- ⁶³ Джерело цієї цитати не встановлене.
- ⁶⁴ Маркс має на увазі висловлювання Давіда Уркарта в передовій статті «Currency» («Грошовий обіг») газети «The Free Press», № 22 від 25 листопада 1857 р., стор. 545, 546.
- «The Free Press» («Вільна преса») — англійська щотижнева буржуазна газета консервативного напрямку, орган Уркарта, виходила в Лондоні в 1855—1865 роках.
- «Берберією» в середині XIX ст. називали північно-західну частину Африки.
- ⁶⁵ Ця ціна міланського шовку-сирцю зазначена в журналі «The Economist» від 13 березня 1858 р. (стор. 300).
- ⁶⁶ W. Cobbett. «Paper against Gold». London, 1828.
- ^{66a} Маркс посилається на журнал «The Economist» № 226 від 25 грудня 1847 р., стор. 1474.
- ⁶⁷ Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter IV, наприкінці другого абзаца розділу (Російський переклад, стор. 33).
- ⁶⁸ Годскін посилається на книгу: Н. Storch. «Cours d'économie politique». Tome second. Paris, 1823, p. 128.
- ⁶⁹ J. B. Say. «Cours complet d'économie politique pratique». Seconde edition. Tome premier. Paris, 1840, p. 510.
- ⁷⁰ Маркс застосовує такий розрахунок: якщо 1 500 ф. ст. являють собою чистий прибуток у 5% з усього авансованого капіталу, то величина цього капіталу — 30

000 ф. ст. Оскільки основний капітал дорівнює 23 000 ф. ст., то на оборотний капітал припадає 7 000 ф. ст. Аналогічний розрахунок застосовує Маркс і далі для визначення величини авансованого капіталу у випадку I (де виходить 34 000 ф. ст.) і у випадку III (де виходить 28 000 ф. ст.).

⁷¹ W. H. Prescott. «History of the Conquest of Peru». 4th edition. Vol. I. London, 1850, p. 147.

⁷² Вирази ці взяті з Corpus iuris civilis. Institutiones II, 1, 7.

⁷³ Джерело цих виразів, які Маркс наводить латинською мовою, не встановлене.

⁷⁴ «Revue des Deux Mondes» («Огляд Старого і Нового світу») — двотижневий буржуазний літературно-художній і публіцистичний журнал, видається в Парижі з 1829 року.

⁷⁵ Lauderdale. «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique». Traduit de l'anglais par Lagetie de Lava'isse. Paris, 1808, p. 173—182. Про фонд погашення державного боргу, встановлений Піттом у 1786 р., див. це видання, т. 12, стор. 434—435.

⁷⁶ $S = C(1 + i)^n$ є формула складних процентів, у якій S означає суму капіталу з процентами, що наросли на нього, C — первісний капітал, i — ставку процента, а n — кількість років, протягом яких протікає процес.

⁷⁷ «La Voix du Peuple» («Голос народу») — прудоністська щоденна газета, виходила в Парижі з 1 жовтня 1849 по 14 травня 1850 року.

⁷⁸ Обґрунтуванню правомірності і доцільності податку на собак Арнд присвятив у своїй книзі, що цитується в тексті, цілий параграф (§ 88, стор. 420—421).

^{78a} H. C. Carey. «The Credit system in France, Great Britain, and the United States». London, Philadelphia, 1838, p. 2, 9.

⁷⁹ Див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 354—358.

⁸⁰ Маркс має на увазі твір Бентама «Defence of Usury», що вийшов у Лондоні першим виданням у 1787 р., другим — у 1790 р. і третім — у 1816 році.

⁸¹ Під «виробляючим класом» Дж.-Ст. Мілля розуміє тут капіталістів-виробничників.

⁸² За поглядами старогрецького філософа Епікура, загалом матеріаліста й атеїста, існує безліч світів. Ці світи виникають і існують за своїми власними, природними законами. А боги, хоч і існують, перебувають поза світами, у просторах між ними, і ніяк не впливають ні на розвиток всесвіту, ні на життя людини.

⁸³ Мається на увазі закон про поновлення обов'язкового обміну банкнотів на золото.

^{83a} Маркс має на увазі висловлювання цього журналу в № 58 від 5 жовтня 1844 р., наведені ним вище на стор. 303.

⁸⁴ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter V (Російський переклад, стор 40).

⁸⁵ Sismonde de Sismondi. «Nouveaux principes d'économie politique». Seconde edition.

Tome II. Paris, 1827, p. 120 (Російський переклад, томII, стор. 59).

- 86 *Рестрикційний акт*, або *акт про банківську рестрикцію* (BankRestrictionAct), — прийнятий у 1797 р. англійським урядом спеціальний закон, який встановлював примусовий курс банкнотів і скасовував обмін банкнотів на золото. В 1819 р. був прийнятий закон, що поновлював обмін банківських білетів на золото. Фактично обмін був повністю відновлений у 1821 році.
- 86a Маються на увазі декрети Наполеона I про блокаду британських островів, підписані 21 листопада 1806 р. в Берліні і 23 листопада і 17 грудня 1807 р. в Мілані. Цими декретами була встановлена так звана «континентальна блокада», яка забороняла Франції і союзним з нею країнам європейського континенту вести торгівлю з Англією.
- 87 «*TheTimes*» («Часи») — найбільша англійська щоденна газета консервативного напрямку; виходить у Лондоні з 1785 року.
- 88 «*Currencyprinciple*» («принцип грошового обігу»), або «*Currencytheory*» («теорія грошового обігу») — під цією назвою виступав в Англії на початку 40-х років XIX століття один із різновидів школи прихильників кількісної теорії грошей. Її представники — Лойд (він же лордОверстон), Норман та ін.— стверджували, що вартість і ціна товарів визначаються кількістю грошей у сфері обігу.
- 89 Мова йде про книгу: J. Maclaren. «A SketchoftheHistoryoftheCurrency». London, 1858. Маркс цитує тут рецензію на цю книгу, що з'явилася в журналі «*TheEconomist*» від 15 травня 1858 року. Див. лист Маркса до Енгельса від 31 травня 1858 р. (це видання, т. 29, стор. 259).
- 90 Так Маркс спочатку назвав перший розділ своєї економічної праці, який незабаром після написання цього начерку був названий ним «Товар».
- 91 Мова йде про книгу прусського чиновника і письменника, який здійснив у 40-х роках подорож по Росії, Августа Гакстраузена: A. Haxthausen. «*Studien iiber die innern Zustande, das Volksleben und insbesondere die landlichen Einrichtungen Russlands*». Theile 1—3, Hannover — Berlin, 1847—1852.
- 102 На початку червня 1858 р. Маркс уклав «Покажчик до семи зошитів», у яких був чорновий начерк «До критики політичної економії». Покажчик цей був для Маркса тим планом, за яким він хотів опрацювати для друку свій чорновий начерк. Протягом червня і липня 1858 р. Маркс майже не мав можливості працювати над своєю економічною працею (див. лист Маркса Енгельсові від 8 серпня 1858 р.), але з серпня і приблизно до кінця жовтня 1858 р. він створив *первісний текст першого випуску* «До критики політичної економії», куди, крім розділів про товар і про гроші, повинен був увійти, згідно з тодішніми планами Маркса, також і розділ про капітал. У листопаді 1858 р. дружина Маркса почала переписувати начисто остаточний текст першого випуску «До критики політичної економії» у складі вже тільки двох перших розділів.

З первісного тексту до нас дійшла тільки частина, що охоплює останні три чверті другого розділу і початок третього розділу. Ця частина займає два зошита: «В'» і «В"». Текст зошита «В'» починається з півслова. Йому передував зошит «С», який до нас не дійшов і, судячи з усього, містив розділ про товар (цей розділ спочатку мав назву «Вартість») і початок розділу про гроші.

На обкладинці зошита «В'» Маркс записав 5 невеликих заміток, зміст яких стосується розділів про гроші і про капітал і які в цьому виданні друкуються наприкінці первісного тексту, як свого роду додатки до нього.

¹⁰³ Маркс цитує тут німецькою мовою одне місце з «Застільних бесід учених мужів» старогрецького письменника-компілятора Атеней. Далі Маркс це саме місце наводить по-грецьки. Див. Athenaeus. «Deipnosophistarum libri quindecim». Edidit Schweighaeuser. Tomus II. Argentorati, 1802, p. 121.

¹⁰⁴ Маркс має на увазі те місце з Ксенофонта, яке він цитує у першому випуску «До критики політичної економії» (див. це видання, т. 13, стор. 109). Це місце взяте з IV розділу трактату Ксенофонта «Про збільшення доходів або надходжень Афінської держави».

¹⁰⁵ Очевидно, натяк на вірш Гете «Das Göttliche» («Божественне»), який починається словами «Edelste Mensch» («Хай благородною буде людина»).

¹⁰⁶ Див. примітку 101.

¹⁰⁷ Маркс цитує це місце з трактату Кернера за англійською книгою: «Lectures on Gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia». Delivered at the Museum of Practical Geology. London, 1852, p. 94—95. Див. цей том, частина I, стор. 112,— 388.

¹⁰⁸ Біблія. Одкровення Іоанна, глава 17, вірш 13, і глава 13, вірш 17.

Апокаліпсис (або Одкровення Іоанна) — один із творів ранньохристиянської літератури, що входить до Нового завіту. Написаний у I столітті. Автор Апокаліпсиса виражає почуття загальної ненависті до Римської імперії, яку таврує іменем «звіра», і вважає її втіленням диявола.

Маркс цитує Апокаліпсис за так званою «Вульгате», тобто за загальноживаним серед католиків латинським перекладом Біблії.

¹⁰⁹ W. Petty. «A Treatise of Taxes and Contributions». London, 1667, p. 47.

¹¹⁰ Мається на увазі біблейське оповідання про те, як легендарний родоначальник євреїв Іаков, досягнувши похилого віку і передчуваючи наближення смерті, благословив двох синів свого сина Іосифа. Всупереч існуючому у стародавніх євреїв звичаю, Іаков своє головне благословення (покладення правої руки) дав не старшому, а молодшому синові Іосифа, мотивуючи це тим, що молодшого сина чекає славетніше майбутнє, ніж старшого (Біблія. Буття, глава 48, вірш 13—21).

¹¹¹ Маркс цитує трактат Лютера «Von Kauffshandlung und Wucher» (1524) за книгою: «A. L. Schlozers Briefwechselmeisterhistorischen und politischen Inhalts, Siebender Theil,

HeftXXXVII—XLII. Gottingen, 1780, S. 265 —266.

¹¹² Див. примітку 108.

¹¹³ Джерело цієї наведеної англійською мовою цитати встановити не вдалося.

¹¹⁴ Біблія. Євангеліє від Матфея, глава 6, вірш 19.

¹¹⁵ Маркс цитує твір П'єтро Мартіре Анг'єри (у перекладі українською мовою його ім'я означає «Петро Мученик») «DeOrbeNovo» («Про Новий світ»), видання 1530 року, за книгою: W. H. Prescott. «History of the Conquest of Mexico, with a Preliminary View of the Ancient Mexican Civilisation, and the Life of the Conqueror Hernando Cortez». 5th edition. Vol. I. London, 1850, p. 123.

¹¹⁶ J. Grimm. «Geschichte der deutschen Sprache». Erster Band. Leipzig, 1848, S. 12—14 (пор. це видання, т. 13, стор. 124).

¹¹⁷ Aristoteles. «Ethica Nicomachea», liber V, caput 8, § 14. In: Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus IX, Oxonii, 1837, p. 99.

¹¹⁸ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I. Dublin, 1770, p. 367.

Левелер— зрівнювач, прихильник соціальної рівності. В період англійської буржуазної революції XVII століття «левелерами» називалися члени і прихильники радикально-демократичної партії.

¹¹⁹ У рукопису тут поставлені лапки і залишене місце для того, щоб згодом вписати назву книги Кері. Очевидно, Маркс має на увазі книгу «The Slave Trade, Domestic and Foreign». Philadelphia, 1853, про яку він писав Енгельсу 14 червня 1853 р. (див. це видання, т. 28, стор. 215—216). Але в цьому листі книга Кері фігурує під заголовком «Slaveryathomeandabroad» («Рабство у нас і за кордоном»).

¹²⁰ Іронічний натяк на «Критику практичного розуму» Канта.

¹²¹ Plato. «De Republica», liber II. In: Platonis Opera omnia. Editio G. Stallbaumii. London, 1850. Пор. це видання, т. 13, стор. 92.

¹²² Aristoteles. «De Republics», liber 1. caput 9—10. In: Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X, Oxonii, 1837, p. 13—17. Пор. це видання, т. 13, стор. 109.

¹²³ Маркс наводить по-грецьки початок 166-ї епіграми XI книги «Грецької антології» («AnthologiagraeascaadfidemcodicisolimPalatininuncParisinedita»). CuravitF. Jacobs. Tomussecundus. Lipsiae, 1814, p. 370). Автор епіграми невідомий.

¹²⁴ P. Boisguillebert. «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tribute». У збірнику: «Economistes financiers du XV111-e siecle». Ed. E. Daire. Paris, 1843, p. 399. Див. це видання, т. 13, стор. 98, і т. 23, стор. 143, а також I частину цього тому, стор. 151 і 202. У Буагільбера сказано: «precisdetouteslesdenrees» («екстракт усіх товарів»).

¹²⁵ Ці замітки написані Марксом на обкладинці зошита «В'»: перша — на лицьовому боці обкладинки, інші чотири — на зворотному її боці. Третя замітка значною мірою відтворює текст 4-ї сторінки II зошита «Розділу про гроші» (див. цей том,

частина I, стор. 160—162).

- ¹²⁶ Маркс наводить по-грецьки і в латинському прозаїчному перекладі кілька рядків з першої олімпійської оди Піндара.
- ¹²⁷ Маркс тут своїми словами передає думку Бейлі з його книги «MoneyanditsVicissitudesinValue», London, 1837, р. 9—11.
- ¹²⁸ Ця фраза наведена Марксом по-латині. Джерело її встановити не вдалося. Пор. це видання, т. 13, стор. 109.

ЗМІСТ

К. МАРКС

ЕКОНОМІЧНІ РУКОПИСИ 1857—1861 РОКІВ

Частина друга

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

*(чорновий начерк 1857—1858 років)**[Друга половина рукопису]*

[III.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ [закінчення]	5—360
[В і д д і л д р у г и й] ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ [закінчення]	5—234
(в) КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ]	5—40
[1] Обіг капіталу і обіг грошей	5—7
[2] Процес виробництва і процес обігу як моменти обігу капіталу	7—11
[3] Перетворення продукту в гроші в процесі обороту капіталу]	11—14
[4] Витрати обігу. Загальні умови виробництва в їх відмінності від особливих умов виробництва	14—24
[5] Обіг як момент процесу капіталістичного виробництва]	24—28
[6] Вплив обігу на визначення вартості. Відмінність капіталістичного способу виробництва від усіх попередніх способів виробництва. Вирівнювання умов обігу для різних капіталів	28—40
(г) БУРЖУАЗНІ ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ І ПРИБУТКУ]	40—108
[1] Нерозуміння Рікардо та іншими буржуазними економістами походження додаткової вартості. Змішування додаткової вартості з прибутком]	40—51
[2] Уейкфілд про умови капіталістичного виробництва в колоніях]	52—53
[3] Ототожнення Мальтусом кількості праці і «вартості праці»]	53—67
[4] Теорія Кері про здешевлення капіталу для робітника. Уейкфілд про суперечність між рікардовською теорією найманої праці і рікардовською теорією вартості	68—71

[5] Бездіяльний капітал [у трактуванні Бейлі]. Зростання виробництва без попереднього зростання капіталу	72—74
[6] Трактування капіталу в Уейда. Капітал як суспільна сила. [Змішування буржуазними економістами матеріальної сторони капіталу з його суспільною формою]	74—84
[7] Теорія Рікардо як відображення класових антагонізмів капіталістичного суспільства]	84—89
[8] Соціальна природа капіталістичного способу виробництва в розумінні буржуазних економістів]	90—104
[а] Формулювання мети капіталістичного виробництва у Чалмерса]	90—91
[б] Відмінності в тривалості обороту капіталу. Нерівність у часі, необхідному для виробництва різних товарів]	92—93
[в] [У понятті вільного робітника закладений паупер. [Хибність мальтусівської теорії перенаселення. Надлишкове населення і надлишковий капітал при капіталізмі]	93—100
[г] Погляд А. Сміта на працю робітника як на жертву. Антагоністичний характер праці в експлуаторських суспільствах і дійсно вільна праця при комунізмі]	100—104
[9] Трактування прибутку і капіталу в буржуазній політичній економії]	105—108
д) КРУГОБОРОТ І ОБОРОТ КАПІТАЛУ (ЗАКІНЧЕННЯ РОЗДІЛУ В) ОСНОВНИЙ І ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ	108—234
[1] Оборотний і фіксований капітал]	108—113
[2] Витрати обігу. Час обігу і робочий час. [Оборот капіталу і збільшення вартості капіталу]	113—125
[3] Шторх про обіг капіталу.] Оборотний капітал як загальна характеристика капіталу. Рік як міра оборотів оборотного капіталу	126—130
[4] Відмінність між основним і оборотним капіталом у трактуванні буржуазних економістів]	130—139
[5] Постійний і змінний капітал. Конкуренція. [Співвідношення між додатковою вартістю, часом виробництва і часом обігу]	140—149
[6] Перебування однієї частини капіталу у фазі виробництва, а другої його частини у фазі обігу.] Зміна форм і обмін речовин у процесі обігу капіталу	149—160
[7] Відмінність між часом виробництва і робочим часом. [Плутанина в Шторха щодо «засобів прискорення обігу»]	160—165
[8] Малий обіг як процес обміну між капіталом і робочою силою взагалі. Капітал і відтворення робочої сили	165—170
[9] Трояке визначення, або троякий спосіб, обігу. Час обороту сукупного капіталу, що поділився на оборотний і основний капітал. Середній оборот такого капіталу. Вплив основного капіталу на сукупний час обороту капіталу. Обіговий основний капітал	170—183

[10] Розвиток основного капіталу як показник розвитку капіталістичного виробництва]	183—202
[а) Система машин як адекватна капіталізму форма засобів праці]	183—189
[б) Розклад капіталу як панівної форми виробництва з розвитком буржуазного суспільства]	189—196
[в) Зростання виробництва засобів виробництва в результаті зростання продуктивності праці. Вільний час у капіталістичному суспільстві і при комунізмі]	196—202
[11] Історичний погляд Оуена на промислове (капіталістичне) виробництво	202—204
[12] Форми капіталу і природні фактори. Різне про основний та оборотний капітал]	204—207
[13] Обіг і заміщення основного та оборотного капіталу]	207—225
[14] Ф.- М. Іден про вільну працю в буржуазному суспільстві як про приховану форму пауперизму]	226—228
[15] Взаємозв'язок обігу і відтворення основного та оборотного капіталу. Вартість основного капіталу і його ефективність]	228—234
<i>В і д д і л т р е т і й.</i> капітал як такий, що дає плоди (процент, прибуток, витрати виробництва і т. д.)	235—260
[А] ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПРИБУТОК	235—268
[1] Норма прибутку і сума прибутку. Падіння норми прибутку	235—248
[2] Капітал і доход. Витрати виробництва. [Додаткова вартість і прибуток]	248—255
[3] Машини, їх вартість і їх значення для збільшення додаткової праці. Резюме загальних положень про додаткову вартість]	255—260
[4] Зміна в співвідношенні складових частин капіталу	261—268
Г) ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛІВ ПРО ГРОШІ І ПРО КАПІТАЛ]	269—360
[1] Виписки і нотатки з різних питань, які стосуються теорії вартості, теорії грошей, та інших]	269—273
[2] Виписки з питань виникнення та розвитку промисловості і найманої праці]	273—275
[3] Виписка і зауваження з питань, які стосуються нагромадження капіталу, норми і розподілу прибутку, та з деяких інших]	275—278
[4] Гроші як міра вартостей. Плуване уявлення про ідеальну грошову одиницю-міру]	278—294
[5] Гроші як засіб обігу, як загальний товар контрактів і як предмет нагромадження. Вартість грошей та її зміна]	294—303
[6] До питання про визначення вартості товару працею]	303—305

[7]) Машини і додаткова праця. Капітал і прибуток	305—313
[8) Фактичні дані до питання про вплив уведення машин на співвідношення між необхідною і додатковою працею]	313—317
[9]) Відчуження умов праці від праці з розвитком капіталу	318—319
[10) Різні виписки про гроші, колонії, про збереження сировини в результаті поліпшення її переробки, про лихварство, кредит, продуктивне споживання і т. д.]	320—326
[11) Фантазії Прайса і Прудона. Погляди Таунсенда і Галіані]	327—332
[12) Різне]	332—335
[13]) Процент і прибуток	335—339
[14) Перетворення купця в промислового капіталіста. Особливості торговельного капіталу. Розмір процентної ставки]	339—345
[15) Різне про гроші]	345—353
[16]) Дві нації можуть обмінюватися згідно з законом прибутку таким чином, що обидві одержують прибуток, але одна з них постійно обділяється	353
[17) Ще про гроші]	353—358
[18) Капітал, який дає прибуток, і капітал, який дає проценти]	359
[19) Виписки з рецензії на книгу Макларена]	359—360
II. ВАРТІСТЬ	361—362
ПОКАЖЧИК ДО СЕМИ ЗОШИТІВ (до першої частини)	363—373
[ПЕРШИЙ НАЧЕРК ПОКАЖЧИКА]	365
I) ВАРТІСТЬ	365—367
II) ГРОШІ	365—367
III) КАПІТАЛ ВЗАГАЛІ	367
[ДРУГИЙ НАЧЕРК ПОКАЖЧИКА]	368—373
ФРАГМЕНТ ПЕРВІСНОГО ТЕКСТУ ДРУГОГО РОЗДІЛУ ПЕРШОГО ВИПУСКУ «ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ» ТА ПОЧАТОК ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	375—452
[РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ГРОШІ (закінчення)]	377—445
[2) Гроші як засіб обміну (закінчення: перехід від грошей як засобу обміну до грошей як засобу платежу)]	377—382
3) Гроші як міжнародний платіжний і купівельний засіб, як світова монета	382—399
4) Благородні метали як носії грошового відношення	399—406
5) Вияв закону привласнення в простому обігу	406—422

зміст	577
6) Перехід до капіталу	422—445
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. КАПІТАЛ [початок]	446—452
А) ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ	446—452
1) Перетворення грошей у капітал. Виведення цього перетворення з відношення мінової вартості, що самостійно відокремилася, до споживної вартості	446—452
[ДОДАТКОВІ НОТАТКИ]	453—455
Естетична властивість золота	453
Незмінна вартість грошей	453
Гроші як гроші (світова монета і т. д.)	453—455
Форма власності	455
РЕФЕРАТИ ДО МОЇХ ВЛАСНИХ ЗОШИТІВ	457—472
НАЧЕРК ПЛАНУ ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ «ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»	473
I. ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ	475—478
II. ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ	478—480
III. КАПІТАЛ І ПРИВУТОК	480
[IV.] РІЗНЕ	480—481
Примітки	485—499
Показчик імен	500—511
Показчик цитованої і згадуваної літератури	512—526
Показчик російських перекладів цитованих книг	527
Предметний показчик	528—573

ББК 11.2
ЗК1
46

1049377

Маркс К., Енгельс Ф.

Твори. Пер. з 2-го рос. вид. — К. : Політвидав України.
Т. 46. Ч. II. 1982. — VI, 578 с.

Друга частина першого варіанта «Капіталу» містить економічні рукописи К. Маркса, написані в період з жовтня 1857 р. по березень 1861 р. Рукописи підsumовують цілий період діяльності К. Маркса і є важливим етапом у розвитку його економічного вчення. В хронологічному порядку вміщено робочі матеріали, плани, начерки, що були широко використані К. Марксом у роботі над «Капіталом». У кінці подано науково-довідковий апарат і предметний покажчик до першої і другої частин тому.

ББК 11.2
ЗК1

М $\frac{10101-002}{M201(04)-82}$ 3.82. 0101010000

Російською мовою
том підготував до друку
В. С. Вигодський

Помічник підготовника
О. С. Кругликова

Редактор
В. К. Брушлинський

Переклад на українську мову
М. П. Леценко

Редактор *В. В. Жайворонок*
Коректор *Н. Г. Озерова*

КАРЛ МАРКС И ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 46, ч. II

(На українском языке)

Политиздат Украины

Завідуючий редакцією *М. В. Стетюха*
Відповідальні за випуск: *І. К. Ващенко,*
Н. З. Лахтадир, О. М. Мурашова, Ж. К. Рудик
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *М. Я. Таратута*
Коректори: *Г. М. Лисиця, Л. О. Романенко*

Інформ. бланк № 1799

Здано до набору 25. 12. 80. Підп. до друку 07. 09. 81.
Формат 60×90^{1/16}. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн. Вис. друк.
Ум.-друк. арк. 36.5. Ум. фарб.-відб. 30,19. Обл.-вид. арк. 33,63.
Тираж 8050. Зам. 726. Ціна 1 крб. 40 к.

Політвидав України. 252025. Київ-25,
Десятинна, 4/6.

Надруковано з матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
Київ, вул. Воровського, 24.